

Catalan Historical Review

Number 13 / 2020

Institut
d'Estudis
Catalans Barcelona • Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2020.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

The poster of the Catalan Art Nouveau Exhibition in the Centre Català de Sabadell (1915). Silk-screen print 83x61 cm (Museu d'Art de Sabadell). The poster made by Feliu Elias (Barcelona 1878-1948), the cartoonist and painter who working under the pseudonym of "Apa".

Catalan **Historical** Review

Number 13 / 2020

Institut
d'Estudis
Catalans Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial – Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>.

You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2020.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

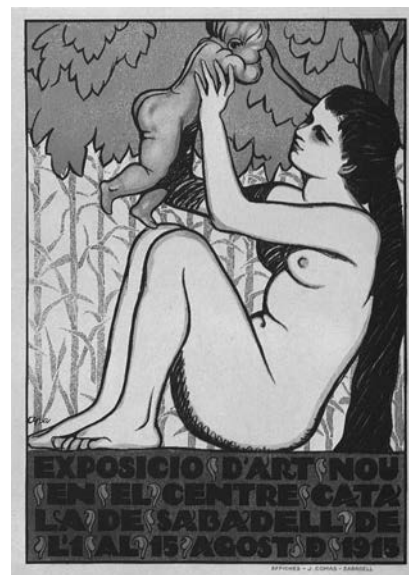
Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

The poster of the Catalan Art Nouveau Exhibition in the Centre Català de Sabadell (1915). Silk-screen print 83x61 cm (Museu d'Art de Sabadell). The poster made by Feliu Elias (Barcelona 1878-1948), the cartoonist and painter who working under the pseudonym of "Apa".

With the support of:

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Massot, Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montagut, Universitat Pompeu Fabra

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Teresa Abelló, Universitat de Barcelona

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Ferran Arasa, Universitat de València

Ignasi J. Baiges, Universitat de Barcelona

Montserrat Bacardí, Universitat Autònoma de Barcelona

Jordi Ballester, Societat Catalana de Musicologia

Xavier Barral, Institut d'Estudis Catalans

Bonaventura Bassegoda, Universitat Autònoma de Barcelona

Ernest Belenguer, Universitat de Barcelona

Vicenç Beltrán, Institut d'Estudis Catalans

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Marià Carbonell, Universitat Autònoma de Barcelona

Pere Casanellas, Societat Catalana d'Estudis Hebràics

Rosend Casanova, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Rafael Cornudella, Universitat Autònoma de Barcelona

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Francesca Español, Amics de l'Art Romànic

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

Paul Freedman, Yale University

Roger Friedlein, Ruhr-Universität Bochum

Antoni Furió, Universitat de València

Carme Gràcia, Universitat de València

Josep Maria Gregori, Universitat Autònoma de Barcelona

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Miljenko Jurković, Sveučilište u Zagrebu

Immaculada Lorés, Universitat de Lleida

Vicenza Lucherini, Università di Napoli

Simon Keay, University of Southampton

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Miquel Molist, Universitat Autònoma de Barcelona

Olimpio Musso, Università di Firenze

Josep Maria Nolla, Universitat de Girona

Veronica Orazi, Università di Torino

Ramon Pinyol, Universitat de Vic

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Olivier Poisson, Université de Paris

Patrici Pojada, Universitat de Perpinyà

Damià Pons, Universitat de les Illes Balears

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Marta Prevosti, Universitat de Barcelona

Enric Pujol, Universitat Autònoma de Barcelona

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Santiago Riera, Universitat de Barcelona

Patrizio Rigobon, Università Ca' Foscari Venècia

Albert Rossich, Universitat de Girona

Flocel Sabaté, Universitat de Lleida

Roser Salicrú, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona

Josep Maria Salrach, Universitat Pompeu Fabra

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Anna Sawicka, Uniwersytet Jagiellonski, Kraków

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Paolo Sommella, Università «La Sapienza» di Roma

Narcís Soler, Universitat de Girona

Eliseu Trenc, Université de Reims

Eduard Vallès, Universitat Pompeu Fabra

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Catalan Historical Review

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona

Contents

Number 13

2020

Albert Balcells	7	Foreword
Cristina Godoy	9	Archaeology in the eastern part of the Tarraconensis province in the times of the Visigothic kings
Eduard Riu-Barrera	27	Civil Gothic architecture in Catalonia, Mallorca and Valencia (13th-15th centuries)
Eusebi Ayensa	43	Catalan domination in Greece during the 14th century: History, archaeology, memory and myth
Santi Barjau	59	Poster art in Barcelona and Valencia from the late 19th century to 1939
Enric Pujol	69	Culture, language and politics. The Catalan cultural resistance during the Franco regime (1939-1977)
	85	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	93	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2019
	101	Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Foreword

Catalan Historical Review continues to focus on historiographic overviews of the major topics in the Catalan Lands' past. The first article talks about the traces left from the Visigothic period in the northeast of the Tarragonense. Between the fall of the Western Roman Empire and the Muslim invasion of the Iberian Peninsula, the Visigoths established an unstable kingdom whose capital was briefly in Barcelona, later in Toulouse and finally in Toledo. Spanish historiography identified with Castile and Madrid has painted the reign of the Visigoths as the founding origin of a Spain governed as an independent kingdom from the Central Plateau. However, it was a very fragile monarchy weakened by internecine battles over succession, and its territorial control was tenuous. The Visigoths were a small militarised minority who in no way altered the culture of the Hispanic people. One of the shifts in cities from the late Roman era revealed by archaeology is the size of the episcopal complexes, which indicates that the bishops had attained a level of authority and influence that increased as soon as the Visigoths abandoned Arianism and converted to orthodox Christianity, which was already the religion of the Hispanic-Roman majority. Even though the Visigothic era is considered an epigone of the Late Roman Empire, it is nonetheless fascinating to learn about its legacy, which was later obscured by the Muslim rule before part of the future Catalonia fell under the empire of Charlemagne and his successors.

Within the general European Gothic style from the late Middle Ages, Gothic civil architecture in Catalonia, Valencia and Mallorca has unique features and has left monuments that are part of the region's urban landscape on par with the great religious buildings. Palaces, seignorial urban homes, hospitals, mercantile exchanges, shipyards, sites of municipal power in autonomous cities and representative headquarters of the Courts, where legislative and financial power was shared with the Crown, all comprise a rich heritage. This legacy deserves special attention among historians, and thus the second article in this issue is devoted to exploring it.

The adventures of the Almogavars, Catalan mercenary infantry soldiers, have long been part of Catalonia's collective imagination. They travelled to the eastern Mediterranean to defend the Byzantine Empire from the Turkish threat and ended up setting up their own domain in the centre of Greece, encompassing the duchies of Athens and Neopatria, in the 14th century. This Catalan rule in Greece inspired the first epic poem in the Catalan language written in the 19th century, is the subject of negative memories in Hellenic folklore, is an element of study

for Catalan historians in the late 19th and early 20th centuries, left its vestiges on Greek territory in the form of several towers and castles, and continues to inspire an extensive body of literature up until the present day. This is why the Almogavars deserve to be the topic of the third article in this issue of the *Catalan Historical Review*.

In the late 19th and first third of the 20th centuries, great artists found posters to be a way to popularise their art thanks to the advances in the graphic arts; the impetus of commercial advertising; the desire to advertise festivals, exhibitions, public events and mass spectacles; and the drive to promote a burgeoning tourism industry. Soon, institutional and political propaganda found posters to be effective instruments as well, especially to mobilise the masses during the Spanish Civil War by disseminating instructions accompanied by powerful images. Nonetheless, all of this happened far before posters became means of advertising and propaganda for cinema and especially television. Barcelona and Valencia were the hubs of high-quality poster production, and Belle Époque Paris was initially a major touchstone, where a painter the calibre of Toulouse-Lautrec cultivated poster art. Barcelona's Sala Parés held the first exhibition of posters by foreign artists in Barcelona in 1896, which served to trigger local production. One sample of this genre has been taken as the cover picture of this issue of the journal. A sample of this genre was chosen as the cover illustration of this issue of the journal. It is a poster by Feliu Elias, who signed his work "Apa", announcing an exhibition in the city of Sabadell in 1915: Art Nou at the Centre Català. This work reflects the Noucentista sensibility which was replacing Art Nouveau. The poster measures 82 x 62 cm, and its author was a sought-after painter and illustrator whose cartoons and caricatures appeared in magazines and newspapers until the 1930s. Alongside commercial adverts and political propaganda, which he developed in the 1930s, we can also find adverts for cultural events, as in this poster. The breadth, depth and historical interest of poster art in Barcelona and Valencia explain why extensive repertoires of posters have been published to extraordinary success, as in the book *Catalunya en 1000 cartells des dels orígens a la fi de la Guerra Civil*, issued in 1994. We thought it was appropriate to offer an examination of posters as the fourth article in this issue of the *Catalan Historical Review*.

The last text in this issue focuses on the topic of resistance to the Franco dictatorship's attempts to marginalise the Catalan language as a marker of the collective identity of a country that was defeated and occupied in 1939. Wielding absolute power, the Franco regime utilised ex-

traordinary means to carry out what had been an ongoing objective of the modern Spanish state: to impose the Spanish language as the only public, prestigious language and to roll back the use of the language of Catalonia, the Balearic Islands and Valencia to the bare minimum. To do so, it had to nullify the progress that linguistic normalisation had experienced throughout the first third of the 20th century, especially in the 1930s thanks to the Catalan regional government during the Republican regime, in spite of the prior anti-Catalan dictatorship of General Primo de Rivera. The most coercive measures in the immediate post-war years too clearly resembled the occupation by arms and had to be abandoned after the Nazi-Fascist defeat in World War II, but the plot to replace the language survived throughout the entire three and a half decades of the dictatorship. The regime was confident that excluding Catalan from schools, newspapers, radio and television would suffice to reduce it to residual usage, the prelude to its extinction. This eclipse of the Catalan language through dictatorial means made it extremely difficult for the new waves of immigrants from the rest of Spain to learn it. Voluntary Catalan classes, the musical movement known as the *Nova Cançó* and the constant rise in the number of books published in Catalan were signs of recovery, yet Catalonia did not emerge from the dictatorship unscathed, even if it did manage to earn back some of its autonomy through democratic imperative. Yet the consequences can still be seen today, 42 years after the end of the dictatorship, in the shortcomings and weaknesses in the use of the Catalans' mother tongue. The last article in this issue is devoted to analysing the in-

struments used to avoid de-Catalanisation. It is an example of a civil society organising itself to counter the State's actions with the tenacity of those who know that they had a recognised human right on their side: the right to be educated, judged, administered in their own language and to express themselves in it in all spheres of life.

As you can see, almost all eras and the most diverse aspects of human activity are represented in this issue, following the usual tone of this journal, which is designed for foreign scholars, although we are told it is quite useful for local scholars as well.

As always, *Catalan Historical Review* includes references to all the historical publications issued by the Institut d'Estudis Catalans during the year, as well as biographies of new members who have joined the History-Archaeology Section and the journal's advisory board. This time there are four of them, and we would like to congratulate all of them with the certainty that they will continue to carry forward the *Catalan Historical Review*, an instrument to internationally disseminate Catalan historiography.

Finally, we want to inform readers that the *Catalan Historical Review* has just been included in the European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus), the benchmark index for the most prestigious academic journals in the humanities and social sciences. This is a major step to improve the dissemination and impact of the *Catalan Historical Review*.

ALBERT BALCELLS
Editor

Archaeology in the eastern part of the Tarraconensis province in the times of the Visigothic kings

Cristina Godoy Fernández*
Antoni Gaudí Faculty of History,
Archaeology and Christian Arts (AUSP)

Received 20 March 2019 · Accepted 4 June 2019

ABSTRACT

The presence of the Visigoths on the Iberian Peninsula went through certain crucial junctures in which the Tarraconensis province was the site of the manoeuvres of a people seeking a place to settle within the Roman Empire. In 418, they reached a pact (*foederatio*) which ushered in the period of the Kingdom of Toulouse, located in Aquitaine. Increasing pressure from the Franks led to the Battle of Vouillé in 507, which forced the Visigoths to retreat towards the Tarraconensis. Barcelona became the royal headquarters in the first half of the 6th century during the Ostrogoth protectorate, with Kings Gesalec, Amalaric and Theudis. We shall present a summary of the impact that the arrival of the Visigoths had on cities like Tarracona, Barchinona and Egara, along with the transformation of the habitat, walled villages and military fortifications, and the gradual abandonment of the Roman villas in light of recent historical-archaeological research.

KEYWORDS: Tarraconensis, Visigoths, Christian archaeology, Visigothic cities, hilltop settlements, fortifications.

INTRODUCTION: GEOGRAPHIC AND CHRONOLOGICAL FRAMEWORK

It is always somewhat artificial to delimit part of a broader territory, such as the Roman Tarraconensis province, which was a single unit when it was created. The east of the Tarraconensis corresponds to Catalonia today, the area we shall focus on in this article. However, in order to more broadly cover the history and archaeology of this territory between the end of the ancient world and the start of the Middle Ages, we must extend our sights to the rest of the Iberian Peninsula, the southern part of Gaul, northern Italy and the Mediterranean in general.

With regard to the time factor, it is equally difficult to establish precise coordinates for the “Visigothic period”, given that at first the Visigoths were part of the Roman army and acted in favour of different usurpers of the Empire in the early 5th century. At the end of the period, some Visigothic nobles survived several years after the Battle of Guadalete in 711, which marked the arrival of the Saracens and the beginning of the mediaeval period.

HISTORIOGRAPHIC NOTES

Visigothism, and all historical studies referring to the Visigothic period in general, have been imbued with an array of political connotations since their inception in the Middle Ages. The main reason is that subsequent history has always viewed the Visigoths as a model of royal power, territorial unity and religious unification, especially with the Visigoths' conversion to Catholicism at Third Council of Toledo in 589. The Asturian kings proclaimed themselves their successors, and the Catholic Kings and Habsburg monarchs – especially Philip II, who was a devotee of Hermenegild as a martyr for the Catholic faith – held the Visigothic kings up as a model of theocratic royalty, as did the Bourbons. The historiography which fostered these values from the 13th to the 18th centuries is represented by figures like Rodrigo Jiménez de Rada (*De rebus Hispaniae*, 18th century), Ambrosio de Morales, a historian in the court of Philip II, and Father Enrique Flórez (*España sagrada*, 18th century), while in the 19th century, the seminal work of Modesto Lafuente and José Amador de los Ríos was imbued with this discourse. A romantic nationalistic movement was germinating at that time, fertilised by the War of Independence against Napoleon, which sought to enshrine the Visigoths as the fathers of the “Spanish Nation”.¹ This movement also took root in 19th-century literature and painting; indeed, one

* **Contact address:** Cristina Godoy Fernández. Antoni Gaudí Faculty of History, Archaeology and Christian Arts. Ateneu Universitari Sant Pacià. Carrer Diputació, 231, 08007 Barcelona. E-mail: cgodoy@facultatantoniigaudi.cat

of the most famous examples, Muñoz Degrain's *The Conversion of Reccared*, hangs in the Senate today.

However, if Visigothism in general and Visigothic archaeology specifically are remembered for anything, it is the way they were used as political weapons during fascism. In the early years of the Franco dictatorship (1939-1944), Visigothic archaeology was placed at the service of the Third Reich by Julio Martínez Santa Olalla, who was the director of the *Comisaría de Excavaciones Arqueológicas* (Office of Archaeological Excavations). His excavations of Visigothic necropolises, such as the one in Castiltierra (Segovia), sought to prove the kinship between the Visigoths and the Central European race and consequently the "purity" of the Spanish race. There is widespread acknowledgement of the SS's influence via the *Anhenerbe* and the visit organised by Martínez Santa Olalla so that the *Reichsführer* Heinrich Himmler could see the National Archaeology Museum of Madrid (MAN) to see the Visigothic bronzes, in addition to the aforementioned excavations in Castiltierra and Toledo as the former capital of the Visigothic kingdom. After the defeat of Nazism in 1945, during what we could consider the second part of the Franco regime, Visigothism shifted to emphasise territorial and religious unification, the convergence between the throne and the altar – as has been perennial in Spanish historiography – but this time to legitimise the power of Franco, "Caudillo por la gracia de Dios" (leader by the grace of God).² Thus, National Catholicism adopted many of the premises of the historical studies on the Visigothic kings, which were not always objective, and they did so to such an extent that they permeated these studies even after the end of the dictatorship.

Given this backdrop, it is easy to understand how the Germanic ethnic component was crucial in the early development of Visigothic archaeology and in historical studies. Thus, the Visigothic presence could only be detected by finding the characteristic belt buckles or brooches, primarily in the grave goods in burial sites. However, in recent years doubt has been cast even on these bronzes, which have long been the main items used to identify the Visigothic presence. In this sense, the reflection by Gisela Ripoll and Eduardo Carrero is quite interesting; they question whether the individuals in the burials in the necropolis of La Meseta – dated from the late 5th to the late 6th centuries (Castiltierra, Duratón, El Carpio de Tajo, etc.) – are truly Visigothic in origin. One of their most important objections is that these materials are not found in Gallia Narbonensis, and if they do appear it is from the time when it was a part of Septimania under the power of the Kingdom of Toledo.³

VISIGOTHIC ARCHAEOLOGY OR ARCHAEOLOGY FROM THE VISIGOTHIC PERIOD?

Given this scientifically and politically fraught historiographic context, it is unquestionably to Pere de Palol's

credit that he defended an "archaeology of the Visigothic period" which encompassed both Palaeo-Christian traditions – in the Mediterranean area – and the "particularities" of the barbarian peoples, especially the *visigothorum gentes*. From his chair at the Universidad de Valladolid in the 1950s, he promoted studies on "Spanish-Visigothic art", thus countering the stature that the Franco regime had given to the ethnic aspect of this historical period.⁴ In 1969, Pere de Palol secured the first chair in Palaeo-Christian and Mediaeval Archaeology at the Universitat de Barcelona, from which he served as the teacher of generations of archaeologists. He also launched gatherings of experts from the Iberian Peninsula (Gatherings of Spanish Palaeo-Christian Archaeology, with six editions between 1967 and 2003) and catapulted Spanish research onto the international scene. Recognition of his contributions was confirmed when he was bestowed a Doctor honoris causa by the *Pontificio Istituto di Archeologia Christiana* of Rome in 2000.⁵

To study the Tarraconensis in the late Roman and Visigothic periods, the last text overseen by P. de Palol – along with Antoni Pladevall – from the first volume of *Catalunya Romànica, Del Romà al Romànic* is still a seminal must-read.⁶ Despite the fact that it has been around for 20 years, many of the contributions still remain valid today, while acknowledging the archaeological discoveries since then.

In the past 30 years, archaeology of the Visigothic period, now freed from the tensions between romanticism and Germanism, has been aligned with international studies on late antiquity, which also encompasses the Spanish-Roman and Visigothic worlds. Christian archaeology falls within this strain of research, as it studies the material features of buildings and elements of the liturgical furnishings of this period, as well as the transformation of cities and the evolution of the rural landscape and its inhabited nuclei.⁷

THE VISIGOTHS IN THE CITIES

Late ancient culture was eminently urban, thus continuing one of the most characteristic features of Roman civilisation. Far from the historiographic clichés which claimed that classical splendour had been engulfed by the catastrophes of barbarian invasions and the abandonment of cities and had fled to take refuge in the countryside because of the dire economic crisis starting in the 3rd century, cities did survive during the Visigothic period, even though they underwent major transformations.

Recently, archaeological knowledge of some of cities in the Tarraconensis during late antiquity and the Visigothic period has been enhanced. The most noteworthy cities are Tarraco, Barcino and Egara. A great deal of work remains to be done, especially if we consider the wealth of information provided by the written sources on the prominence of cities like Ilerda (Lleida), Gerunda (Giro-

na), Osona (Vic), Empuriae (Empúries) and Dertosa (Tortosa) during the Visigothic period, all of them episcopal sees. And they are joined by the cities in the Gallia Narbonensis, such as Narbonne, Carcassonne, Magalona and Elne (Iliberris), which were part of Visigothic Septimania and played a very important role until the end of the Visigothic reign with King Achila II (700-713). However, let us examine several of these cities in further detail.

Tarraco, the capital of the Tarraconensis

Tarragona had been the Romans' gateway to the Iberian Peninsula and the first capital of their Citerior province, which was later named the *Tarraconensis*. Tarraco was extremely important in early Christianity. Some people even claim that Saint Paul stayed in the city to fulfil his punishment of exile.⁸ However, if the city stands out for one thing in the origins of Christianity, it is the martyrdom of Saints Fructuosus, Augurius and Eulogius, victims of the persecution of Valerian in 259. The worship of its martyrs – whose acts of martyrdom are the oldest known in Hispania – had a crucial impact in the development of the Christian city and the gradual transformation of the Roman capital. A martyr worship centre was built – the largest one known in the *pars occidentis* of the Empire – consisting of two basilicas, the southern one containing the remains of the martyrs on the former land of the Tabacalera factory, excavated by M^{sgn}. Serra i Vilarò, and the other, located further north, known as the basilica of Parc Central, which was excavated in the 1990s. Both basilicas have been dated from the 5th century, with the southern one perhaps built 30 years before the northern one.⁹ A large necropolis was developed around them near the two main arteries leading south and inland.

This new neighbourhood in the city led the suburban area around the port to grow steadily until it reached the necropolis and the bridge over the *Tulcis* (Francolí) River. This area, which has recently been the subject of archaeological interventions, seems to have been quite vital until the late 7th century, most likely driven by trade.¹⁰

However, returning to the martyrial topography of Fructuosus, Augurius and Eulogius, we should also highlight the amphitheatre as the backdrop of the *passio*. The importance of this site was so engraved in the collective memory of the faithful residents that the integrity of the monument was maintained – and not despoiled like other Roman constructions in the city – as if it were a triumph of Christianity over the pagan barbarism of public executions. Archaeology has not revealed whether there is any kind of remembrance or trophy on the site where the martyrs were condemned to the punishment of *vivicomburium* (being burnt alive), although it can be guessed at from hymn VI of Prudentius' *Liber Peristephanon*. What archaeology has revealed is that a basilica was built in the arena of the amphitheatre in the late 6th or early 7th centuries, at the height of the Visigothic period, which has been the subject of several studies in recent years.¹¹

One of the most jealously guarded questions harboured in Christian Tarraco is the Palaeo-Christian and Visigothic cathedral. Even though excavations and geophysical surveys have been conducted within the Gothic building in recent years, it has never been identified. However, there signs of a major remodelling of the provincial forum in the 6th century, even though it started to be dismantled in the 5th century. The location of the episcopal see in the upper part of the city, beneath or near the current Gothic cathedral, is still just speculative discourse at this point, yet the signs make it quite likely. One of them is the discovery of a privileged tomb dated from the 6th century, accompanied by a small liturgical vessel, which points to the buried person's identification as a member of the Church aristocracy.¹² The other is the identification of structures in the Collegi d'Arquitectes which seem to have been part of the episcopal complex.¹³ According to the latest proposals, the Visigothic cathedral would have been located between the apse of the mediaeval cathedral and the main hall of the site of imperial worship.¹⁴ However, this still remains pending.

The bishops of Tarraco served as metropolitans of the Tarraconensis province throughout the entire Visigothic

FIGURE 1. Map of the city of Tarragona in late antiquity and the expansion of the port district, according to J. M. Macias (ICAC).

period. They were in charge of calling the councils, even though we are only aware of the one held in the city in 516. For the remaining council gatherings, they chose a variety of sites within the province, although the metropolitan was always present.

Unlike Barcino, which played a prominent role in the political events in the Visigoths' penetration into the Tarraconensis – as we shall see below – Tarraco did not seem to be of particular interest to the Visigothic monarchs. The kings clearly preferred Barcino as more or less temporary headquarters, for reasons unknown. Some researchers stress the Roman-ness of the capital of the Tarraconensis, which remained faithful to the Empire to the very end and must have contained the bulk of the Hispano-Roman population and the military contingents faithful to Rome.¹⁵

The Christian city of Tarraco has been the subject of numerous historical-archaeological studies, including the Cathedral Steering Plan¹⁶ and two doctoral theses, the one cited above by Andreu Muñoz Melgar,¹⁷ and the one by Meritxell Pérez, which takes a more historical vantage point.¹⁸ Likewise, in 2013 the *Institut Català d'Arqueologia Clàssica* published the monograph entitled *Tarraco christiana civitas*, which was a sort of literature review of the knowledge of Tarragona in the Palaeo-Christian and Visigothic eras.¹⁹ Finally, in November 2018, this city was the site of the VII *Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* as part of the 4th Tarraco Biennial, where many contributions from studies currently underway on Tarraco were discussed.²⁰

Barcino, imperial headquarters and royal seat

The city of Barcino became so prominent with the Visigoths that it is even believed to have rivalled Tarraco as the capital of the province. What we know from the written sources leaves no room for doubt: in the early 5th century, Barcelona was chosen as the imperial headquarters and royal seat before the arrival of the Visigoths.

One of the first political events that point to Barcino as the imperial headquarters is the one featuring Maximus the Usurper in the early 5th century. He was a Hispanic *libertus* who was proclaimed *augustus* in the Tarraconensis province with the assistance of General Gerontius, the usurper of Constantine III who had been governing Gaul since 407. Even though the historian Zosimus (*Historia nova*, VI.5 and IX.12) mentioned that Maximus' proclamation took place in Tarragona, the numismatic discoveries in archaeology sites within the city prove that Maximus chose Barcelona to mint the currencies that he issued.²¹ The establishment of the mint in Barcino, with coins commemorating his proclamation as *augustus* between 410 and 411, leads us to posit that this usurper established the capital in Barcelona, not in Tarragona,²² as Zosimus claimed.

Just four years later – in 415 – Barcino was once again the site of an episode with the involvement of the Visigoths for the first time, specifically King Athaulf and Galla

Placidia. The latter, the sister of Honorius, had been kidnapped by King Alaric I during the sacking of Rome in 410 with the intention of pressuring the emperor to grant them land in which to settle. When Alaric died, he was succeeded by Athaulf, who married the imperial princess in Narbonne, the city where they had fled after being beaten by General Constantine, who was faithful to Honorius; during this retreat southward, they stopped in Barcelona. Here, Athaulf not only watched as his plans to strengthen himself by marrying into the imperial family vanished, but they also lost a son, tellingly named Theodosius, who was murdered by a member of his army. Sigeric, who lasted no more than a week, was chosen in the same city and then succeeded by Wallia. The latter finally managed to sign the *foedus* with General Constantine, who provided them with land in Aquitaine where the Visigoths could settle, thus ushering in the Kingdom of Toulouse in 418.

The presence of the Visigoths in Barcino, with kings Athaulf, Sigeric and Wallia within a little over one year, is hardly tantamount to making it an intentionally chosen capital city. It was instead more a fleeting, isolated episode. The reason Athaulf decided to stop in Barcelona as he fled from Narbonne is still unknown. He could have chosen other urban nuclei like Empúries or Girona, which were much closer to the zone disputed with the troops of the *honoratii*. Some have proposed the appropriateness of a walled city like Barcelona as a place of resistance,²³ but Girona, which was closer, was also walled. Some also associate Athaulf's choice with the recent proclamation of Maximus the usurper in Barcelona. Within such a short time, there was nary a trace of his presence there. What does seem fairly clear is that after the Kingdom of Toulouse was created, the written sources cease mentioning the city as the site of important events in the Visigothic court.

Archaeologically, not much can be related to this first foray by the Visigoths in Barcino. However, we do know the location of the cathedral underneath the current location, from which a basilical hall and a first baptistry from the 4th century have been identified. The discovery was made by A. Duran i Sanpere in the course of the construction of a sewer network, and when he identified pavements of *opus signinum*, bases and columns and remains of chancels, he thought he had found the Christian basilica.²⁴ Years later, the baptistry was found during excavations (1968-1983) with the participation of Pere de Palol.²⁵ The conviction that this was the basilica of worship took root among experts, myself included,²⁶ until the re-excavation and interpretation undertaken by the Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona under the oversight of Julia Beltrán de Heredia – with the assistance of Charles Bonnet – refuted this interpretation and suggested that the room was part of the bishop's architecture of power.²⁷

On the other hand, the results of the archaeological investigations of the city's domestic architecture in the 4th and 5th centuries demonstrate that there were large *do-*

mus decorated with late mosaics and paintings, which indicate a very Roman lifestyle. No element has been found in these homes which leads us to posit the presence of Visigoths.²⁸ The grid of streets is also apparently conserved. The *domus* of *Sant Iu* became the embryo of the episcopal cluster: the 5th-century episcopal palace was built above it, although the archaeological information on it is not too clear given that a new episcopal palace which obscured it was built the following century. One of most interesting aspects of the palace is that its foundations use materials from the forum (inscriptions, bases with moulding and pedestals), which means that many of its buildings were most likely no longer in use in the early 5th century and had become quarries for new constructions. The reception hall of the episcopal nucleus also dates from the 5th century; it is paved with *opus signinum* and has a prominent place set aside for the bishop to preside over his audiences.²⁹

If Barcino could be considered the capital of the Visigothic kings in any period, it was in the 6th century. Both the written texts and archaeology show this, and the historical-archaeological interpretation has developed considerably in the past 20 years, as we shall see below. However, first we shall analyse what the sources say about the events involving the Visigothic kings which transpired in the city of Barcelona.

In the early 6th century, after the Battle of Vouillé in 507, the Franks expelled the Visigoths from Aquitaine and forced them to move southeast. They set up their capital in Narbonne, and the kingdom was limited to the coastal regions. The pressure from the Merovingian Franks forced the Visigoths to move towards Hispania, and Barcelona played a very important role as a rear-guard city, as it had done in the 5th century with Athaulf, although this time more consistently. Alaric II died on the battlefield and was succeeded by his bastard son Gesalec, who usurped the throne from Amalaric, the legitimate heir to the crown and the grandson of the Ostrogothic king Theodoric the Great.³⁰ Gesalec made Barcino his royal headquarters, if we can believe the *Cronica Caesarugustana*, which states that the king himself killed Goiaric – who supported Amalaric – in the palace of Barcelona in 510.³¹ Isidore of Seville offers another version of events: Gesalec took refuge in *Barchinona* after being defeated in Narbonne by the troops of the King of Burgundy, Gundobad. Theodoric deprived him of the throne and Gesalec fled towards Africa to seek the help of the Vandals; after that, he went to Aquitaine, and from there he returned to Hispania, heading to Barcelona. There, he was pursued by the Ostrogoths under the command of General Ibbas at the twelfth milestone until past the *Druantius* (Durance) River in Gaul, where he died in 511.³²

The Ostrogoths took the initiative of protecting the young Amalaric, ushering in a period which in the Catalan historiography has been named the “Ostrogothic interregnum” (*intermedi ostrogot*, 507-526)³³ by R. D’Abadal – during which King Theodoric served as a re-

gent until his own death. In fact, this era was characterised by being one of the most permissive and prolific in terms of council meetings of the Catholic bishops from the Tarraconensis, which are dated by the reference to the year of the King Regent Theodoric or by Amalaric himself; they include the Council of Tarragona (516), the Council of Girona (517), the 2nd Council of Toledo (527), the Council of Lleida (546) and the Council of Valencia (549).³⁴

This tolerance in the Ostrogothic period contrasts with the anti-Catholic attitude of King Amalaric, as reported by Gregory of Tours. Amalaric was proclaimed king of the Visigoths in 526, once his grandfather Theodoric had died, and in order to create stronger bonds with the Franks he married Clotilde, the daughter of King Clovis I, the first king of the Franks who converted to Catholicism. According to Gregory of Tours, the Arian king Amalaric mistreated his wife because of her Catholic devoutness and forced her to be re-baptised in the Arian faith, until the queen enlisted the help of her brother, the Frankish king, Childebert I. The Merovingian Franks invaded Narbonne, and Amalaric was forced to flee to Barcelona, where he died in 531, his throat slit by his own soldiers.³⁵

He was succeeded by Theudis, an Ostrogothic general who had been at the helm for many years during the “Ostrogothic interregnum” (*intermedi ostrogot*) and was now proclaimed king of the Visigoths, independent from Ravenna (531-548). The historiography seems to suggest that he established his *sedes regia* in *Barchinona*, even though the written sources do not specify this. Via Isidore, we know that Theudis attacked the Franks from the Tarraconensis;³⁶ however, his move to Barcino is purely conjecture. Researchers like P. de la C. Díaz claim that King Theudis himself set up the capital of the kingdom in Toledo, at least in 546, when he enacted his famous law on trial costs.³⁷ If we accept this argument, Barcelona would have ceased being his royal see in the mid-6th century. Yet what must be accepted without question is that after these dates, the centre of Visigothic power shifted towards the more central regions of the Iberian Peninsula in order to make it possible to conquer more lands from the Swabians to the northwest and the Vandals to the south. Furthermore, it should be borne in mind that 552 marked the start of the incursions by the Byzantines, who would occupy Cartagena and much of the east and southeast of the peninsula, and that to bolster themselves they would have to occupy strategic positions equidistant from both focal points of conflict.

What we can infer from the data from written sources is that Barcino played an extremely important role as the royal headquarters and site of the court between 510 and 546, most likely as a capital associated with the presence of the king, in the late Roman sense, just like the imperial sees for emperors’ more or less temporary sojourns. Once the court had been moved to Toledo, the government authority – the *comes* – and a group of Visigoths must have moved to the city and lived alongside the Hispanic Romans until the arrival of the Arabs.

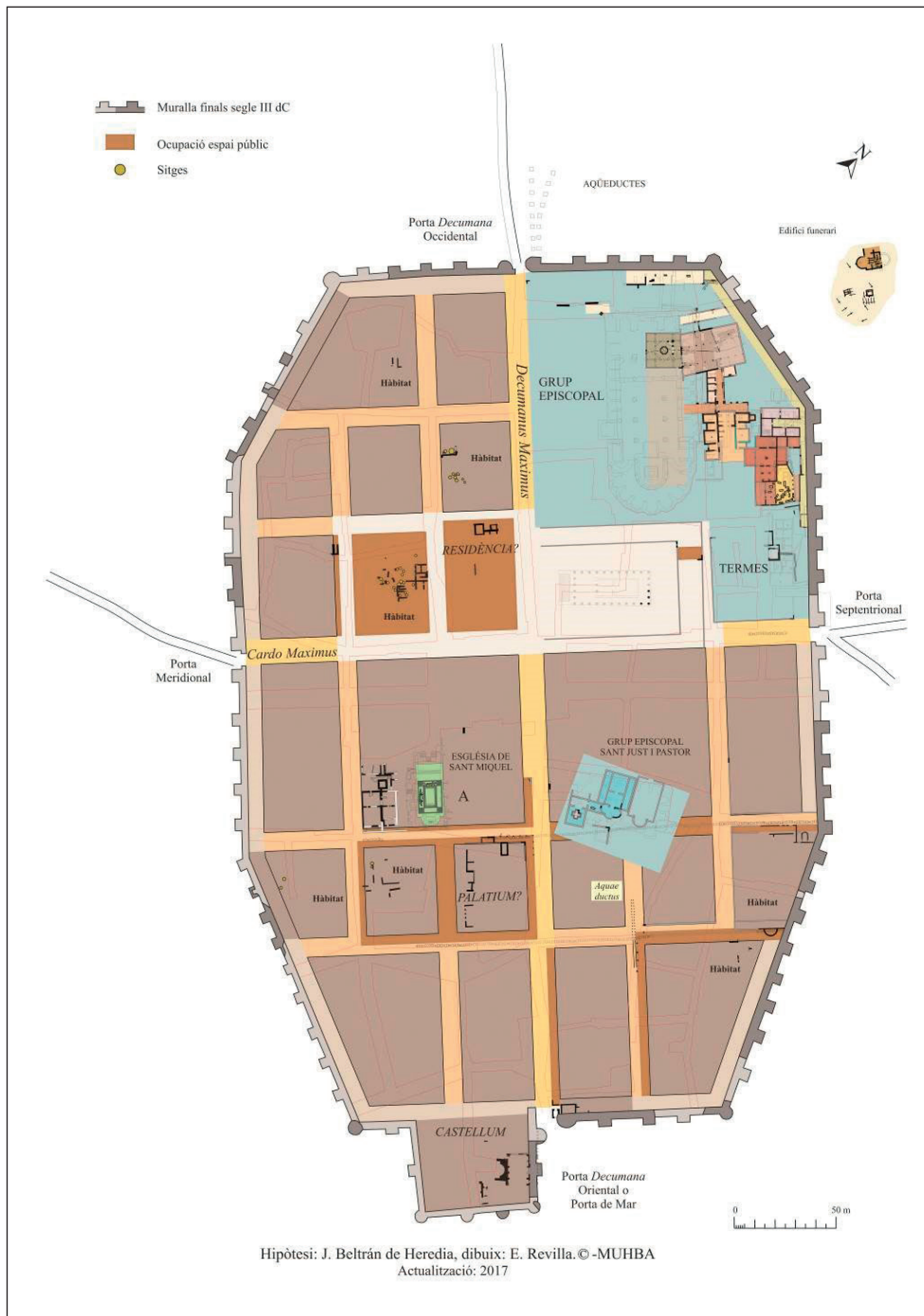

FIGURE 2. Barcino in the 6th century, according to J. Beltrán de Heredia.

The archaeological data reveal a fairly drastic change in the urban structure and household architecture in the 6th century. The large houses which had existed inside the wall in the 4th and 5th centuries disappeared, and instead much smaller and simpler housing units were built using all kinds of reused materials, even sculptural elements.³⁸ However, the road network and the land registry seem to have remained in place. This transformation may reveal a population change, which may be associated with the presence of Visigoths in the city.³⁹

The suburban areas of the city also grew extensively. The *suburbium* included residential zones and a large belt of necropolises which ran from the northwest to the far

southern zone; however, it was not found between the south and southeast, most likely because this area was occupied by the coast and El Cagalell pond. The archaeomorphological analyses have enabled us to document a line of new roadways which connected the coastal mountains with the delta, and itineraries and routes heading inland were upgraded, seemingly because of the development of agricultural and livestock activities.⁴⁰

One of the best-known aspects of the transformations made to Barcino in the 6th century is the evolution of its episcopal complex.

As mentioned above, the research project undertaken by MUHBA in the archaeological complex in Plaça del

Rei, directed by Julia Beltrán de Heredia with the assistance of Charles Bonnet, has borne fruit after 20 years of research. The archaeological interventions have revealed heavy monumentalisation of the first episcopal group from the 4th and 5th centuries, which fully transformed the topography of the city, given that it occupied almost one-fourth of it. The main basilica – which has not yet been excavated – is located under the current cathedral, but we know that it was connected to the baptistry, located at its feet, following the most common layout of liturgical spaces in Spanish churches.⁴¹ The baptistry also underwent considerable monumentalisation at the time: the pool was covered with a dome, the interior was decorated with paintings that imitate cladding with *opus sectile* or marble panels,⁴² plus an inscription which contains a formula from the baptismal liturgy⁴³ and ceiling paintings.⁴⁴ The initial nucleus was expanded with the construction of a cruciform church that had an associated cemetery (inside the walls), a new episcopal palace-fortress and several *balnea*, which – according to Beltrán de Heredia – must not have been for the bishop's private use but instead for the pilgrims and faithful of the city.⁴⁵

In the same period and same neighbourhood, what has been identified as the palace of civil authority, the *comes civitatis*, was built next to the cruciform church and the wall. It has a “U” shape which opens onto an *interuallum* following the line of the wall and is connected to the ring road around it by stairs. Buckles from military belts were found in the excavations, which reveal the presence of a detachment, probably in relation to the residence of the *comes*.⁴⁶

Beltrán de Heredia proposes a date for this monumentalisation of the church/government complex in the second half of the 6th century, specifically between 530 and 595 judging from the materials that appear in the archaeological sites (ceramics and coins) and the carbon-14 dating obtained from the mortar in the foundations.⁴⁷ It is clearly a chronological arc of 65 years, an overly long period at a time when the breakneck speed of events in the political history of the monarchy in relation to Barcelona had not yet happened. The capital had already been moved to Toledo by the second half of the 6th century; therefore, we should consider that the times of maximum civic activity in the episcopal complex must have been when the monarch had already left with his court for Toledo, yet he must have left a Visigothic military detachment and a primarily Arian community of faith.

However, we should bear in mind that it must not have been too long after the second half of the 6th century. If we think about the remodellings that date from this phase, this construction vitality cannot be related to the conversion of Reccared at the 3rd Council of Toledo in 589, as it has been traditionally, because it is too late. In contrast, a mid-century date seems more likely given that this is the time when the rivalry between the Arians and Catholics was the fiercest, which must have sparked a wave of con-

struction in cities among the Arian and Catholic episcopal groups.⁴⁸ This aspect, which had been pushed to the background by the research on Hispanic religious architecture – perhaps because of the lack of known differences between the liturgical functions of the spaces of worship in the two credos – has garnered special attention in recent years, especially around the excavations of the basilica of the Martyred Saints Justus and Pastor.

These archaeological interventions were directed by Julia Beltrán de Heredia and conducted between 2011 and 2014, thanks to an agreement between the parish and the Barcelona Town Hall. They brought to light the remains of a building of worship located south of the Roman forum: the tribolite apse of a basilica and the remains of the colonnade of the naves, a baptistry and a privileged tomb. The author interprets the complex as a second episcopal group and has developed a complex hypothesis which suggests situating the Catholic cathedral under the church of Saints Justus and Pastor, given that she claims that the episcopal complex in Plaça el Rei must have been occupied by the Arian bishop and associated with the buildings that represented the power of the Visigoths, the episcopal palace-fortress and palace of the *comes civitatis*. This bishopric of Saints Justus and Pastor must have retained its parish functions after the conversion to Catholicism of Reccared and the Gothic people, given that the Catholic bishop would have “recovered” the cathedral with its Palaeo-Christian tradition.⁴⁹

Even though this proposal is quite intriguing,⁵⁰ it is nonetheless rather bold. The archaeological proof on which it rests is still fragmentary, and the first critical voices have emerged.⁵¹ New archaeological interventions will be needed to further our knowledge of this building of worship.⁵²

Egara (Terrassa)

The site of the episcopal complex of Egara (Terrassa), which emerged over an originally Roman town, is closely connected to the Church see in Barcino. It is an episcopal cluster from the Palaeo-Christian and Visigothic era and one of the most thoroughly studied in recent years. The archaeological work done on this area between 1995 and 2005 enabled the different phases in the development of this complex from the 4th to the 9th century in the Carolingian era to be identified and described.⁵³

The construction of the religious complex to serve as the church see is related to the actions of bishop Nundinarius from the Barcino see, who appointed Irenaeus as the bishop of Egara in 464. The see in Egara was then given land which had previously been owned by Barcelona, and it apparently split off from Barcelona, although it was not one of its suffragan dioceses. This appointment did not follow canonical rules, even though it had the backing of the community and the bishops in the province. Nundinarius broke the canonical rules by appointing Irenaeus as his successor in the Barcelona see in his will; this aberrant act in canonical law prompted the admonishment of

FIGURE 3. Aerial view of the episcopal complex of Egara (bishopric of Terrassa).

Pope Hilarius, and Irenaeus remained in Egara after Nundinarius' death.⁵⁴

In the mid-5th century, dovetailing with its promotion to cathedral status, archaeological studies have managed to identify a phase in the construction of the pre-existing complex which totally changed the (pre-episcopal) interior design and even seems to have been left unfinished in some areas. The new project – under the oversight of Irenaeus – seems to have been a lengthy project that was not completed until the mid-6th century. It was comprised of three buildings of worship set on three terraces on a descending plane from the south, where the bishop's residential complex, the episcopal palace, was built. The second terrace held Santa Maria cathedral, which was reformed on top of previous buildings and had been dedicated to Christian worship since the 4th century, and next to it on the same level was a martyrial or funereal building, currently Sant Miquel church.⁵⁵ Sant Pere church, which archaeologists claim⁵⁶ served as a parish church, was built on the far north atop the third terrace; it had three naves and a trilobate apse. Future archaeological exploration will be needed to clarify its relationship with the other buildings, although it seems to share the same architectural programme.⁵⁷ The complex, which was surrounded by funerary corridors, had a central courtyard with a central well and was surrounded by an enclosure that delimited the episcopal compound.

The many years it took to build the complex in Egara, between the mid-5th century and the year 700, ensconces it fully within the Visigothic period. Worth noting is the spectacular nature of the complex, where entire buildings are conserved, such as Sant Miquel church, which dates from the mid-6th century. In fact, the last remodelling of the apse of Santa Maria – which also seems to correspond with the apse of Sant Pere – was identified based on the amphorae from North Africa dated from between 550 and 700 which were used to fill the vaults.⁵⁸

The written sources reveal a vital scene in the Egara see, which participated in the council meetings of the Tarraconensis, as well as in the national councils held in Tole-

do. However, given its uniqueness, it is worth noting that a provincial council was held in Terrassa in 614.⁵⁹ It is totally exceptional for a council assembly to gather in a small see, so we believe that this tells us about some kind of inauguration of improvements to the see, which could also have repercussions when reinterpreting the archaeological and monumental structures.⁶⁰

THE FORTIFICATIONS: *CASTR*A, *OPPIDUM* AND BORDERLANDS

Without a doubt, one of the most important facts that we know about Egara based on texts revolves around the figure of bishop Nebridius, because he placed the see on the map of strategic cities in the Visigothic kingdom in the first half of the 6th century. As we know from Isidore of Seville, Nebridius of Egara had three brothers who were also bishops: Elpidius of Huesca, Justus of Urgell and Justinian of Valencia.⁶¹ Based on prosopographic studies, Josep Vilella reached the conclusion that they were only brothers via their mother, and given that Isidore only described Nebridius and Elpidius as *nobilissimi*, he posits that they were brothers of the same father with a higher social status than the father of Justus and Justinian, the two younger sons.⁶²

All four brothers came from an aristocratic family from the Tarraconensis, but the sees they administered were so diverse and far-flung that we should discard an investiture related to roots in the land and the local elites.⁶³ All four exercised their episcopacy at a crucial time during the minority of Amalaric and the period immediately thereafter, when the Visigothic monarchs won independence from the oversight of the Ostrogoths. Unlike Egara, Huesca, Urgell and Valencia were outlying or peripheral cities within the area dominated by the Ostrogothic king and his generals, largely corresponding to the eastern part of the Tarraconensis. To the north, Huesca and Urgell were close to the zone controlled by the Franks on the other side of the Pyrenees; to the south, Valencia may

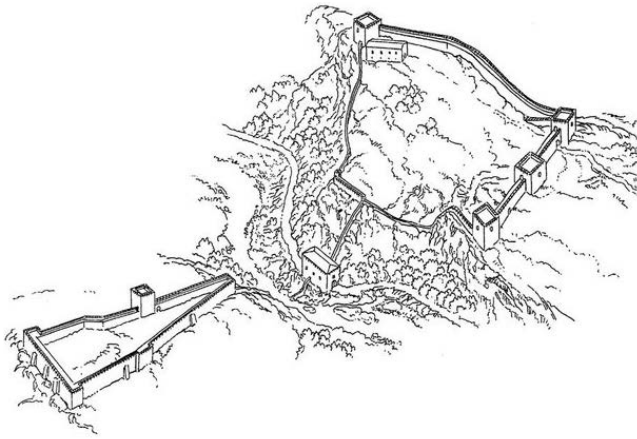

FIGURE 5. Les Cluses, according to J. M. Nolla (drawing by F. Riart).

tion from the 9th century. The site has been the subject of several systematic archaeological interventions which have managed to describe the presence of a fortification as early as the 9th century, which was built in two phases, its completion dating from the 8th to 9th centuries.⁷³ It consists in a quadrangular building surrounded by a wall with four towers, one on each corner; it is built of carefully squared ashlar held together with lime mortar. This fortification is associated with a hamlet made of perishable and very poor materials; furthermore, a church dedicated to the Doctors of the Church and a necropolis with tombs made of stone slabs were also identified. Obviously, this enclave was not exclusively military in purpose.⁷⁴

Yet from a more strategic perspective of control over the roads, if we look westward, in the valleys of Andorra we can find the site of Sant Vicenç d'Enclar, a hilltop fortification which controlled the pass from north to south. This was a very important pass given that the other side of the peak in the Garonne valley was the way to Toulouse, which was in Frankish hands.⁷⁵ Based on the archaeological data, the date when El Roc d'Enclar was founded has been pinpointed at between the second half of the 4th century and the early 5th century, but it remained in full use during the Visigothic era, as proven by the discovery of metal items, primarily bronze, used for personal ornamentation as part of the military uniforms. Noteworthy among these pieces is a type of buckle quite similar to the ones found in the Visigothic necropolis of *Pampilona* from the 6th and 7th centuries, which is associated with the Swabians, who controlled this pass before the Visigoths did.

El Roc d'Enclar must have been part of a series of forts and watchtowers which served as a line of defence at the *clausurae* of the Pyrenees. The importance of the pass through the valleys of Andorra most likely determined its control from the city of Urgell, from which the military offensive against the Franks could be coordinated.⁷⁶ However, Urgell does not seem to have been founded to replace the older *Iulia Libica* (Llívia), as some authors claim;⁷⁷ instead, the archaeological remains reveal a re-occupation of certain sectors in old Llívia by the military corps defending

the Pyrenean passes, just as the neighbouring Urgell did. In fact, we are aware of a *Castrum Libiae* mentioned in the context of Duke Paulus' rebellion against Wamba in 673.

Urgell most likely attained higher status as border city than Llívia. Recent archaeological interventions around Santa Maria church in La Seu d'Urgell have brought to light several buildings made with materials that date from the 5th to 6th centuries.⁷⁸ This is when the bishopric of Urgell must have been founded – as well as its counterpart in Carcassonne – as cities on the Frankish-Visigothic border. We should recall that bishop Justus and his brothers occupied the episcopal sees in the lands bordering with the Franks (Elpidius of Huesca and Justus of Urgell) and with the Byzantines (Justinian of Valencia). It is likely that they were directly appointed by king Theudis, as discussed above.

THE HILLTOP SETTLEMENTS AND THE ABANDONMENT OF THE VILLAS

Archaeology is revealing quite clearly how in the 6th and 7th centuries, people converged in places that were easy to defend, in hilltop settlements or strategic enclaves on the banks of a river or by a roadway. As mentioned above, it goes without saying that many originally military nuclei ended up also becoming residential areas, perhaps to house the families of the officers or because of the increasingly frequent concentration of people who depended on local power in the proto-feudal sense.

One clear example of a hilltop settlement that emerged in this era is Santa Cecilia de Els Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà).⁷⁹ This is a settlement located 900 metres above sea level on the peak of Montsec d'Ares; surrounded by forests, crop fields and livestock pastures, it was active between the 5th and 8th centuries. The difficulty reaching it was a natural defence in itself; furthermore, there is a narrow pass between two rocky masses which made it easy to watch over. A church and wool-working tools have also been identified, which reveal livestock husbandry. Homes measuring between 6 and 15 m² dug out from the rock and made with perishable materials such as trunks and branches have also been identified. Three large cisterns were also built that could hold up to 30,000 litres each. The excavators claim that this must have been a monastic nucleus associated with the hermetic movements common in this era.⁸⁰

One of the most emblematic settlements in the Visigothic *Tarraconensis* is El Bovalar (Seròs, Segrià). This is a cluster of homes which were built in the shelter of a church with a baptistry at its feet, leading us to believe that it may have been a parish church. Its strategic location next to the Segre River gave it a river outlet and provided water for the crops, which the excavations have brought to light. The carpological (seed) analyses of grasses and fruit trees have revealed a rich, varied agricultural practice. An oil press and two cellars with wine bottles were also found, which are interpreted as being for

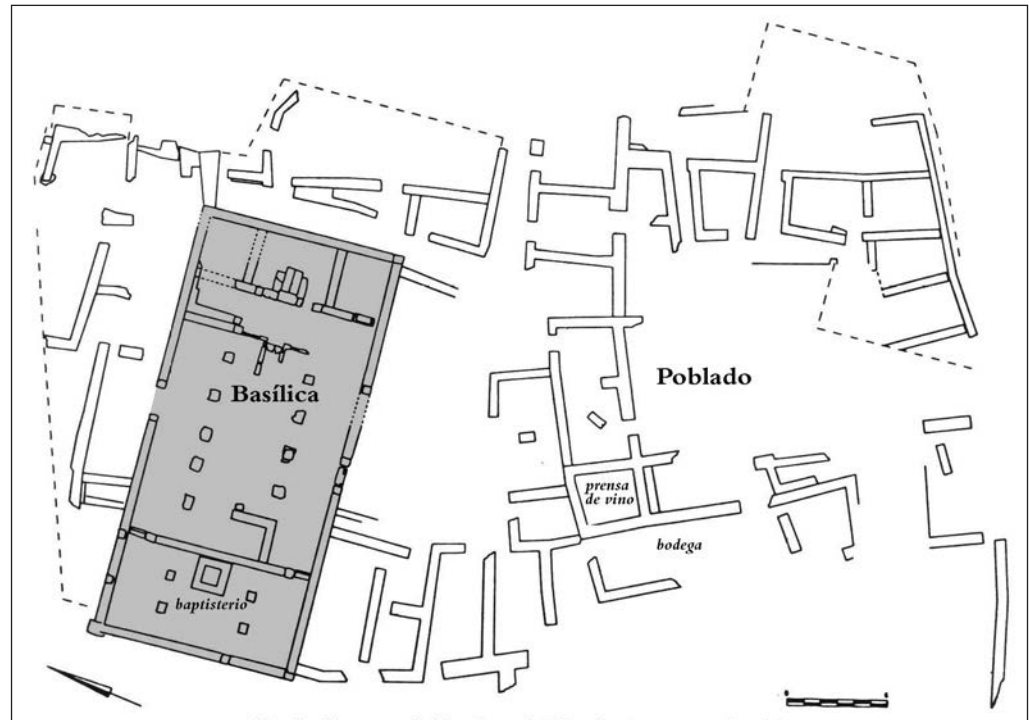

FIGURE 6. Visigothic settlement of El Bovalar (Seròs, Segrià, according to P. de Palol).

community use. The excavators say that they have only been able to describe one construction phase. The settlement came to an end by a fire, the ashes of which have yielded Visigothic *tremisis* from King Achila II (711-713), shortly before the arrival of the Saracens.⁸¹

This kind of settlement nuclei were the outcome of the end of the Roman villas, the vast majority of which were abandoned in the 5th and 6th centuries. The explanations for this phenomenon may include a major crisis, as well as the concentration of wealth in the hands of the increasingly wealthy. The urban parts were often abandoned, the thermal facilities were amortised and the mosaic pavements were no longer maintained, for example. In some cases, we can detect the occupancy of huts made of weaker materials, or even with the presence of tombs.

One exceptional case is Villa Fortunatus (Fraga, Huesca), which is quite close to Bovalar. The villa has different phases, with many of its rooms paved in rich mosaics, a reception room, thermal baths and more.⁸² The villa was abandoned in the 5th century, but in the 6th century a basilica was built with a baptistry at its feet which took advantage of two of the finer rooms. It seems clear that the owners no longer lived there, and the tombs around the peristyle were placed in the shelter of the church.⁸³

The era of the Visigothic kings is a fascinating time which still jealously harbours many secrets for future generations of researchers.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Pablo C. DÍAZ. “Los Godos como epopeya y la construcción de identidades en la historiografía española”. *Anales de Historia antigua, Medieval y Moderna*, no. 40, 2008, pp. 11-23.
- [2] FRANCISCO GRACIA. “Las relaciones entre los arqueólogos españoles y la Alemania Nazi (1939-1945). La influencia de la *Ahnenerbe* en España, Un estudio preliminar”: In G. MORA, C. PAPI and M. AYARZAGÜENA (eds.). *Documentos inéditos para la historia de la Arqueología*. Memorias de la Sociedad Española de historia de la Arqueología I, 2008, pp. 129-154. IDEM. “La arqueología durante el Franquismo. Instrumentalización identitaria”. *Los intelectuales y la dictadura franquista. Cultura y poder en España de 1939 a 1975*, Fundación Pablo Iglesias, Madrid 2013, pp. 47-76.
- [3] G. RIPOLL and E. CARRERO. “Art wisigoth en Hispania: en quête d’une révision nécessaire”. *Perspective* no. 2 (2009), pp. 256-276; esp. 264-266.
- [4] Essential reading: P. DE PALOL. “Romanocristianos y visigodos (ensayo de síntesis histórico-arqueológica)”. *Ampurias*, no. 12 (1950), pp. 239-241. IDEM. “Esencia del arte hispánico de época visigoda: romanismo y germanismo”. In: *I gotti in Occidente. III Settimana di Studio del Centro italiano di Studi sull’alto medioevo*. Spoleto 1955, pp. 65-126.
- [5] A survey of his academic career can be found in the words written after his death by J. M. GURT. “Pere de Palol”. *Archivo Español de Arqueología*, no. 79 (2006), pp. 7-12.
- [6] P. DE PALOL and A. PLADEVALL (dirs.). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona. 1999.
- [7] A. VIGIL-ESCALERA GUIRADO. “Los últimos 30 años de la arqueología de época visigoda y altomedieval”. In: J. A.

- QUIRÓS (ed.). *Treinta años de arqueología medieval en España*. Archeopress Publishing, Oxford 2018, pp. 271-294.
- [8] A. PUIG I TÀRRECH. “Les probabilitats d’una missió de Pau a Tarragona”. In: J. M. GAVALDÀ, A. MUÑOZ and A. PUIG TÀRRECH. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008), (Biblioteca Tàrraco d’Arqueologia 6), Tarragona 2010, pp. 133-155.
- [9] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, vols. 1 and 2 (Documenta 4 Series), Universitat Rovira Virgili – Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona 2006.
- [10] J. M. MACIAS. *Les termes públiques de l’àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, (Documenta 2 Series), Institut Català d’Arqueologia Clàssica 2004. IDEM. “Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?”. In: *Recópolis y la ciudad en la época visigoda, Zona arqueológica 9*, Alcalá de Henares 2008, pp. 293-301; esp. pp. 296- 297. See too J. M. MACIAS and J. A. REMOLÀ. “El port de Tàrraco a l’antiguitat tardana”. In: *VI Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica (València 2003)*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona 2005, pp. 175-185. J. A. REMOLÀ and A. LASHERAS. “Habitar en los suburbia portuarios de la Antigüedad tardía: el caso de Tarraco (Hispania Tarraconensis)”. In: I. BALDINI and C. SFAMENI (eds.). *Abitare nel Mediterraneo Tardoantico. Atti del II Convegno del CISEM (Bologna, 2-5 marzo 2016)*. Edipuglia, Bari 2018, pp. 113-121.
- [11] There is extensive literature that mentions the amphitheatre as a site of Christian worship. The most noteworthy contribution is in C. GODOY. *Arqueologia i litúrgia*, op. cit, pp. 191-202, which compiles the previous bibliography, notably on the excavation by the Bryant Foundation and TED’A. The hypothesis we posited at that time sparked the interest of researchers like Andreu Muñoz, with a critical take on the interpretation of a crypt at the base of the basilica, which was ultimately proven via the old documentation of the excavation by Salvador Ventura. Cf. one of his last publications which contains the previous bibliography: A. MUÑOZ MELGAR. “La basílica visigòtica del amfiteatro de Tarragona: definició, tècniques constructives y simbología de un templo martirial”. *Quarhis*, no. 12 (2016), pp. 106-127. And finally, our joint publication: C. GODOY and A. MUÑOZ. “La iglesia del amfiteatro y el culto a san Fructuoso en el marco de la ciudad durante el siglo VII: el Oracional de Verona”. In: *VII Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*. Tarragona 2019, pp. 65-74.
- [12] T. HAUSCHILD. “Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona”. In: *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Institut d’Estudis Catalans – Universitat de Barcelona, Barcelona 1994, pp. 151-157.
- [13] X. AQUILUÉ. *La seu del Col·legi d’Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Col·legi d’Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Tarragona, Tarragona 1993.
- [14] A. MUÑOZ. “La qüestió arqueològica de Santa Tecla la Vella o les catedrals perdudes de Tarragona: de l’antiguitat al segle XII”. In: A. PUIG I TÀRRECH, A. PÉREZ DE MENDIGUREN and J. M. GAVALDÀ (eds.). *El culte de Tecla, santa d’Orient i d’Occident (Congrés de Tarragona, octubre de 2011)*. (Studia Historica Tarraconensia 2), Facultat Antoni Gaudí d’Història, Arqueologia i arts cristianes (AUSP), Barcelona 2015, pp. 197-241. Also worth reading is his thesis: *Sant Fructuós de Tarragona. Aspectes històrics i arqueològics del seu culte des de l’antiguitat a l’actualitat*. Universita Rovira i Virgili, Tarragona 2013. [doctoral thesis: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/127105>>].
- [15] Loyalty to the Empire was also expressed by the dating formulas used by consulates, a custom which only took root in Tarraco and its territory. This kind of dating can primarily be seen in funeral inscriptions, although we can also find it in the minutes of the councils of Tarragona (516) and Girona (517). Likewise, the *Cronica Caesarugustana* —a text composed in Tarragona in the 6th century — dates by the consuls. Cf. M. A. HANDLEY. “Tiempo e identidad: la datación por la Era en las inscripciones de la España tardorromana y visigoda”. *Iberia*, no. 2 (1999), pp. 191-215. In contrast, the other provinces dated by the Hispanic era.
- [16] J. M. MACIAS, A. MUÑOZ, A. PEÑA, R. MAS and I. TEIXELL. *Praesidium, Templum, Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona 2010-2011*. Memòria d’una exposició temporal, Tarragona 2012.
- [17] A. MUÑOZ MELGAR. *Sant Fructuós de Tarragona*, op. cit.
- [18] M. PÉREZ MARTÍNEZ. *Tarraco en la antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesiástica (siglos III al VII)*, Ed. Arola, Tarragona 2012.
- [19] J. M. MACIAS and A. MUÑOZ (eds.). *Tarraco christiana civitas*. (Documenta 24 Series). ICAC, Tarragona 2013.
- [20] *Tarraco. Biennial. 4t Congrés Internacional d’Arqueologia i món antic. VII Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l’Antiguitat tardana. Noves perspectives*. Tarragona 2019.
- [21] T. MAROT. “Algunas consideraciones sobre la significación de las emisiones del usurpador Máximo en Barcino”. In: *Congreso Internacional sobre la Hispania de Teodosio (Segovia 1995)*. Salamanca 1997, pp. 569-580. EADEM. “La Península Ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios”. *Pyrene*, no. 31-32 (2000-2001), pp. 133-160.
- [22] We defended this interpretation in J. M. GURT and C. GODOY. “Barcino, de sede imperial a urbs regia en época visigoda”. In: G. RIPOLL and J. M. GURT (eds.). *Sedes regiae (ann. 400-800)*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2000, pp. 425-466; esp. 436-440.
- [23] Regarding the wall of Barcelona, which has been dated from the 4th or even the 5th centuries, cf. the new timelines proposed by A. Ravotto, from the late 3rd century, between 270 and 290, clearly emulating the Aurelian walled premises of Rome, with a heavy military component, A. RAVOTTO. “La muralla romana de Barcelona.

- Una empresa de finals del segle III". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. *Quarhis* no. 10 (2014), pp. 140-162; and his doctoral thesis: *La muralla de Barcino*, UAB 2017. A. RAVOTTO and I. RODÀ. "La cronologia de les muralles romanes de Barcelona després d'un segle de recerques arqueològiques". In: *Intervenir a la muralla romana de Barcelona. Una visió comparativa* (Documents 12), MUHBA, Barcelona 2017.
- [24] A. DURAN I SANPERE. "Vestigios de la Barcelona romana en la plaza del Rey", *Ampurias* 5 (1943) pp. 5-49.
- [25] F.-P. VERRIÉ, J. SOL, A. M. ADROER and P. DE PALOL. "Excavaciones en la basilica paleocristiana de Barcelona", In: *I Reunión de Arqueología paleocristiana hispánica* (Vitoria 1966). Vitoria 1967, pp. 7-36.
- [26] C. GODOY. *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1995, pp. 202-207. In 1998, I retracted, citing the identification of the basilica under the cathedral via the existence of the door that connects with the baptistry: EADEM. "El complejo episcopal de Barcino. Cuestiones sobre función e identificación de los edificios". *Madriditer Mitteilungen*, no. 39 (2018), pp. 311-322.
- [27] C. BONNET and J. BELTRÁN DE HEREDIA. "Nouveau regard sur le groupe épiscopal de Barcelone". *Rivista di Archeologia Cristiana*, no. 80 (2004), pp. 137-158. esp. 147 and 157. J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigoda: un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: de la ciudad romana a la ciudad altomedieval* (Studia Archaeologiae Christianae 3). Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i arts cristianes – Ateu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2019. Cf. too J. SALES. *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía. Topografía, arqueología e historia*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2012, pp. 146-151.
- [28] J. M. GURT and C. GODOY. "Barcino, de sede imperial a urbs regia en época visigoda". *op. cit.*, pp. 430-434. A. PERICH. "Barcino entre los siglos IV y VI dC. Transformaciones y ascenso de una ciudad mediterránea". *Espacio, Tiempo y Forma*. Series I. Prehistoria y Arqueología, no. 7 (2014), pp. 61-96. esp. 70-77.
- [29] A. PERICH. "Barcino entre los siglos IV y VI dC.", p. 81. IDEM. *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles IV-VIII dC)*, [doctoral thesis] URV-ICAC, Tarragona 2014, pp. 186-188. Dating this first palace in the 5th century has enabled us to move up the date of the abandonment of the forum to that time, during the same period as identified in other Roman cities like Tarraco. Since this palace was expanded in the 6th century, some researchers have posited that the forum might have been used until the 6th century, including myself and P. Banks: Cf. P. BANKS, "The Roman Inheritance and Topographical transitions in Early Medieval Barcelona", *op. cit.*, p. 615. Cf. too J. BELTRÁN DE HEREDIA and J. M. MACIAS. "Maneras de vivir, formas de construir: el hábitat en la Hispania visigoda". In *Abitare nel Mediterraneo antico. Atti del II Convegno Internazionale del Centro Interuniversitario di Studi sull'Edilizia abitativa tardoantica nel Mediterraneo (CISEM)* (Bologna 2-5 de marzo 2016), Bologna 2018, pp. 227-235.
- [30] It is worth noting that the succession of the monarchy was not hereditary, even though they unsuccessfully tried to perpetuate their family line. The lines of the Balts rivalling the Amali were more important to the *gentes gothorum* than consanguinity.
- [31] *Chronica Caesaraugustana, ad a. 510: Gesaleicus Goericum Barcinone in palatio interfecit...*, (ed. T. Mommsen, *Chronica minora*, vol I: [MGH auct.ant. vol. IX] Berlín 196, p. 223). This is the first time that the Visigothic palace is mentioned. J. Arce believes that *in palatio* does not necessarily mean the existence of a palace but instead might simply refer to the king's residence; he is convinced that the Visigothic kingdom had no capital until Leovigild, who established the capital in Toledo: J. ARCE. *Esperando a los árabes. Los visigodos en Hispania (507-711)*, Marcial Pons Historia, Madrid 2011, pp. 72-73.
- [32] Isidore of Seville, *Hist. Goth.* 38 (ed. Mommsen, *op. cit.* p. 282). Studies conducted by Philip Banks on this toponym lead him to propose the site *Duodecimo* at the twelfth milestone on the road to Barcelona on the side closer to the Llobregat River, in the township of Cornellà. Mediaeval documentation from the 11th century still conserves the same name for this place. P. J. BANKS. *The Topography of the City of Barcelona and its Urban Context in Eastern Catalonia from the Third to the Twelfth Centuries*, (doctoral thesis), University of Nottingham 1980, p. 201; IDEM. "The Roman Inheritance and Topographical Transitions in Early Medieval Barcelona". In: T. F. C. BLAGG, R. F. J. JONES and S. J. KEAY (eds.). *Papers in Iberian Archeology* (BAR International Series 193), Oxford 1984, pp. 600-634. esp. p. 605.
- [33] Often called the "minority of Amalaric" in the English-language historiography. R. D'ABADAL. *Dels visigots als catalans, I. La Hispània visigòtica i la Catalunya Carolíngia*. Edicions 62, Barcelona 1969.
- [34] J. VIVES, G. MARTÍNEZ and T. MARÍN. *Concilios visigóticos e hispanorromanos*, CSIC – Instituto Enrique Flórez, Madrid – Barcelona 1963, pp. 34 and 39 for the Tarraconensis councils and p. 42 for the 2nd Council of Toledo. Curiously, these latter two – the ones in Lleida and Valencia— date from the years of the reign of Theudoric, although the Ostrogothic king had died back in 526. The compiler of the *collectio hispana* most likely meant Theudis. Cf. J. VILELLA. "Los concilios eclesiásticos hispanos del periodo visigodo-arriano: análisis histórico-prosopográfico". *Medieval Prosopography*, no. 25 (2008), pp. 1-47.
- [35] Isidore of Seville offers two contradictory versions of this event. The first is this (Isidor, *Hist. Goth.* 38, ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 283) and the second makes the forum of the city of Narbonne the site of Amalaric's murder (Isidore, *Hist. Goth.* 40, ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 283). This contradiction in the location of the city where Amalaric was killed, either Barcelona or Nar-

bonne, is very important when identifying the existence of a Visigothic palace in the city. We shall return to this matter below.

- [36] Isidore of Seville, *Hist. Goth.* 43, (ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 284)
- [37] P. de la C. DÍAZ MARTÍNEZ, Clelia MARTÍNEZ MAZA and F. J. SANZ HUESMA. *Hispania tardoantigua y visigoda*, Ediciones Istmo, Madrid 2007, p. 346. *Contra*: J. ARCE. *Esperando a los árabes*, *op. cit.*, pp. 73-74, who points out that the fact that a law is signed in a city does not imply that the king lives there; in fact, the *Codex Theodosianus* often mentions the emperors signing laws in *Sirmium*, *Serdica* or *Mediolanum*, without this meaning that the king lived there or that these cities were the capitals.
- [38] Cf. J. BELTRÁN DE HEREDIA. "Arqueología y técnicas constructivas en Barcelona: nuevos datos para el horizonte tardoantiguo". *Quarhis*, no. 12 (2016), pp. 58-77. Also J. BELTRÁN DE HEREDIA and J. M. MACIAS. "Maneras de vivir, formas de construir, *op. cit.*
- [39] J. M. GURT and C. GODOY. *Barcino*, de sede imperial a urbs regia en época visigoda". *op. cit.*, pp. 450-451. Many of the streets have been raised and the sewer system has been lost in some places, but not all. Several repairs from the era have been detected, which seek to cut back the drains to reach the sewers: J. BELTRÁN DE HEREDIA and C. CARRERAS. "Barcino y la gestión de residuos urbanos". *La gestión de residuos urbanos en Hispania romana. Xavier Dupré, in memoriam*. Mérida 2011, pp. 233-254. A. PERICH. "Barcino entre los siglos IV y VI dC", *op. cit.*, p. 82-84. *Idem*. *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania*, *op. cit.* p. 188, who highlights the stark contrast between the poverty of the residential area and the richness of the episcopal compounds and rightly wonders where the Visigothic aristocracy lived.
- [40] In this sense, the palaeo-environmental studies by S. Riera are very interesting: S. RIERA, "Història de la vegetació al Pla de Barcelona en els darrers 9000 anys. Anàlisi pol·línica de l'antic Estany del Cagalell (DR-1)". *Revista Catalana de Geografia*, no. 13-5 (1990), pp. 57-68. Likewise, the studies in landscape archaeology by J. M. PALET. *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i altmedieval (segles II-I aC - X-XI dC)*. Centre d'Arqueologia de la Ciutat - Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1997.
- [41] C. GODOY. *Arqueologia y liturgia*, 1995. *Eadem*. "A los pies del templo: espacios litúrgicos en contraposición al altar: una revisión". *Sacralidad y Arqueología. Homenaje al prof. Thilo Ulbert al cumplir 65 años*, Antig. Crist. XXI, Murcia 2004, pp. 473-489.
- [42] J. BELTRÁN DE HEREDIA and Ch. BONNET. "Nouvelles données sur le baptistère de Barcelona". In: *Atti del Convegno Internazionale XII: Albenga città episcopale. Tempi e dinamiche della cristianizzazione tra Liguria di ponente e Provenza* (2006). vol II. Istituto Internazionale di Studi Liguri, Genoa - Albenga 2007, pp. 771-820.
- [43] This is a renunciation of Satan which catechumens had to say, facing west, before receiving baptism. Cf. the epigraphic studies in IRC IV, *Inscriptions Romaines de Catalogne. Barcino* (G. FABRE, M. MAYER and I. RODÀ [eds.]). Paris 1997, no. 310. M. MAYER and I. RODÀ. "Visigodos y cristianos en Barcino. A propósito de la inscripción pintada del baptisterio". In: *Acta XIII Congressus Internationalis Archeologiae Christianae* (1994), Vatican City - Split 1998, pp. 511-522.
- [44] E. ALBIOL LÓPEZ. "Una pintura de sostre de l'Antiguitat tardana al baptisteri de Barcelona". *Quarhis*, no. 9 (2013), pp. 164-183.
- [45] J. BELTRÁN DE HEREDIA. "Barcelona, la topografía de un centro de poder visigodo: católicos y arrianos a través de la arqueología". *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía (Jornadas Spaniae uel Galliae, territorio, topografía y arquitectura de las sedes regiae visigodas Madrid, 2015)*. MYTRA, no. 1 (2018), pp. 79-125. esp. 88.
- [46] G. RIPOLL. "Objetos de indumentaria personal en Barcino (siglos IV-VII)". In J. BELTRÁN DE HEREDIA (ed.), *De Barcino a Barcinona (siglos I-VII). Los restos arqueológicos de la Plaza de Rey de Barcelona*, MHCB, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2001, pp. 214-219.
- [47] These dates were determined using the accelerator mass spectrometry (AMS) technique, J. BELTRÁN DE HEREDIA. "Arquitectura y sistemas de construcción en Barcino durante la Antigüedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de la Plaza del Rey". *Quarhis*, no. 5 (2009), pp. 142-169. *Eadem*. *La Barcelona visigoda: un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor*, *op. cit.*, p. 129-130.
- [48] This is suggested by A. Chavarria generically for all of Hispania, but it seems particularly pertinent for Barcino. Cf. A. CHAVARRIA. *A la sombra de un Imperio. Iglesias, obispos y reyes en la Hispania tardoantigua (siglos V-VIII)*. Edipuglia, Bari 2018, p. 9.
- [49] J. Beltrán de Heredia has repeatedly insisted on this proposal in recent publications: J. BELTRÁN DE HEREDIA. "Barcino, de colonia romana a sede regia visigoda, Medina islámica i ciutat comtal: una urbs en transició". *Quarhis*, no. 9 (2013), pp. 16-118. *Eadem*. "Barcelona, la topografía de un centro de poder visigodo: católicos y arrianos a través de la arqueología", *op. cit.* And especially the publication of her doctoral thesis, *Eadem*, *La Barcelona visigoda: un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor*, *op. cit.*, pp. 156-162.
- [50] The need to identify a Catholic and an Arian cathedral had already been intuitively pointed out by P. Banks in the 1980s, who deduced it from texts. Furthermore, he noted that the main candidate was the church of Saint Justus and Pastor because of the presence of two Byzantine capitals from the 7th century conserved in the church. Cf. P. J. BANKS. *The Topography of the City of Barcelona and its Urban Context in Eastern Catalonia from the Third to the Twelfth Centuries*, *op. cit.*, pp. 205-207.
- [51] A. CHAVARRIA. *A la sombra de un Imperio*, pp. 72-73. However, she does not offer well-founded objectives of why she does not admit Beltrán de Heredia's hypothesis.

- [52] The presence of the baptistry is crucial and beyond doubt, although some experts question it. The identification of a water conduit comparable to a similar one found in the baptistry in the complex in Plaça del Rei is irrefutable proof. On the other hand, many recent studies of ceramic materials, such as the study by X. Aquilué, make it possible to identify a date in the early 6th century for the construction of the apse, which would make the episcopal complex of Saint Justus and Pastor older, and if Beltrán de Heredia's hypothesis is accepted, it would be contemporary to the presence of the first Visigothic contingents in the city during the time of King Gesalec. Cf. J. BELTRÁN DE HEREDIA and X. AQUILUÉ, "Análisis de los contextos cerámicos de la Antigüedad Tardía de la Basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor de Barcelona". *Quarhis*, no. 14 (2018), pp. 78-94.
- [53] C. GARCÍA, A. MORO and F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. (Documenta, 8). ICAC, Tarragona 2009.
- [54] J. VILELLA. "Los concilios eclesiásticos de la Tarraconensis durante el siglo V". *Florentia Iliberritana* no. 13 (2002), pp. 327-344; esp. 338-339. P. J. BANKS. *The Topography of the City of Barcelona and its Urban Context in Eastern Catalonia from the Third to the Twelfth Centuries*, op. cit., p. 202-203, wonders why Nundinarius chose Terrassa instead of *Baetulo*, *Iluro* or *Aquae Calidae*, for example.
- [55] One of the most important contributions to the archaeological excavation project in the series of churches in Terrassa was precisely being able to refute Puig i Cadafalch's proposal of interpreting Sant Miquel as a baptistry: J. PUIG I CADAFALECH. *La seu visigòtica d'Ègara*, Barcelona 1936. Based on his hypothesis, an octagonal baptismal pool was reconstructed in 1929-1931 following the Milanese models; this reconstruction was installed in the monument until this identification was disproven and it was disassembled. C. GARCÍA, A. MORO and F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, op. cit., 19-20.
- [56] This purpose is quite ambiguous. It is obvious that the *raison d'être* of all churches was to look after parishioners' souls. This is why it makes more sense to talk about a purpose related to martyrdom. The comparison with the trilobate apse found in Saint Justus and Pastor in Barcelona is inevitable, which Beltrán de Heredia proposed as being for martyrial use, as mentioned above.
- [57] C. GARCÍA, A. MORO and F. TUSET. "La seu d'Ègara". In J. PUIG I CADAFALECH, A. DE FALGUERA and J. GODAY. *L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya. Edició facsimil i textos d'actualització*. (edited by J. GUITART, M. PAGÈS, I. RODÀ and J. M. SANS I TRAVÉ). Institut d'Estudis Catalans – Arxiu Nacional de Catalunya – Museu Nacional d'Art de Catalunya – Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2016, pp. 503-518.
- [58] Specifically, only one of these amphorae recovered during the restoration of the roof by the architect J. Ambrós in 1980 was analysed. The study by S. Keay identified it as Keay LXIa, oil containers from North Africa dated 550-700. C. GARCÍA, A. MORO and F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara*. op. cit., p. 180.
- [59] J. VIVES, G. MARTÍNEZ and T. MARÍN, *Concilios visigóticos e hispanorromanos*, op. cit., p. 162.
- [60] My gratitude to M. dels Sants Gros for bringing this to my attention.
- [61] Isidore of Seville, *De viris Illustribus*, 20. Cf. J. NIÑO. "Una familia episcopal en la España del siglo VI". *Compostellanum*, no. 44-1/2 (1999), pp. 55-66.
- [62] J. VILELLA. "Los concilios eclesiásticos hispanos del periodo visigodo-arriano: análisis histórico-prosopográfico", op. cit., p. 31, no. 4.
- [63] C. GASCÓN. "El bisbe Just i els orígens de la seu d'Urgell". *Urgellia*, no. 19 (2015-2018), pp. 411-437; esp. 419.
- [64] *Ibid.*, pp. 418-419. Carles Gascón also suggests that the worship of Saint Vincent was a common thread in the four cities that the four brothers governed: Huesca as the martyr's birthplace; Valencia as the site of his martyrdom, with the construction of an episcopal complex during the reign of Justinian, who devoutly worshipped Saint Vincent, to whom he left all his assets; Justus of Urgell wrote a sermon in honour of Saint Vincent; and finally, Sant Miquel in Egara may have initially been devoted to Saint Vincent, as proposed by J. Soler. J. SOLER. "Sant Vicenç d'Ègara. Una antiga advocació de Sant Miquel?". *Terme*, no. 30 (2015) p. 135. With regard to Valencia, cf. J. VIZCAÍNO. *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII): la documentación arqueológica*. Murcia 2009, pp. 74-75.
- [65] With regard to Valencia's role as a border city worth noting is the site of València la Vella (Riba-roja del Túria) located 15 km northwest of the city, measuring 4.8 hectares. Even though it has been known since the 14th century, it had hardly been excavated until recently. Since 2016, two systematic excavation campaigns have been carried out, the planimetry has been updated and georadar testing has been done, yielding the first results. It was a fortified *castellum* or *castrum* which was founded in around 550, whose final phase was in 700, dates provided by the numerous ceramic shards found. It is surrounded by a powerful wall 1.8 metres thick with square towers protruding. It is located on an elevated site on a cliff looking over the Túria River. In addition to its military role, its excavators suggest that given its size, it may have been a strategic Visigothic settlement. Cf. J. M. MACIAS, ALBERT V. RIBERA and M. ROSSELLÓ. "El asentamiento fortificado de València la Vella (Riba-roja del Túria, Valencia) un importante enclave de la frontera visigoda". *International Congress of Christian Archaeology (Utrecht – Nijmegen 2018, July 2018)*, at press.
- [66] Indispensable studies in this regard are J. Avelino GUTIÉRREZ GONZÁLEZ. "Fortificaciones visigodas y conquista islámica del norte hispano (c. 711)". In: L. A. GARCÍA MORENO and A. VIGIL-ESCALERA (coords.), *711. Arqueología e historia entre dos mundos*, vol I. *Zona Arqueológica*, no. 15, Alcalá de Henares 2011, pp. 335-352. *IDEM.* "Fortificaciones tardoantiguas y visigodas en el Norte

- Peninsular (ss. V-VIII)". In: *Las fortificaciones en la tar-doantigüedad. Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*, La Ergástula, Madrid 2014, pp. 191-214.
- [67] V.-L. PÉREZ GARCIA. "Late Roman and Visigothic military fortifications in Conventus Tarraconensis (Hispania): The organization of border defence". *Aquila Legionis*, no. 15 (2012) 165-202.
- [68] C. BUENACASA and J. SALES. "Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (segles VI-VII)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, no. 42 (2001), pp. 59-75. Cf. too J. M. NOLLA. "Ciudades, torres y castella. La defensa de la Vía Augusta". In: *Las fortificaciones en la Tardoantigüedad. Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*, La Ergástula, Madrid 2014, pp. 43-56. Cf. too J. M. NOLLA, J. BURCH, Ll. PALAHÍ, N. M. AMICH, E. CANAL, J. CASAS, P. Castanyer, J. SAGRERA, M. SUREDA, J. TREMOLEDA, D. VIVÓ, J. VIVO, A. COSTA, M. PRAT, J. SIMÓN and A. VARENNA. *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la provincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*. Universitat de Girona, Girona 2016.
- [69] P. DE PALOL. *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. (Monographic series 22), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2004, p. 105-107.
- [70] E. SUBIAS, A. M. PUIG, D. CODINA and J. I. FIZ. "El castrum visigòtic de Puig Rom revisitat". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, no. 47 (2016), pp. 75-96.
- [71] Julià de Toledo, *Hist. Wambae regis*, 11.
- [72] G. CASTELLVÍ. "Clausurae (Les Cluses, P.-O.): forteresses-frontière du Bas-Empire romaine". In: A. ROUSSELLE (ed.). *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Presses Universitaires de Perpignan 1995, pp. 81-117; esp. 81-104. It is quite interesting to note that some of the ashlar from the Trophy of Pompey in Panisars were reused to build Les Cluses, cf. G. CASTELLVÍ, J. M. NOLLA and I. RODÀ (dirs.), *Le trophée de Pompée dans les Pyrénées (71 av.J.C.)*, (Gallia Suppléments 58), Paris 2008, pp. 85-88.
- [73] J. BURCH, G. GARCIA, J. M. NOLLA, L. I. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA, D. VIVÓ and I. MIQUEL. *Excavacions arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis 2. El castellum*, Girona 2006, pp. 151-165.
- [74] Ibid. C. FOLCH IGLESIAS. "Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI)". *Treballs d'Arqueologia*, no. 22 (2018), pp. 29-49; esp. 32-33.
- [75] X. LLOVERA. *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*, Andorra la Vella 1997.
- [76] This is the proposal they uphold: C. YAÑEZ and J. M. BOSCH. "El Roc d'Enclar, entre la decadència de *Iulia Libica* i la puixança d'*Urgellum*. Una reflexió sobre els efectes territorials i urbanístics de l'*Strata Ceretana*". In: *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà 1998, pp. 350-351.
- [77] O. OLESTI, J. GUÀRDIA and O. MERCADAL. "El fin del sueño urbano en *Iulia Libica* (Llívia, Cerdanya)". In: S. F. RAMALLO and A. QUEVEDO (eds.). *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los siglos II-IV dC*, Murcia 2014, pp. 64-69.
- [78] M. SANCHO. "Apunts per una arqueologia dels castells i fortificacions prefeudals a l'Alt Pirineu (Urgell, Pallars i Ribagorça), segles VI-X". *Treballs d'Arqueologia*, no. 22 (2018), pp. 5-28, esp. 14-15.
- [79] W. ALEGRÍA and I. HIDALGO. "Contextos ceràmics tar-doantics i medievals al Montsec (Prepirineu de Lleida). Els jaciments de Els Altimiris i Sant Martí de les Tombetes". In: *Cinquè Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM, Barcelona 2015, pp. 1041-1056. M. SANCHO and W. ALEGRÍA. "Propuesta de contextualización del yacimiento tardoantiguo y altomedieval de Els Altimiris (Prepirineo leridano) siglos V-IX". *Archeologia medievale*, no. 44 (2017), pp. 155-170.
- [80] W. ALEGRÍA, M. SANCHO and J. SALES. "The archeological Site of *Santa Cecilia de Els Altimiris* (Sant Esteve de la Sarga, Lleida) in the context of Pyrenean Christian archaeology", paper presented at the *17th International Congress of Christian Archaeology (Utrecht – Nijmegen 2018)*, at press.
- [81] The excavation was overseen by Pere de Palol. Cf. P. DE PALOL. *El Bovalar (Seròs, Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*. Barcelona 1989. IDEM. "El jaciment del Bovalar". *Quaderns de Sala d'Arqueologia*, no. 2 (2002), pp. 107-116. Jordina Sales proposed interpreting the complex as a monastery based on the discovery of unusual pieces which were used to treat leather and manufacture parchment., Cf. J. SALES. *Las construcciones cristianas de la Tarraconense*, op. cit. pp. 299-300. However, as mentioned, this hypothesis does not work with the presence of the baptistry.
- [82] The different studies by Alexandra Chavarria are essential in studying the end of the villas, especially A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania (siglos IV al VIII)*. Turhout 2007. EADEM. "Dopo la fine delle ville: le campagne ispaniche in epoca visigota". In: G. P. BROGIOLO, A. CHAVARRÍA and M. VALENTI (eds.), *Dopo la fine delle ville: Le campagne tra VI e IX secolo. 10 Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo (Gavi 8-10 maggio 2004)*, Mantua 2005, pp. 263-285. Also interesting are the reflections by G. RIPOLL and J. ARCE, "The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Centuries). Problems and Perspectives". In: G. P. BROGIOLO, N. GAUTHIER, N. CHRISTIE (éds.). *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leyden – Boston, 2000, pp. 63-114. Worth noting more recently, and more specifically in the northeast of the Tarraconensis, is: J. BURCH, P. CASTANYER, J. M. NOLLA, J. TREMOLEDA. "Formas de poblamiento y ocupación en el ámbito rural del nordeste catalán desde el bajo imperio romano hasta la época visigoda". In: *Uillae and Domain at the end of Antiquity and the Beginning of Middle Age. Studies on the Rural World in the Roman Period*, 8, Pau 2015, pp. 35-62.
- [83] To study the building used for worship, see: C. GODOY, *Arqueologia y liturgia*, op. cit., pp. 227-237.

BIOGRAPHICAL NOTE

Cristina Godoy Fernández holds a Bachelor's in geography and history (1984) and a doctorate in history (Christian and mediaeval archaeology, 1992) from the Universitat de Barcelona, and she earned the extraordinary prize for her Bachelor's and doctorate. A disciple of Pere de Palol, she used to teach at the Universitat de Barcelona (1991-2002). She is currently a professor of Christian archaeology in the Antoni Gaudí Faculty of History, Archaeology and Christian Arts (since 2014). She specialises in studying religious architecture and its liturgical functionality.

Civil Gothic architecture in Catalonia, Mallorca and Valencia (13th-15th centuries)

Eduard Riu-Barrera*
Archaeologist and historian

Received 21 February 2019 · Accepted 25 September 2019

ABSTRACT

This article is an introduction to the civil or secular Gothic architecture in the Catalan Lands (Catalonia, Mallorca and the region of Valencia) from the 13th to 15th centuries and its spread to Italy under the influence or dominion of the royal house of Barcelona. A general introduction to its formal and constructive features is followed by a sketch of the genesis and morphological diversity of some of the main building typologies, along with a presentation of the most important castles, palaces, urban homes, town halls and government buildings, mercantile exchanges and baths.

KEYWORDS: Catalan civil Gothic architecture, bath, urban house, town hall, castle, Generalitat, mercantile exchange (Llotja), palace

GENERAL CONSIDERATIONS

Just like most old architectures, Gothic architecture is primarily defined and known through religious works, that is, through churches and their associated sacred spaces. There is no question that among all the buildings that stylistically fall within the Gothic, churches represent the peak and boast the most art, but they actually diverge little from civil or secular Gothic architecture. Instead, they share forms and solutions in both their construction and decoration, and thus both sacred and secular architectures comprise a culturally and structurally seamless whole. Civil or secular architecture deserves to be considered a very important part of Gothic architecture, and it encompasses works of extraordinary quality, along with a broad typological repertoire spanning everything from residential and working buildings to roadway infrastructures and military works, always with differing degrees of artistic intensity and elaborateness depending on the purpose and hierarchy of both the building and its developers.¹

There are several geographically, culturally and politically distinct schools within European Gothic architecture, although the geographical divisions that are academically prevalent today are unfortunately more defined by the borders of contemporary states with all their nationalistic baggage than by mediaeval historical realities.

Both religious and secular architecture developed on continental Catalonia and in the region of Valencia, as well as on the Balearic Islands, specifically the island of Mallorca, following quite similar formulations.

Even though this architectural corpus is a subset within what is known as the southern Gothic, it has a very distinct personality which was spread to or influenced other lands to differing degrees by the royal house of Barcelona or the Kingdom of Aragon, alongside strong influences exerted in the opposite direction as well. Catalan Gothic architecture emerged throughout the 13th century and lasted until the shift from the 15th to 16th centuries, when it began to decline, although not suddenly; it gradually languished until almost the 17th century in certain regions and settings.²

The similarity between civil and religious Catalan Gothic architecture is not grounded exclusively on stylistic concordance or decorative unity; instead, it also reflects an architectural, structural and compositional congruence, even though the spaces may be quite different. In fact, all the architecture was based on two essential constructive solutions: the ribbed vault and the diaphragm arch. The buildings made with these features always consisted in a rather simple volume covered with a flat roof in the case of vaults and a pitched roof with wooden beams in the case of diaphragm arches, creating interior spaces free of supports, as most of the weight was transferred to the outer buttresses. The internal space was left open or divided into bays separated by arches or columns in some temples and mercantile exchanges. Horizontality prevailed inside the building, with large, flat façades in which

* **Contact address:** Servei del Patrimoni Arquitectònic. Generalitat de Catalunya. Carrer de la Portaferrissa 1, 08002 Barcelona. Tel. +34 935547373. E-mail: edriu@gencat.cat

the solid space outweighed the openings of the doorways and windows. Severe or contained ornamentation did not disfigure the architectural morphology but instead enhanced it using the linear resources of cornices, mouldings and interplays of planes and protrusions.

Ribbed vaults and diaphragm arches were adopted throughout the 13th century, as Romanesque constructions with barrel vaults waned and then virtually vanished. Ribbed vaults, which transitioned from simpler to more complex stellar vaults as the 15th century progressed, were found in both church naves and small chapels, as well as the halls of Bellver Castle on Mallorca in the early 14th century and the ground floors of large urban hospitals in the early the 15th century. Well into this same century, they were used in a way reminiscent of chapter-houses in the contracting halls of the majestic mercantile exchanges of Mallorca and Valencia, until they reached their peak in the Barons' Hall in Castel Nuovo in Naples. A wide range of buildings had naves covered with ceiling beams over diaphragm or other kinds of arches, from the simplest to the most elaborate ones, in both rural areas and urban nuclei. Naves with diaphragm arches or simple beams can be found in churches, monastic dormitories and refectories, both older ones such as Poblet and Santes Creus and more recent ones such as Pedralbes and Vallbona de les Monges. Yet they also shaped myriad palace or castle halls, including significant examples in the fortresses in Peratallada and Verdú and the court complexes in Barcelona, Palma and Perpignan, in addition to the hospitals in Barcelona and Vic, the naves in Barcelona's shipyards and Valencia's Grau, the audience halls in the mercantile exchange and city hall of Barcelona, as well as endless cellars, warehouses and rooms of all kinds, always corporate or seigneurial.³

The most important civil Gothic architectural monuments in the Catalan Lands are obviously found in the larger cities and include major civic facilities as the expression of the power held by the cities, estates or corporations that ran them; of their commercial power; or of their governing authority and military capacity, expressed in city walls or arsenals. The buildings housing municipal governments, town or city halls particularly stand out in this category. Their utmost expression is found in Barcelona, where a majestic building was erected throughout the last third of the 14th century, dominated by a large rectangular hall covered with flat ceiling beams held up by semicircular diaphragm arches. The façade facing Carrer de la Ciutat was magnified with elaborate ornamentation and painstaking sculptural details, some of which are the handiwork of master Arnau Bargués from the 14th to 15th centuries. On the same street, near Carrer del Bisbe, is the main façade of the House of the General or the palace of the Generalitat. Here, a doorway with a segmental arch was crowned by a stone railing with a splendid medallion depicting the legend of Saint George in the centre, sculpted by Pere Joan in around 1416-1418. The palace was designed to resemble a large patrician home, with

two parallel bodies connected by a slender gallery of arcades on the main floor.

Mercantile exchanges, impressive representations of the power of the mercantile corporations that built them, are the secular buildings where Gothic architecture achieved its most striking expression, and the exchanges in the Catalan Lands are unique in Europe. The most important mercantile exchanges are in Barcelona, Palma, Perpignan and Valencia. Those in Catalonia, which were built in the second half of the 14th century, have a spacious hall at street level with a flat beamed ceiling held up by slender and extraordinarily tall arcades. The mercantile exchanges on Mallorca and in Valencia were built in the 15th century and are much more architecturally and sculpturally elaborate. They consist in a single building occupied by a large hall with ribbed vaults held up by spiral columns, and bays with large windows featuring elaborate tracery. Also noteworthy are the hospitals established in many towns, often with mixed civil and religious purposes, whose construction programmes were more modest or ambitious depending on their importance. They include the hospitals in Lleida, Montblanc and Solsona from the 15th century, built in the style of four-winged patrician homes around a courtyard. Another typology that had developed in the 14th century or earlier consisted in tall naves covered with diaphragm arches, sometimes just a single hall and other times organised into wings around a courtyard. One example of the latter is the huge Santa Creu hospital complex in Barcelona, which started to be built in around 1400 and was never finished, where the large halls were arranged around a ground floor covered with timbered vaults with a cloister around it.

Another of the greatest, most exceptional Gothic creations in the Mediterranean region, though similar to Valencia's Grau, is Barcelona's Drassanes (arsenal or shipyard). From the start, it was designed to be a large open courtyard encircled by a wall with towers on the corners, while the interior installations were temporary. Well into the 14th century, a series of parallel naves began to be built in this interior space until it was entirely filled; they were connected by large arcades with pillars supporting the diaphragm arches that held up the pitched tile roof that rhythmically encloses the space. The original premises were expanded several times from the 15th to the 17th-18th centuries, although they always followed the original Gothic style.⁴ It is further worth noting that the sovereigns had more or less permanent, sumptuous residences in the cities within their kingdom, although the most important ones were in Barcelona, called the Palau Reial Major and Menor (Main and Lesser Royal Palace), which were transformations of Romanesque or even earlier constructions. Both had significant doses of Gothic architecture, such as the spacious, solemn great hall, shaped with large semicircular diaphragm arches. Today what remains is called the Saló de Tinell, built under Peter the Ceremonious by master builder Guillem Carbonell in around 1350-1370.

Urban homes developed different residential typologies, from the simplest to the most unique, monumental patrician homes, which became emblematic of civil Gothic architecture. These houses differed considerably from other urban constructions in both large cities and small villages, which were overwhelmingly made up of humble homes with a single rectangular body two or three storeys tall set parallel or perpendicular to the street. The wealthiest homes had semicircular doorways and several decorated Gothic windows. The exceptional noble residences differed considerably, with up to four different bodies arranged around a monumental central courtyard leading to the first or main floor, which had elegant arcaded galleries that connected the different wings and gave onto uniquely beautiful courtyards. This kind of residence is found in different styles, from late Gothic to Baroque, in all the major Catalan cities and in cities in other countries that were under the influence of the House of Barcelona or the Crown of Aragon. The most noteworthy examples are in Barcelona, Palma, Girona, Perpignan and Valencia, and outside the Catalan Lands in Palermo and Syracuse.

TYPES OF CIVIL ARCHITECTURE

After outlining the main features of Catalan civil Gothic architecture, in order to further explore it formally and constructively, what follows is a description and detailed examination of some of the most representative buildings within the common typologies, some of them the most famous and some the most unique, accompanied by a survey of their typological genesis and morphological evolution both within the regional context and in relation to the overall architectural scene. Different functional types of architecture considered representative were chosen, although this is not an exhaustive survey. Indeed, covering Catalan civil Gothic architecture exhaustively would take up too much space given the enormous breadth of a repertoire which would have to encompass shipyards, hospitals, city walls and gates, mills, farmhouses, bridges and other kinds of secular buildings as well.

We shall survey the evolutionary process and typological diversity of each of the types chosen, regardless of whether they are expressed in common Gothic stylistic features or are exceptionally associated with another artistic tradition. Examples of the latter include architectures that for specific reasons, such as prestige or sumptuousness, incorporate styles with imported Islamic overtones resulting from the Catalan sovereigns' conquest of broad swaths of Al-Andalus, the Hispanic regions governed by Islamic rulers for centuries.

Castles⁵

The origin of the feudal castles common in Western Europe can be pinpointed back to the 10th century, and they developed considerably in both Catalonia and elsewhere after the 11th century. Prior to that, kingdoms and em-

pires had built fortresses from which the military kept watch over lands and guarded their frontiers. However, the essence of the new feudal castles was that instead of being merely redoubts of political and military power, they became fortified residences from which an extensive, fragmented aristocracy exerted its lordship over jurisdictional districts or the castle's territory, from which they drew income and dominated social relations. The new fortresses reflected not the influence of a sovereign power but the military domination of the feudal class, which was highly segmented and at odds within itself. Hence the proliferation and autonomy of these fortresses, which never pursued planned territorial defence or control strategies over the outlying borders, as they could only circumstantially take this on and it was not their prime purpose.

The architectural morphology of the earliest feudal castles in the Catalan Lands and neighbouring regions in the Western Mediterranean was quite simple. It was the outcome of three pieces which have become essential to any fortress since that time, albeit to varying degrees of formalisation, complexity and size, ranging from the most elementary to the most monumental or artistically elaborate. In the preeminent position was the freestanding great or fortified tower, which could be circular or quadrangular and always had a single entrance in an elevated position. The belt of wall was the second piece, flanked by towers and half-towers. The third essential element was the main keep and the residential or service outbuildings within the walls, either freestanding or attached to the walls in an irregular or unsystematic layout. Among these quarters, in quite exceptional cases one could find a hall or rectangular building with a ground floor and one upper storey, with the residential area and audience chamber on the main floor. Sometimes the residential building replaced the great tower and become the main defensive redoubt, like a *donjon*. In some castles, there was even a double hierarchised area whose upper area housed the great tower or keep, while the lower courtyard was occupied by lesser quarters. One common development was when the internal enclosed area, which was originally half-vacant with just a few freestanding pieces, was filled with an increasing number of buildings until it became virtually wholly occupied. As a result of this process, over time only a courtyard remained open; however, instead of being the generative and organising part of the complex, as it might seem at first glance, it was actually a residual space left over from the higher building density inside the walls.

Quite often, the outbuildings were attached to the original tower and formed a continuous conglomerate of bodies with different dates, morphologies and shapes, dominated by the vertical line of the original tower. However, there was not always just one aggregation of pieces within the walled premises; instead, sometimes they were built in discontinuous clusters attached to the outer wall, leaving large vacant spaces. There are many examples of

FIGURE 1. Bellver Castle on Mallorca, primarily built in the first decade of the 14th century. (Image taken from *L'art gòtic a Catalunya*, vol. III, *Arquitectura*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 253).

this type, such as the castles in Calonge, Queralt and Verdú, which have important Gothic buildings that were either freestanding or attached to the walls; these buildings had one or two storeys with large main floors, always using the same architectural resources of diaphragm arches with flat or pitched roofs, usually with polychrome beams and murals.

Alongside these longstanding building processes rooted in the Romanesque, a series of new castles were built in the Catalan Lands between the mid-13th and early 14th centuries following typologies adopted years earlier from other Western European countries. They were fortresses which enfolded the earlier elements of the great tower and hall with other services and quarters inside walled premises. The result was a compact, regular complex, usually with a geometric, polygonal layout, whose sides served as both curtain walls and the outer façades of the wings of a single bay, where the functions that used to be dispersed in independent pieces were brought together in homogeneous buildings. The inner façade of these same wings was the weapons courtyard, which anchored and organised the entire complex, and where the cistern collected the rainwater. At the corners were circular or square towers of similar sizes and morphologies, so the hegemony of the great tower was lost and only occasionally survived, turned into a redoubt that was largely detached from the rest of the complex.

The castles in Balsareny, Bellcaire d'Empordà, Llívia, Montgrí and Perpignan reflect this typology, as does Bellver Castle on Mallorca, where it unquestionably

reaches its peak expression. This round fortress, which dominated the city, the sea and the entire island in a circular radius, not only became the most elaborate example of mediaeval Catalan military architecture but is also extraordinary in Europe. Morphologically, it is related to the Castel del Monte in Pulla (Italy), on the continental lands of the Sicilian kingdom, which was built in the mid-13th century; its layout is octagonal, and it is flanked at the corners by identical towers arranged around a central courtyard. This Mallorcan fortress, which mostly dates from the first decade of the 14th century, was built quickly following a design with rigorous lines and effective simplicity. It is a perfectly circular body with one two-storey bay running around it opening onto the central courtyard, which has a half-buried cistern. The outer façade of the ring is a wall from which three semicircular towers emerge at each quarter-circle, and where the fourth tower should be, it was built separate from the round wall as a freestanding structure to keep watch over the entrance gate.

Beyond these polygonal castles built from the ground up from the 13th to 14th centuries, always on the initiative of sovereigns, royals or counts but never the lower ranks of the feudal aristocracy, unlike the castles from previous generations, no others were built until the union of the crowns of Castile and Catalonia-Aragon led to the absolute monarchy. Between the 14th and 15th centuries, the royalty developed plans to update their castles, especially in Aragon, Catalonia and Valencia on the borders with the kingdoms of Castile or France, depending on the

course of wars, but they never managed to undertake any operations more ambitious than refurbishing the existing castles. The most noteworthy of these castles on the frontier between Valencia and the kingdom of Castile were the ones in Biar, La Mola de Novelda and Petrer; despite their particular divergences, they are all dominated by superb large, tall rectangular towers surrounded by one or more walled premises enclosed by curtain walls interrupted by cubes or square or semicircular towers. Also noteworthy is the impressive fortress in Bunyol built on Valencian lands at a time where there was a Morisco majority, that is, when the Muslim population had remained in the fiefdoms after the conquest of Al-Andalus. Likewise, in addition to strictly military structures, residential embellishments are also noteworthy, such as the sumptuous Montsoriu castle, home of the viscounts of Cabrera, which fully falls within the style described above: a ring of Gothic halls with diaphragm arches attached to the wall looking inward towards a porticoed central courtyard with a cistern at the centre.

From the 15th to 16th centuries, as the absolute Spanish monarchy was coalescing, a series of new fortifications was undertaken aimed at militarily strengthening its political dominion and controlling the frontiers. The new fortresses differed from the feudal castles not only because pyro-ballistics had shifted the *poliorcetica*, but also because their status was actually quite different from the former military redoubts of the feudal nobility. The first major example of this new typology in Catalonia was the castle in Salses (Roussillon, Northern Catalonia) on the former frontier with the kingdom of France. It was constructed in the last decade of the 15th century by the master builder Francisco Ramiro, who had gained extensive experience in the war in Granada. In it, he combined innovative Castilian and Italian influences, yielding a fortress spanning the transition from mediaeval to modern. Despite subsequent transformations, it still stands largely intact.

Royal palaces⁶

Barcelona is the home to an exceptional piece of palatial architecture from the early Middle Ages: the Romanesque count's residence. It is an 11th-century structure which became the core and main element of the Palau Reial Major in the subsequent four centuries and is currently conserved and known as the Saló del Tinell. This large, rectangular mass is attached to the Roman wall that was used to defend the city until the 13th century. Within the complex is the audience chamber and residential apartments, while the annexes in a tower on the wall house the chapel and the treasury. The palace was located next to the cathedral and the episcopal residence in the northern quadrant of the old city. The small countship of Barcelona gradually transformed into a burgeoning political conglomerate of domains, and then into a kingdom in the mid-12th century, and soon it became a powerful monarchy stretching across the Mediterranean in the 13th century, yet no significant changes were made to the old palace. Nor did its relationship to the city vary; it had not been built as a freestanding body, or even less so the opposite, as a militarily self-protected bastion, unlike other royal palaces located in urban areas in Western Europe, which tended to be highly fortified and exercised imposing paramountcy. It seems clear that the monarchy was unable or did not wish to make the Palau Reial Major an anomalous or antagonistic architectural and political statement within Barcelona's urban fabric.

The transformation of the former Romanesque residence into the Gothic Palau Reial Major stemmed from the increasing complexity and size of the royal house and the addition of new residential needs for holding audiences, entertaining and housing the administrative apparatus. The architectural response entailed refurbishing the pre-existing parts and successively adding new ones, albeit without any overarching plan. First, the new constructions, such as the palatial chapel, the archive and the treasury, were placed atop the ancient Roman wall, while

FIGURE 2. Sala del Tinell in the Palau Reial Major of Barcelona, the work of master builder G. Carbonell (c. 1359-1370).

the palace was enlarged to the northwest, where the new quarters were arranged around a courtyard. The lack of planning made the palace a sum of minor, largely unconnected operations, most of them dominated by the shape of the preceding constructions and the urban area around it. There was no substantial change until the first decade of the 14th century, with the construction of the royal chapel of Santa Àgata, which boasts an innovative Gothic design.⁷ Indeed, the monarchy's revamped artistic expression and full adoption of the Gothic should most likely be interpreted as a reaction and attempt to keep up with the magnificent use of this language by the French monarchy, the most powerful in Europe and virtually a continent-wide cultural touchstone. King James II had the new chapel built over a stretch of the Roman wall. Bertran Riquer, the royal officer in charge of construction, not an architect, as is often claimed, was in charge of construction. It is a small yet extraordinarily elegant building comprised of a single nave with a beamed ceiling held up by diaphragm arches, an apse with a ribbed vault and a slender octagonal belltower with large upper windows.

Thereafter construction never stopped, as was common in working palatial residences, and although the royal administration left frequent records of the projects, they are difficult to relate to the architecture given that it has been heavily altered. One notable exception is the well-conserved audience chamber undertaken by Peter III the Ceremonious as part of an overtly political programme of reforms aimed at magnifying royal authority. In 1359, this meticulous sovereign checked the most propitious astrological date to lay the first stone of the reforms which would turn the Romanesque body into a single room, now called the Saló del Tinell. Once the inside had been gutted and only the perimeter walls remained standing, a crosswise sequence of six large pointed arcades emerging from attached pilasters was laid out within the resulting space; the pilasters, in turn, held up a flat beamed ceiling which shaped the large audience chamber that presided over the palace and served as the backdrop of royal ceremony. The master builder was Guillem Carbonell, and he left a commemorative inscription, no longer there today, dictated by the monarch himself: "In the year of the Birth of our Lord MCCCCLXX [1370] his highness Peter the Third, King of Aragon, had this chamber built".

The last construction programme got underway in the first decade of the 15th century during the reign of King Martin I the Humane, before the palace was gradually abandoned. The reports referring to it are as bounteous as they are confusing, and they mention parts that no longer stand such as the courtyard on the northwest, the only remaining part of which is the wing on Carrer dels Comtes, and several drastically altered remains of the main body on the northwest, whose upper part holds significant vestiges of a Gothic chapel. The landscaping of this courtyard with plants and pools dovetailed with the reforms of the kitchens and apartments, as well as with the construc-

tion of staircases and a loge, which may only very approximately resemble the one that has been rebuilt adjacent to the Saló del Tinell. Building materials were imported from Sicily, Mallorcan stone from Santanyí and tiles and coffered ceilings with Moorish handiwork, that is, in an Islamic style, from Valencia, one of which was meant for the chapel or royal tribunal added atop a body near the cathedral and connected by a bridge. In the 16th century, the Palau Reial Major ceased being the sovereigns' dwelling, and the royal chapel was not restored until the mid-19th century, while the grand Saló del Tinell was not reformed until 100 years later.

In Barcelona, King Peter III the Ceremonious turned the former Templars' mansion, built atop the Roman wall like all the grand aristocratic residences from the 11th to 13th centuries, into a new home for Queen Eleanor of Sicily and called it the Palau Reial Menor. Construction was undertaken between 1360 and 1370 and entailed building two large chambers practically identical to the Saló del Tinell. Unfortunately, the building was demolished in around 1860. Besides these two residences, the royal family's other large Gothic homes in Barcelona were either newly built or more or less radical transformations not of the old Latin architectures but of the Islamic architecture in the occupied lands of Al-Andalus. The first case of an adaptation like this in Catalonia resulted from the conquest of the Andalusian city of Balaguer in 1105, when the residence of the Muslim governors became the castle of the Counts of Urgell, one of the seigniorial lines with ties to the sovereign of Barcelona. The addition of this residence falls within a process of feudal expansionism in which the lords and monarchs seized Andalusian or Islamic palaces and fortresses, not just on the Iberian Peninsula but throughout the Mediterranean countries. The sovereigns in the different branches of the House of Barcelona thus secured the Aljaferia Palace of Zaragoza, the Palace of the Almudaina of Palma, the Royal Palace of Valencia and the Royal Palace of Palermo, where they mostly made limited adaptations to their architecture.

It should be borne in mind that the courtly architecture of the feudal West, made of large rooms in freestanding, enclosed buildings like the palaces in the Cité in Paris, Westminster in London and the palace of Barcelona, totally diverged from the Islamic palaces on the Iberian Peninsula. The latter were built around courtyards with pools which arranged a series of open pavilions with profusely decorated arcades modelled on the 10th-century Madīnat al-Zahrā royal complex in Córdoba (Andalusia, Spain). The Andalusian Aljaferia Palace of Zaragoza, which dates from the second half of the 11th century, reverted back to the Aragonese kings first and to Barcelona's sovereign after the second third of the 12th century. It consisted in a vast fortified rectangular area subdivided inside into three smaller rectangles, with a sequence of pavilions and courtyards built only in the central one. The palace was refurbished by King James II and especially King Peter III in the 14th century. Without drasti-

cally altering the previous architecture, new buildings were erected in the areas that previously had none, such as Sant Martí church and the large rooms at the base of the main tower; moreover, the height of this tower was elevated and an Andalusian pavilion was turned into Sant Jordi chapel.

In 1276, the death of King James I the Conqueror split Barcelona's domains into two kingdoms, one of which, the newly created Kingdom of Mallorca, needed royal quarters on par with its political status. Therefore, under the government of King James II, a series of important building or monumental projects was undertaken in palaces and royal castles, all within a broader programme of organising the new kingdom and its apparatus of statehood. In Palma, the monarch turned the main nucleus of the citadel or the Almudaina castle from the Islamic period into the palace. The intervention consisted in occupying approximately the southern half of the walled-in rectangle that defined and was presided over by the large Angel tower. There, three wings of quarters attached to the perimeter of the wall were built, along with a fourth freestanding building which closed off the Andalusian premises crosswise halfway through it. Santa Anna chapel was located approximately at the centre of the resulting square courtyard, which was, in turn, subdivided into two asymmetrical areas, the smaller one holding the queen's residence. The sovereign's chambers were housed inside the Angel tower. A grand double-high hall with diaphragm arches was built at the southern base of this tower. Construction started in 1305 and took around ten years, although it later underwent constant refurbishments.

In Perpignan, currently French Catalonia but at that time part of the short-lived Kingdom of Mallorca, King James II had an imposing new palatial fortress built towards the end of the 13th century, which must have been ready in the first decade of the ensuing century. The structure took on the conventional layout of a quadrangular castle with corner towers, quarters around the perimeter inside the wall and a central courtyard. A main two-storey chapel separated two areas which housed the king's and queen's chambers, respectively, each arranged around a courtyard independent from the central one. This eastern portion was completely different to the other three wings; the main floor of the southern one was occupied by a large audience chamber.⁸ The morphology of the site was fairly similar to other castles built to rule over cities, such as the Tower of London and the Bastille and Louvre castles in Paris, which were always associated with the overall urban fortification system because of their simultaneous dialectic purposes of defence and dominion. We could therefore posit that the reason these formidable fortresses boasting superb, beautiful architecture were built may have been associated with the imposition of a new sovereign from the Kingdom of Mallorca in the lands of Roussillon.

The other noteworthy piece from Catalonia's palatial heritage is an important rustic periurban estate in Andalusian

Valencia, which became known as El Real after the city was conquered by James I in 1238. A lengthy construction process in the 14th and 15th centuries made it into a rather complex compound surrounded by gardens with pools and wild animals. It was unfortunately demolished in around 1810, although the loss was not complete, as proven by the excavations and the archaeological information which make it possible to study the complex, alongside the written and graphic records.⁹ What we do not know is the degree to which the pre-existing building was reused and how the Gothic El Real was designed, although in the small part that has been excavated the solution seems to have been complete continuity between the two periods. In Valencia's El Real, just as in other palaces, there are no reports on construction until the reign of James II, most likely because of the lack of rigour in the records kept by previous administrations, as well as the absence of well-defined refurbishment programmes. There was frequent construction after the second quarter of the 14th century, although it is difficult to evaluate; however, the excavation did reveal the presence of chambers with Mudejar décor with plasterwork and marble columns from Macael (Andalusia, Spain) taken from buildings dating from the caliphate or taifa (10th-11th centuries). That is, significant parts of the new residence built in the 14th century used Islamic art instead of conventional Gothic forms, no doubt adopted because of the sumptuous, ostentatious tone it sought to convey.

Outside the Catalan lands, the action at Castel Nuovo in Naples after King Alphonse the Magnanimous conquered the city in 1442 deserves special mention. The fortress had been built by the French royal house of Anjou two centuries earlier; virtually on the water, it has a trapezoidal layout flanked by cylindrical corner towers and is internally arranged around a courtyard housing the main chapel. Therefore, as an instrument of foreign dominion over the Neapolitan kingdom, it was essentially a military structure that was not openly palatial with a typical 13th-century morphology. This was particularly highlighted by the construction of the magnificent audience chamber, the Barons' Hall, which was added in the centre of the old building between the 1440s and 1450s. It is a thoroughly exceptional piece within the Catalan Gothic which differs radically from earlier courtly spaces in its soaring height and perfectly square layout covered with a stellar vault emerging from eight sectors, a display of the high degree of subtlety achieved by Catalan construction in this advanced stage of Gothic expression. Its author was master builder Guillem Sagrera, who also built the mercantile exchange of Mallorca, and he revealed his mastery and innovative approach in both spaces, where he added the device of complex ribbed vaulted ceiling, until then only used in Catalan architecture in religious spaces, primarily temples or chapterhouses. He did so with great skill, creating extraordinarily significant secular spaces and imbuing them a dignity with clearly sacred overtones.

Urban houses¹⁰

All too often, the conception of housing in Roman cities is distorted by the reductive cliché of a single kind of house with an inner courtyard at the centre that follows a type that was consubstantial with and hegemonic in the Mediterranean countries from the ancient world until the Middle Ages or beyond. However, in reality, everything from large monocentric houses with atria or polycentric homes with peristyles coexisted in ancient cities alongside the simplest houses with few bodies and a secondary courtyard, and even simple *tabernae* which included a workshop or shop and residence on either street level or the first floor. Furthermore, the main residential parts of Greco-Roman houses with courtyards were always on the street, and they primarily grew horizontally, with the most important public rooms on the ground floor. Therefore, they have little to do with the later mediaeval houses with courtyards, especially Gothic houses, in which this central empty space was nestled between tall vertical bodies whose residential quarters were on the first floor, while the courtyard also had an outdoor staircase. This courtyard was not a cloister for horizontal circulation, nor was there a continuous path connecting the upper rooms on the main floor; instead, these rooms were juxtaposed, enclosed, lacking any fluid connection and only partly connected by galleries.

In fact, the houses of the urban patriciate, which were low and sprawling and had a courtyard that arranged the spaces, disappeared from much of Western Europe after the fall of the Roman order, never to reappear. Immediately thereafter, a new and quite different type of aristocratic residence began to spread in both rural and urban areas. In the 9th century, this new type of home can clearly be seen in the middle of Rome itself and in the abandoned Forum of Nerva. They were new buildings made of a single compact body, with a notably rectangular layout extending upward and the main public quarters on the first floor. Instead of having specific uses, the different quarters were versatile, and while the ground floor combined the purposes of storage, stables, kitchens and other services, the first floor was often just a single room, clearly residential and for audiences. Sometimes they were combined with secondary buildings, forming a courtyard which bore no resemblance to the central spaces in older houses. In the Catalan Lands, we could say that there is no archaeological information about the forms of housing in the deurbanisation process of the ancient Roman cities that led to new Carolingian urban nuclei, although it is clear that the patrician homes disappeared and were replaced by others that were extremely morphologically and constructively simple. However, we should also note that in the cities in Al-Andalus, the horizontal house arranged around the courtyard reappeared in around the 10th century, although it was an Eastern model which arrived with the influx of Islam.

In Catalonia during the period of the counts, that is, between the 10th and 12th centuries, the most notewor-

thy piece of residential architecture is the 11th-century Romanesque building of the Barcelona palace and the main nucleus of the Gothic Palau Reial Major or the Sala del Tinell. They fully correspond to the type of aristocratic home explained above, which here was circumstantially adapted to its peculiar location atop the Roman wall between the 10th and 13th centuries, giving it more solidity and significance. These homes occupied the stretch between two fortification towers, and at least one of them was always incorporated into the building. The main floor was located above the stretch of wall; it was expanded with arcades placed between the towers and raised one or more storeys. The Romanesque part of Barcelona's Palau del Bisbe, which dates from the 12th to 13th centuries, fits within this model. In the same city, a 14th-century Gothic version of a house with similar features is the Pati d'en Llimona. The ground floor had the main façade and an open side with semicircular arches, and the main floor was a single two-storey body with lengthwise façades perforated with double or triple gemel windows whose lintels were small trilobate arches. The arcade or garret atop the building had small lengthwise pillars on the two façades which held up the pitched roof. The interior floors of one of the towers from the old wall were integrated into the building.¹¹

This house perfectly encapsulates a model of aristocratic residence that has numerous examples, such as the Gothic home of the Graell family in the town of Cardona, also from the 14th century. Another similar but older building, known as Fontana d'Or, was on Carrer de Ciutadans in the city of Girona. The initial body of this house, which dates from the 13th century, has a row of lengthwise arcades on the street, while the main floor is comprised of a large hall with triple gemel windows with an upper storey above it. Between the 14th and 15th centuries, it ceased being a house with a single body and became a grand, complex residence, first through the addition of other bodies and later by the conversion of the inner courtyard, which was left open in the centre, into a public space leading to the main floor via an outdoor staircase and a loge or a small reception gallery. The house stood out for its exotic façade and this newly created interior space, which was widely celebrated. In its Gothic configuration, Fontana d'Or's new courtyard with its staircase and gallery resulted from overlaying new construction on the preceding complex, where this secondary space had gained organic centrality, representativity and architectural dignity over time. In fact, a survey of some of the most important Gothic homes reveals that the architectural elements shaping the courtyards were generally added to pre-existing buildings, as opposed to being the chief generators of the architectural layout.

The process of forming large homes with courtyards with outdoor stone staircases leading up to an arcaded gallery in one or more wings originated in aristocratic buildings with a single body and an elevated outdoor en-

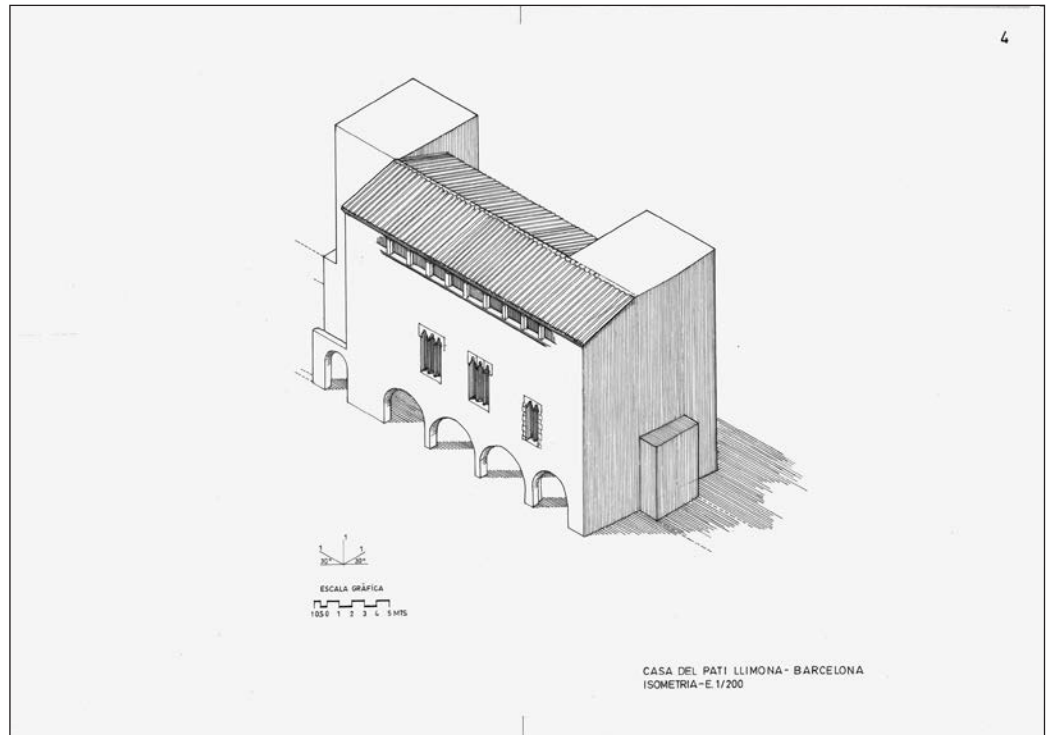

FIGURE 3. *Casa dels Marc*, or *Casa del Pati d'en Llimona*, in Barcelona, built over the Roman wall in the 14th century. (Drawing by E. Riu-Barrera and E. Adell, 2003).

trance, which were joined by a court or courtyard simply by adding different bodies. The latter tended to be identical to the former and became the wings that eventually closed off the complex and left an open courtyard in the centre. After the 14th century, this space became the core of vertical communications and a prime space that horizontally connected some of the four wings on the main floor, although rarely all of them. As the outcome of this process, after the shift from the 14th to 15th centuries, a new model of home appeared whose central courtyards were essential morphological features starting from their very architectural conception.

Some of the top exponents of Barcelona's Gothic courtyards can be found in the houses on Carrer de Montcada. One of the most famous ones is called Casa Berenguer d'Aguilar, today the home of the Picasso Museum. It has a splendid courtyard from the 15th century, when the building adopted the architectural form that it still has today, made of four three-storey wings plus garrets on the main façade and only three on the others. The staircase in the courtyard has two flights, reaches an initial gallery in the back wing and runs parallel to the street. The house was originally far less complex, with a single body that had an associated tower laid out perpendicular to the street, and a noble room on the main floor decorated with splendid paintings depicting the conquest of Mallorca by James I (13th century). Right across from it on the same street is the house of the Marquises of Lió, which was set parallel to the street. It is a unitary structure dating from between the end of the 13th and beginning of the 14th centuries. The ground floor opened inward via a row of semicircular arches, and inside a transversal arcade led the way to the tower. The main two-storey floor and the

tower were a single space illuminated from the street by large triple gemel windows. On the upper storey was the enclosed area of the tower, elevated above the arcade or garret which surmounted the rest of the building. The roof was held up by a series of pillars on the outside and semicircular arcades over late Gothic columns on the other side. Bodies set perpendicular to each interior end of the original body, separated by a courtyard, had been added many years earlier.

Therefore, the large houses with monumental courtyards with outer staircases and galleries on the first floor did not take full shape until the 14th century, or they only did so on an exceptional basis. They had differing degrees of complexity and articulation depending on the layout of the loges where the staircases landed and the upper galleries, comprised of arcades held up with balconies with corbels that were seldom related to the four wings of the courtyard. This space went from an initially secondary position behind the home to gaining pre-eminence and playing a central, organising role, serving as the open staircase which connected several parts of the main floor outside. This formulation became the fully entrenched standard in the 15th century, and it is the model of seigniorial residence which can be found in all the large Catalan cities and those of other Mediterranean countries under the influence of the house of Barcelona with late Gothic, Renaissance and Baroque expressions. The most prominent examples include the houses in Barcelona on Carrer de Lledó and Carrer de Montcada, and Casa Padellàs on Carrer de Mercaders, now in Plaça del Rei; Casa Julià in Perpignan; the Palau Reial in Vilafranca del Penedès; and the Casal de l'Almirall and Casal d'en Bou in Valencia; while outside the Catalan Lands we can cite

the Palazzo Abatellis in Palermo and the Palazzo Bellomo in Syracuse.¹²

Other models of seigneurial residences could occasionally be found, such as houses made of a single body facing the street but with the façade recessed and preceded by a courtyard, along with houses set perpendicular to the street with a courtyard in front. The formula of preceding the main façade of an outdoor enclosed courtyard with a low wall is quite rare in the Catalan Lands, whereas it was used quite frequently in the Gothic mansions in the more northern countries, as exemplified in Paris's Cluny *hôtel*. One exception is the Casa de l'Ardiaca in Barcelona, across from the Palau de la Generalitat on Carrer del Bisbe (circa 1416-1418). All these variations followed the same façade model characteristic of Catalan Gothic architecture, comprised of a flattened rectangle surmounted by the pitched plane of the roof flanked on one side by a single tower. What predominated on the façade was a surface filled with openings, and while the tendency towards symmetry never quite prevailed, the rigid hierarchical order of the different floors was expressed by horizontal rows of windows, sometimes heightened by moulding. Chiselled stone brought sumptuousness to the walls, which had no further decoration than a few details sculpted in the openings. The semicircular doorway presided over but was not at the centre of the ground floor, which was pierced by just a few small openings. The main floor had a series of windows with two, three or exceptionally four arches in a lintel upheld by slender columns. A long gallery ran above and underneath the roof. On one end, a semi-freestanding rectangular tower emerged, slightly elevated over the Arab tile-covered roof whose warm colouring countered the dominance of the stone façade.

It is worth noting that the architectural potency of this model obscures us from seeing other domestic forms and leads us to consider it an individual category unique in the urban Gothic world. Naturally, large seigneurial residences were uncommon, and alongside them were simpler forms of houses in a typological gradation which predominated in cities and were hegemonic in other smaller population nuclei, such as villages and towns. The simple homes of the urban populace bore little morphological relationship with the large seigneurial homes, whereas they could easily be compared to the simplicity of the Roman *tabernae*, which combined the residential area with the workspace in one or more storey. This type of property has sometimes been called an artisan or Gothic house, and at least after the 12th to 13th centuries it was the most common type of urban home in the feudal southwest European countries, where it had a longstanding history. They are homes with a single bay built between solid party walls which grew through parallel additions laid out perpendicular to the street, usually with a courtyard in the back or on the side. Sometimes, the ground floor had an arcade for public circulation that reached the street, and arcaded streets were formed through the addition of long strings of them. This typology can easily be recognised in

countless towns following a wide range of constructive forms, generally far after their mediaeval origin, often because of the intrinsic poverty of the original building, yet they have nonetheless become important Gothic vestiges in many small or medium-sized Catalan villages.

The architecture of municipal governments and the Generalitat de Catalunya¹³

In the central and western Mediterranean, the forms of mediaeval self-governance took shape in a long, conflictive process full of local variations shaped by competition with the ruling feudal powers. In the Catalan Lands they arose in the 13th century, and when the municipal governments reached full maturity in the following century, the first permanent, more or less monumental government buildings were constructed with the aim of carving out preeminent positions for themselves within the urban setting. With no institutional precedents, the architectural solution they adopted was also novel and became common throughout much of southern Europe. Their model was the aristocratic and palatial feudal residences with a single body, with one audience chamber on the first storey that was now used for town council assemblies. They stood out from their forerunners because the ground floors were almost always open with arcades, to be used for the supply and distribution of food. In Italy, where the first municipal regimes appeared, the most archaic architectural expression can be found in buildings like the Broletto in Como, from the second decade of the 13th century, followed by similar ones in the cities of Bergamo, Novara and Milan.

The homes of the Catalan municipal governments, called council houses or town halls, were built in the 14th to 15th centuries, initially following the Italian morphology adapted to the Gothic vernacular, although later, in extraordinarily significant cases, they followed the model of seigneurial house with a courtyard. The town hall in Perpignan, which dates from around 1320, seems to be the oldest of all those still standing. It had an arcade on the street and an upper storey which must have housed the assembly and audience chamber, now disfigured. However, the town hall that best fits the type described is the one in the city of Vic, which dates from the late 14th century and was refurbished one century later. The square building has a commercial loge with pointed arches surmounted by a chamber with a central column. Virtually identical buildings are found in the villages of Catí and Morella in the Region of Valencia, but the majestic town hall of Barcelona is quite different, with its large assembly chamber called the Consell de Cent or Saló de Cent. This unique building dating from around 1373 consists in a cubic main floor whose interior is comprised of a sequence of semicircular diaphragm arches. In the early years of the 15th century, another body was added to house the increasingly complex municipal apparatus; it was given one of the most refined Catalan Gothic façades endowed with rich sculptural decoration by Arnau Bar-

FIGURE 4. Casa de la Ciutat (Town Hall) in Vic, built in the late 14th century, with a window in the Sala del Consell carved in 1509. (Image taken from *L'art gòtic a Catalunya*, vol. III, *Arquitectura*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 189).

gués in around 1400. In the early 16th century, this body was joined with the earlier Saló de Cent via an inner courtyard with formal galleries. Building a magnificent town hall was also the objective of the magistrates or juries in Valencia, and according to their agreement dating from 1416, this city's town hall, which has vanished over time, had to be as "beautiful and costly to make as possible on the counsel of wise master experts".

In addition to town halls, in the early 15th century a singular example of government architecture was built, as unique and novel as the body it housed. It was the Diputació del General or the Generalitat, the delegate of the Courts of Catalonia; it was initially in charge of royal tax collections but soon took on more military and political functions of governing the country, either in conjunction or in conflict with the monarchy. This totally new regional governing authority in Catalonia was established by being delegated the Courts' authority, as opposed to via direct representation. Therefore, its headquarters did not require large assembly halls, as municipal buildings did, but instead housed a series of rooms meant for the magistracies and officials that comprised the administrative apparatus. This fact, perhaps coupled with its heavily aristocratic nature, led it to adopt the model of seignorial house with a courtyard. This architectural type had been prevalent in Catalan architecture since the transition from the 14th to 15th centuries, but it outstripped its original strictly residential function to be used for other pur-

poses, such as hospitals, town halls and the Generalitat. The same typology, albeit in a much simpler and more austere version, was adopted by the Casa del General in Perpignan, which was built from the ground up in 1448-1454 and even today conserves two magnificent façades, although the interior is severely disfigured.

In the early 15th century, the new Diputació del General or Generalitat in Barcelona sought a central site near the Church and noble areas and close to the municipal government. Even though it initially occupied pre-existing buildings, they were soon totally transformed into a new rigorously designed building constructed in the second decade of the 15th century with great ambition and the intention of endowing it with magnificent representative power. The new building was three storeys tall with two rectangular bodies each with a single bay; they were laid out parallel to each other and joined by a central courtyard where the main entrance staircase was located. The main floor housed spaces meant for the Generalitat's business, the Cambra Nova or Cambra del Consell and the Arxiu de Comptes, while on this same level the courtyard galleries were unusually wide on the two shorter sides. More than spaces of connection and circulation, they became large outdoor halls in a completely different configuration, no doubt dictated by the need to host sumptuous ceremonies. The staircase leading up to it, the slender arcades of the galleries and the carved windows on the upper garret make this space the peak expression

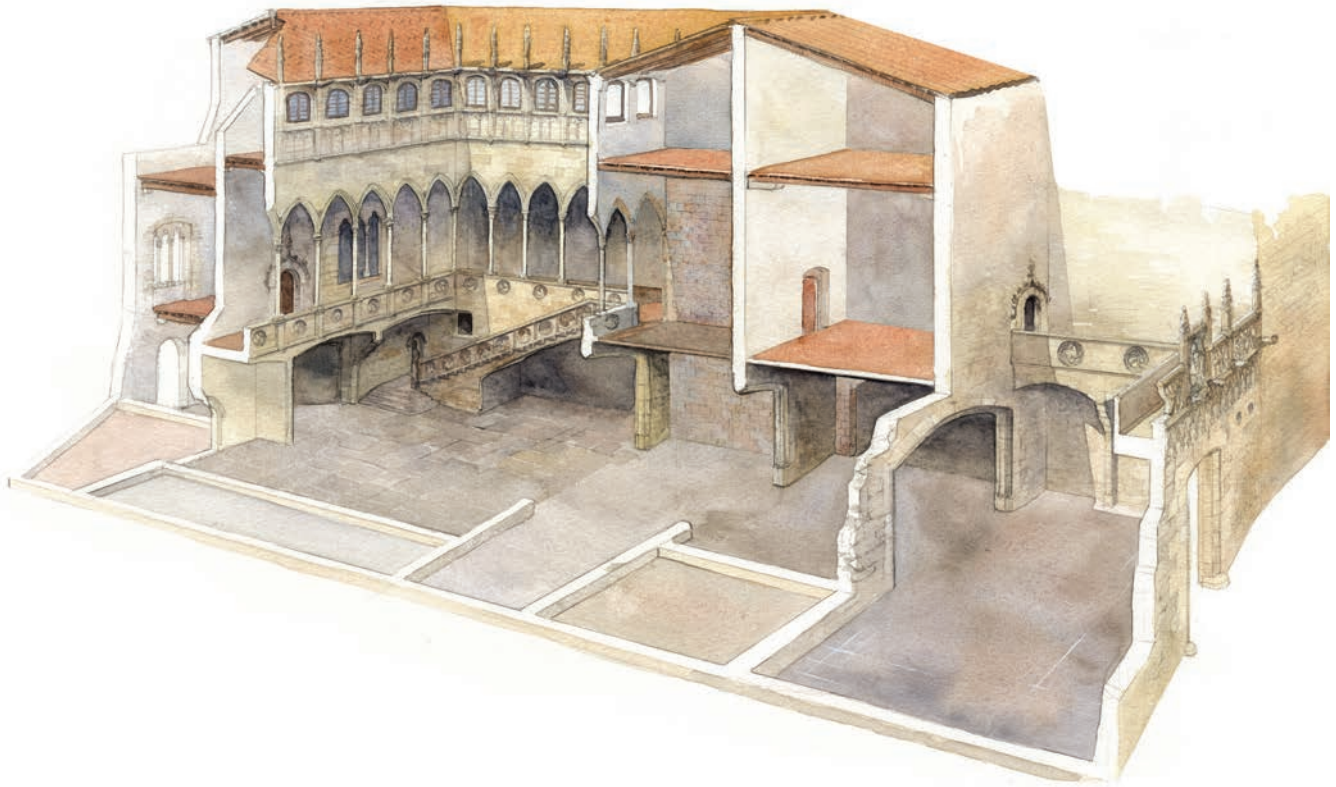

FIGURE 5. Reconstruction of the original Palau de la Generalitat of Barcelona in the mid-15th century. (Drawing by J. Sagrera. ECSA. Image taken from *L'art gòtic a Catalunya*, vol. III, *Arquitectura*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 193).

of its type in Catalonia, built in 1420-1425 by master builder Marc Safont.¹⁴

The layout of the building resembles a notably elongated rectangle steered by a lengthwise axis bookended by the portals of the two façades that open to the public thoroughfares on the short sides of the building. The one on the west side, facing Carrer de Sant Honorat, reflects the characteristics of the façade of large urban patrician homes, while the one on the east side, on Carrer del Bisbe, had a rear outdoor courtyard made of a low wall boasting elaborate artistry. This façade was the main one until the late 16th century, and as stipulated in its contract from 1416, it had to be “appropriate and sumptuous enough for the house where such notable and weighty public acts are performed as the acts of this General”. The composition of this façade is centred by a broad doorway, and the wall is surmounted by an openwork bannister peppered with pinnacles accompanied by gargoyles and presided over by a large medallion in high relief depicting Saint George in the act of slaying the dragon, a work of extraordinary sculptural quality by Pere Joan (1416-1418). One last exceptional part of the palace is the Saint Jordi chapel built in around 1433-1434; it has a square layout and is covered by a rich stellar vault. Its façade is perforated by three openings, a door and windows, similar to chapter-houses. Subtle tracery decorates them, while their intertwined filigrees extend above the surface of the wall sculpted in relief, a feature without peer in the Catalan Gothic.

Mercantile exchanges and architecture

There is no doubt that within Catalan Gothic architecture, the most remarkable manifestations overall were mercantile exchanges (“llotja” in catalan), which have garnered widespread, longstanding recognition. The French government conferred official protection on the mercantile exchange of Perpignan as a monument in 1841, making it one of the first buildings to be safeguarded under this category in Europe, while around 150 years later the mercantile exchange in Valencia was awarded the maximum distinction by being catalogued as a UNESCO Human Heritage Site (1996). The commercial sectors of the major Catalan cities erected these large buildings to house their corporate headquarters and centralise their commercial activity between the late 14th and early 15th centuries. At first, they consisted in two-storey buildings dominated by high-ceilinged halls on the ground floor, which was followed by a new phase, in which the hall became a single, independent body which joined adjacent quarters arranged around an enclosed courtyard. One notable feature of the magnification of the large interior space was the replacement of the flat ceiling by ribbed vaults, which enhanced its formality.¹⁵

The *llotges* were the embodiment of the institution of the Consolats de Mar, where they had their administrative offices, although they were always secondary there until they attained semi-autonomy and left all the pre-eminence to the large contracting hall. Their shape, though not totally unheard of in the Mediterranean architecture of its

day, was entirely unique, and there were no direct equivalents of their formulation in the Catalan Lands. The affiliation of their typology, which has no ancient precedents and developed suddenly, has been questioned, with futile attempts to relate it to Oriental goods warehouses or caravanserais which, in fact, reflect a model with wings arranged around a courtyard. However, due to the corporate nature of the exchanges, their referents should instead be sought more in municipal government architecture than in simple buildings for mercantile uses. It is clear that their formal essence can be found in the open, arched atrium used for different communal or commercial purposes, either alone or integrated into a larger building. In the Catalan *llotja*, these pieces became freestanding and enclosed upon themselves as a large hall made from the aggregate of three equivalent naves which together form a single space. Even though they were secular spaces for commercial activity, their design conferred an ecclesiastic air, which was further accentuated by the sumptuousness and profuse religious references embellishing them, leading these exchanges to verge on the sacred order.

Because of their formal features, only the most powerful mercantile corporations of Barcelona, Mallorca, Perpignan and Valencia were capable of building them. The Barcelona exchange was constructed in the shift from the 14th to 15th centuries and is a single two-storey body with a large, high-ceilinged hall at street level and a small upper storey, the sum of three parallel bays made of two rows of arcades with a flat beamed ceiling. Large windows and slender doors perforated all four façades. Its architectural model is reminiscent of, and most likely derives

from, town halls that had a commercial space on the lower level, but while the preeminent space in town halls was the assembly hall on the upper level, in exchanges it was the lower mercantile level. A landscaped courtyard was attached to it, partly surrounded by rooms, including a chapel. The Perpignan *llotja* was also a single two-storey body with a large hall at street level. Its construction is very poorly documented, and little is known about its architecture, but it was most likely built in the early 15th century. The other two main Catalan exchanges had significantly different internal layouts, as the rooms on the upper storey were eliminated and the entire building existed to magnify the hall. In Valencia, the juries wanted to build a “very beautiful and magnificent and sumptuous [mercantile exchange] that would be the honour and ornament of this city”, and they entrusted the master builder from Girona, Pere Comte (c. 1483-1493), to create a truly exceptional piece. A perpendicular body organised by a lateral courtyard, similar to the one in Barcelona, was added to it in around 1548.¹⁶ At an earlier date, the Mallorca *llotja* had developed a building with a single space that for the first time was achieved not with rows of arcades with a flat coffered ceiling but with stretches of ribbed vaults emerging from helicoidal columns. All four façades had large windows with ogival tracery and solemn doors framed with bays defined by mouldings boasting extraordinary compositional efficacy, flanked on the corners with small octagonal towers in a fantastical reference to castles. It was built by the renowned master builder Guillem Sagrera in the second quarter of the 15th century.¹⁷

FIGURE 6. Gran Sala or Saló de Contractacions (Contracting Hall) in the *Llotja* of Valencia (c. 1483-1493).

Public baths and the adoption of the *hammam*

The public baths in the Catalan Lands from the Gothic era were extremely exceptional within mediaeval architecture in feudal Western Europe in that they were a type of establishment borrowed directly from Islamic culture after it had spread throughout the Iberian Peninsula with Al-Andalus. They connected with the ancient thermal bath tradition only via the *hammam*, which entailed an intermediation and underwent substantial transformation.¹⁸ No other architectural artefact in the mediaeval West is such a complete, direct cultural borrowing. *Hammam*-style bathhouses were always public, and there is no information on other constructions meant specifically for baths, because the thermal baths occasionally mentioned in royal palaces or wealthy urban homes should be interpreted as temporary arrangements, not as deliberate, permanent constructions. It is also unlikely that warm therapeutic baths inspired an architecture of their own, even though very little is known about these spas.

In the different feudal kingdoms on the Iberian Peninsula, the public baths resembled the *hammams* of Al-Andalus, which distinguishes them from the baths in other European countries like Italy, where there is evidence of the continuous use and construction of models from the Roman and Byzantine tradition over the centuries. Beyond the survival of several Roman spas, there is no evidence of ancient hot baths still actively operating or new buildings in that tradition in either Andalusia or the Catalan Lands. The baths in Al-Andalus were evidently brought over from the East; they had been fully adopted by the 10th century and only remotely derived from the ancient models. In Catalonia, there are no reports of baths until the second half of the 12th century, when they were installed in the major cities within the countships of Barcelona and Girona, initially documented in 1160 and 1194, respectively. The then-recent addition of the Andalusian cities of Lleida and Tortosa, which were equipped with these kinds of baths, into Barcelona's fold must have been crucial in the creation of similar establishments in the northern Catalan cities that had been conquered by the Carolingians between the 8th and 9th centuries, where the Islamic culture had not left its mark. However, we still do not know how these *hammams* spread so quickly and were so readily accepted in the urban centres where the social habit of this kind of bath had been unknown until then.¹⁹

It is worth noting that the Catalan baths' typological dependency on the Islamic model has sown a great deal of confusion when attempting to ascribe them chronologically and culturally, and this still survives in the inaccurate description of several baths as "Arab", such as the one in Girona. Abandoned, sometimes with their original use even forgotten, once they were recognised as baths in the first archaeological studies, they were considered works from remote eras in the fleeting Muslim domination of the city in the 13th century, without distinguishing their typological ancestry and historical context. Later, the documental and artistic study confirmed that they were

not "Arab" baths but dated from much later. This same confusion has arisen with some baths in the Region of Valencia which were also built after the Catalan conquest between 1230 and 1240 following the earlier model. Thus, it was not until their archaeological exploration that we were able to determine that the Banys de l'Almirall or the Banys del Carreró in Valencia did not precede the feudal occupation but were built in the early 14th century, in an adaptation of the type known as Late or Advanced Granadan. The same holds true for the baths in the town of Torres Torres in Camp de Morvedre, which had also been assumed to date from prior to the conquest until their excavation revealed they had been built in the 14th century.

The architecture of both consists in a single body which is notably rectangular, compact and solid, made up of a succession of three virtually identical parallel bays of similar sizes covered with barrel vaults. In the Banys de l'Almirall, there is also a vestibule set lengthwise. The three wet rooms were organised in a sequence with the cold one first, followed by the temperate room in the middle and the hot room last, which had a hypocaust underneath it known as *cacau* and hearths known as *escalfadors* on the walls. The heat reached it from a metal boiler with a furnace next to a service courtyard, from which it was fuelled. In Valencia's Banys de l'Almirall, the first two rooms were subdivided crosswise into three spaces with two rows of arcades which support an octagonal dome on squinches in the temperate area. Both this roof and the vaults were punctured with star-shaped glass skylights, the only source of outside light. The water was supplied by a water wheel, just as in the majority of similar facilities. It must have been installed after 1313 as the result of a royal concession to a private individual, as the baths were part of a considerably larger property. Likewise, other members of the royal retinue benefitted from eight new baths in Valencia in the shift from the 13th to 14th centuries, although these baths have nothing to do with their old Andalusian counterparts.

The Banys Nous of Tortosa belong to this same common type found in 14th-century Valencian baths; they were most likely created from the 13th to 14th centuries in a newly-built suburb and refurbished between 1360 and 1380 by the municipal government, which had a monopoly on them and funnelled their revenues into building the wall. Previously, the local code of customs from around 1270 also stated that the baths were public and guaranteed that Christians, Jews and Muslims could all use them, while also stipulating the prices and conditions of service. Furthermore, it allowed private individuals to build baths closed to the public. The Banys Nous of Tortosa seemed to have had four bays, three of which still remain standing, albeit with many changes. They were laid out parallel to each other, were covered with a barrel vault and lacked any unique architectural features. Other cities in Catalonia that had baths which may be partly Islamic in origin are Balaguer and Lleida, while the ones in Perpignan documented in the late 13th century could not be,

nor could those in Montblanc (1303) or Vic (1317), which instead were the outcome of royal concessions to enterprises similar to the one mentioned for the city of Valencia in the same period.

The only baths left to discuss are first the Banys Nous of Barcelona, which no longer exist but are quite well documented in images, and secondly the well-documented, conserved and quite rigorously restored baths of Girona, erroneously called “Arab” in a regrettable remnant of Spanish picturesqueness. The Banys Nous, first mentioned in 1160, did not belong to the Jewish community as often claimed, and according to the information available, their architecture seemed to feature an L-shaped layout presided over by a warm room covered in a dome, which reflects a model that had been well-entrenched in Al-Andalus since the 11th century. In contrast, the baths of Girona are quite morphologically unique, although sometimes they are also erroneously compared to Roman baths. They have series of three virtually identical, parallel bays with barrel vaults comprising one small warm room and two hot rooms, which are preceded by an area that is as large as it is exceptional. The ceiling is an eight-sector vault with a dome in the centre built upon a double colonnade from the rim of the central basin. This room, which is morphologically similar to a warm room and therefore must have presided over the building, is located at the very start of the complex in Girona, to serve simultaneously as the reception and cold room.

It is worth noting that this building poses a classic archaeology problem, namely the lack of concordance between the information in the documents and the artistic categorisation of the building. Thus, according to the former, it must have been built from the ground up between 1294 and 1296, while a few stylistically datable elements seem to date from earlier. Regardless, it clearly reflects the artistic milieu which preceded the onset of fully Gothic forms in Catalonia and most notably stands out for the fact that it repeatedly uses the Moorish arch, which is totally foreign to the Catalan architecture of the day and must have been meant to highlight its Islamic exoticism. In this sense, the architecture of these baths and their counterparts in Barcelona fall openly outside the local artistic languages and allude to the innovative, foreign nature of this kind of establishment in cities that had just adopted them. It is worth noting that because of their extreme uniqueness, it seems fitting to close this brief survey of some of the most significant Catalan civil buildings with a spotlight on this cultural borrowing incorporated into the architecture from the Gothic era in the Catalan Lands, and in Western Europe as a whole

NOTES AND REFERENCES

- [1] Riccardo FILANGIERI DI CANDIA-GONZAGA et al. *L'architecture gothique civile en Catalogne*. Editions de la Fondation Cambó, Paris 1935; Eduard RIU-BARRERA

(coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus a les masies*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003.

- [2] Josep BRACONS and Pere FREIXA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vols. I and II: *Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos 1 i 2*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2002-2003; Alexandre CIRICI. *L'art gòtic català: L'arquitectura als segles XIII i XV*. Edicions 62, Barcelona 1974; Alexandre CIRICI. *L'art gòtic català: L'arquitectura als segles XV i XVI*. Edicions 62, Barcelona 1979; Marcel DURLIAT. *L'art dins del regne de Mallorca*. Moll, Mallorca 1964; Núria de DALMASES and Antoni JOSÉ PITARCH. *L'època del Cister s. XIII: Història de l'art català*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1985; Núria de DALMASES and Antoni JOSÉ PITARCH. *L'art gòtic s. XIV i XV: Història de l'art català*. Edicions 62, Barcelona 1984; Eduard MIRA and Arturo ZARAGOZA. *Una arquitectura gòtica mediterrània*. Generalitat Valenciana, Valencia 2003, 2 vols.; Arturo ZARAGOZA. *Arquitectura gòtica valenciana siglos XIII-XV*. Generalitat Valenciana, Valencia 2004.
- [3] Eduard RIU-BARRERA. “L'arquitectura gòtica secular en la seva configuració i tipologies”. In: Antoni PLADEVALL (dir.). *L'art gòtic a Catalunya: Síntesi general. Índexs generals*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2009, pp. 258-268.
- [4] Albert CUBELES, Albert MORENO and Esteve NADAL. “Noves descobertes arqueològiques a la Drassana reial de Barcelona”. *Revista de Catalunya*, no. 278 (2012), pp. 117-139; Antoni RIERA. “Les drassanes de Barcelona”. In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 219-224.
- [5] Eduard RIU-BARRERA. “Tipus i evolució dels castells”. In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 249-258.
- [6] Eduard RIU-BARRERA. “Els palaus reials” and “El Palau Reial Major de Barcelona”. In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 163-168.
- [7] Eduard RIU-BARRERA, Alfred PASTOR and Antoni TORRA. *La capella de Santa Àgata del Palau Reial de Barcelona: Història i restauracions*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1999.
- [8] Aymat CATAFAU and Olivier PASSARRIUS. *Un palais dans la ville*. Trabucaire, Canet de Rosselló, 2014, 2 vols. (Archéologie Départementale)
- [9] Josep Vicent BOIRA (coord.). *El Palacio Real de Valencia: Los planos de Manuel Cavallero (1802)*. Ajuntament de València, Valencia 2006.
- [10] Eduard RIU-BARRERA. “Tipus i evolució de les cases urbanes” and “El casal del carrer de Graells de Cardona”. In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 146-151 and 159-160.
- [11] Eduard RIU-BARRERA. “Dels precedents romànics a la capella de Santa Àgata. Castells, palaus i casals sobre la

- muralla de Barcelona (segles x-XIII)". In: *Vè Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Actes*. Vol. I: *Monogràfic: la ciutat*. ACRAM and Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015, pp. 233-253.
- [12] Federico IBORRA. "Corte y cortesanos: evolución tipológica residencial y ecos del palacio del monarca en el Reino de Valencia entre los siglos XIII y XV". *Anales de Historia del Arte* (Madrid), no. 23 (2013), pp. 469-485.
- [13] Eduard RIU-BARRERA. "Les cases dels consells municipals i la Generalitat" and "La casa o palau de la Generalitat de Barcelona". In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 179-182 and 191-195.
- [14] Marià CARBONELL (dir.). *El Palau de la Generalitat de Catalunya: art i arquitectura*. Vol. I. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2015; Marià CARBONELL. "Marc Safont (ca. 1385-1458) en l'arquitectura barcelonina del segle XV". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, no. 21 (2003), pp. 181-226.
- [15] Eduard RIU-BARRERA. "Les llotges i altres arquitectures mercantils". In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 209-212.
- [16] Arturo ZARAGOZA and Mercedes GÓMEZ-FERRER. *Pere Compte arquitecte*. Generalitat Valenciana and Ajuntament de València, Valencia 2007.
- [17] Marià CARBONELL. "Sagreriana parva". *Locus Amoenus*, no. 9 (2007-2008) pp. 61-78; Federico CLIMENT (coord.). *La Lonja de Palma*. Govern de les Illes Balears, Palma 2003.
- [18] Caroline FOURNIER. *Les bains d'al-Andalus VIIIe-XVe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2016.
- [19] Xavier BARRAL. *Els banys "àrabs" de Girona: Estudi sobre els banys públics i privats a les ciutats medievals*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2018; Eduard RIU-BARRERA. "El banys públics". In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, *op. cit.*, pp. 231-233.

BIOGRAPHICAL NOTE

Eduard Riu-Barrera is an archaeologist and historian at the Servei del Patrimoni Arquitectònic of the Government of Catalonia, where he coordinates archaeological and historical research projects in monuments undergoing restoration. He has been a member of the EMAC research group at the Universitat de Barcelona since 2012. He was a recipient of a fellowship from the Getty Foundation in 1998-1999. He has also overseen research in the fields of historiography, the history of archaeology and restoration, as well as museums. He is a curator of art and archaeology exhibitions and the author of publications on mediaeval architecture, among other subjects. See <https://dhac.iec.cat/dhac_mp.asp?id_personal=19>.

Catalan domination in Greece during the 14th century: History, archaeology, memory and myth

Eusebi Ayensa i Prat*

Royal Academy of Letters of Barcelona / Academy of Athens

Received 27 January 2019 · Accepted 13 May 2019

ABSTRACT

In this article, we present one of the most mythicised episodes in the history of Catalonia, first the cooperation and later the clash between the Catalan Company, led by the intrepid Roger de Flor (also known as Roger von Blume and Rutger Blume), and the Byzantine emperor Andronikos II Palaiologos and his son and co-regent Michael IX. We also discuss their settlement in the duchy of Athens in 1311, which later expanded to the duchy of Neopatria, where the Catalans remained a constant presence for more than 70 years. Special attention is paid to the meagre archaeological remains (especially towers and castles) still surviving from that phenomenal adventure in continental Greece, the negative memory this episode has left in Greek folklore, and the conversion of the Almogavar adventurer into a national myth in both Greece and Catalonia, albeit from diametrically opposed positions.

KEYWORDS: Byzantium, Catalonia, House of Aragon, Catalan Company, archaeology, folklore, literature, myth.

Few episodes have left a deeper imprint in the historiography, literature, folklore and ultimately collective imagination of the people who participated in it as the Catalan presence in the eastern Latin lands during the 14th century. Moving almost 7,000 men – the vast majority of them infantry soldiers, some of the best of the era – from Sicily to Constantinople with the goal of halting the unstoppable advance of the Turks, who were a serious threat to the eastern frontiers of the Byzantine empire; their successful military campaigns in the far-flung cities and territories of Anatolia; their leader's death from treason, most likely upon the orders of the son of the man who had hired them, emperor Andronikos II Palaiologos; the unfortunately famous Catalan vengeance, which ravaged broad regions of Thrace, Macedonia and Thessaly; their victory against all odds over the *crème de la crème* of the French cavalry in the Battle of Halmyros; and the consequent occupation and domination of the duchy of Athens and later the duchy of Neopatria for more than 70 years, overcoming all sorts of internal and external threats, are sufficiently compelling ingredients to elevate that military campaign to the status of myth. We shall examine the main facets of the Almogavar myth in both Greece and Catalonia in the second part of this article, although first it is imperative to briefly outline the main milestones in the Catalan military presence in the lands of Hellas.

ONE PRESENCE, TWO STAGES

The misnamed Battle of Cephissus, which, as the historian David Jacoby demonstrated years ago,¹ took place on 15 March 1311 near the city of Halmyros in southeast Thessaly, not in Boeotia, signalled a turning point in the Catalan presence in Greece. From the arrival of Roger de Flor, a former Knight Templar turned mercenary, and his Almogavars in Constantinople in 1303 until that memorable battle, the Catalans played a key role in the history of the Byzantine empire. Their mission was to save it from the Turkish peril which was becoming an increasingly dire threat to its eastern frontiers, although in the end the Almogavars would become the mortal enemies of Byzantium, as we shall see below. And precisely for this reason, both Ramon Muntaner, who carefully monitored that memorable adventure until the summer of 1307 in his capacity as administrator of assets of the Company, and the leading Byzantine historians of the day (primarily George Pachymeres and Nicephorus Gregoras) spent reams of paper on them, not holding back any blows, such that the Catalan and Greek sources are at once complementary and opposite, as will be discussed below. However, after the battle of Halmyros, which unexpectedly secured them land where they could settle (the duchy of Athens, which was joined by the duchy of Neopatria years later) and put an end to the errant life they had led for almost ten years, the Almogavars ceased being of interest to the Greek chroniclers, who no longer saw them as a danger to the

* Contact address: Eusebi Ayensa i Prat. E-mail: eyensa@xtec.cat

survival of their Empire. Likewise, with just a handful of exceptions, the historical sources condemn them to silence, only broken by the obscure records of the chancellery, which bear the memory of their sedentary life in that sort of Promised Land. Nonetheless, as demonstrated by the scant material remains which still survive today, their life there was not free of constant dangers and threats.

1303-1311: PACT AND RUPTURE WITH THE EMPIRE

The arrival of the Catalan Company to Byzantium in 1303 was the outcome of the coincidental convergence of two circumstances that occurred on either side of the Mediterranean. In August 1302, the Peace of Caltabellotta was signed in Sicily to put an end to what was known as the War of the Sicilian Vespers, which was actually a series of wars that started with the insurrection of the Sicilian Vespers in which the people of Palermo revolted against and Angevin garrison in the city. This peace prompted Peter the Great of Aragon to disembark on the island in 1282 and put an end to the clash between Frederick II of Sicily and the Angevin monarch Charles II of Naples over control of this important Mediterranean island, which then fell within the orbit of the Crown of Aragon. Regardless, being the mercenary military corps it was, the Catalan Company, which had been hired by Frederick, was left without work and its leader, Roger de Flor, felt the need to seek new battlefields and a new lord to serve. This chance came to him unexpectedly when he found out that the Byzantine emperor Andronikos II Palaiologos (1282-1328) needed troops like the ones Roger led to face off with the Turks, who were drawing dangerously close to the Asian shore of the Marmara Sea and had already conquered a good number of cities in Asia Minor. Roger and the Byzantine emperor signed treaties and reached an economic agreement which led the Catalan Company move to Constantinople, where it arrived in the autumn of 1303 with around 1,500 horsemen, around 4,000 infantry soldiers and around 1,000 seamen according to Muntaner, who may have slightly inflated the figures.² They were accompanied, indeed, by Ramon Muntaner, who served as the chancellor, the Master Rational and the administrator. Muntaner left a firsthand account of events, at least until 1307, when he returned to Catalonia because his squabbles with his then-boss, Bernat de Rocafort. As we shall see, his vision of deeds often contrasts with the accounts of the same events inherited from the Byzantine historians and chroniclers.³

Despite the elderly emperor's efforts to ingratiate himself with Roger and his undisciplined troops – as evidenced in his appointment of Roger as grand duke and his marriage to Maria Asenina, the daughter of the deposed tsar of Bulgaria, Ivan Asen III, and Andronikos' niece, Irene Palaiologina – dissensions quickly ensued. In the early days of the Almogavars' sojourn in Constan-

tinople, there was a major altercation with the community of Genoese merchants in the Galata neighbourhood, who were allies of the empire and held a series of commercial privileges, such as a total exemption from tariffs. The first military action worth reporting here took place in what was known as Artaki Peninsula, on the Asian shore of the Bosphorus, where the emperor had moved the Almogavars not only to drive away the Turkish troops besieging the region but also with the secret intention of keeping them away from the imperial capital. They lived in the city of Cyzicus the entire winter, where they successfully dealt with the Turkish troops, albeit at a very high cost for the local Greek people, whom they treated as true vassals of war, causing them to suffer from all manner of humiliations according to Pachymeres. Another very serious incident broke out in this city which ended up having tragic consequences for Roger de Flor one year later: the bloody clash with the emperor's other corps of mercenaries, the Alans, a Scythian people from north of the Danube and the Black Sea, which ended in many deaths, including the son of their leader, Gircon (called Girgan by Muntaner and Georgus by Pachymeres).

The campaign in inland Anatolia the following spring did manage to reconquer many of the fortresses which had fallen into the hands of the Turks and restore the garrisons in the cities which had suffered from their incursions the previous year. It also inflicted severe defeats on the Ottomans near the city of Aulax (whose exact location we do not know) and at the foot of Taure mountain (currently Toros, on the border of the Christian kingdom of Armenia), although that campaign, too, was not free of all sorts of excesses against the Greek population – if, indeed, it was ever waged, as some modern historians cast doubt on it and regard it as the fruit of Muntaner's overactive imagination. In his *Historical Relations*, Pachymeres, always willing to downplay the unquestionable merit of the Almogavar victories, reports on all these iniquities, most likely with a dash of exaggeration: "It was something to see, the property of the Romans [the Greeks] plundered, the maidens and women dishonoured, the elderly and the priests taken into captivity, suffering from ever-new punishments that the merciless hand of the Latins [the Catalans] imposed on them, with the axe always ready to fall on their necks if they did not reveal their treasures and their wealth" (II, 7, 3). This unedifying behaviour against those they were supposed to liberate, coupled with acts of arrogance perpetrated by two Almogavar captains who had joined the expedition, Berenguer d'Entença and especially Bernat de Rocafort, acts which were intolerable in Byzantine eyes, led to further deterioration of their relations with Andronicus, and especially with his son and co-emperor, Michael IX. Indeed, both of them, but particularly the latter, who had become Roger de Flor's mortal enemy, never ceased seeing him as the head of incorrigible troops who respected nothing and nobody, and who were never free of the suspicion of having come to Constantinople with the secret intention of conquering it for

the sake of Charles, Count of Valois and Provence and King of Sicily, who in 1301 married Catherine of Courtenay, the granddaughter of Baudouin II, the last Latin emperor of Constantinople.⁴ In April 1305, these hostilities, which were by then totally overt, and this increasing mutual mistrust led to the treasonous murder of Roger de Flor by a gang of Alans in the palace of Adrianople, where he had gone to bid Prince Michael IX farewell before heading towards Anatolia to take possession of the lands conquered the previous year. The ambitious young Michael – whose disagreements with his father Andronicus, who always showed infinite patience with Roger and his men, were legendary – did not seem to be unaware of the Alans' plans to assassinate Roger to avenge the death of their leader's son one year earlier. Therefore, they were no more than the executors of the crime that was to radically change the history of the Catalan Company and its relations with the Empire.

The treacherous murder of Roger de Flor on 30 April 1305 was the spark that kindled the famous Catalan vengeance, which the Byzantine historians painted in the bleakest colours. It was unleashed after this act, and more importantly after the dismemberment, in the Thracian city of Rhaedestus (currently Tekirdağ), of the ambassadors of the Company who had gone to Andronicus to officially declare war, following the Catalan custom of submitting a list of grievances and disassociating themselves from the authority whose subjects they were.⁵ The anti-Catalan anger did not even leave unscathed Admiral Ferran d'Aunés, who had married a Greek noblewoman who was a distant relation of the emperor himself and had converted to the Orthodox religion. Both he and his family were attacked by the muntinous throngs, and it is sure that he, at least, died. Pursued by their former protectors, the Almogavars took refuge in Gallipoli (currently Gelibolu) in the Dardanelles Strait, which became the Company's strategically invaluable stronghold. They remained there two years (1305-1307), during which they openly clashed with the troops of Michael IX, whom they thoroughly trounced near the Thracian city of Apros in June 1305. Indeed, they devastated the entire region to such an extent, as Muntaner himself acknowledged, that "*que res no s'hi collia*" (there was nothing to be harvested there) (*Crònica*, ch. CCXXXI).⁶ Once they had devastated all of Thrace, the Company embarked upon its fatal march southward, to Macedonia, "*e pensaren de consumir aquella encontrada, així con haviem fet a aquella de Gal·lípol e de Contastinoble e d'Adrianople*" (and they planned to consume whatever they found, as we had done in Gallipoli and Constantinople and Adrianople) as Muntaner reported (ch. CCXXXIII). Indeed, far from questioning the violent reactions of his comrades-in-arms, he considered it a wholly deserved response to the wicked deeds of their former allies. From their base of operations in Macedonia, located on the Kassandra Peninsula, where they remained two years (from the summer of 1307 to the spring of 1309), they unsuccessfully attacked the city of Thessa-

lonica (the Empire's second stronghold), which was protected by a sturdy wall that the Catalans, lacking the arms needed, were unable to bring down. Their attacks on the monasteries of the monastic community on Mount Athos bore more fruit: immense riches from generous donations from the Byzantine imperial family, the sovereigns of the Balkans and, in general, all the nobility and clergy from the orthodox states. The grim memory of the Catalans persists in this monastic community even today, and traces of it still remains in the Serbian historiography as well.⁷

Once all of Macedonia had been devastated and the siege of Thessalonica lifted, the Catalans, pursued mercilessly by a skilled Byzantine General by the name of Khandrinos, crossed the imposing Mount Olympus and Mount Ossa and descended onto the fertile plain of Thessaly, which they also mercilessly ravaged with their destructive raids. If we believe the Greek monk Theodulus in his unwieldy and somewhat exaggerated version of events, the destruction caused by the Almogavars in this region exceeded all the horrors experienced until then: "Everything disappeared, everything was consumed, everywhere was full of the dead, of corpses, victims of the most dreadful and horrible carnage. The flowing blood that replaced the water in rivers everywhere lay stagnant in the valleys, and even after thoroughly saturating the sand, it flowed – oh! – into the sea, dragging with it human bodies for fish to feast on, some half-dead, others long dead, some deceased, others aware of their suffering, a sad and thankless spectacle for the eyes."⁸ And precisely when they were camping comfortably in the despotate of Thessaly, which was governed at the time by the pusillanimous John II Angelos Doukas, they were hired in 1310 by the Frankish Duke of Athens, Walter V, Count of Brienne, to help him achieve his aim of extending his domains northward. However, soon thereafter disagreements broke out between the two sides (partly because of the duke's refusal to pay them the agreed-upon salary and his decision to release much of the Company after only two months of service), and the Almogavars and Walter ended up clashing on the Halmyros plain in the memorable battle that would herald the start of the Catalan domination of continental Greece for over 70 years.

CATALAN GREECE: INTERNAL ORGANISATION OF THE DUCHIES

The Battle of Halmyros signalled the sudden end of the Burgundian domination of Greece and the transformation of the Catalan Company – until then a military force in constant motion – into a political entity with a territorial base and a stable population. On the days immediately after the battle, meeting hardly any resistance, the Almogavars occupied the main castles in the duchy, those in Thebes, Livadeia and Athens, which were inhabited by what we would today call the civilian population and by the wives and children of the Frankish noblemen whom

they had killed in that battle. What is more, according to Muntaner: “*així partiren-se la ciutat d’Estives [Thebes] e totes les viles e els castells del ducat, e donaren les dones per mullers a aquells de la Companya, a cascú segons que era bon hom, e daven a tal tan honrada dona, que no li tanguera a ell que li donàs aiga a mans*” (They thus split the city of Thebes, and all the villages and castles in the duchy, and they gave the women as wives to the men of the Company, to each according to whether he was a good man, and they gave him such a distinguished lady that he was not to worthy to hand her water to wash her hands) (ch. CCXL). From Muntaner’s words we can glean the vast difference in rank between the Almogavars and the noble Franks, whom they had practically annihilated in that memorable battle, against all prognostications. The meaning of the Catalan chronicler’s words is clear: under normal circumstances, the wives and children of the Frankish noblemen would not have accepted the Almogavars, who often ended up being their new fathers and husbands, even as servants.⁹ The Company had no representatives from the upper nobility, and for this reason they offered the duchy they had just secured, by turn, to the only two Frankish noblemen who had survived the carnage: Boniface of Verona and Roger Desllor (or Deslaur). The former, the lord of one-third of Negroponte (Euboea), was defined by Muntaner as a “*molt prohom e bon*” (very influential and good) man, who “*tots temps havia amada la Companya*” (had always loved the [Catalan] Company) (ch. CCXL). However, he refused the offer, perhaps to avoid crossing the powerful Republic of Venice, which had major interests on the island of Euboea, as well as the other enemies of the Catalans: the French barons from the principality of Achaea, the sebastokrators from Thessaly and Epirus and the Byzantine emperor himself. The Catalans then offered the duchy of Athens to the second highest-ranking captive whom they had taken prisoner in that battle, the knight from Roussillon Roger Desllor, who ended up accepting it and received the castle of Salona (Amphysa) in the Phocis region in compensation. He also accepted the hand of the widow of its last occupant, Thomas III d’Autremencourt (or Stromencourt), who had died in Halmyros alongside his companions the Duke of Athens; Renaud de la Roche, baron of Damala; Alberto Pallavicini, lord of Vodonitza; and George I Ghisi, baron of Euboea and lord of Tinos, Mykonos, Keos and Serifos. The French nobility had been completely erased from central Greece, and the efforts of Walter’s widow, Joanna of Châtillon, to resist the Catalan invaders from Athens’ Acropolis and their son, Walter VI, to win back his father’s duchy with the assistance of the papacy and the French and Angevin monarchies failed miserably.

In any event, the conquerors of the duchy of Athens, until then members of an errant army, were admirably skilled in administratively and militarily organising that new fiefdom, a skill “which might not be expected from a band of freebooters”,¹⁰ in the words of the English historian Peter Lock. The administrative and military organi-

sation of the duchies clearly differed from what we can find in the Frankish period, in which the duchy of Athens was organised as a traditional, heavily centralised feudal state, with the Frankish population concentrated in the two most important cities, Thebes and Athens, and almost completely segregated from the local population, who played no prominent role in the government and defence of the cities. In contrast, when the Almogavars occupied the duchy, after they had split the land and properties earned by conquest – with the exception, as Jacoby accurately stated, of certain lands and castles, which remained the collective property of the Company¹¹ – the cohesiveness of the army, strengthened over time and constantly tested by the numerous enemies it had had to confront, was replaced by a decentralised territorial organisation. The conquerors created a commune (*universitas*) in each of the cities they occupied, which used the Company’s seal – the famous seal with the emblem of Saint George and the new inscription “*Exèrcit de Francs a la regió de Romània*” (Frankish Army in the Region of Romania) – while their leaders (trustees) had the right to grant privileges. Likewise, instead of the army general assembly which met regularly during the Company’s travels, a central council was established, made up of the representatives of the different communes, who took important political decisions and enacted laws. For example, this corporation sent its first leader, Roger Desllor, to the Court of Frederick II of Sicily in 1312 to ask him to accept it under his jurisdiction and protect the duchy that they had just conquered. Even though by doing so the Company lost some of its independence, it still existed as an independent corporation under royal sovereignty until the duchies fell into the hands of the Florentines and Turks.

With the de facto occupation of the duchy of Athens, and later the duchy of Neopatria, the south of Euboea and the island of Aegina after the vicar general Alphonse Frederick, the illegitimate son of Frederick II of Sicily, married Marulla of Verona and successfully waged his military campaign through Phthiotis and Phocis in 1318–1319, the Catalans’ domination of the duchies of Athens and Neopatria was secured. They remained associated with the Sicilian branch of the House of Aragon – officially after 1312, with the appointment (more administrative than effective) of the five-year-old Manfred, son of Frederick II, as the first Catalan Duke of Athens – until Frederick III’s death without male descendants in 1377. This association with the Sicilian monarchs ended in 1380, when the municipal councils of the main cities in the duchies jointly appealed to King Peter III the Ceremonious to accept them under his jurisdiction. The conditions that the trustees and councillors of the Catalan duchies of Greece laid down in order to recognise Peter III as their sovereign were put into writing in what was called the *Capítols d’Atenes* (Articles of Athens), an extensive Catalan-language document written on that city’s Acropolis on 20 May 1380 and ratified by the Catalan-

Aragonese king in Lleida on 1 September of the same year.¹² This exceptional document, which was tantamount to a true constitution, established norms such as making the *Usatges* of Barcelona the public and private laws of the duchies. It further stipulated a ban on marriages between Catalan women and Greek men (although marriages between Catalan men and Greek women were tolerated), as well as the need to prevent public or private assets from being given to the Church. However, by that time the duchies had been greatly weakened as a consequence of the civil clashes they had experienced in the 1360s, and especially because of the occupation and siege of Thebes and Livadeia in 1379 by the Navarrese Company led by the knight Juan de Urtubia. This expedition was financed by the able Florentine merchant Nerio Acciajuoli, who had already snatched Megara from the Catalans and would end up occupying Athens' Acropolis (called the "Castle of Cetines") on 2 May 1388, after a siege that lasted more than one year, despite the fierce defence of that outstanding monument by the government of the city and captain Pere de Pau, who was actually awaiting the help promised by John I, the new monarch who had succeeded his father, Peter III, on the throne of the House of Aragon one year earlier. In the ensuing eight years, Nerio spread his domain to the remaining cities and villages in the Catalan duchies (Neopatria, the capital of the duchy by the same name, may have fallen into his hands in 1390), such that by 1394, only the island of Aegina remained under the power of a Catalan family, the Caupeñas, as we shall see in the following section.

We know little about the internal life and administration of the duchies during Catalan domination, since the chancery documentation which mentions it (and this is the main source) tends to be limited to appointments to different administrative, judicial, religious and military posts (chancellors, notaries, attorneys, vigeriates, *agutzils* [minor town officials], bishops, archbishops, captains and castellans, some of whom, especially the religious ones, never officially performed their jobs); private affairs like wills and donations; and resolutions of disagreements, both internal and external, primarily with Frankish and Venetian neighbours. The *Diplomatari de l'Orient Català* by Antoni Rubió i Lluch, which compiles more than 700 documents, most of them related to the Greek duchies, is extraordinarily important in this regard.

In terms of the relations between the Catalans and Greeks, during the Catalan domination we can witness a kind of relaxation of the strict rules from the earlier Burgundian period which banned mixed marriages, excluded the Greeks from the right to citizenship and prevented them from inheriting or bequeathing assets. As Setton has amply proven, there were countless exceptions to these rules during the Catalan period.¹³ Of the many Greeks who played a prominent role in the Catalan administration of the duchies and the city of Athens in particular, Dimitri Rendi occupies a prime place. He and ten or twelve other Greeks who appear in the chancery records

were given the right of free citizenship and all the privileges this entailed, and he was compensated with numerous properties in Athens and Thebes in gratitude for his services as a soldier in Megara, which he had courageously – albeit unsuccessfully – defended from the attacks by Nerio Acciajuoli, and as a notary in the Catalans' Castle of Cetines. Ultimately, many Greeks participated alongside the Catalans in the municipal council of the city of Athens (as well as on the councils of other cities), as Peter the Ceremonious inadvertently revealed in a document when referring to the "*síndichs e prohomens e universitat de Cetines, axí franchs com grechs*" (trustees and prominent men and all the inhabitants of Athens, both Franks and Greeks).¹⁴

Despite the poverty and deprivations suffered by the Catalan settlers of Athens, the Catalan language remained alive in this city, as revealed in the aforementioned *Capítols*, which were written in Catalan, as well as the majority of correspondence between Peter III and his son John I and their subjects living in the Greek duchies, and with different dignitaries from the Morea and continental Greece. There is proof that Catalan was the most common spoken language in Athens – and in the remaining cities in the duchies – in a document issued by the royal chancery in Sicily on 6 April 1368, in which it claims that the bylaws of the Company had been written, years earlier, "*in vulgare sermone catalano ydyomate*" (in the Catalan language).¹⁵ Another document, which bears the date of 7 January 1372, confirms a privilege of exemption from certain easements "*in carta videlicet de pappiro et vulgari catalanorum eloquio, secundum usum et mores civitatis eiusdem*" (in a document written in the language of the Catalans, according to the customs and mores in their city of origin).¹⁶

In that small, impoverished city of Athens during the Catalan period, we can also detect the pulse of a minimal cultural life which belies the image we get of it from the Byzantine historians (and the coeval Greek folklore and literature, as we shall see in the last two sections of this article), which present it as a wasteland in the throes of incessant barbarism. As the Greek historian Spyridon Lambros stressed more than 100 years ago, at least three manuscripts containing works by ancient authors (one-third of which are documented in this city before the fall of Constantinople) were copied in Athens during the Catalan domination.¹⁷ And here we cannot fail to briefly mention the famous praise to the Acropolis, whose text, written by Peter the Ceremonious on 11 September 1380, was located by Rubió in the Archive of the Crown of Aragon. This praise, which is relatively brief, commented on the monarch's decision to send a guard of a dozen men-at-arms, which he said had to be crossbowmen, "*hòmens de bé, que sien bé armats e bé aparellats*" (prominent men, who must be well armed and well equipped) to protect the Castle of Cetines (Athens' Acropolis), which he defined as the "*la pus richa joya qui al mont sia*" (the richest jewel in the world).¹⁸ As Rubió stated in the mono-

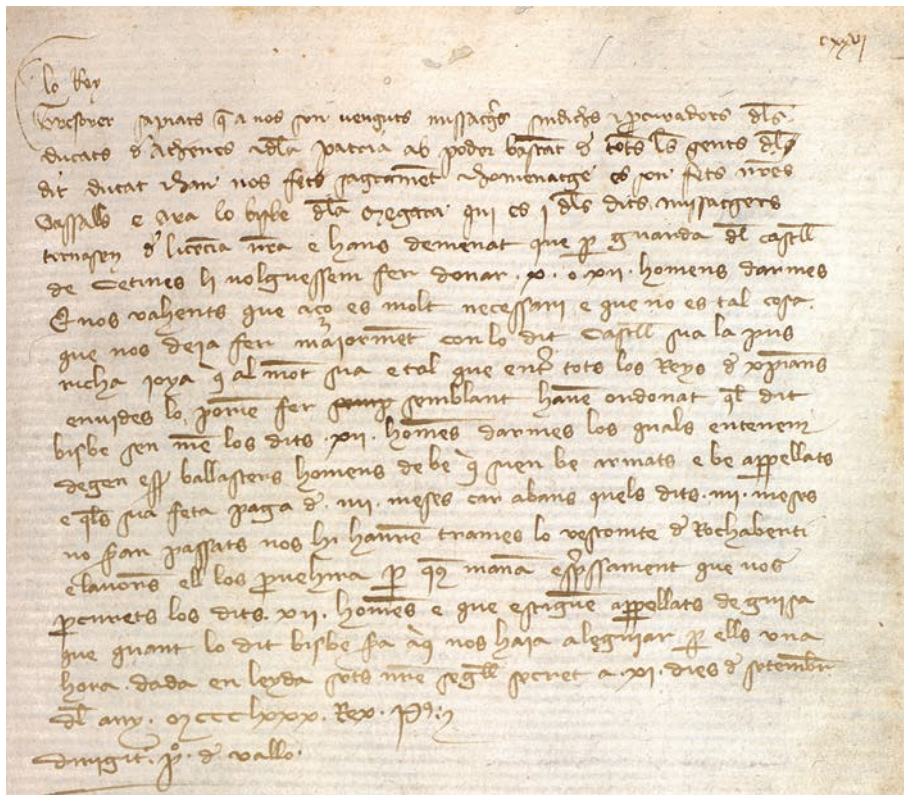

FIGURE 1. Praise to the Acropolis by Peter the Ceremonious, 11 September 1380 (Ministry of Education, Culture and Sport, *Archive of the Crown of Aragon*, Royal Chancellery, Record 1268, sheet 126 r.).

graphic study he devoted to it almost one century ago, these words – which precede the glowing praise by Cyriacus of Ancona (or Ciriaco Pizzecolli) by more than 50 years, by then fully immersed in the Renaissance spirit – have extraordinary aesthetic value and cast a ray of light that briefly illuminates the dark mediaeval world.¹⁹

MATERIAL REMAINS OF THE CATALAN PRESENCE IN GREECE: TOWERS AND CASTLES

After discarding the Catalan origins of the two artistic and architectural works that have traditionally been associated with our ancestors' sojourn in Pericles' city for over seven decades (first, the fresco of what is called the Virgin of the Catalans, located in the mid-19th century amidst the remains of the church of the prophet Elias, in Athens' Plaka district, and today on display in the Byzantine and Christian Museum of Athens, and secondly, the Frankish Tower on the Acropolis, which presided over the Propylaea and was torn down in an untimely fashion in 1874), and after acknowledging that the Catalans living in Athens, Thebes, Livadeia, Amphysa, Lamia, Ypati and other cities in their domains never minted any coins but instead used the earlier Frankish coins, or even more often Venetian coins (mainly *tornesels* and *soldinos*),²⁰ only the imposing castles and towers built all over Greek geography during that period, from Lamia in the north to Aegina in the south, Karystos in the east to Lidoriki in the west, stand as a mute testimony of the Company's time in the land of the gods.²¹ Yet even in this case we cannot identify

clearly Catalan remains, since the majority are Byzantine constructions (often themselves built upon classical remains) which the Frankish counts (in the duchy of Athens), the sebastokrators in Thessaly (for most of the castles in the duchy of Neopatria) and the triarchs in Negroponte (Euboea) reused and adapted to their needs, just as the Catalans did during their period of domination. Only the castles of Styria and Daulis (in Boeotia), and especially the castle in Sidirokastro, in the northern part of Phthiotis, seem to have a history exclusively during the Catalan domination. However, none of them has been restored, despite their importance in defending the northern frontier of the Catalan domains in Greece, especially the castle in Sidirokastro. This strategic importance made them worthy the name "*clavis Athenarum ducatus*" (key of the duchy of Athens), as found in a document from Messina dated 18 May 1367 and published by Rubió.²² As if this were not enough, the exact location of two of these three castles (the ones in Styria and Sidirokastro), which the historiographic sources before and after the Catalans do not mention, is problematic,²³ and amidst the thick vegetation which has overtaken them, the remains conserved (walls built with irregular stones, adobe bricks and plaster, a few cisterns and, in the latter, a tower) are meagre and hardly noteworthy.²⁴ If we compare the state of all of these castles with what Rubió was able to see and describe in 1909 on his third and last journey to Greece, we can see that some of them have been subjected to more or less successful restoration campaigns (namely the castles of Livadeia, Karystos, Lamia, Ypati and Athens [Athens' Acropolis, that is, the Castle of Cetines]), while oth-

FIGURE 2. Castle in Livadeia (German Archaeological Institute, Athens [Böotien, 78, 1909]. Photograph by R. Rohrer).

ers, like the ones in Daulia, Styria, Sidirokastro, Amphysa and Lidoriki, as well as many of the towers, have been the victims of human carelessness, such that their state of conservation today is much worse than it was 100 years ago. And surely the most impressive castle of them all, the one in Thebes, the administrative capital of the duchy of Athens – built by Nicholas II of Saint Omer from 1258 to 1274 and, according to the *Chronicle of the Morea*, suitable to host an emperor and his court – was torn down by the Catalans (always according to the *Chronicle of the Morea*) for fear that it might fall into the hands of Walter VI, Count of Brienne, the son of Walter V, who died at the hands of the Catalans at the battle of Halmyros. Indeed, with the assistance of the House of Anjou and the papacy, Walter VI did futilely strive to win back the duchy which the Almogavar troops had seized from his father in 1311. The only thing that remains standing is what must have been its keep, or *donjon*, which was recently restored. Of the other castles, the one in Livadeia deserves special mention; it has been the subject of several restoration campaigns, and a few old photographs of it survive from Rubió's visit there in 1909.

During the Catalan occupation, this castle conserved the head of Saint George, the Catalan monarchs' most prized relic, which they unsuccessfully tried to have sent to Barcelona. However, the relic ended up on Aegina, where it was moved after the castle of Livadeia fell into the hands of Nerio Acciajuoli at an undetermined date after 1385, and there it was stored by the Catalan Caupena family, who controlled that island until the mid-15th century, more than 50 years after the continental domains

had fallen first to the Florentines and then to the Turks. From there, the prized relic reached Venice when the last Caupena, Antonello II, died without descendants and ceded this island to Venice in 1451. And after falling into oblivion for centuries, the American historian Kenneth Setton discovered it quite bizarrely in San Giorgio Maggiore abbey in 1971.²⁵

The latest castle to be restored is the one in Ypati (capital of the duchy of Neopatria). Several aerial photos remind us of the aptness of the French traveller J. A. Buchon's definition of it as a "*château aérien*" or a "*création de fée*" in the mid-19th century.²⁶ However, the remains which have come to light are quite meagre, limited to a pair of cisterns (the keep no doubt used to be above one of them, as we can see some of its ashlar scattered on the ground), the wall that used to protect these grounds from the north and west (it was naturally protected to the south and east by a steep hill), crosswise walls just a few centimetres tall which start at this wall and reach the top of the hill, and the base of a round tower on the southern side, which is relatively well conserved and, judging from the evidence, seems to have been built by the Catalans after the castle was conquered by Alphonse Frederick in 1319.²⁷

Even though Athens' Acropolis (Castle of Cetines) is more important symbolically than strategically (we should recall that the administrative capital of the duchy was Thebes, not Athens), we cannot fail to briefly mention the transformations that this monument underwent in the era of the Frankish dukes from the De la Roche and Brienne families, who steered the fate of Theseus' city from 1204 to 1311, when it fell to the Catalans, who ruled

FIGURE 3. Aerial view of the castle of Neopatria (Ypati) after being restored, with the current village at its feet (Ephorate of Antiquities of Phthiotida and Evrytania. Ministry of Culture and Sports of the Greek Republic).

it until 1388. The Propylaea – the splendid, unfinished construction attributed to Mnesikles which serves as a gateway to the monumental complex on the Acropolis – became the duke's residence, and an upper storey was built on it, along with a private chapel with a single nave dedicated to Saint Bartholomew, which was built atop the so-called Cistern of Justinian. The Parthenon continued to be used as a basilica dedicated to the Virgin Mary during the Catalan era, with the square tower on its far southwest side above the pediment and roof used as a bell tower, while the Erechtheion was turned into the residence of the Latin archbishop. Today, virtually no traces remain of these changes in architecture and use (because of the drive to restore the structure it originally had during the times of Pericles), which gave it the appearance of a true fortress within the fortress that the Acropolis itself was.²⁸

The defence towers scattered around the Catalan duchies in Greece also date back to the Frankish period, according to the majority of researchers, although in certain cases information indicates some of these constructions must clearly be Catalan. Generally speaking, their state of conservation is fairly poor, and only a handful of them still have intact structures, from the base to the battlements. Some of them, like the ones in Agia Marina, Antikyra, Gla, Yliki and Schimatari, have even disappeared, the victims of the passage of time and human neglect. Nonetheless, others, like the ones in Vravronas, Oinoi, Haliartus and Hypsilanti, whose walls are over ten metres

tall, are in a relatively satisfactory state of conservation, and we can still make out the remains of their different storeys. With regard to this overall poor state of conservation, very few of these constructions have been the subject of public or private restoration campaigns, and some have been used for purposes quite different from the reason they were built, such as to provide refuge to bandits before the war of independence, or more often as livestock shelters. They are all freestanding towers which follow a standard building technique: old ashlar on the edges and the three or four lower rows, and the remainder filled in with smaller, irregular stones joined with mortar and combined with adobe bricks on the edges. This building technique is found in the castles as well and was typical in the Frankish-Catalan era; however, it actually dates back to the period of Byzantine rule over these lands (or even the late centuries of the Roman Empire) and lasted until the Venetian and Turkish period. Usually square in shape, their original sizes varied, but the vast majority of the towers were originally 7.5 to 9.5 metres tall.

One key question on which historians did not agree unanimously until quite recently is the purpose of these towers. Everything seems to point to the fact that not only did they serve a strategic or defensive purpose, but they were primarily a symbol of their owners' effective control of these inland regions (they belonged to the lowest echelon of the Frankish and Catalan nobility, since the families in the upper nobility lived in the castles, over which

FIGURE 4. Tower of Vravronas, in Attica, seen from the east (Photograph by Eusebi Ayensa).

they did exercise effective control in some cases). However, we cannot reject the possibility that some of them may have been built at strategic points to monitor the movements of men and goods, such as the towers in Livadostra and Antikyra, in the Gulf of Corinth, or that they may have also been used in times of instability to protect their owners and, more generally, the civilian population working in their fiefdoms.²⁹

Apart from these defensive constructions (towers and castles), several private artefacts have been found occasionally and quite coincidentally, such as the mould of the seal of a Mallorcan member of the Company, Bernat Saguàrdia, with which he was most likely buried during the Almogavars' time in Thrace (1305-1307), as well as villages that seem to have been built and inhabited throughout most of their history in the era when our ancestors lorded over central Greece.

One example is a hamlet which spreads at the feet of the tower in Panakton, in Boeotia, which was excavated in 1991-1992 and again in 1999 by the American Archaeology School of Athens. It must offer a picture quite similar to the majority of Greek villages in Attica, Boeotia, Phthiotis and Phocis under Catalan rule. The objects found there are simple and not very valuable (with the exception of several items found in the church), which leads us to

FIGURE 5. Mould of the seal of Bernat Saguàrdia (Regional Historical Museum. Shumen [Bulgaria]).

believe that the population worked in agriculture and livestock and belonged to a middle or lower social stratum (the items found in the church seem to indicate that the population was local and practised the Orthodox religion). The excavation, whose results are outlined in full detail in an extensive article,³⁰ brought to light several houses and a small church with an attached cemetery. The objects found in the four excavated houses included ceramic shards from items for daily use and house and field utensils (horseshoes, hoe blades and knives). Of the items found in the church and the tombs – which are higher quality and more valuable than those located in the houses – worth reporting here are fragments of stucco from the walls and lamps, plates and ceremonial vessels, most of them decorated, along with keys and the remains of the altar, the entrance door and the architrave. Eighteen coins from different eras (especially Venetian) appear in both the private and religious constructions, as well as numerous projectiles (especially spearheads and arrows), which the heads of the excavations in this site relate to the turbulent life of the duchy of Athens, especially from 1362 to 1365 and during the second decade of the 15th century under Florentine rule.

WOULD THAT I COULD SEE YOU UNDER THE SWORD OF A CATALAN! THE CATALANS IN GREEK FOLKLORE

As Rubió revealed almost one century ago, and as we have tried to further flesh out,³¹ the Catalan presence in Greece in the 14th century has left a deep (and often quite nega-

tive) imprint on the collective Greek imagination. Wherever the Catalan Company went, from Thrace to Attica, where it settled permanently from 1311 to 1388, we find toponyms, sayings, curses and even entire songs which evoke the violence of those mercenary warriors who stood up to the Byzantine Empire.

The folkloric testimonials collected in Thrace, Macedonia and Thessaly, where the Catalan Company remained just a few years, as mentioned above, are rather scarce. Still, we can mention the curse “May the vengeance of the Catalans fall upon you!” (*Η εκδίκησις των Καταλανών εύροι σε!*), which, according to the Valencian historian Francesc de Montcada, was frequent in the region of Thrace at least until the 17th century. In these regions, the monastic community on Athos deserves special attention, where the Catalans’ raids left a harrowing memory which lasts until today, and the expression “You’re a Catalan!” (*Κατελάνος είσαι!*) was proffered as an insult by people from Thessaly until the late 19th century.

However, the unpleasant memory of the Almogavars was the most deeply rooted in the former duchies of Athens and Neopatria, where the Catalan presence lasted for over 70 years. In Athens, for example, we can find disparaging phrases about the Catalans from Theseus’ own city, such as “What a Catalan!” (*Διντί Καταλάνο!*) or “What a devil of a Catalan!” (*Τί διάβολο Κατελάνο!*), especially in areas that are difficult to reach, where the population generally remains stable, unlike Athens and the capital of the duchy, Thebes, which were virtually depopulated in the Turkish era. At the foot of Mount Parnassos in 1938, for example, the Greek folklorist Irini Spandonidi collected the saying “I fled from the Turks to end up in the hands of the Catalans” (*Από τους Τούρκους έφευγα, στους Καταλάνους πάινα*), which she herself described as a “curious reminder of the terrifying Catalans”. And it is worth noting that the Catalans’ association with the Turks as the proverbial enemies of the Greek people is also widely documented in the folklore from southern Euboea, as revealed in several popular songs from the region.

However, the countship of Salona (today Amphyssa) is much more interesting, and especially the duchy of Neopatria, in whose capital, Ypati, phrases and expressions disparaging the Catalans were still quite common at the end of the last century. In the first of these two cities, the capital of a powerful countship governed by the descendants of the vicar general Alphonse Frederick for more than 70 years, the memory of the fall into the hands of the Turkish sultan Bayezid I still survives today in the region’s popular tradition. And in Neopatria, in addition to the insults “Leave him alone, he’s a Catalan” (*Άφτονε αυτόν. Αυτός είναι Κατιλάνος*) and “Read, Catalan dog” (*Διάβασε, σκυλί Κατιλάν[ι]κο[ν]*) – the latter said to lazy children – and the threat “Would that I could see you under the sword of a Catalan!” (*Να σε δω στο σπαθί του Κατελάνου!*), as late as 1994 we had the chance to hear an entire series of disparaging expressions which revealed two new aspects of

the Catalans, namely uncleanness and religious impiety, which were virtually unknown in the rest of Greece. Good examples are the phrases “The Greek cleaned himself and the Catalan soiled himself” (*Ο Ρωμιός νιβόταν και ο Καταλανός σκαταλιβόταν*), and to refer to the act of eating meat on fasting days, “The Catalan even eats meat on Good Friday” (*Ο Καταλάνος τρώει κρέας και τη Μεγάλη Παρασκευή*) and “[This person] fasts like a Catalan” (*Νηστεύει σαν τον Κατελάνο*). These expressions seem to be justified by the clash between the Catholic invaders and their Orthodox subjects, which must have been particularly virulent in this city.³²

To conclude, we should note that the Catalans’ poor reputation also radiated out to lands that they never occupied, although some of them were the victims of their devastating raids. For example, their sinister reputation is strongly preserved in the central Peloponnesus. In the city of Tripoli, for example, the historian Epaminondas Stamatiadis collected the expression “She’s acting like a Catalan woman” (*ομοιάζει σαν Κατελάννα*) to describe an irascible, harsh, coarse woman, and in the Argolis region, “Catalan” was the worst insult that could be hurled at a woman, as revealed in the expression “Ah, Catalan woman, you’ve done me a thousand wrongs!” (*Μωρ’ Κατελάννα, χίλιες ζημιές μου ’καμες!*), recorded by a Greek folklorist in 1937. Yet the Peloponnesus, more specifically in the Mani region of Laconia, is also where the only positive testimonials of Catalans survived until modern times. In this region, the proper name Catalan, which we can also find all over the Peloponnesus and on some islands in the Aegean Sea, was a symbol of bravery and courage, as revealed in a report that the Greek folklorist Nikolaos Politis sent to Rubió in 1883 which recounts a father’s violent reaction when he finds out that the son born during his absence was named “Peter” instead of “Catalan”, which he believed to be an expression of strength and noble birth. However, the use of the word “Catalan” as a proper name, or more frequently as a surname, is also related to the blossoming of Catalan trade on the Aegean islands during the late Middle Ages – especially in Chios and Crete, which even had Catalan consuls for long periods of time – a new phenomenon which was largely independent from the Catalan presence in the duchies of Athens and Neopatria.³³

THE MEMORY OF THE CATALANS IN CONTEMPORARY GREEK AND CATALAN LITERATURE

Despite the deep imprint left by the Almogavars’ acts in the Greek and Catalan historiography of the period, the adventures of Roger de Flor and his brothers-in-arms and their subsequent settlement in the duchies of Athens and Neopatria, where they managed to survive all sorts of threats and invasions for more than 70 years, on neither side of the Mediterranean did they find a poet who would turn them into a national epic. After falling into oblivion

for centuries, what was known as the *Almogavar theme* only became an essential referent in the literatures of Greece and Catalonia in the 19th century, a time when these literatures needed national self-affirmation after centuries of silence, if not clear decline, aggravated in Greece by four centuries of Turkish domination. In that country, the restoration of the *Almogavar theme* was closely tied to the crisis in national consciousness in the years immediately after independence; after the Greek State was established in 1830 and the early years of enthusiasm over the restoration of freedom had passed, the first voices started to cast doubt on the ethnic and historical continuity of the Hellenic people, most notably the Austrian historian Jacob Philipp Fallmerayer. These voices, coupled with the burgeoning national consciousness among the other Balkan peoples (especially Bulgarians and Albanians), who also arose to claim the remains of the sinking Ottoman Empire, prompted the Greeks' need to claim themselves as the legitimate continuation of Hellenism and the sole heirs to the ancient glories. The Greek literary scene in the second half of the 19th century and the early 20th century was thus inundated by works on Byzantine themes with the simple goal of tapping into the glorious classical past which the modern Greeks drew from to legitimise their national aspirations (after a long period, mostly dovetailing with the Enlightenment, which viewed Byzantium as a dark page in history, featuring fanatical monks endlessly engaged in sterile theological disputes). In this context, the almost 80 years of Catalanocracy in continental Greece provided enough material for at least four plays of differing scopes and stripes: *The Last Count of Salona* (*Ο τελευταίος κόμης των Σαλώνων*) by Spyridon P. Lambros (1870),³⁴ *The Lord of Olympus or John the Catalan* (*Ο άρχων του Ολύμπου ή Ιωάννης ο Καταλάνας*) by Marinos Kutuvalis (1873),³⁵ *The Duchess of Athens* (*Η Δούκισσα των Αθηνών*) by Kleon Rangavis (1905)³⁶ and *The Magic of Beauty* (*Της ομορφιάς τα μάγια*) by Laertis Larmis, the pseudonym of Kostas Athanassiadis (1919).³⁷ The most literarily notable of these four works is the first, which was written by Spiridon P. Lambros, a professor of Byzantine history at Athens University and briefly Prime Minister of Greece. In it, the words of the Greeks plotting to liberate the niece of the Orthodox bishop, who had been kidnapped by the Catalan count of Salona (currently Amphysa), express all the aspirations of modern Hellenism in a solemn, epic tone, despite the fact that these aspirations are profoundly out of place coming from the mouth of a Greek Byzantine from the 14th century: "The Catalans are beasts, / odious doers of abominable deeds, / they are the tyrants of our fatherland. / We all weep over our dead kin, / our seized property, / we all see our enslavement, / we all detest tyranny / and before this holy altar / we feel sufficiently brave / to swear that we want a life / as free Greeks; otherwise / - and let this tomb bear witness - / may our enslaved bones turn to ash".³⁸ After the Catalan count's death at the hands of the fiancé of the Greek bishop's niece, the final

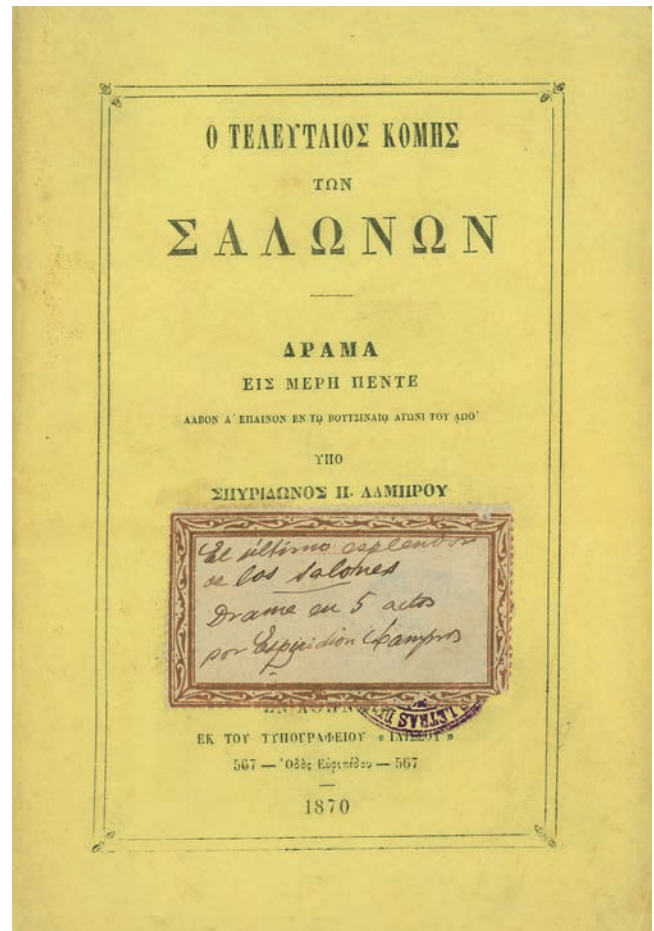

FIGURE 6. Cover of the play by Spiridon P. Lambros *The Last Count of Salona*, with the translation of the title into Catalan by Antoni Rubió i Lluch (Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona).

words as the Byzantine banner is being unfurled over the walls of the city embody all the Greek people's desires for national redemption: "As today we become free / of the Catalans, / thus one joyful day, / may you celebrate the festival of the complete / liberation of our people".³⁹ These words are driven home by another Greek who states that "since they all profess the same faith / if only one day may they also form a single people".⁴⁰

The words that close Marinos Kutuvalis' *The Lord of Olympus or John the Catalan* are a kind of anthem which also originated in this climate of patriotic fervour. After its main character, the abominable Catalan Lord of Olympus, a character with no historical basis, dies from a stroke of lightning descended from the sky as punishment for his harsh repression of the Greek people: "May your force, Creator, be with us, / sweetly, above Greece, may / the sun rise once again and may / the zephyrs blow freely above it. / Greece! Freedom shines once again!"⁴¹

In Catalonia, the situation was somewhat comparable. Despite the scepticism of Hegel and other Romantic treatise-writers on the feasibility of the epic genre in modern times, here – as in the bodies of literature from neighbouring countries – there were serious attempts, albeit

from the strictly cultivated realm, to make it possible to compose a sweeping story in a solemn tone referring to a national feat with which the people could identify. The first major thrust of the Almogavar theme – which perfectly fit the objectives just outlined – came from the Royal Academy of Letters of Barcelona, when on 20 February 1841 it announced a contest to award a prize to an epic poem on the Catalan expedition to the East. Later, in 1857, it did the same with the conquest of Mallorca. The authors were allowed to choose both the metre and the language – Catalan or Spanish – in which the poem was written. A second impetus came from the Spanish war in Morocco in the mid-19th century, in which the Catalan bourgeoisie participated so enthusiastically. Víctor Balaguer, who had already heavily contributed to forging the legend of the Almogavars with both his literary activity and his *Història de Catalunya* (1886), was one of the first to associate the Greek and African adventures.⁴² Thus, in his monumental work *Jornadas de gloria ó Los españoles en África*, a dense, illustrated volume almost 400 pages long, the Barcelona poet, carried away by the enthusiasm inspired by that Company in Catalonia, described the farewell that the city of Barcelona gave to the Catalan volunteers: “*Mar de los condes de Barcelona, lleva ese buque á seguro puerto, como llevaste un dia, meciéndolas en tus azuladas espaldas, las galeras de los almogavares que fueron al Oriente a conquistar un reino para su patria*” (Sea of the counts of Barcelona, carry this ship to safe harbour, just as one day you carried, rocking them on your bluish back, the galleys of the Almogavars who went eastward to conquer a kingdom for their fatherland).⁴³

This entire climate, which partly explains the success of Muntaner’s *Crònica* and its translation into the most important European languages, logically fostered the appearance of more poems on the Almogavar theme, which their authors often submitted to the Jocs Florals literary contests in Barcelona, albeit to varying degrees of success. Examples include *¡Són ells...! Desembarch dels almogàvers a Orient* (It’s them...! Disembarkation of the Almogavars in the East) by Damas Calvet, which won the gold prize at the 1859 Jocs Florals,⁴⁴ *La mort d’en Roger de Flor* (The Death of Roger de Flor) and *La fi dels almogàvers* (The End of the Almogavars) by Ramon Picó i Campanar and Eduard Girbal i Jaume, poems submitted to the contest in 1867 and 1909, respectively,⁴⁵ and *Los almogàvers al Parthenon* (The Almogavars in the Parthenon) by Jaume Collell, which won the second honourable mention at the Jocs Florals in 1897.⁴⁶ Most of these poems were not very literarily accomplished and contained countless exaggerations and flagrant anachronisms. Without a doubt, the two best Catalan works on the Almogavar theme were *Roudor de Llobregat ó sia Los catalans en Grecia* (Roudor of Llobregat, or the Catalans in Greece), an epic poem in three sections by Joaquim Rubió i Ors, the father of Rubió i Lluch, winner of the contest announced by the Reial Acadèmia de Bones Lletres of Barcelona mentioned above, and especially *L’Orientada* (The Eastern Cam-

paign) by Francesc-Pelagi Briz, published in Barcelona in 1865.⁴⁷ The former, which is comprised of 53 stanzas with eight verses, recounts the adventures in love and war of an obscure character, Bernat de Roudor, one of the only three Almogavars who managed to escape the bloodbath into which the reception that Michael IX held for Roger de Flor at the palace in Adrianople had turned. The latter, which has almost 8,000 verses divided into 13 sections, masterfully combines scenes of war with more lyrical scenes that sketch the amorous adventures of Corbrau, the poem’s real main character.

Having said that, it should come as no surprise that even Antoni Rubió i Lluch himself, who took such pains to help expand historical knowledge of the Catalan presence in Greece, ended up accepting the truly epic dimension of this episode in Catalan history. So did its chronicler, Ramon Muntaner, who was defined as the Camões of history by his Italian translator, Filippo Moise, while Rubió nicknamed him the “*Homer de la grandiosa epopeia escrita amb les ascones dels almogàvers*” (Homer of the grandiose epic written with the spears of the Almogavars).⁴⁸

NOTES AND REFERENCES

- [1] David JACOBY. “Catalans, turcs et vénitiens en Romanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello”. In: *Studi Medievali*, XV, 1974, pp. 223-230 (= *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*. Variorum Reprints CS105, London 1979).
- [2] Professor David Jacoby recently devoted an article to studying the heterogeneity (both ethnic and social) of the Catalan Company, which also included women and children, yet without this affecting its “Catalan nature”, inasmuch as “Catalans appear to have been the largest group within its ranks and their language was in common use” (“The Catalan Company in the East: The Evolution of an Itinerant Army (1303-1311)”, in Gregory I. Halfond (ed.), *The Medieval Way of War: Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard B. Bachrach*. London: Routledge, Ashgate, 2015, p. 153-182 [the quote is from p. 160]).
- [3] The French historians Agnès and Robert Vinas recently published an interesting historical monograph entitled *La Companyia Catalana a Orient* (Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2017 [originally published in French in 2012]), which for the first time compares the versions of the Company’s feats of arms contained in the Catalan historical sources (especially Muntaner) and the Greek sources (and occasionally with Sicilian, Castilian, Genoese, Florentine and Serbian sources), from which they reproduce long passages. The author of this article was in charge of translating the texts by the Byzantine historians into Catalan.
- [4] On this obscure undertaking, see Ernest MARCOS, “La Companyia Catalana i Bizanci”. In: *L’Avenç*, 213, April

1997, pp. 12-17, and by the same author, *Els almogàvers. La història*. Esfera dels Llibres, Barcelona, 2005, in which he surveys the adventures and misadventures of the Catalan Company from their arrival in Constantinople in 1303 until they settled in the duchy of Athens eight years later. Also useful on this topic are the stories recounted in Rafael TASSIS (*L'expedició dels Almogàvers*. Rafael Dalmau Editor [Episodis de la Història, 6], Barcelona, 1960); Jep PASCOT (*Els Almogàvers: L'epopeia medieval dels catalans*, 1302-1388. Proa, Barcelona 1971) and especially Afonso LOWE (*The Catalan Vengeance*. Routledge & Kegan Paul. London and Boston 1972 [with a translation into Spanish entitled *La venganza catalana* published by Libros de la Frontera in 1974]). With regard to the Almogavars' relations with the Byzantine empire and especially with emperor Andronicus II (once again over the obscure plans of Charles, Count of Valois, who made his trusted right-hand man, Thibaut de Chepoys, the captain of the Company after Bernat de Rocafort was imprisoned), the classic book by Angeliki E. LAOIU (*Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II*. Harvard University Press, 1972, especially pp. 134-242) is still an essential reference.

- [5] Precisely the official declaration of war – presented as a public event (before witnesses) of the “disengagement” from and “challenge” of the emperor – led some scholars of the Almogavar venture in Greece to consider the popular term “*venjança catalana*” (Catalan vengeance) as inappropriate to define acts of war whose main goal was not to avenge a crime but to restore rights violated by the Byzantine sovereigns' betrayal. One example is the scholar Ernest MARCOS (*Els almogàvers. La història*, p. 209).
- [6] For Muntaner's *Crònica*, we are using the edition by Ferran Soldevila, which was revised philologically by Jordi Bruguera and historically by Maria Teresa Ferrer i Mallol and published in Barcelona in 2011 by the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans [No. LXXXVI].
- [7] Indeed, the Serbian archbishop Danilo II, at that time the hegumenos or superior of the Orthodox monastery of Khilandari and eyewitness to this destruction, held back no blows when presenting, in literal words, “those impious warriors, those men without religion”, who “were the terror of that place for three years and three months”. The Serbian archbishop continued: “They were terrifying peoples who took captive many men, women, boys and girls who were on Athos, bound by ropes as if they were four-footed animals. Anywhere a man could go, through mountains, valleys or roads, injured people and unburied bodies were found. For those who saw it, that was truly a terrible spectacle.” (*Life of the Archbishop Danilo II*, in the edition by D. Daničić, London 1972, reprint of the edition published in Zagreb in 1866, p. 348). As an act of atonement to that religious community that suffered the ire of the Almogavars more than any other, in the late 20th century the Catalan government of the Generalitat sponsored the restoration of the treasure tower at

the monastery of Vatopedi. The official opening ceremony of this project – which is commemorated with the plaque written in Greek and Catalan installed in a place of honour in this Athos monastery – was held on 9 October 1996 and was presided over by Joaquim Nadal i Farreras, at that time the Regional Minister of Territorial Policy and Public Works of the Generalitat de Catalunya. See the author's report on this event in the articles “Vatopedi: el nou consolat català a Grècia”. *Serra d'Or*, no. 556, April 1996, pp. 9-14, and “Retorn a Vatopedi, els catalans a l'Athos”. *Revista de Girona*, no. 238, September-October 2006, pp. 98-106.

- [8] *Letter to the Philosopher Joseph*, in an edition by J. Boissonade (*Anecdota graeca e codicibus regiis*. G. Olms, Hildesheim 1962, pp. 219-220).
- [9] The Florentine chronicler Giovanni Villani was no more benevolent with the Almogavars, and in his *Cronica Universale* he claimed about the battle of Halmyros, “così le delizie dei Latini, acquistate anticamente per gli Franceschi, per così dissoluta gente furono distrutte e guaste” (the splendid properties of the Latins, which the French had previously acquired, were damaged and destroyed by such a dissolute people as these [the Catalans]) (VIII, 51). Regarding this source, see Kenneth SETTON. *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*. The Mediaeval Academy of America, Cambridge-Massachusetts, 1948, p. 13. Henceforth: SETTON. *Catalan Domination of Athens*.
- [10] *The Franks in the Aegean, 1204-1500*. Longman, London & New York, 1995, p. 119.
- [11] Indeed, as the insightful Israeli professor (most likely the leading historian of the Catalan presence in Greece at that time) observed, we have reports that some castles were never split among the conquerors of the duchies and remained the collective property of the Company, most likely for strategic reasons. Thus, in a document drawn up in Thebes on 26 March 1314, in which the Company gives the castle of that city to Guiu, Baron of Montauban, the aforementioned castle is presented as collective property of the Company and defined as “*nostrum castrum [...] situm juxta civitatem Thebanam*” (our castle [...] located near the city of Thebes) (*Diplomatari de l'Orient Català [1301-1409]*. *Collecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1947 [reissued in Barcelona in 2000 (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 45)], doc. LXXI, p. 89; henceforth: *Diplomatari de l'Orient Català*). On the other hand, the castles and lands in the duchy of Neopatria conquered by Alphonse Frederick in 1318 or 1319 automatically came to depend on King Frederick II of Sicily, on whose behalf the duchy of Athens had been conquered and annexed. In this regard, see David JACOBY. “L'estat català a Grècia: evolució interna”. In: *L'Avenç*, 213, April 1997, pp. 18-21, and by the same author, “L'état catalan en Grèce: société et institutions politiques”. In: *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*, Scholarly conference of the Institut d'Estudis

- Catalans. History-Archaeology Section, Barcelona, 16 and 17 November 2000. Institut d'Estudis Catalans [Sèrie Jornades Científiques, 11], Barcelona 2003, pp. 73-101.
- [12] *Diplomatari de l'Orient Català*, doc. CCCXCI, pp. 473-479.
- [13] SETTON, *Catalan Domination of Athens*, pp. 252-254.
- [14] Antoni RUBIÓ I LLUCH. "La població de la Grècia catalana en el XIVè segle". In: *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1933, vol. 4, p. 29. The habitual use of Catalan in the documents drawn up in these Greek duchies is itself sufficient reason to attribute the name Catalan to the domination of the subjects of the Crown of Aragon in Greece, as Antoni Rubió i Lluch upheld one century ago in a powerful article responding to those who rejected this name ("Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia". In: *Estudis Universitaris Catalans*, 12, 1927, pp. 1-12).
- [15] *Diplomatari de l'Orient Català*, doc. CCXCVIII, p. 386.
- [16] *Ibid.*, doc. CCCXXXV, p. 423.
- [17] Spiridon P. LAMBROS. "Athenian bibliographers and owners of codices during the Middle Ages and Turkish rule" [in Greek]. In: *Parnassos*, 6, 1902, pp. 159-218. On this matter, see too SETTON, *Catalan Domination of Athens*, pp. 223-224.
- [18] *Diplomatari de l'Orient Català*, doc. CDIV, p. 491.
- [19] "Significació de l'elogi de l'Acròpolis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós". In: *Homenaje a Menéndez Pidal*. Impr. de la Libr. y Casa Ed. Hernando, vol. III, 1925, pp. 37-56. In 2012, on the occasion of the installation and unveiling of a monolith at Beulé Gate at the foot of the Propylaea one year earlier, bearing this praise in Catalan, Spanish, English and Greek, a facsimile was published in Athens preceded by two texts on the meaning and significance of the text, written by the director of the Archive of the Crown of Aragon, Carlos López, and by the author of this article, respectively, "The eulogy and the Archive of the Crown of Aragon" and "The eulogy: Context and significance" (*Elogi de l'Acròpolis [Pere IV d'Aragó, 11 de setembre de 1380]*. Instituto Cervantes de Atenas, Institut Ramon Llull, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, and Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Athens 2012, pp. 4-11 and 12-15 [Catalan version], 18-26 and 27-31 [Spanish version], 34-42 and 43-47 [English version] and 50-58 and 59-62 [Greek version]).
- [20] In the field of numismatics, the only clearly Catalan coin is the tornesel struck by Prince Ferdinand of Mallorca in Glarentza in 1315-1316, in his fleeting and tragic campaign in those distant lands. However, Glarentza, located in the *nomos* or province of Eleia on the Peloponnesus, never belonged to the Greek domains and was only the site of one of the many campaigns by which the Western noblemen proved their valour in the Middle Ages in lands that were always swathed in an aura of myth.
- [21] The first to study the Catalan castles in Greece was Antoni RUBIÓ I LLUCH in his classic study "Els castells catalans de la Grècia continental", which can be read on pp. 364-425 of vol. II, from 1908, of the *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (a work translated into Greek and published in Athens by Hestia publishing house in 1912). As Rubió explains in the first few pages of his work, he describes – more from the standpoint of their historical context than from the strictly archaeological vantage point – the four castles he visited on his third and last journey to Greece, taken in 1909 in the company of his disciple and friend Ramon d'Alòs-Moner: Livadeia, Ypati, Lamia and Amphysa, to which he added Sidirokastro, which he never managed to visit and had located in the wrong place. We have recently furthered our knowledge and study of the castles occupied by the Catalans in Greece to six new castles about which Rubió said little or nothing (Athens and Aegina [in Attica], Davleia and Styria [in Boeotia], Karystos [in Euboea] and Lidoriki [in Phocis]), as well as twenty-one towers (Aspropyrgos, Varnavas, Oinoi, Vravronas and Dangla [in Attica]; Panakton, Tanagra, Paralimni, Pyrgos, Thurion, Parori, Haliartus, Hypsilanti, Koroneia, Askri, Melissochori, Thisvi and Livadostra [in Boeotia]; Lilea and Polydrosos [in Phthiotis]; and Amficleia [in Phocis]). See the book by the author of this article, *Els Catalans a Grècia. Castells i torres a la terra dels déus*. Base [Base Històrica, 109], Barcelona 2013. Henceforth: AYENSA, *Els Catalans a Grècia*. The following article is also very useful: Nikos KONDOIANIS "Tracing Catalan Boeotia. The defensive organisation of the Duchy of Athens during the 14th century" [in Greek]. *The Catalan-Aragonese Domination in Greek Territory*. Instituto Cervantes de Atenas and Institut Ramon Llull, Atenes 2012, pp. 67-109.
- [22] *Diplomatari de l'Orient Català*, doc. CCLXXXIX, p. 375.
- [23] With regard to location issues, see AYENSA, *Els Catalans a Grècia*, pp. 187-188 (Styria) and pp. 305-309 (Sidirokastro).
- [24] A description of these two castles, with several photographs on pp. 188-190 (Styria) and 309-310 (Sidirokastro) can be found in the author's book *Els Catalans a Grècia*.
- [25] Regarding the dicey fate of this relic, see the interesting article by Kenneth SETTON "Saint George's head". In: *Speculum*, XLVIII, January 1973, pp. 1-12, which can also be read in a Catalan version published in Barcelona by Impremta Juvenil in 1973 and reissued by Proa publishing house one year later. With regard to this relic, and to Livadeia castle in general, see AYENSA, *Els Catalans a Grècia*, pp. 145-176.
- [26] Jean Alexandre BUCHON. *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*. Librairie de Charles Gosselin, Paris 1843, p. 330.
- [27] Regarding these scant remains, see AYENSA, *Els Catalans a Grècia*, pp. 264-273, as well as the publication on the results of the restoration of this castle recently issued by the Greek Ministry of Culture and Sports entitled *Ypati Castle. The Restoration and Museumisation* [in Greek]. Ephorate of Antiquities of Phthiotida and Evrytania, of

- the Ministry of Culture and Sports of the Greek Republic. Lamia 2015.
- [28] The Greek architect Tassos TANULAS, the head of restoration of the Propylaea for many years, has devoted a large number of articles to studying Athens' Acropolis in the Frankish-Catalan era, among them: "The richest gem in the world in the Crown of Aragon: The Athens Acropolis under Catalan domination [1311-1388]" [in Greek], published in the volume *The Catalan-Aragonese Domination in Greek Territory*, pp. 23-65. The author of this article also presented it, albeit more succinctly, in the book *Els Catalans a Grècia*, pp. 64-84.
- [29] This is the opinion of several authors, including the archaeologist and mediaevalist Peter LOCK (cf. "The Frankish Towers of central Greece". In: *The Annual of the British School at Athens*, 81, 1986, pp. 101-123). See too, AYENSA, *Els Catalans a Grècia*, pp. 29-35.
- [30] S. E. J. GERSTEL; M. MUNN; H. E. GROSSMAN; E. BARNES; A. H. ROHN & M. KIEL. "A late medieval settlement at Panakton". In: *Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 72 (facsimile 2 [April-June]), 2003, pp. 147-234.
- [31] The first to report on the unpleasant memory left by the Catalans in Greek folklore was Antoni RUBIÓ I LLUCH in his speech *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*. Impr. de J. Jepús, Barcelona, 1883, pp. 11-18. Reissued in 1887 in Barcelona in *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, pp. 11-18, and more recently in a Catalan version entitled *L'expedició catalana a l'Orient vista pels grecs*, in Barcelona, Llibres de l'Índex, 2004. Henceforth: RUBIÓ, *Expedición y dominación*. And the author of this article added new information, primarily on the cities of Amphysa and Ypati, in the book *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*. Edited by Eusebi Ayensa. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Textos i Estudis de Cultura Catalana, 83, Barcelona, 2001 (written in 1926). Henceforth: RUBIÓ, *El record dels catalans*. The author of this article has expanded upon the information provided by Rubió in the publications "Nous testimoniatges folklòrics sobre la presència catalana a Grècia", which was published as an annexe to his monograph *El record dels catalans* (pp. 111-129), and especially in the article "Que et vegi sota espases turques i en mans de catalans. El (mal) record de la presència catalana a Grècia". *Anuari Verdager*, 22, 2014, pp. 161-212. All the testimonies referred to in this article come from this last article cited.
- [32] In relation to the clash between Orthodox inhabitants and Catholic occupiers in Ypati and its memory in the folklore of the region, readers are referred to the author's article "Ayuna como el catalán: Algunos aspectos de la controversia entre ortodoxos y latinos en la Neopatria catalana (1319-1390)". *Medievalia*, 19/2, 2016, pp. 49-57.
- [33] On the presence of Catalan merchants (and pirates) in the eastern Mediterranean, the following works are very useful: Stephen P. BENSCH. "El comerç català a la Romània en el segle XIV". *L'Avenç*, 213 (1997), pp. 26-29;
- Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragone nel secolo XV*. Università di Napoli [Seminario di Storia Medioevale e Moderna, IV], Naples, 1972; Maria DURU-ILIOPULU. "The Catalans in the Cyclades in the 14th century" [in Greek]. *Yearbook of the Association of Cycladic Studies*, 14, 1993, pp. 227-232; "The Catalan presence on Crete during the 14th century" [in Greek]. In: *Proceedings of the 7th International Congress of Cretan Studies*. Rethymno: History and Folklore Association of Rethymno, 1995, vol. II, 2, pp. 587-592; and Chryssa MALTEZOU. "The Archive of Venice as a source of knowledge on the Catalan presence in Greece" [in Greek]. *The Catalan-Aragonese Domination in Greek Territory*, pp. 111-131. On the Catalans' lucrative slave trade before they settled in Athens, see Daniel DURAN. "La Companyia Catalana i el comerç d'esclaus abans de l'assentament a Atenes i Neopàtria". *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana. Actes del col·loqui internacional celebrat a Barcelona, del 27 al 29 de maig de 1999*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona 2000, pp. 557-573.
- [34] Spiridon P. LAMBROS. *The Last Count of Salona* [in Greek]. Ilissós, Athens 1870. Antoni Rubió devoted one of his first articles to reviewing this book, cf. *La expedición y dominación*, pp. 24-29, and he revisited it in the monograph *El record dels catalans*, pp. 102-107. The following examination of this work is extremely useful and exhaustive: Kiriakí PETRAKU. "The Catalan presence in Neo-Greek Theatre" [in Greek]. *The Catalan-Aragonese Domination in Greek Territory*, pp. 134-139. It was recently adapted to modern Greek, with an extensive epilogue on its content and author, by professors Iannis KOLIÁVÀS and Dimitris PALUKIS. Friends of the People's Library of Amphysa, Amphysa 2013.
- [35] Marinos KUTUVALIS. *The Lord of Olympus or John the Catalan* [in Greek]. Perris Brothers, Athens, 1873. Regarding this work, see too, RUBIÓ, *La expedición y dominación*, pp. 29-32, *El record dels catalans*, pp. 64-66, and PETRAKU, *The Catalan Presence in Neo-Greek Theatre*, pp. 139-142.
- [36] Kléon RANGAVÍS. *The Duchess of Athens* [in Greek]. Hestia, Athens, 1905. More information of interest on this book is available in RUBIÓ, *El record dels catalans*, pp. 89-91, and in PETRAKU, "The Catalan Presence in Neo-Greek Theatre", pp. 142-148.
- [37] PETRAKU, "The Catalan Presence in Neo-Greek Theatre", pp. 148-150.
- [38] LAMBROS, *The Last Count of Salona*, p. 111.
- [39] *Ibid.*, p. 189.
- [40] *Ibid.*, p. 194.
- [41] KUTUVALIS, *The Lord of Olympus or John the Catalan*, p. 194.
- [42] On this topic, see Josep Maria BERNAL. "Els catalans a Orient: la configuració d'un mite nacional". *L'Avenç*, 221, 1998, pp. 9-10.
- [43] Víctor BALAGUER. *Jornadas de gloria ó los españoles en África*. Librería Española, Madrid 1860, vol. I, p. 345.

- [44] Damas CALVET. “¡Són ells...! Desembarch dels almogàvers en Orient”. In: *Jochs Florals de Barcelona en 1859*, Llibreria d’A. Verdaguier, Barcelona 1859, pp. 97-100.
- [45] Ramon PICÓ I CAMPANAR. “La mort d’en Roger de Flor”. In: *Jochs Florals de Barcelona en 1867*. Llibreria d’A. Verdaguier, Barcelona 1867, pp. 167-181; and Eduard GIBAL I JAUME. “La fi dels almogàvers”, In: *Jochs Florals de Barcelona, any LI de llur restauració*. Estampa La Renaixença, Barcelona 1909, pp. 61-63.
- [46] Jaume COLLELL. “Los almogàvers al Parthenon”. In: *Jochs Florals de Barcelona, any XXXIX de llur restauració*. La Renaixença, Barcelona 1897, pp. 89-91.
- [47] Francesch Pelay BRIZ. *La Orientada*. Barcelona, Impr. Joan Roca i Bros, Barcelona 1865.
- [48] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Muntaner excursionista*. Associació Catalanista d’Excursions Científiques, Barcelona 1891, p. 16.

BIOGRAPHICAL NOTE

Eusebi Ayensa i Prat holds a Bachelor’s in classical philology and a doctorate in Romance philology from the Universitat de Barcelona. He is a corresponding member of the Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, the Academy of Athens and the Association of Greek Writers. He has published numerous studies on the Almogavar presence in Greece in the 14th century and its survival in Greek literature and folklore, and he has particularly focused on the figure of the Catalan historian Antoni Rubió i Lluch, whose Greek correspondence he edited in four volumes on assignment from the Institut d’Estudis Catalans. From 2007 to 2012, he was the head of the Instituto Cervantes in Athens, and he is currently the president of the Spanish-Hellenic Cultural Association.

Poster art in Barcelona and Valencia from the late 19th century to 1939

Santi Barjau*

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Received 29 January 2019 · Accepted 15 October 2019

ABSTRACT

In the late 19th century, the cities of Barcelona and Valencia became important hubs of poster art thanks to specialised graphic industries and a large number of artists who explored their advertising capacity with extraordinarily quality, always cognizant of the latest developments. In both cities, the modern poster had commercial uses, institutional and political use. The vast number of posters produced during the Spanish Civil War (1936-1939) is particularly noteworthy.

KEYWORDS: advertising, chromolithograph, graphic arts, Art Nouveau, Civil War

INTRODUCTION

The cities of Barcelona and Valencia have been, and still remain, two important graphic arts meccas in Europe. Proud of their tradition, they are still places where the passion for graphic design and advertising is felt intensely. The origins of the current situation dates back to the last third of the 19th century, when the convergence of different economic factors, as well as the evolution of communication in modern cities, fostered the birth of full-colour advertising posters, a process we can find in all the major European and American cities.

Indeed, in the 19th century, the two Mediterranean cities experienced economic progress which fostered their urban growth and consolidation as capitals of their respective regions of Catalonia and the País Valencià (henceforth the Region of Valencia). In Barcelona, which was at the forefront of a network of small and medium-sized cities, the importance of the textile industry should not eclipse the existence of other manufacturing sectors, such as publishing, construction and metallurgy, as well as an important agrofood transformation industry.

In the Region of Valencia, the importance of the agricultural sector has been celebrated to such an extent that the famous Valencian orange and an iconography based on farm products have been mythicised, although in reality they were only representative of the region near the city of Valencia. However, the region has a longstanding history of industrialisation with its ceramics, yet just as in

Catalonia, textile products like wool and silk were also very important there, along with other manufactured products such as footwear and the furniture and later toy industries.

Both were major export hubs, especially towards Spanish and Latin American markets, and they had bustling retail sectors, with small shops and large department stores, which also fostered the advent of advertising techniques. They soon became two epicentres of the tertiary sector, with a wide array of service companies, and they also led the first wave of tourism coming from northern Europe and North America, attracted by the good weather, the variety of landscapes and the cultural richness. Barcelona and Valencia, with their respective coastlines and hinterlands, along with Mallorca and the other Balearic Islands, were at the forefront of a tourism industry which used posters as a prime means of promotion.

Even though Catalonia and the Region of Valencia had a time-honoured publishing tradition, with the installation of printing presses since the era of the incunabula in the second half of the 15th century, and both had printing presses in their medium-sized cities, the production of the great chromolithograph posters which we are examining in this article was concentrated in the two capital cities. There was a large number of well-equipped workshops in both Barcelona and Valencia which were open to the new techniques as they evolved.

Likewise, both cities were famous for their vibrant art worlds, with a large contingent of draughtsmen, painters and photographers trained in the most prestigious art academies (the Escola de Llotja in Barcelona, the Acadèmia de Sant Carles in Valencia) or in private schools. Many of these creators found professional work in the field of ad-

* **Contact address:** Santi Barjau. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. La Casa de l'Ardiaca, Carrer de Santa Llúcia 1, 08002 Barcelona. Tel: +34 932 56 22 55. E-mail: santibarjau@gmail.com

vertising. A close relationship was also forged between the two cities, often one-way: Barcelona became an appealing destination for creatives from other parts, and many Valencians (and some Balearic Islanders) moved there either temporarily or permanently.

For these and many other reasons, both regions were also considered to be at the vanguard of modernity in Spain.

ORIGIN OF THE MODERN POSTER

The birth of the modern poster in the last few decades of the 19th century was associated with the first few tentative steps in advertising, which was evolving away from word-based adverts in the press and street posters printed with typography and at most including small black-and-white engravings. The evolution in graphic techniques, with the development of the chromolithograph, allowed large, full-colour printed material to be produced; this, in turn, led to the development of the poster, which would prove highly attractive amidst the chaos of the modern city. It was a laborious technique (expert technicians had to transfer the drawing that the artist created to the lithographic stone and then the zinc plate in as many units as the number of colours to be printed). Later, technological progress allowed photography to be applied to the printing process.

These material factors, along with the convergence of favourable social and economic conditions, turned posters into a successful medium in the developed countries of Europe and the Americas. France, and especially Paris, was perceived as one of the fulcrums in the rise of this graphic style: the works of Jules Chéret in around 1880 and especially of Toulouse-Lautrec, the creator of some of the memorable posters for the cabarets of Montmartre since 1891, were internationally admired. In just a few years, the modern poster also found success in Belgium, Germany, Italy, the United Kingdom and the United States.

In Spain, there was a unique type of poster for bull-fights, initially based solely on typographic texts accompanied occasionally by small illustrations. But the advent of the chromolithograph technique enabled large posters with stereotypical scenes and a free use of colour to be made, which were highly popular abroad. They were similar to the posters for fairs and festivals, which were also vertically elongated and occupied by long strings of text.

It is difficult to pinpoint a specific date to start a history of poster art. In Barcelona, Josep Lluís Pellicer made a poster featuring an academic drawing for the 1888 Universal Expo, and in the subsequent years he created epigraphic posters for municipal art fairs, while Josep Pascó made a large poster for the Mercè festival in 1892, in which the texts were superimposed upon a large image of Columbus' caravel, as that year marked the fourth centennial of the "discovery" of America. Likewise, in Valencia we can find a poster for the summer fair of 1888 fea-

turing a female figure who personified the city, a conventional work by an unidentified artist, a trend that would continue during the 1890s.

THE ART NOUVEAU POSTER

It was not until the late 19th century, with the early expressions of graphic Art Nouveau (known in Catalonia and elsewhere as Modernisme), that the first posters appeared following the most advanced criteria in which the image dominated, while text was reduced to its minimal expression. The cultivators of this visual synthesis, most of them from the world of painting and press illustration, began to work in advertising occasionally, spurred by the examples which were arriving from Europe and the United States.

What is regarded as the first modern poster made in Barcelona is the one by Alexandre de Riquer to advertise the *Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques* of 1896. Riquer had travelled to London, where he became familiar with the postulates of the Aesthetic Movement and Arts & Crafts, and he also admired US poster artists such as Edward Penfield and Will Bradley, whose work he collected. In his posters, which were symbolist in spirit, Riquer placed mediaeval-style female figures in the scene, using simplified drawing with thick outlines, in illustrations with a vast profusion of decorative details, like the posters for *Salón Pedal* (1897) and *Mosaicos Escofet-Tejera y C^a*, which is made to resemble a ceramic tile.

Along with Riquer, the other great name in Catalan Art Nouveau poster art is the painter Ramon Casas. Trained in Paris, he poured his facility with life drawing into posters, as in his famous advertisement for *Anís del Mono* (1898) and the poster that advertised the launch of the cultural magazine *Pèl & Ploma*, which he financed (1899). Other times, he exploited caricature, such as in the poster for *Putxinellis 4 Gats* (1898) for the tavern where the Art Nouveau crowd gathered and Picasso often went. Later, Casas took advantage of the technical possibilities of printing to faithfully reproduce his charcoal drawings on different posters, such as the surprising *Sífilis* from 1900. Along with Casas, other outstanding poster artists include his colleagues Santiago Rusiñol, a painter and writer who made two good posters to advertise his literary works, and Miquel Utrillo, essentially an art critic and historian who partnered with Casas on a pair of posters and made a brief series of his own.

Perhaps the most prolific poster artist in Catalan Art Nouveau was Antoni Utrillo, the cousin of Miquel Utrillo. He owned a lithograph company where many of his peers' posters were printed, and where his charming, simplified drawings with international influences emerged, such as *Real Club de Regatas* and *Manteca Esbensen*. Other printers who also created noteworthy posters were Adrià Gual, a prominent figure in theatre who cultivated graphic symbolism, and Carles Barral Nualart. The Cata-

FIGURE 1. Ramon Casas used caricature to advertise the puppet shows held at the 4 Gats, the bar where the Art Nouveau artists of Barcelona converged. (1899)

lan school of Art Nouveau poster art, which was centred in Barcelona, also included other notable names, such as Manuel Feliu de Lemus, Josep Llaverias and Francisco de Cidón, who knew how to play with the blank spaces in a synthetic drawing style akin to the British Beggarstaffs.

They were all appreciated abroad in around 1900: the specialised magazines from England (*The Poster*, *The Poster Collector's Circular*) and France enthusiastically reported on the emergence of the Catalan poster artists. Likewise, for a brief period, several collectors emerged, such as Lluís Plandiura, who collected and publicly exhibited a large number of posters from Catalonia and abroad. In some cases, foreign authors worked for Catalan clients, such as the poster *Barcelona Ciudad de Invierno* (1909) made by John Hassall after winning a contest, and the numerous commissions of the Italian-French artist Leonetto Cappiello (for El Siglo department stores, Vilajuïga water, Gallo pasta and Ortiz & Cussó pianos, among others). However, the international partnerships did not last long.

Once this new medium had become common on the streets, it became the preferred means of advertising, especially for commercial and institutional purposes. It was also cultivated in other cities in Catalonia, albeit to a lesser extent.

With regard to the region of Valencia, Art Nouveau came to the graphic arts via Artur Almar, the author of a

FIGURE 2. "Cigarrillos París", poster by Ramon Casas (1901), 130 x 90 cm.

poster for the 1898 July Fair which incorporated elements from international Art Nouveau. But its most prominent practitioner was Josep Mongrell, who made a conventional poster for the July Fair in 1901 but in 1902 started to produce a series of posters featuring monumental and highly decorative female figures, such as for the Fair of Xàtiva, the fairs commemorating the coronation of King Alphonse XIII and the fourth centennial of the Universitat de València. However, his most notable posters were for the July Fairs of 1902 and 1903. He also designed generic posters for popular festivals, with blank spaces that each city could fill with the specific dates of their event. These proved to be very popular; several models of them are known, such as one depicting two female figures, one of them a Winged Glory, joined by a garland of roses, and another with a standard-bearer on horseback, both from the first decade of the century. Later, after he moved to Barcelona, Mongrell particularly excelled as a professor at the fine arts school, where he left a significant mark because of his teaching prowess.

Alongside Mongrell, the posters of Vicent Climent stand out, such as the one advertising the 1909 Regional Expo of Valencia, which is fully pictorial. He also made several posters for Barcelona, where he was a teacher at the fine arts school, such as the proper academic image for the 1911 international art exhibition.

THE ADVENT OF ART DECO

The 1910s and much of the 1920s are a period that is often ignored in Catalan and Valencian poster art, even though it was a time when its development reached extraordinarily high graphic quality, on par with international modernity yet with unique features that distinguish it from what was happening in other countries. Indeed, the posters from this period gradually incorporated the characteristics of the first formal manifestation of what we have called Art Deco: highly decorative with extravagant colours, elements of exoticism and a certain refinement. Yet at the same time, a local strain called Noucentisme was developing, especially in Catalonia, which harked back to classical models and sober compositions. The two currents often overlapped.

At that time, the relationship between Valencia and Barcelona became more fluid. Numerous Valencian poster artists moved to Barcelona, attracted by its flourishing graphic industry, while others worked for the Catalan capital without ever leaving Valencia.

One of the artists who has been considered characteristic of Noucentisme experienced such a notable evolution that it is impossible to pigeonhole him: Francesc Galí, a prominent draughtsman and muralist and a renowned educator (Joan Miró was his disciple). His first posters boast splendid colours, often using flat inks with no outlines and shadows in unreal colours, such as the poster for the 1910 Spring Festival in Barcelona, the poster advertising the *Vell i Nou* magazine and the poster for the campaign to combat flies, which features a lugubrious, impactful image. Soon, however, Galí developed his characteristic style, with female figures floating within the poster space (Hotel Industry Expo, Orquestra Pau Casals), which shortly thereafter evolved towards an Art Deco simplification in the two posters for the 1929 Barcelona International Expo.

Another great artist of Noucentisme, Josep Obiols, also an engraver and muralist, followed a similar professional arc, from the iconic 1921 poster for the Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, bearing an image of a dutiful boy going to school in the neo-popular style, and the 1930 *Setmana Hotelera*, featuring the painter's characteristic cherubim, to simpler works for the 1934 Barcelona Spring Festival and the 1936 musicology conference.

Other notable authors from this period in Barcelona were the cartoonist and painter Feliu Elias, working under the pseudonym of "Apa"; the refined Robert Cartes, whose oeuvre is brief and little known; the expert in posters for automobile and motorcycle races Antonio Garcia, who dynamically captured speeding vehicles; the aforementioned Cidón, who retained his synthetic style, now resembling that of the British artist Tom Purvis, in the posters for El Siglo department store, and who moved to Tarragona before ending up in Zaragoza; Gaspar Camps, who after starting in the Art Nouveau style, following in the footsteps of Mucha, harnessed his drawings to adver-

FIGURE 3. The poster by Josep Obiols to promote education in the Catalan language (1921, reissued in 1923) uses the resources of popular art in an image which appealed to viewers.

tise luxury products; Vicenç Nubiola, who specialised in posters with farm themes; the members of the Jener family (the father, Eduard Jener Casellas, designed colourful posters for the regattas in the port of Barcelona and bull-fights since 1913, while one of his sons, Eduard Jener González, made Art Deco designs for the perfume company Myrurgia brimming with sophistication, and another son, Juli Jener, produced different posters featuring simplified drawing in the 1930s); and Pere Montanya, who was associated with the Seix & Barral printing press since 1909 and created posters for automobile races, regattas, the first automobile expo in 1920 and advertisements for Freixenet champagne. Another famous name which would reappear in the 1930s is Francesc Fàbregas, who in 1920 earned renown with a poster for a landscape exhibition and in 1922 won a contest to advertise Sorel cognac, with a female figure wearing a traditional Andalusian dress captured with flat splashes of colour. After a stint in Argentina, where he met with resounding success, he returned to Barcelona for a while, where he presided over the Associació de Cartellistes before moving back to Argentina permanently.

The Valencians who lived in Barcelona included Lluís Garcia Falgàs, the designer of the poster for Iberia dyes (1920), a true advertising classic showing a girl holding

five ribbons of different colours; Garcia Falgàs would remain active during the Civil War. Another is his brother-in-law Pasqual Capuz, who stands out for a poster for Barcelona's Carnaval in 1917, along with his poster for the 1920 art exhibition, with colours that resemble the paintings of Anglada Camarasa; his posters for the Barcelona Trade Fair, where he repeated the same design every year with changes in the technique; and his poster advertising the athletic events of the 1929 International Expo, this time with more simplified figures and the background reduced to bands of flat colour. The most prominent name among the Valencian colony living in Barcelona is surely Josep Segrelles,¹ the author of posters like the one for a hydroplane race (1920), where an aircraft glides along raging waves; the poster for the 25th anniversary of Futbol Club Barcelona (1924), and numerous tourist posters and adverts for car races. An internationally renowned illustrator (he worked in the United States), Segrelles also designed important works for Valencia, such as the first poster for the Fallas, the capital of Valencia's festival of fire (1929).

Also worth mentioning are names like Carlos Ruano Llopis, who is regarded as one of the most prominent poster artists for bullfights, which he produced in vast quantities for the Ortega printing press of Valencia, until he moved to Mexico in 1934; Amadeu Desfilis, the author of the poster *Valencia, Playa del Mediterráneo* (1920?), featuring the image of a woman dressed in traditional garb along with flowers and oranges; and Artur Ballester, who made the first poster for the 1926 Book Day festivities. A promising young artist was Antoni Vercher, who died prematurely at the age of 33 after making posters like the one for the Fair of Valencia in 1920, with a semi-nude female figure surrounded by flowers in the pure Art Deco style, along with a poster for the National Tourism Bureau, featuring a Valencian landscape with a traditional hut, and the poster for the 1932 Fallas.

THE GENERATION OF THE SECOND REPUBLIC AND CIVIL WAR POSTERS

The generation of the Second Spanish Republic, who primarily worked in the 1930s, created an interesting, original, fully modern body of work. The majority of its members got their start in commercial advertising, but the outbreak of the Spanish Civil War (1936-1939) shifted them to producing wartime posters. These works are etched into the collective memory and highly prized, but they signal the end of an era which for many of them meant exile or silence at home under the Franco dictatorship. These poster artists reached their peak in around 1925 and coalesced around the 1929 Barcelona International Expo, so they were able to make mature works upon the arrival of the Republic in 1931, with the winds of change it brought on all levels, which were particularly noticeable in Valencia.

The photographer Gabriel Casas had actually anticipated the municipal elections of 1931, which triggered the proclamation of the Republic, with a series of six posters using the photomontage technique. The photographic poster gradually became more common, and it gained importance with the outbreak of the Civil War, even though works based on drawings still predominated during those years.

Still in the 1920s, some poster artists had made outstanding works, such as the elegant Gerard Carbonell, the rigorous Lluís Muntané and the tender Evarist Mora, authors of posters for the social action campaigns of the Caixa de Pensions savings bank. Josep Alumà, who reaped success in 1919 with the poster for the Reial Cercle Artístic ball held at the Liceu opera house, specialised in the more grassroots spectacles in Barcelona's Parallel neighbourhood: particularly noteworthy are his advertisements for the magazines *Cri-cri* (1922) and *Charivari* (1927), which show his evolution from an exotic, highly decorative Art Deco to a more simplified, dynamic version. The Valencian Ernest Guasp, the author of innovative caricatures verging on abstraction, also designed noteworthy theatre posters with evocative drawings enlivened with dashes of colour.

The cutting-edge poster artist in the new scene in Barcelona was Josep Morell,² who specialised in tourism posters; his evocations of landscapes were often reduced to geometric shapes with forced perspectives and dynamic, diagonal compositions (*Girona, la Ciutat de Pedra*, 1932). He also excelled in commercial and political posters (*Philco* and *No Passaran!*, respectively).

Other representatives of 1930s poster art were J.L. Rey Vila, who designed the outstanding posters for the high-end fashion boutique Santa Eulalia, along with more combative war posters under the pseudonym of "Sim"; Joan Queralt, who introduced a streamlined, constructivist Art Deco with the use of airbrushing; and Enric Moneñy, who specialised in tourism posters, especially for the coastal town of S'Agaró. Prominent in Moneñy's oeuvre is the poster for the Tourism and Sports Expo in 1934, with the schematic image of a large swallow, which would become the symbol of the Oficina de Turisme de Catalunya.

The 1929 Expo, along with the tumultuous international political situation, attracted artists from Central Europe, such as the Czech Karel Černý, the Swiss Frisco Milliod and the German Fritz Lewy, all of whom incorporated the new approaches from their homelands into Catalan poster art. Most particularly, Černý was active in commercial advertising (posters for Molfort's socks), and his studio was a major hub where other artists also worked, such as the Russian Mariana Goncharov (under the pseudonym of "Fair") and the writer Pere Calders. In turn, Lewy, who signed his works "LY", was primarily active in poster art during the war, with works featuring simplified, geometric drawing and the isotypes that Otto Neurath and Gerd Arntz had created. Some of the handful of women in this history, including Carme Millà and Mariona Lluç, also emerged during the war.

FIGURE 4. Impossible perspectives, a dynamic diagonal composition and colour applied with an airbrush characterise this and other posters by Josep Morell (1933), who specialised in tourism posters.

The outbreak of the Civil War gave rise to one of the peaks in the recent graphic tradition of Barcelona and Valencia. The output from these two cities is noteworthy, and the posters that were printed during the 1,000 days of war are a testimony of that tumultuous period. They were made by a group of creators who were more or less committed to filling the city and village streets with outstanding works which are still studied and collected today.

Valencian poster-makers made particularly brilliant contributions, led by Josep Renau,³ an airbrush virtuoso since the first posters for the July Fair (1929, 1931) and the author of tourism posters (such as *Valencia, Jardín de España*, from 1930, a synthesis of huts, orange and palm trees and Mediterranean light), and film posters (an activity he continued during the Spanish Civil War and in his exile in Mexico). He forged his own personal style early on, such as in the poster for the *Las Arenas* swimming pool (1932), which features a low vantage point, unreal colours and an elegant eroticism. The posters that Renau made in Valencia, Madrid and Barcelona during the war, some of which include photographic images (such as *El Comisario*, *Nervio de Nuestro Ejército Popular* for the Communist Party) are among the most noteworthy war posters produced in the republican zone.

Another great name in Valencian war posters is Manuel Monleon. Just like Renau, he stood out for his use of airbrushing and as the author of photomontages, especially for the anarchist, naturist magazine *Estudios*. However, his war posters were composed solely of expressive, direct drawing which was meant to impact the viewer. The aforementioned Artur Ballester also belongs to this group of Valencians; he specialised in drawing personalities with an epic figurativism in vivid colours (*¡Llor a los Héroes!* and *Campesino: Trabaja para el Pueblo que te ha Liberado*). Likewise, his brother Vicent, who signed his works V. Ballester Marco, was the author of posters with more schematic drawing, which use the elegance of Art Deco to convey bellicose, revolutionary messages.

While Vicent Canet was very active during the war, his poster art had also been quite fruitful before it. Back in 1923 he had shown his decorative sensibility and mastery of colour in the poster for the coronation of Our Lady of the Forsaken, the patron saint of Valencia, with the religious image enveloped in flowers making the design of the Valencian flag. He particularly stood out for his posters of the spring festivals in 1927, 1928 and 1929, where he zoomed into natural elements (flowers, a butterfly, a swallow) captured with flat ink, similar to the poster for the 1934 Valencia Fine Arts Expo. During the war, he was the leader of the artists' union which included poster artists, with their fine arts atelier. Just like many other activist artists, he was later purged by the Franco regime. Other authors who had not gone into exile suffered from a worse fate, such as Lorenzo Aguirre, the author of posters for the bonfires of Alicante, who was executed.

Other Valencian artists who were active during and after the war include Luis Dubón, Rafael Raga and Ferran Cabedo Torrents. Some of them, like Peris Aragó, excelled in the genre of film posters both before and after the war.

Some poster artists took part in the two cities' propaganda efforts on behalf of the government of the Republic and its ministries, which moved first to Valencia and then to Barcelona to flee the bombs that were raining down on Madrid. Often within the orbit of Josep Renau, who became the Spanish government's head of graphic propaganda, we can find the Polish artist Mauricio Amster and the Madrid native José Bardasano, as well as the Valencian Gori Muñoz, who made prominent works in both cities.

With regard to the Barcelona artists who stood out during the 1936-1939 war, prominent names include Carles Fontserè, the author of works which have become iconic, such as the image of the farmer with his scythe raised and the slogan *Llibertat!*; in his book of memoirs, he gave a complete picture of what those months of creative fervour during the war were like, as well as his subsequent exile. Other noteworthy names include Lorenzo Goñi, who is primarily remembered for his poster *I Tu, Què has Fet per la Victòria?*, with the injured soldier chiding the viewer by pointing with his index finger, as in oth-

FIGURE 5. In this poster, Josep Renau (Valencia, 1907 – Berlin, 1982) shows his mastery of colour and drawing with a low vantage point, yielding a dream-like result characteristic of Art Deco. (1932). 100 x 68 cm. Colour lithograph on paper. Museu Nacional d'Art de Catalunya

er famous posters; and Martí Bas, the prolific author who made several large-scale posters in support of the weapon factory, such as *Feu Tancs!* and *Indústria de Pau? De Guerra!*

The posters created during the war were mostly overseen by the political parties and unions, but in Catalonia they were also promoted by the Propaganda Commission, which was in charge of disseminating instructions by a variety of media (including illustrated books and magazines, radio broadcasts, cinema newsreels, etc.). In the case of posters, this gave rise to numerous photography-based works, such as the celebrated *Aixafem el Feixisme!* by Pere Català Pic, with the image of an espadrille, the footwear of the working class, stepping on a swastika.

Clearly, the individual contributions of these and other artists, such as the painter Antoni Clavé and Cristóbal Arteche, Ricard Fàbregas, Albert Sanmartí (working under the pseudonym of “Artel”), Solà, Rafael Tona, Josep Subirats and Friedfeld, along with the aforementioned Sim, Lewy, Garcia Falgàs and many other anonymous artists, comprise a group that has often been singled out as the swansong of the poster art tradition in Catalonia. The end

of the Civil War and the start of the Franco dictatorship led many of them into exile and silenced many others. Thus, 1939 can be considered the end of an era.

THE INFRASTRUCTURES BEHIND POSTERS: ASSOCIATIONS, COLLECTORS, PRINTING PRESSES

These 50 years of poster art bear witness to how the profession developed from the standpoint of both its cultivators, who improved their means of training and organised themselves into different platforms that defended their interests, and the public's acceptance of their work, which went from being considered merely a means of advertising to occupying a prominent place in the cultural discourse as an art form available to anyone, a hallmark of modern cities.

Indeed, we have mentioned how the first wave of Art Nouveau posters was enthusiastically watched by local and foreign critics, who reported on them in specialised magazines. And they were also collected and soon became considered part of the cultural heritage: Lluís Plandiura's large collection was acquired by Barcelona's public museums in 1903. Poster contests also piqued a great deal of interest and produced some of the most memorable works of the period. This dynamic gradually subsided as the importance of poster art was already fully integrated into both cities' artistic and cultural life.

More initiatives of this kind were undertaken in Barcelona. Associations reached their peak during the years of the Republic, with the 1931 founding of the active *Associació de Cartellistes*, which organised exhibitions, participated on the juries of numerous poster contests and began to publish a magazine in 1936, which was thwarted by the outbreak of the Civil War. However, before that, posters already had a place in the advertisers' organisations created around Pere Prat Gaballí, who introduced what were called “rational advertising” techniques to Europe. After holding a theoretical and practical class on advertising, in 1915 Prat Gaballí gathered a group of talented disciples around him who spread his teachings from the recently created advertising agencies via books and specialised magazines, the classrooms of trade academies and the *Publi-Club*, which was formed in 1927, and was important enough by 1935 to organise the *Congrés Internacional de la Publicitat* (International Advertising Conference). These advertising theoreticians and practitioners analysed the phenomenon from many vantage points (psychological, perceptive, economic, ethical, etc.) until reaching optimal results for both the advertiser and the recipient, without ever veering from the truth. To them, posters were a powerful medium in an overall strategy that also included newspaper advertisements, mailings, container and wrapping designs, shop window arrangements, etc.

With the outbreak of the Civil War, union organisations became more prominent. The *Sindicat d'Artistes*

was active in Valencia, encompassing drawers, painters, sculptors and poster artists; in Barcelona, a platform called the *Sindicat de Dibuxants Professionals* was created, which was behind many of the posters published during the early months of the war. In both cases, the poster artists organised themselves into cooperative ateliers, from which they carried out all the steps in poster design, from the initial sketch to the execution of the final artwork ready for printing.

Even though there were no specific schools where they could learn the techniques of designing and making posters, both cities had fine arts and applied arts schools where official courses on advertising illustration were offered at some point. Both Barcelona's *Escola de Llotja* and Valencia's *Acadèmia de Sant Carles* were the epicentre where the majority of artists discussed in this article were trained, and at some points they were joined by other schools, such as Barcelona's arts and crafts schools, which offered specific classes on poster art. Likewise, some artists ran private drawing academies or trained the future cultivators of the genre in their ateliers.

There were also experts who achieved mastery of the trade from inside the profession by getting their start as apprentices at large specialised printing presses, which often had their own in-house drawing studios that drafted the projects. The young men who joined them (almost always men; there were few women in this period) learned the rudiments of the profession and were gradually given more important assignments.

There were many presses which specialised in printing posters. Some of the most prominent ones from the *Art Nouveau* period in Barcelona have already been mentioned, such as the one owned by Antoni Utrillo and Gual, but there were many others, such as Thomas, Henrich and Rieusset. One of the most cutting-edge presses was the aforementioned *Seix & Barral*, which was created from the merger of two prior companies and had a drawing studio with an impressive roster of names, led by Ricard Giralt Miracle, who is considered one of the fathers of modern graphic design in Catalonia. Other prominent studios, especially in the 1930s, were *Atlàntida*, *Barguñó* and *Grafos*. With regard to the city of Valencia, the most important studios were owned by Simeón Durá and Ortega; they operated for decades with extensive staff and produced most of the bullfighting and festival posters glued to walls all over Spain, in addition to countless commercial projects. Alongside these presses, *Aviñó*, *Mirabet* and *Gráficas Valencia* also stood out. Both cities regularly served clients all over Spain, especially the Balearic Islands, even though there were several competent ateliers there, such as *Empresa Soler* in Palma, which issued an outstanding poster by F. Mellado for the *Esperanto Jocs Florals* poetry contest in 1925.

The most common kind of poster was meant to be glued to the walls on streets, sometimes anarchically, the walls of houses and later in places set aside for this purpose (billboards, advertising columns). This led to the es-

tablishment of a standard format, which was 100 x 70 centimetres in Barcelona and Valencia, along with their multiples and divisors (half or quarter, or double or quadruple; there were also elongated shapes, such as the posters for fairs and bullfights). With very few exceptions, the posters from Barcelona and Valencia are vertical. One variation on the poster printed on paper is the tin poster, which was better able to withstand the elements for a longer time. Some printing presses specialised in them: the most prominent was the *Gottardo de Andreis* factory in Badalona. Tile panels were also made for the façades of shops and other establishments, which were often transferred from the material that had previously appeared on paper posters. Alongside these street posters there were other kinds, like indoor posters, usually mounted on cardboard, which could mostly be found in retailers (on counters, walls or shop windows). This kind of poster made it possible to add more decorative elements, like fretwork, more varied shapes than just a simple rectangle, along with reliefs or openwork and even the articulation of parts of the figures in some cases. Occasionally, these cardboard posters were also used to make calendars.

THE POSTER IN HERITAGE AND RESEARCH

This entire legacy of colourful images can currently be seen and enjoyed thanks to the collectors and museums around the world that have conserved copies of them. By their very nature, posters are fragile, ephemeral works; in theory, their shelf life does not extend beyond the dates of the event announced or the market life of the commercial product. For this reason, the paper used was not always the highest quality, and they were at the mercy of any hand that could tear them down, scrawl on them or glue another poster from the competition on top of them.

This is why it seems miraculous that copies of so many posters have survived. We cannot be sure that today we have access to all the posters that were made in the two cities during this period, and indeed some of them which are documented by photographs have not yet been found in any collection and can, in theory, be considered lost. However, there are different institutions where they are conserved and displayed, even though there is no specific poster museum, as there are elsewhere in the world. Without listing them exhaustively, we can cite the poster collections conserved at the *Museu Nacional d'Art de Catalunya*, the *Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona* and the *Biblioteca Nacional de Catalunya*, as well as at the *Biblioteca Valenciana*, the *Arxiu de la Diputació de València* and the *Institut Valencià d'Art Modern*, among others.

Some museums have special collections, such as the *Museu Faller de València*, with posters that advertised the city's most famous festival, and the *Institut del Teatre de Barcelona*, which has a considerable set of posters for theatrical productions. The *Filmoteca de Catalunya* and the

Institut Valencià de Cultura also have notable samples of film posters.

There are several collections specialising in political posters from the 1930s and especially the Civil War, such as the library of the Pavelló de la República in Barcelona and the collections of the Universitat de València, the Abadía de Montserrat and the Museu de Reus, among others. Other centres conserve fascinating examples of Catalan and Valencian war posters, such as the Biblioteca Nacional de España in Madrid (which also has samples from other periods and on other subjects as well) and the Centro Documental de la Memoria Histórica in Salamanca, as well as museums and universities around the world, including the Imperial War Museum in London, the Library of Congress in Washington, Brandeis University in Massachusetts and the Taboureaux Collection in Seine-et-Marne, among others.

It is important to recall the contributions of private collectors as well. The most prominent ones are Marc Martí and Jordi Carulla in Barcelona, as well as Mateu Llinàs, who specialises in cardboard and tin posters, and Josep Huguet in Valencia, whose collection is on deposit at the Museu de la Impremta in Puig de Santa Maria. Publications that in some way refer to posters, either monographs or meant for more general audiences, also play an important role in disseminating this heritage, such as the studies by Enric Jardí, *El cartellisme a Catalunya*, from 1983,⁵ and *Carteles y cartelistas valencianos* by Rafael Contreras, from 2003,⁶ as well as the publications by Jordi Carulla, which contain full-colour reproductions of his collection.^{7,8,9,10} Also worth recalling are the countless books on Spanish Civil War posters, along with studies devoted to certain prominent artists, such as Ramon Casas,¹¹ Josep Morell and Josep Renau. Recently, a lot of information can be found online in catalogues from cultural heritage centres or on an array of websites, blogs and image collections.

CONCLUSION

Posters are a suitable medium for disseminating a wide range of messages. This article has discussed different poster genres which Catalan and Valencian artists cultivated with professionalism and efficacy. They include

posters for commercial products in all their variations; retail propaganda, from tiny boutiques to large department stores; tourism posters and posters that advertised fairs, festivals and celebrations, conferences, exhibitions and shows; religious and political posters; social and hygiene awareness-raising campaigns; war posters; and many other genres are all testimonies of the era and can be used today to learn more about the society of the past, from everyday life to the major milestones in history.

All these posters produced in Barcelona and Valencia between the late 19th century and 1939 are part of a notable body of work which reflects the society, communication and culture of a half-century brimming with changes and accomplishments, at a time when modernity was being forged. They are also a repertoire of informative, evocative images, and at times unforgettable proof of the skill of world-class artists.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Romà DE LA CALLE, Javier PÉREZ ROJAS et al. *J. Segrelles. Cartells i Esbossos*. Ajuntament de València, Valencia 1995.
- [2] Marc MARTÍ. *Morell Cartells*. Marc Martí, Barcelona 2001.
- [3] Albert FORMENT. Josep Renau. Catalogue raisonné. IVAM, Valencia 2004.
- [4] Carles FONTSERÈ. *Memòries d'un cartellista català*. Editorial Pòrtic, Barcelona 1995.
- [5] Enric JARDÍ. *El cartellisme a Catalunya*. Edicions Destino, Barcelona 1983.
- [6] Rafael CONTRERAS JUEAS. *Carteles y cartelistas valencianos*. Ajuntament de València, Valencia 2003.
- [7] Jordi CARULLA. *Catalunya en 1.000 cartells*. Postermil, Barcelona 1994.
- [8] Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *Espanya en 1.000 cartelles*. Postermil, Barcelona 1995.
- [9] Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *La Guerra Civil en 2.000 carteles* (2 vols.). Postermil, Barcelona 1997.
- [10] Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *La publicidad en 2.000 carteles* (2 vols.). Postermil, Barcelona 1998.
- [11] Santi BARJAU, Arcadi CALZADA et al. *El cartellisme de Ramon Casas*. Fundació Caixa Girona, Girona 2006.

BIOGRAPHICAL NOTE

Santi Barjau (Barcelona 1962). PhD in Art History from the Universitat de Barcelona with a thesis on the Oliva de Vilanova printing press (published in 2002 under the title of *Art i aventura del llibre*). His main field of interest is poster art from the first half of the 20th century, a topic he has examined in the blog *Els "meus" cartellistes* [cartellistes.blogspot.com]. He has focused on Catalan Art Nouveau architecture and particularly on the architect Enric Sagnier, the topic of his Bachelor's thesis. He has worked at the Museu de les Arts Gràfiques of Barcelona and the graphic departments of the Museu Nacional d'Art de Catalunya and the Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, where he is currently employed.

Culture, language and politics. The Catalan cultural resistance during the Franco regime (1939-1977)

Enric Pujol Casademont*
Universitat Autònoma de Barcelona

Received 12 February 2019 · Accepted 30 September 2019

ABSTRACT

The Franco regime attempted to commit cultural and identity genocide against Catalonia, but only the combined action of resistance inside the country and in exile prevented it. The 1940s were a decade of pure resistance, but by the 1950s there was a revival inside the country which paved the way for the cultural and political blossoming of the 1960s. In the ensuing decade, self-governance was attained in the Catalan Lands after the final crisis of the Franco regime, but there was no compensation for the repression it had undergone, nor was a sufficiently steadfast policy adopted to guarantee the future of Catalan language and culture.

KEYWORDS: Catalan language and culture, anti-Franco resistance, Franco regime, exile, political transition

INTRODUCTION

Catalan culture, which dates back to the Middle Ages, has gone through particularly difficult times in its history, when it has suffered from adverse restrictions and its very continuity as a distinct culture has been seriously threatened by two very powerful cultures: Spain and France. Therefore, political factors have weighed heavily in its development. The dictatorship of General Francisco Franco (1939-1977), especially in its early days, set out to undertake what several scholars have described as a veritable cultural genocide. The Franco regime sought to put an end to Catalan language and culture, since they were the clearest feature of its status as a specific culture and a key part of Catalan national identity. Therefore, during that era, the cultural resistance particularly emphasised defending the local language in all the cultural and social spheres, with the distant goal (then and still today) of reaching full normality. Thus, in this article we have particularly focused on the connection between culture, language and politics at the time. Naturally, the fight over language and culture was associated with the struggle for freedom of expression and other civil liberties; however, they were subjected to iron-fisted political censure that imposed the values of an authoritarian, anti-democratic dictatorial regime which upheld a Spanish nationalism with a Castilian core that denied the existence, within its

jurisdiction, of other national realities like those of Catalonia, the Basque Country and Galicia (and obviously their cultural expressions).

Catalan culture at that time was mainly anti-Franco (either explicitly or implicitly). The intensity of the repression and the reaction to this offensive varied over the course of a regime that lasted almost 40 years. The 1940s marked a period of resistance to the repressive onslaught on two fronts: from inside the country (with few resources at the time, but with a clear desire to survive) and from exile (where the first Catalan cultural revival actually took place). The 1950s were characterised by the start of a clear revival inside the country, which allowed for a true cultural blossoming in the ensuing decade. The degree of maturity attained in the 1960s made it possible to prepare a veritable attack on the institutions in the first half of the 1970s, when the Franco regime was showing clear signs of crisis. This challenge took programmatic shape in the *Congrés de Cultura Catalana* (1975-1977).

Indeed, this famous congress, which started with a very broad (almost anthropological) conception of the term “culture”, determined what “Catalan culture” meant and what its scope was, while it also claimed that “as we understand it, Catalan culture has never been a minority culture”.¹ Thus, it stated that “Catalan culture is the culture of all of the Catalan Lands”, that is, of the Principality of Catalonia (the current provinces of Barcelona, Girona, Lleida and Tarragona), the País Valencià or Region of Valencia (Valencia, Castelló de la Plana and Alicante), the Balearic Islands (Mallorca, Menorca, Ibiza and Formentera), Andorra, Catalunya del Nord or Northern Catalo-

* **Contact address:** Department of Modern and Contemporary History, Universitat Autònoma de Barcelona, Edifici B, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). E-mail: Enric.Pujol@uab.cat

nia (the department of the Pyrénées-Orientales in France), and Alguer or Alghero (a Catalan-speaking town on the island of Sardinia). It was also claimed that the Catalan language was “the Catalan Lands’ own language and culture”, and this is why it demanded that it be the “language of normal use and the official language of these lands”.

FRANCO’S VICTORY AND EXILE

Not only did the military victory of the forces commanded by General Franco in 1939 unleash extraordinarily harsh repression against those who supported the republican side (executions, exile, mass imprisonment, etc.), this repression was also particularly traumatic in the cultural realm. The new regime simply sought to make Catalan disappear from all spheres of public life (public administration, schools, universities, religion, radio, entertainment, books and magazines, etc.) in an attempt to undo the great strides made by Catalan culture in the first third of the 20th century, first with the *Mancomunitat de Catalunya* (1914-1923) and then with the republican *Generalitat* (1931-1939). The goal was to implement a final solution, a definitive one, to what the leaders of the Spanish state had viewed as the “Catalan problem” for many years (since the 17th century, with the Catalan Revolt, also called the War of the Reapers). This was a long-term embroilment grounded upon failure to recognise the Catalan nation and culture, which is why scholars like Josep Benet, Josep M. Solé Sabaté, Joan Villarroya, Josep Massot i Muntaner and Santi Cortés have considered it an attempt at cultural genocide.² The impact was particularly harsh in the Principality of Catalonia, which was regarded as its core, but it was felt all over the Catalan Lands. Because of the revolutionary repression unleashed against them, this goal of extermination even stunned some civil and religious sectors that prior to the conflict had been on the side of conservative Catalanism and at the start of the war had lent their support to Franco’s side. Albert Manent asserts that “Catalonia lost the civil war” because of the intensity of the repression and the goal of putting an end to Catalan identity.³

In the early years of the Franco regime, the exiles were able to assure incontrovertible continuity and undertake an initial cultural revival, given the almost complete annihilation suffered by the Catalan lands under the thumb of the dictatorship. The *crème de la crème* of Catalan intellectuals, led by Pompeu Fabra (who became a living symbol of the persecuted language and culture), went into exile, aware of what Franco’s victory would mean. Other leading figures who chose exile were Antoni Rovira i Vigili, Lluís Nicolau d’Olwer, Pere Bosch Gimpera, Josep Pous i Pagès, Ferran Soldevila, Carles Riba, Joan Oliver, Joaquim Xirau, Aurora Bertrana, Pau Casals, Ventura Gassol and Josep Carner.⁴ The victors’ February 1939 execution of the writer Carles Rahola, based on the

sole fact that he had written several articles against the bombardments in Girona, betrayed the danger that the intellectuals who had supported the *Generalitat* were in. Likewise, many professors and teachers also left, since the modernisation and Catalanisation of education had been one of the main accomplishments during the Republic.

But most importantly, the *Generalitat de Catalunya* itself went into exile, which enabled different cultural initiatives to be launched, from magazines and publications to helping create institutions like the *Fundació Ramon Llull*. This was a foundation with government participation created in Paris in 1939 on the initiative of Antoni M. Sbert (former Minister of Culture of the *Generalitat*), which not only designed an action programme but was also able to help economically sustain the leading writers and intellectuals. However, the outbreak of World War II and the Nazi occupation of France quashed its development and forced its promoter to move to Mexico. Likewise, the Nazi invasion led to the deportation of the president of the *Generalitat*, Lluís Companys, who was executed in Barcelona in 1940 without any kind of fair hearing. He was replaced by Josep Irla, who presided over the Catalan government until 1954, during the difficult years of the global conflict and the start of the Cold War.

The great cultural institution sustained in exile – great because of its sheer duration and the rigour of its tenets – was the *Jocs Florals de la Llengua Catalana*, a Catalan-language poetry contest. Between 1941 and 1977, gatherings were held in different cities around the world which helped bring together the intellectual diaspora and make contact with the intellectuals inside the country. The first one was held in Buenos Aires and the last one in Munich. They all were extremely stringent in their criteria with the goal of showcasing the level Catalan culture had reached despite all the adversity it had faced.⁵ Josep Carner articulated this mission explicitly in his speech at the *Jocs Florals de la Llengua Catalana* in Paris in 1948: “Allow me (...) to address the *crème de la crème* of both the exiles and those who are impotent in Catalonia today (...) I want to tell them that they must attain the discerning level of the great literatures and sciences. I ask that the criticism be harsher, I call for the extinction of the last possible traces of provincial benevolence, which is almost as dangerous an affront as persecution itself (...) Each of us must grow, and can grow.”

Many magazines were published in exile, and they played a key role, since for many years they were the only local means of expression in Catalan and the only place where the existing ideological pluralism could be shown. They also served the clear purpose of binding the intellectual diaspora together and serving as its mouthpiece. Some of these titles, such as *Ressorgiment* from Buenos Aires and *Germanor* from Santiago de Chile, had been founded by the considerable wave of emigrants in the late 19th century, but they underwent a profound revitalisa-

tion with the contributions of the anti-Franco exiles. Throughout the entire period of exile, some 300 magazines and newsletters appeared, as tallied by Albert Mament and Robert Surroca.⁶ Those published in the 1940s included *Revista dels Catalans d'Amèrica* (Mexico 1939-1940), *El Poble Català* (Paris 1939-1940), *Quaderns de l'exili* (Mexico 1943-1947), *Lletres* (Mexico 1944-1948), *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* (Perpignan 1945-47), *La Nostra Revista* (Mexico 1946-1954) and *Revista de Catalunya* (Paris 1939-1940 and 1947, and Mexico 1947).

During this period, a range of titles by prominent expatriate authors in exile were published as well. As a sample of the diversity of genres and languages in which they published, we can cite Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana* (1940); Carles Cardó, *Histoire spirituelle des Espagnes* (1946); Josep Trueta, *The Spirit of Catalonia* (1946); Salvador Dalí, *The Secret Life of Salvador Dalí* (1942); Pere Bosch Gimpera, *La formación de los pueblos de España* (1945); and Josep Ferrater Mora, *Diccionario de filosofía* (1941).

Communication between those in exile and those who remained in the country was tricky because of the Franco regime's censorship, and only a minority of the works published actually reached Catalonia. One iconic example of these difficulties is the poetry book *Elegies de Bierville* by Carles Riba. This book, written in the Bierville mill in Boissy-la Rivière (near Paris), states that it was published in Buenos Aires in 1942, when it was actually published in Barcelona in 1943. The complete edition did not appear in Santiago de Chile until 1949, but many readers were unaware of it until it was published in Barcelona in 1951.

The exiles also contributed to a re-engagement with the Catalan Lands outside of Spain, such as Andorra and Northern Catalonia, which became places of refuge and welcome. Indeed, the avalanche of refugees that Northern Catalonia had to harbour led them to be placed in concentration camps with extraordinarily harsh living conditions.⁷ However, the very harshness of the time led to contacts between the local population and the exiles, many of whom ended up staying there for life.

The notion of unity among the Catalan Lands was not shattered until after the war, and in exile it found ambitious theoretical expressions, such as the aforementioned *Quaderns de l'exili* spearheaded by Joan Sales, Raimon Galí, Lluís Ferran de Pol and Josep M. Ametlla, whose founding slogan was "Catalonia, Valencia and the Balearic Islands are three Countries and a single Nation". In defence of this unitary vision, too, the historian Ferran Soldevila published the article "Catalonia" in the journal *Revista de Catalunya* (1943), where he used the concept of "Països Catalans" (Catalan Lands). These and other formulations created in exile were particularly important inside the country, but they were never expressed in public until the 1960s via the figure of Joan Fuster, when they were fully embraced.

THE CULTURAL RESISTANCE INSIDE THE COUNTRY

In the early post-war years, the intellectuals dedicated to defending Catalan language and culture came upon many hurdles to organising themselves. One of these intellectuals, the poet Josep Palau i Fabre, aptly defined the situation: "Barcelona was an exhausted body because of the huge bloodbath of the war and the exodus".⁸ The city had been (and would become once again) the main engine of cultural institutionalisation, which gives a rather accurate idea of the precarious state of the nation as a whole. However, as early as 1940, a small group, including Jordi Rubió i Balaguer, Miquel Coll i Alentorn and Ramon Aramon, started to rebuild the Institut d'Estudis Catalans (IEC).⁹ In 1942, the entity regained an iconic figure upon the return of Josep Puig i Cadafalch. Indeed, he had been the president of the Mancomunitat, a founding member of the IEC, an extremely prestigious architect and historian and one of the few leaders of the conservative Catalanist party Lliga de Catalunya who did not support Franco, which led him to play a crucial role in maintaining the IEC during the years of greatest hardship.

One decisive factor that helped make it possible to create a resistance front was the return of other significant figures, such as (in order of arrival): Josep M. de Sagarra (1940), Maurici Serrahima (1940), Joan B. Roca i Caball (1940), Carles Soldevila (1941), Francesc Pujols (1942), Enric Casanovas (1942), Carles Riba (1943), Alexandre Galí (1943), Ferran Soldevila (1943) and Josep Pous i Pagès (1944). The harshness of the living conditions in the French republic under Nazi rule (where the majority had taken refuge), the unravelling of the world war (which started going in favour of the allies in 1943) and the need to choose between heading to the Americas or going back home were all important factors behind the choice to come back. Furthermore, as Jordi Galí noted, "Upon return, quite soon work took on meaning, a clear sense of forging ahead, which was the real resistance".¹⁰ The number of intellectuals who came back at that time was not quantitatively large, but it was qualitatively important, hence their warm welcome. When the poet Rosa Leveroni, who had remained in the country, found out about the return of Ferran Soldevila, she wrote to the aforementioned Palau i Fabre: "Now there's one more of us".¹¹

The end of World War II in 1945 signalled a true turning point. According to the democratic anti-Franco opposition, who had overwhelmingly sided with the allies, their victory was supposed to mean the end of the dictatorial regime. They believed that the allies would disembark and bring down the Franco regime, just as they had already done in France and Italy. There was even an attempt by the anti-Franco Maquis to occupy the Vall d'Aran in October 1944 in a bid to force an allied intervention, but it was harshly repressed. Yet after World War II, General Franco became an ally of the Atlantic bloc during the Cold War which started soon thereafter. The consolidation of the regime meant that exile and re-

sistance were going to last many years, and this required substantial strategic changes in the political and cultural opposition.

However, the prospect of giving up their own language and making a total break with their own cultural tradition was difficult to accept even for large swaths of intellectuals who had supported Franco at the beginning of the war. Particularly telling of this was the group behind the magazine *Destino*, which was published in Spanish, who had included Josep Pla, Manuel Brunet, Josep Vergés, Joan Teixidor and Nestor Luján.¹² According to Brunet's own definition, they were the "defeated victors" who wanted to make "an anti-Franco Francoist magazine".¹³

In addition to that publication, Pla, Brunet and Teixidor published their literary works in Catalan as soon as they could, and from the end of this decade until his death, Pla became an extraordinarily successful writer. Other intellectuals outside this group also found themselves in a similar situation, such as Carles Fages de Climent, who evolved from initial support of Franco towards more critical stances in the 1960s.

A similar position was held by some industrialists and independent professionals; led by Fèlix Millet i Maristany, they founded the "Benèfica Minerva", an entity that provided patronage for Catalan culture which subsidised the Institut d'Estudis Catalans, the Estudis Universitaris Catalans (unofficial and taught by prominent figures in private homes) and a series of extremely important publishing initiatives.¹⁴ As Joan Samsó notes, this support for Catalan culture by some members of these industrial and professional sectors (as well as by people associated with the world of culture: publishers, writers, theatre people, etc.), such as Fèlix Millet, did not contradict "their political assimilation, to a very large extent, by the Franco regime".¹⁵ Naturally, there were others from this group of industrialists, such as Josep Vila Sivill, who remained staunch supporters of Catalonia's independence before the war and during the Franco regime, albeit without making this stance public.

The cultural resistance had no guiding organisation, which contributed to its dispersion and the formation of nuclei which were not only not connected, but also at times even at odds with each other (for aesthetic, ideological, political or personal reasons). But this also made it possible for very different kinds of people (either in groups or on personal initiative) to act in favour of the Catalan language and culture even if they were not in favour of an open confrontation with the regime. This circumstance enabled there to be a heterogeneous bloc that was broader than the anti-Fascist front during wartime (which was very well organised and quite cohesive) and the anti-Franco political opposition. Yet this does not detract from the fact that disputes among different groups of intellectuals or prominent personalities were routine, and the accusation of playing up to the Franco regime was quite common, especially from the press in exile, the only ones who could express themselves freely.

In the early days, what Joan Samsó had described as "dignified possibilism" prevailed, which sought to take advantage of the chinks in the regime to gain a foothold for Catalan language and culture. However, almost everyone was aware that in order to guarantee their survival and permanent expansion, the Franco regime had to be defeated. Therefore, there was no categorical divide between the political and the explicitly cultural resistance. As Joan Triadú noted, "the culture was to serve as the core of the politics and the way to the politics".¹⁶ In the 1940s, defending their own language and culture meant "reaching back to prehistory" for the intellectuals, as Triadú put it, which ran totally counter to "switching to Castilian, which was tantamount to the present and a kind of assured promotion".¹⁷ Thus, according to this same author, "whoever wrote in Catalan stood beside those who were condemned or persecuted, and with the exiles, perhaps even unwittingly".

However, it cannot be denied that there was a group of prominent Catalan intellectuals who chose to make an apologia for the Franco regime and gave up using Catalan in their written works. They include the philosopher Eugeni d'Ors (who had left Catalonia in the 1920s and joined the Spanish Falange in 1937), Joan Estelrich (a former Lliga intellectual associated with the leader of this party, Francesc Cambó), the historian Ferran Valls i Taberner (the author of "La falsa ruta", a text where he claims that political Catalanism, which he had previously supported, was a grave mistake), Ignasi Agustí, Carles Sentís, Manuel de Montoliu, Felip Mateu i Llopias, Martí de Riquer, Llorenç Ribera and others. This group must also include the painter Salvador Dalí, who returned in 1948 (after having garnered success as an artist in the USA and Europe) and fiercely defended the dictatorship at the time, which enervated the cultural resistance because they had considered him an exile and a creator committed to the artistic and political avant-garde.¹⁸

Despite the harsh conditions, in addition to the initiatives already discussed, several underground cultural magazines also popped up in Barcelona, such as *Poesia* (1944-1945) and more importantly *Ariel* (1946-1951), spearheaded by J. Triadú, J. Palau i Fabre, Josep Romeu, Miquel Tarradell, Frederic-Pau Verrié and Rosa Leveroni. Also from 1948 is *Dau al set*, an avant-garde art group and magazine from the era which brought the artists Antoni Tàpies, Modest Cuixart, Joan Ponç and Joan-Josep Tharrats together with the writers Joan Brossa (who had named the group and the magazine), Arnau Puig and Juan Eduardo Cirlot. They formed a second avant-garde which managed to connect with members of the pre-war avant-garde, such as J. V. Foix, a personal friend of Joan Miró and Salvador Dalí. Francesc de Borja Moll stands out on the Balearic Islands; working in conjunction with Manuel Sanchis Guarner for 15 years, he made it possible for the *Diccionari català-valencià-balear* (1943-1962) to resume. In Valencia, the prominent names during this period were Xavier Casp and Miquel Adlert (who found-

ed the “Torre” group), Carles Salvador, Miquel Duran and Adolf Pizcueta.

In 1946, publishing in Catalan was allowed once again. The date is no coincidence, since the allies’ victory forced Franco to make certain concessions which did not change his goal of annihilation but did help conceal the authoritarian and repressive nature of his regime. However, the number of titles published in the years immediately thereafter is extremely low. Thus, until 1951, a total of around 200 titles in Catalan were published inside the country, whereas 180 books and tracts were published in exile between 1939 and 1949.¹⁹ It should be borne in mind that one of the censorship criteria, as Maria Josepa Gallofré has explained, was that the Catalan language should only be used as the vehicle of minor, unessential products, which meant that publishing more major or prestigious genres in Catalan (research in all fields, translations, cookbooks, children’s books, novellas or magazines) was systematically banned.²⁰ Nonetheless, different publishing initiatives were undertaken during this period, such as the *Selecta* publishing house by Josep M. Cruzet (which, according to Joan Samsó, “is the origin of the revival of the post-war Catalan book”), Aymà (1944) and Ed. Dalmau i Jover (later Ed. Rafael Dalmau), which played a major role in the subsequent decades.

Likewise, during the second half of the 1940s, theatre resumed in Catalan with very modest success except for the plays by Josep M. de Sagarra, which were met with public acclaim. Nonetheless, the cultural output from this period was extremely important, despite the fact that it did not manage to permeate the public sphere because of the restrictions imposed. The writer Pere Gimferrer actually said that it was a “brilliant era”, since “for chronological reasons, there was a group of remarkable people who had reached maturity”.²¹ Oftentimes, the fruits of this period were not revealed until the ensuing decade, which was characterised by an overall revival.

TOWARDS AN OVERALL REVIVAL

The cultural resistance of the 1940s, on both its internal and exiled fronts, achieved its prime objective: to prevent the sheer disappearance of Catalan language and culture. However, the objective of bringing down the dictatorship seemed more like a pipe dream. And in this sense, the 1950s were very paradoxical. Even though it was the decade in which the Franco regime solidified through the agreements signed with the USA and the Vatican in 1953 (which signalled the Western bloc’s full recognition of the regime), it was also a time of cultural revival, and there was even a highly popular grassroots mobilisation, the streetcar strike of Barcelona (1951), although it did not lead to other similar protests. In view of this situation, a new strategy was devised in both politics and culture. The communists had already accepted giving up the armed struggle to bring down the Franco regime back in 1948,

and it was only carried on by libertarian groups with acts like sabotage, attacks and theft that would continue into the 1960s. A platform of republican parties had been formed inside the country back in 1944, led by the writer Josep Pous i Pagès (it was first called the *Aliança de Partits Catalans* and later the *Comitè Permanent de la Democràcia Catalana*, popularly known as the “Pous i Pagès Committee”), which sought to lead the opposition politics inside Spain, but was dissolved upon his death in around 1952. The government of the Generalitat in exile also witnessed an extremely important change in presidents: Josep Irla was replaced by Josep Tarradellas in 1954, who turned the institution into a one-man government.

In this context, culture came to the fore as a tool to combat the Franco regime and a means of Catalan self-assertion. Yet a new strategy was adopted, as explained in this way by J. Triadú: “as the regime survived, exile and the [cultural] underground lost some of their meaning or became unsustainable, and the main job revolved around a public revival and with it the long, hard resistance against discouragement, routine, enclosure in a cultural preserve (...), in short, against a new decline to avoid dying off”.²² In turn, Albert Manent clarified: “Therefore, we had to strive to expand the chink which the regime allowed to open discreetly in 1946 in order to carve out more ground bit by bit”.²³

The deaths in exile of major figures like Pompeu Fabra (in 1948) and Antoni Rovira i Virgili (in 1949) left room for new names to take their place as referents. In philology, Joan Coromines, Francesc de Borja Moll and Manuel Sanchis Guarner stood out. In history (which was always closely tied with politics and literature), Ferran Soldevila and Jaume Vicens Vives excelled. In poetry (at that time considered the peak form of literature), the figure of Carles Riba became indisputable, although Josep Carner (in exile) retained his status as the “prince of poets”. Riba’s death in 1959 strengthened names that had taken off in the previous decade, such as Salvador Espriu (who released his celebrated play in verse, *Primera història d’Esther*, conceived in 1948, in 1957), and, to a lesser extent, Joan Oliver (who came back from exile in 1948 and combined his personal literary work with publishing). Indeed Oliver, who used the pseudonym “Pere Quart”, perfectly embodied the twofold difficulty that Catalan culture and the entire anti-Franco struggle was facing at the time. On the one hand, it was very difficult to connect with the vivid pre-war cultural world (which many generations were simply unaware of), while it was equally difficult to connect and coordinate the action and cultural potential of the exiles. Based on his personal experience, Oliver was someone who had returned from exile (and was familiar with the cultural world it had generated), and he had also been an important figure in literature during the republican era. He was able to serve as a “bridge” with both the immediate past and the exiles.

In fact, many people served this role as transmitters of what had been done during the republican era to the new

generations, and despite the difficulties, they did a successful job in spite of the inevitable tendency to idealise that culturally vibrant era. This cultural world included extraordinarily important figures who went beyond the strict ranks of intellectuals, such as Pau Casals and Josep Trueta, and others who had been trained as writers such as Agustí Bartra, Vicenç Riera Llorca, Avel·lí Artís Gener (working under the pseudonym of “Tísner”), Pere Calders, Lluís Ferran de Pol, Joan Sales and Mercè Rodoreda.

The writer Rafael Tasis’ actions stand out for his attempt to connect the exiles and those inside the country; he was a correspondent for the magazine *Pont Blau* (1952-1963), published in Mexico by Vicenç Riera Llorca, and its mission was precisely that: to serve as a bridge. Albert Manent (who later replaced him in this role as liaison) described Tasis as a “veritable consul of exiles”.²⁴

Another leading intellectual from the Region of Valencia who forged a rich connection with *Pont blau* was Joan Fuster. Several years earlier, he had published an article entitled “València en la integració de Catalunya” (1950) in *La Nostra Revista* from Mexico; in this article, he upheld the unitary vision of all the Catalan Lands that characterises much of his subsequent work. The secretary of the publication was Vicenç Riera-Llorca, with whom Fuster engaged in a rich, fruitful, long-term exchange of letters. In the 1940s, Riera-Llorca had participated in *Quaderns de l'exili* and was a fervent supporter of the unitary conception of the Catalan Lands, which he also defended in *Pont blau*. Fuster engaged in correspondence with other intellectuals in exile as well (Agustí Bartra, Domènec Guansé, Ramon Fabregat, Miquel Ferrer, etc.). Indeed, this connection with the intellectuals in exile helped him join the “hard core” of the cultural resistance in Barcelona, whom he first encountered in 1954 on a famous journey to the Catalan capital which enshrined him as one of the great names of the day and truly enabled him to exert an influence around the country, as became evident in the subsequent decades.²⁵

The economic, social and intellectual awakening that Western Europe was experiencing after World War II did not reach the Catalan Lands until the 1960s. However, the changes underway did resonate enough with the intellectuals of the 1950s that they saw it as a referent worth following. One prominent figure in this sense was the historian Jaume Vicens Vives. He became quite famous mainly for his *Notícia de Catalunya* (1954), an interpretative synthesis of Catalonia’s past whose slogan was “let’s know ourselves” and which contained his ideas on the country and the politics it should undertake.²⁶ The underlying purpose of the work, and of Vicens Vives, was to use political Catalanism to leave behind reluctance towards the Spanish state and for Catalonia (led by its newfound business sectors) to spearhead a democratisation and modernisation of Spain that would ensconce it among the developed countries in Western Europe. In exchange, this should ensure political recognition of Catalonia, although in his book Vicens did not specify what exactly this would

look like. His theoretical proposal was associated with a political act, namely the creation of a lobby that included the president of the Generalitat in exile, Josep Tarradellas, the writer Josep Pla, and Manuel Ortínez and Joan Sardà. Vicens’ death in 1960 suddenly thwarted the development of this political group and halted a historiographic work which had reached full maturity, precisely the same year that a second, expanded edition of his *Notícia de Catalunya* had been issued with major changes.

In the field of history, Ferran Soldevila also stood out during this period. This historian and literati had become a prime intellectual in the 1930s after having written *Història de Catalunya* (1934-1935); indeed, this work became the embodiment and symbol of the cultural (and historiographic) advances achieved in the first third of the century. Back from exile in 1943, he embarked on writing a *Història d’Espanya* which was a plurinational vision of Spain’s past that sought to contest the uniform, Castile-centred vision upheld by the official historiography. Initially written in Catalan, it was not published until the 1950s in an eight-volume Spanish version issued by Editorial Ariel (1952-1959), after overcoming many difficulties with censorship by the regime. He worked in conjunction with Joan Sales, with whom Soldevila had a fruitful relationship which lasted into the following decade.

Historians were key figures at that time and throughout the entire Franco regime. In fact, in that period they played a legitimising role, as they had in the 19th century. Given the absence of Catalan political institutions (or only those that remained in exile), proof that Catalonia and the Catalan Lands as a whole were historically one nation which had tried to assert its rights over the course of centuries was a weighty argument for the anti-Franco cultural resistance. And the regime put stringent restrictions on historical works for precisely this reason. Vicens Vives’ *Notícia de Catalunya* was supposed to be called *Nosaltres els catalans*, a title that was changed to prevent it from being banned by the censors. Likewise, the “Biographies Catalanes” series, collectively written and promoted by Vicens Vives, had to be given that name to conceal what it really was: a History of Catalonia.

In some cases, historians’ status was bolstered by their literary or cultural activity, as in the case of Ferran Soldevila; in addition to his plays, poetry and stories, he also became the president of the Agrupació Dramàtica de Barcelona. This entity, which started operating in 1952 (although not officially until 1955), was crucial in the revival of Catalan theatre. The decision to appoint him president must have been connected to the success he had garnered with his pieces *L’Hostal de l’amor* (1949) and *Albert i Francina* (1953).

And the opposite also held true during that period: there were writers who contributed to merging personal and collective memory via their memoirs and literary portraits. In the genre of memoirs, Carles Soldevila wrote *Del llum de gas al llum elèctric. Memòries d’infància i joventut* (1951), Josep M. de Sagarra wrote *Memòries*

(1954) and Agustí Calvet (under the pen name “Gaziel”) wrote *Tots els camins duen a Roma* (1958). Calvet said: “Imagine what will be left of that Barcelona and that Catalonia from the early 20th century at the end of the century if we memoirists do not rectify it? And to me, every day it is truer that despite all its flaws, even monstrous ones, that Catalonia was one of the most extraordinary moments it has ever had”.²⁷

What also stand out in this struggle to preserve memory are the biographies from the extremely successful “Homenots”²⁸ series which Josep Pla started in 1958 and completed decades later, after 60 portraits had been published.²⁹ In exile, with the same purpose, *Retrats literaris* (1947) by Domènec Guansè appeared in Chile, and the memoirs of Amadeu Hurtado, *Quaranta anys d’advocat. Història del meu temps* (first published in Mexico in 1956-1958 and later in Barcelona in 1964) became an indispensable source for historians in the 1960s and 1970s. Indeed, in this period, the exiles were still a prime cultural referent, and further proof of this is the impact of the philosopher Josep Ferrater Mora’s *Les formes de vida catalana*, published in Chile in 1944. This book prompted Jaume Vicens Vives to rewrite the last chapter of the second edition of *Notícia de Catalunya*, dedicated to collective psychological triggers according to the theses of the exiled philosopher, which led to a rich exchange of letters between the two.³⁰ Indeed, the correspondence among intellectuals living far from each other is an extraordinarily important source when reconstructing the debates and concerns among the leading figures in this period, even though they were not made public until recently. In addition to the cases cited above, we should also cite as examples the correspondence between Josep Ferrater Mora and Joan Oliver, and between Joan Coromines and Lluís Nicolau d’Olwer.³¹

Publishing inside the country also experienced significant growth. The 43 titles published in 1950 grew year after year until reaching 183 in 1960.³² The number of publishing houses also rose, including El Club dels Novel·listes (1955), Estela (1958) and Nova Terra (1959), and erudite editions like those from the Fundació Bernat Metge, Editorial Barcino and the Fundació Bíblica Catalana resumed publication. After 1951, different publishing houses started awarding prizes for unpublished works in Catalan in different genres at the Nit de les Lletres Catalanes or the Nit de Santa Llúcia, which gave visibility and publicity to Catalan-language culture.³³ However, many of the restrictions placed on Catalan publishing in the previous decade were still in place. This explains why the pre-eminent publishing house at the time was Editorial Selecta, which specialised in new Catalan literature and published almost half of the 800 books issued from 1946 to 1961. The first magazine in Catalan was not issued until 1959, *Serra d’Or* (under the aegis of the Monastery of Montserrat, which maintained a clear anti-dictatorial stance), a publication that played a crucial role as an organ of cultural resistance in the ensuing decades.

Despite the restrictions placed on publishing, there were now essential tools like Catalan dictionaries and grammars. Popular books like *El que s’ha de saber de la llengua catalana* (1954) by Joan Coromines were published, and seminal works by Pompeu Fabra were also re-issued, such as *Converses filològiques* (1954-1956), *Gramàtica catalana* (1956, under the supervision of Joan Coromines) and especially *Diccionari general de la llengua catalana* (1954, with a preface by Carles Riba). However, this latter book did not escape censorship, since numerous ideological restrictions were placed on the examples of the expressions that the dictionary provided.³⁴

In the 1950s, despite the stringent restrictions, Catalan culture became a modern culture on par with the new winds blowing in Western Europe in the post-war period. It regained the values of cosmopolitanism, Europeanism and political and ideological pluralism (with the incorporation of the newest currents like existentialism, the second artistic avant-gardes and the neo-Marxisms which arose after the war) which had emerged in the first third of the 20th century. It also had heterodox figures like Francesc Pujols (a thinker who envisioned a rational, Catalan religion) and Alexandre Deulofeu (the author of a “mathematics of history” which sought to explain the logic of the rise and fall of civilisations). For all of these reasons, Catalan culture now stood in clear contrast with the official ultra-conservative, authoritarian, rigid Spanish culture that was enclosed upon itself, resistant to new ideas (and even to the very notion of democracy) and upheld on eliminating any dissidence and on the existence of implacable ideological and political censorship. However, it is worth noting that during the decade there was a hopeful, albeit ultimately thwarted, dialogue between Catalan and Castilian intellectuals (led by Carles Riba and Dionisio Ridruejo, respectively) within poetry conferences held outside Catalonia (especially in exile). Nonetheless, Jordi Amat has noted that during the brief span from 1952 to 1953, Catalan literature garnered attention in Spain that it had never had before and would never have again thanks to critical Castilian intellectual elites.³⁵

THE EXPLOSION OF THE 1960s

The 1960s brought intense economic growth and swift social changes to the Catalan lands which should be seen as an effect, albeit quite delayed, of the huge sea change that Western Europe experienced after World War II. The massive influx of migrants from the impoverished rural zones of Spain, the arrival of foreign tourists, the tertiarisation of the economy, industrial development and the entrenchment of consumer society were some of the main changes in the Catalan lands at that time, which inevitably had repercussions on the culture of the period. For example, universities underwent a radical shift which enabled them to become nuclei of critical consciousness against the regime. At the Universitat de Barcelona, Cata-

lan language and literature could even be taught after 1961, and in 1965 a Catalan chair was created, occupied by Antoni Comas. The civil society of the day revealed its complexity in its ability to create cultural initiatives and entities of all sorts while assuring an audience and a market capable of sustaining them. Attending a given event (lecture, exhibition, recital) or buying a certain book, record or magazine could become a sign of anti-Francoism and a defence of Catalan culture.

Despite the economic, social and cultural advancements, the Franco regime still held onto its immobilism and repressive attitude until the dictator's death in 1975. Nonetheless, there were also deep-seated political changes. The opposition to the regime organised itself better, and workers began to voice their claims, even though large strikes and public demonstrations were not an uncontested reality until the first half of the 1970s. In 1960, the "fets del Palau de la Música" were held in Barcelona, a tribute to the poet Joan Maragall organised by the Orfeó Català. Despite the fact that it was banned, the audience sang *El cant de la senyera* (which along with *Els segadors* is the anthem of Catalonia), and anti-Franco pamphlets written by Jordi Pujol, who was arrested and sentenced to seven years in prison, were handed out.

Within the Catalan church, too, critical voices started to surface. The abbot of the monastery of Montserrat, Aureli M. Escarré, had to go into exile in 1965 after speaking out against the dictatorship in the newspaper *Le Monde* in 1963, and there was a demonstration of clergy against the dictatorship in Barcelona in 1966. Even the regime itself wanted to change its image, and in the middle of the decade it promoted what it described as "*aperturismo*" (openness), which, according to Joan B. Culla, was nothing more than a "mix of neo-capitalist *desarrollismo* (pro-development), pseudo-liberalisation and basic authoritarianism".³⁶

In the sphere of culture, too, a certain permissiveness on the part of the regime could be sensed, with different measures promoted by minister Manuel Fraga Iribarne in 1962 that allowed Catalan to be used in certain public conferences; in publishing, permission was secured to translate into other languages. However, the censorship continued, and Catalan was still totally excluded from newspapers, radio stations, cinemas and the vast majority of shows and compulsory education, as well as television, which was just appearing as a mass media. The newspaper law of 1966 eliminated prior obligatory censorship because, as Albert Balcells has stated, it trusted "in self-censorship and dissuasion by means of fines, the seizure of publications and suspensions of newspapers", as in the case of the journal *Destino*, which was fined half a million pesetas in 1968 and its director, Nèstor Luján, was stripped of his title.³⁷

The government restrictions were compounded by the fact that from 1940 to 1960, the population of the Principality of Catalonia was calculated to have increased by a million people as the result of massive migration. Sixty-

eight percent of the population at that time spoke Catalan, compared to 75% in 1930.³⁸ In 1930 as well, 75% of the population in the Region of Valencia had spoken Catalan and 90% on the Balearic Islands, while by the 1960s these figures were hovering at around 60% and 80%, respectively.

The changes in the world of ideas were also spectacular. New names appeared, like Joan Fuster, who became the leading intellectual of the period after publishing three key works in 1962: *Nosaltres els valencians*, *Qüestió de noms* and *El País Valencià*. All three articulated what we could call "the Fusterian proposition". His formulation not only made it clear that the Region of Valencia belonged to the Catalan world but also suggested a name for the whole: the "Catalan Lands" which at that time, for the first time, was warmly welcomed by society. "The name does the job", said Fuster.

There had been a vivid awareness of belonging to the same linguistic and cultural community among sectors of intellectuals since the *Renaixença*, which reached its peak in the republican period and survived in exile. The new development was that it was now accepted as a watchword by the majority of anti-dictatorship intellectuals, and by many opposition leaders and parties, which also gave clear meaning to the political project which was to be enacted upon the end of the dictatorship (with opinions split on its timeliness and feasibility, of course).

Fuster's proposal fell within what was called the "reflection on the country" which Jaume Vicens Vives had begun with his *Notícia de Catalunya*, although Fuster had major discrepancies precisely around the need to analyse the land as a whole. A series of works which reflected on the Catalan space or the phenomena which had transformed it during those years also fell within this far-reaching debate. Among the former we should cite *Alacant a part* (1966) by Josevicente Mateo (with a prologue by Fuster), *Els mallorquins* (1967) by Josep Melià (also with a prologue by Fuster) and *Què cal saber de Catalunya* (1968) by Ferran Soldevila (who also took a stance in favour of the idea of the Catalan Lands and had the not explicit but inestimable collaboration of Joan Sales). In terms of essays which inquired into the major changes of the era, worth citing are *Els altres catalans* (1964) by Francesc "Paco" Candel (who suggested that the massive influx of migrants should join their host society and be considered fully-fledged Catalans) and *Turistes, sirenes i gent del país* (1966) by Manuel Costa-Pau (which addressed the impact and importance of the phenomenon of tourism precisely when it was in its infancy). In this general debate on the country, *Com hem estat i com som els catalans* (1968) by Rodolf Llorenç i Jordana (exiled in Venezuela) deserves particular mention, as it sought to respond in an iconoclastic, provocative tone to the theses of Ferrater Mora, Vicens Vives and others about the true nature of the Catalans.

History was still a weighty argument in Catalan national claims throughout the entire 1960s and 1970s. After Vi-

cens Vives passed away, his disciples (Jordi Nadal, Emili Giralt, Joan Reglà, Santiago Sobrequés, etc.) carried on with his work, and Ferran Soldevila once again played an emblematic role with the second revised and much-expanded revision of his *Història de Catalunya* (1962-63), which incorporated the most important contributions since the first edition. Indeed, this act of rewriting the same book twice after more than twenty years is still unique in Catalan historiography. After the second half of the 1960s, Pierre Vilar gained a foothold as a prominent figure in this field thanks to his doctoral thesis *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1964-68). Using a Marxist methodology, he criticised Spanish historiography, showcased the classic Catalan historians and most importantly asserted the existence of a national reality which was denied by the Spanish and French states. This book was enormously successful since, as the author himself admitted, "Catalan society needed a historical justification". Vilar's prestige reinforced the intellectual Marxism which was gaining ground at the time as a hegemonic current not only in the discipline of history but also in all of thinking, literature, arts, humanities and social sciences. The undergirding of this influence was the political pre-eminence attained by the different parties that followed this ideology in the struggle against the dictatorship. Jaume Lorés even spoke about a "Marxist Enlightenment" that was educated and open and "put Catalan culture in touch with many themes of universal culture". However, it did not flourish since the "textbook Marxism" that predominated among the political parties and leaders ultimately won out.³⁹

In the field of historiography, we cannot fail to mention that the end of the decade witnessed the death of Alexandre Galí, the author of a transcendental work on the topic at hand, the monumental 23-volume *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*, which was started in 1944 under the sponsorship of Benèfica Minerva but not published until 1978-86. Joan Fuster could also be included in the list of historians, because of both his written oeuvre and the way he guided the new generations, who kept up the rekindled contemporary intellectual Valencianism, including Eliseu Climent, Alfons Cucó, Joan-Francesc Mira, Ricard Pérez Casado, Màrius Garcia Bonafè and Lluís E. Alpera. And during this same period, figures like Joan Reglà and Ernest Lluch also played this role of intellectual mentors at the Universitat de València, where many of today's crème-de-la-crème of Valencian intellectuals were educated.

The notion of the "Catalan Lands" had extremely deep roots in society, and the main cultural expressions of the day (entities, magazines, movements, publishing initiatives) followed this globalising vision, which was mainly undergirded by the shared language and history. Thus, the "Nova cançó" (New Song) movement had prominent members from all over the land and a huge social and public impact not only in the Catalan Lands but also internationally. It initially centred on a group called "Els

setze jutges" led by Miquel Porter Moix, Remei Margarit and Josep M. Espinàs. Even though they got their start in the late 1950s, they did not emerge until the early 1960s, largely thanks to the creation of record labels like Edigsa (1961) and Concèntric (1965). Their goal was to modernise and popularise songs in Catalan which reflected the concerns of the day, just as the French singer Georges Brassens had done, who was one of the band's initial referents. Other names soon appeared, with different styles and inspirations, including Raimon, Joan Manuel Serrat, Maria del Mar Bonet, Lluís Llach, Ovidi Montllor, Guillermina Motta, Guillem d'Efak, Quico Pi de la Serra, Núria Feliu, Teresa Rebull, La Trinca and many others, some of whom forged solid careers as singers for decades.

In terms of the entities that emerged on the initiative of a very dynamic civil society, the most prominent one is the Òmnium Cultural founded in 1961 by Joan B. Cendrós (who was its secretary for 23 years), Lluís Carulla, Fèlix Millet i Maristany (who was its first president), Pau Riera and Joan Vallvé. Its objective was to defend Catalan culture by training teachers and holding Catalan classes, as well as sponsoring a range of initiatives and assisting to institutions like the Institut d'Estudis Catalans. However, it was shut down by the Spanish police in 1963 and unable to resume its work until 1967 (although in the interim it continued working underground).⁴⁰ After that, it reactivated its activities, primarily by offering language classes and sponsoring different awards, including the Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Founded in 1969 on the initiative of Josep Benet, the purpose of this prize was to recognise "a person who has contributed notably and continuously to the cultural life of the Catalan Lands through their literary or scientific work in Catalan and because of the importance and exemplary nature of their intellectual efforts". The first recipient was Jordi Rubió i Balaguer, a literary scholar and director of the Biblioteca de Catalunya before the war. This prize is still awarded today with 48 recipients to date.⁴¹

In 1961 as well, the Institut d'Estudis Catalans and Òmnium Cultural created the Junta Assessora per als Estudis de Català (Advisory Board for Catalan Studies) in order to train a corps of Catalan teachers, and its first certificates were issued in 1962. Throughout the decade, the IEC made different attempts to secure some kind of recognition and funding from the Barcelona Provincial Council, although to no avail, as it received no subsidies until the end of the dictatorship. However, strong bonds were forged between the IEC and Òmnium Cultural, which funded the IEC and gave it a home in its headquarters in the Palau Dalmau.

The Catalan-language magazines and publishers either founded or consolidated at the time continued. *Serra d'Or* became the benchmark publication for the intellectual resistance. Issued by the Abadia de Montserrat (the reason it was authorised), it was directed by a monk, Maur Maria Boix, although the bulk of the journalism was initially borne by Antoni de Rosselló and later Jordi Sarsanedas.⁴²

It was governed by an Editorial Board on which Josep Benet, Ramon Bastardes and Max Canher had a great deal of clout.⁴³ It managed to connect Catalan-ness with cosmopolitanism, create a platform of debate which encompassed the different sensibilities of the democratic opposition and showcase a plurality of ideas that was unique on the journalistic scene at the time (as far as allowed by the regime's censorship, which turned quite active against the magazine). It is the only magazine that appeared around that time that still exists today, with the exception of the children's magazine *Cavall Fort* (1961), which is also sponsored by the Church and is still published today.

In 1961, *Oriflama* appeared in Vic, particularly targeted at youths, although publication stopped in 1977. In 1966, the cultural weekly *Tele-Estel* appeared, directed by Andreu-Avel·lí Artís (known as "Sempronio"); even though it obeyed the requirement not to discuss political claims or protests, it was temporarily suspended in 1969 and closed in 1970.⁴⁴ In Valencia, the magazine *Gorg* appeared in 1969, led by Joan Josep Senent, with the premise of being a bibliographic newsletter; it continued to be published until 1972, when it was forced to close by government order.

New media appeared in exile as well, such as the *Butlletí d'Informació Catalana* (1961), published in Mexico by Josep M. Murià i Romaní, which was later renamed the *Butlletí d'informació dels Països Catalans* and survived until 1975. And most importantly *Xaloc* (1964-1981), also published in Mexico, which was the continuation of *Pont Blau* and served to keep up the bonds between the intellectuals in exile and those in the Catalan Lands. Directed by Ramon Fabregat (with Vicenç Riera Llorca as secretary), it managed to become a free tribunal for the discussion of ideas that could never have been discussed at home, which is the reason for its lengthy run. It is also worth noting that during this period, several magazines founded earlier were kept alive in exile. The most emblematic example is *Ressorgiment*, from Buenos Aires, directed by Hipòlit Nadal Mallol, which had been founded by emigrants back in 1916 but was updated with the arrival of the exiles and remained in publication until 1972.

As a result of the revival the previous decade and the relatively liberalising measures of 1962, the world of publishing experienced considerable growth between 1961 and 1966 (when 548 titles were issued), and then went through shaky ground until it stabilised in 1972. This temporary slump has been explained by the status of Catalan, which was almost completely excluded from public life and education. The importance of the impetus that came from the authorisation of translation explains why 55% of publications were in Catalan in 1965.⁴⁵

One of the most famous and powerful publishing houses to emerge at that time was Edicions 62, a name that – rather effectively – sought to pinpoint its founding date as emblematic for Catalan publishing. Other smaller publishers also appeared at the time, such as Rafael Dalmau (1959), Ed. Alcides (1961) and Pòrtic (1963), and some

FIGURE 1. The cover of issue 185 of the children's magazine *Cavall Fort*, published in October 1970, reproduced a poster that the great cartoonist Cesc had made for the *Català a l'Escola* campaign.

took on quite ambitious projects. One example is Rafael Dalmau, which launched the "Episodis de la Història" series in 1960, presented in the guise of a collection of brief books on the history of Catalonia, which made up for the lack of a history magazine in Catalan (which would only have been authorised if 75% of its content was in Spanish) and still exists today. Another is the publisher Santiago Albertí, which undertook a four-volume *Diccionari biogràfic* in 1966, which was completed in 1970.

Some of the publishing houses that had only worked in Spanish until then also began to publish in Catalan (such as Teide, Alfaguara, Destino, Ariel, etc.). And this uptick in publishing spread around the Catalan Lands. In Valencia, *Estel* (1962) appeared, while on Mallorca the *Diccionari català, valencià, balear* was concluded in 1962 and its editor, Francesc de Borja Moll, spearheaded the *Biblioteca Raixa*, which had been created the previous decade.

One peculiar case was Edicions Proa, which was initially founded in Badalona in 1928 by Josep Querat and Marcel·lí Antic and reappeared in Perpignan in 1951 (thanks to Josep Querat); in the 1960s, it returned to Barcelona and became part of the Aymà publishing house, directed by Joan Oliver. One very clear sign of the crisis in Catalan publishing in exile abroad is that, unlike magazines, it was negatively affected by the rise in publishing

inside the country. However, there were also new initiatives promoted from Barcelona but published abroad to avoid censorship, such as Edicions Catalanes of Paris, spearheaded by Jordi Pujol, Josep Benet and Albert Mament. It was able to publish titles like *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco* (1973) and as ambitious a work as the six-volume *Panoràmica del nacionalisme català*, (1975-1976) by Fèlix Cucurull, which has not yet been reissued in Catalonia.

In terms of the literary world, Mercè Rodoreda emerged with *La plaça del diamant* (translated as *The Time of the Doves*, 1962), which was considered the best novel of its genre since the war. It was published by Club Editor, founded in 1959 with Joan Sales at the helm, which played a significant role in the recognition garnered by the author.⁴⁶ Indeed, in 1969 Sales also published an expanded version of his Civil War novel, *Incerta glòria* (which appeared in a mutilated version in 1956), that did not earn the recognition it deserved until the following decade. Writers from the Balearic Islands also became prominent, such as Llorenç Vilallonga with *Bearn* (1961) and Blai Bonet; a decade earlier, Bonet had published the novel *El mar* (1958), and at that time he issued his poetry book *L'evangeli segons un de tants* (1967). In poetry, the changes were also ground-breaking, as is evident in the comparison between the anthology prepared by Joan Triadú in the early 1950s and the one assembled by Joaquim Molas and Josep M. Castellet in 1963, which enshrined what was known as “historical realism” with Neo-Marxist inspiration and showcased the works of authors like Joan Oliver and Gabriel Ferrater.⁴⁷ In Valencia, the figure of Vicent Andrés Estellés stands out, about whom Fuster said that “it’s been centuries since such an intense, powerful voice in poetry has emerged from the Region of Valencia”.⁴⁸

In terms of theatre, for different reasons related to the obstacles put up by censorship, the Agrupació Dramàtica of Barcelona had to fold in 1963, although in its place the company that would later be known as Els Joglars appeared in 1962. The Escola d’Art Dramàtic Adrià Gual picked up where they left off, led by Ricard Salvat and M. Aurèlia Capmany (a writer with an extensive dramaturgy output), which became the Companyia de Teatre Adrià Gual in 1966. At that time, the great international playwrights were Bertolt Brecht and, to a lesser extent, Jean-Paul Sartre. Auteur theatre gained ground, as did a niche for the theatre of the absurd and avant-garde, most prominently via Manuel de Pedrolo and Joan Brossa, who also branched off into novels and poetry, respectively. In fact, Pedrolo cultivated almost all genres and was one of the most prolific Catalan writers, and one of the most heavily punished by the censors.

The May ‘68 events in Paris and similar movements seeking liberation in politics and everyday life fell on deaf ears in Spain and had no visible consequences until the subsequent decade. However, as Triadú noted, since early in the decade, “youthful winds, new ones, have been shak-

ing up Catalan culture, imposing rhythms on it, creating distinctions and laying the groundwork which through the entire decade has been shaping the practice which has been, without previously calling it thus, a cultural policy”.⁴⁹ Civil society’s desire to articulate a cultural policy had been the driving force behind the Primer Congrés de Cultura Catalana (1964).⁵⁰ Planned since 1961, it covertly ended in 1964 at a gathering of 300 participants, with official representatives from all over Catalan Lands (with the participation of Joan Fuster and Josep M. Llompart as emblematic figures from the Region of Valencia and the Balearic Islands, respectively). Some talks had to be improvised, and even though it was a premature initial attempt in the judgement of the organisers themselves, it was like a large-scale general rehearsal of what would be done in the ensuing decade, after the dictator was dead, and had enormous public resonance.

The initiative to publish the *Gran Enciclopèdia Catalana*, whose first volume was released in 1969, also reflected a desire to lay a solid groundwork for a future cultural policy. In the prologue, its director, Jordi Carbonell, explained that the idea of translating a foreign encyclopaedia had been rejected and instead the decision was taken to “start from scratch” because the editorial team believed that the “GEC could be the effort of a generation of Catalan intellectuals to create a reference work that corresponded to the present cultural, social and economic situation of the Catalan Lands”.⁵¹

In a similar vein, in 1968 the Universitat Catalana d’Estiu was held in the Northern Catalonian town of Prada del Conflent, outside Spanish jurisdiction. This experiment was supposed to carve the model that a future sovereign Catalan university would follow, which sought to reconcile an innovative, universal approach with the need to elevate Catalan language, culture and sciences. The Deixonne Law of 1951 paved the way for a favourable context for languages categorised as “regional” in France, which enabled the Grup Rossellonès d’Estudis Catalans to be created, an entity which along with the Grup Cultural de la Joventut Catalana promoted that university initiative which still exists today.

THE ATTACK ON THE INSTITUTIONS

The 1970s were years of major political upheaval. The death of General Franco in 1975 precipitated the end of the dictatorship. However, there were no democratic changes until 1977, and they would not have been possible without keen, intense grassroots pressure. The writer Isabel-Clara Simó, then the director of the combative magazine *Canigó*, recalls that in 1976 not a day went by without a demonstration. And alongside the political protests there was also a huge upswing in strikes thanks to the surge in the union movement.

Since the beginning of the decade, the democratic opposition movement had managed to coalesce in united

groups which gave it a strength it had not had in the past. The world of culture played a major role in this, since in 1970 an *Assemblea Permanent d'Intellectuals, Professionals i Artistes de Catalunya* was formed, the outcome of the lock-in at the monastery of Montserrat to protest the dictatorship. This became the embryo of a broader movement that the following year gave rise to the *Assemblea de Catalunya*, which brought together the main opposition parties, civic entities and individuals. The idea of holding another *Congrés de Cultura Catalana* encompassing all the Catalan Lands was gestated within this assembly of intellectuals, and it was indeed held in 1975-77.

This congress, unlike its underground counterpart in 1964, had far-reaching social repercussions. After a call issued by the *Col·legi d'Advocats de Barcelona*, 15,000 people and more than 1,500 entities joined it, and it held an organised, systematic debate which discussed topics extending beyond what the term "culture" usually encompasses, such as land planning, healthcare structure, agriculture and (political) institutions.⁵² An expanded, almost anthropological, notion of culture was chosen because the goal was to determine the policies that should be pursued not only in the sphere of culture but also globally, given the expectation of a regime change that would make it possible to create self-governing entities around the Catalan Lands. And, in fact, it was spearheaded by intellectuals, professionals, scientists and artists. Therefore, for the first time, Catalan intellectuals met in a huge, long-lasting assembly to take decisions on key issues in the survival and modernisation of the Catalan culture and nation. This would never again be repeated on this scale and with this social impact.

The congress played an essential role in the spread of the term "Països Catalans" (Catalan Lands), since it confirmed the existence of a shared culture and language. Therefore, it should come as no surprise that throughout the decade this topic was at the core of the debate about the country beyond the Principality of Catalonia. In the Region of Valencia, the works *El País Valencià i els altres* (1972) by Emili G. Nadal and *Els veritables altres catalans* (1973) by Domènec Valls appeared, while in Northern Catalonia in 1974, Pere Verdaguer released his *Defensa del Rosselló català* and Llorenç Planes issued his *El petit llibre de la Catalunya Nord*, which made a decisive contribution to the widespread acceptance of this term around the land.

The cultural resistance of the era was characterised by being what some have described as a popular front effort because it combined national claims with social justice, as it was heavily tinged by Marxism (which was the dominant current within the political opposition), even though it encompassed a much broader range of ideologies which even included social democracy, progressive Catholicism, Christian democracy and Catalanist republicanism inherited from the pre-war period. In reality, it was like a kind of Catalan-style "historical compromise" to ensure the continuity and modernisation of Catalan language

and culture and to topple the dictatorship. It managed to build a feasible cultural market under extremely adverse conditions which started in the 1960s, exploded in the 1970s and made steady headway in the subsequent decades under more favourable circumstances. It even created its own aesthetic, which is quite evident not only in the literature, theatre and music of the day but also in art. In this latter sense, posters illustrated by artists like Joan Miró, Antoni Tàpies and Guinovart played a key role in showing the artistic avant-garde's commitment to political and cultural claims to the public at large. At that time, the anti-Franco artistic aesthetic was openly avant-garde, thanks to the political commitment of artists who were quite internationally renowned at the time, like Miró and Tàpies. The former, a member of the pre-war avant-garde and active until his death in 1983, was able to witness the foundation bearing his name open in Barcelona in 1975. The latter, an indisputable figure in the second-wave avant-garde, imbued his works from the 1970s with a strong dose of political commitment, as attested to by his paintings, which often include the Catalan flag, such as *L'esperit català* (1971).

However, there was a crackdown in government repression against culture between 1969 and 1974, putting an end to the relative tolerance of the 1960s precisely because of the headway made. Albert Balcells has recalled that between 1971 and 1975, illegal repression was also waged by fascist and Spanish ultra-nationalistic groups which acted parallel to the law, with attacks against bookshops, publishing houses, distributors, magazines, etc.⁵³

The first newspaper in Catalan after the war was *Avui*, which did not appear until 1976, after the dictator's death. The next one was *El Punt*, in 1979, which falls outside the period discussed in this article. Previously, there had only been a weekly section or occasional articles written in Catalan in newspapers like *El Correo Catalán*, *Tele Express*, *Diario de Barcelona* and *Mundo Diario*, especially after 1974. That same year, a few programmes began to be broadcast in Catalan on the radio and even on official television stations (TVE). In terms of magazines for a general readership, *Canigó* was prominent; it was founded in Figueres in the 1950s, moved to Barcelona in 1971 and was completely Catalanised under the leadership of Isabel-Clara Simó.

It is worth noting that both *Avui* and *Canigó* (the latter more systematically and consistently) upheld the idea of the cultural and linguistic unity of the Catalan Lands, which was also shared by many other cultural magazines which emerged during that period, such as *Els Marges* (1974), *Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans* (promoted by Miquel Tarradell in 1978), *L'Espill* (spearheaded by Joan Fuster in 1979 in Valencia) and *Randa* (founded in 1975, focused on the Balearic Islands and directed by Josep Massot i Muntaner). At first, even the magazine *L'Avenç* (1977) had a section entitled "Història dels Països Catalans", which was omitted when the magazine was reissued in 1978.

In terms of publishing in Catalan, after the stabilisation in 1972 (with 444 titles), it rose slightly until it reached 611 titles in 1975, a figure on par with 1936.⁵⁴ In 1976, it began an upswing (with 872 titles) that lasted into the 1980s and 1990s, with figures that would have been unthinkable in the 1970s (6,994 titles in Catalan were published in 1997 alone). This spectacular about-face reveals the heavy pressure that the Franco regime's restrictive measures had put on Catalan publishing. We only have to consider the sheer volume that came from the possibility of publishing manuals and textbooks (when Catalan-language instruction at all levels was instituted in 1977) or the importance of there being institutional publications and public bodies (Generalitat de Catalunya and Generalitat de València, regional governments, provincial councils, town halls, etc.) that were able to support publishing in Catalan after the 1980s.

Large print runs were possible in this favourable context. Thus, *Mecanoscrit del segon origen* by Manuel de Pedrolo, which was issued in 1974, sold 450,000 copies by the late 1990s (only counting commercial editions). Sales of the short story compilation by Pere Calders, *Cròniques de la veritat oculta*, published in 1955, which revealed him to be a master of the genre, took off in 1978, when the company Dagoll Dagom made a theatrical version of it, *Antaviana*. After that, its sales continued apace and reached 170,000 copies by the end of the 1990s.⁵⁵

In the second half of the 1970s, there was also a considerable upswing in the number of Catalan speakers. In 1975, Catalonia hit a historically low number of Catalan speakers (60%), while this figure was 55% in the Region of Valencia and 75% on the Balearic Islands. In 1981, Catalonia began to recover (62%), but the rate dropped in the Region of Valencia (52%) and the Balearic Islands (73%). Clearly, the Generalitat de Catalunya's 1977 policy of making Catalan official and normalising it was having positive effects.

The public restoration of Catalan made it possible for there to be quite notable audience theatre hits, especially in politically-conscious plays at the start of the decade, such as *El retaule del flautista* (1970) by Jordi Teixidor and *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels obrers de Catalunya* by Maria Aurèlia Capmany and Xavier Romeu. The latter, written in 1970, was staged semi-underground in different venues until it officially premiered in Barcelona in 1976. Likewise, the new climate made it possible for cinema in Catalan to exist, which clearly tended to be political and pro-Catalan, in the guise of either documentaries such as *La Nova cançó* (1976) and *Canet Rock* (1976), both directed by Francesc Bellmunt, and *Informe general* (1977) by Pere Portabella, or historical films, like *La ciutat cremada* (1976) by Antoni Ribas and *Companyys, procés a Catalunya* (1979) by Josep M. Forn.

The list of fiction writers was growing incessantly in this decade, which witnessed the consolidation or emergence of Baltasar Porcel, Terenci Moix, Marta Pesarrodo-

na, Montserrat Roig, Pere Gimferrer, Robert Saladrigas, Quim Monzó, Joan Francesc Mira, Jaume Cabré and Maria Àngels Anglada, along with Josep M. Benet i Jornet and Rodolf Sirera in dramaturgy.

At the start of the decade, the field of poetry was shaken by the death of Josep Carner in Brussels, shortly after he had made a brief visit to Catalonia. And the 1970s were when names like Miquel Martí i Pol (who garnered extraordinary public success) Maria Mercè Marsal, Miquel Bauçà, Joan Vinyoli, Feliu Formosa and Vicent Andrés Estellés truly gained a foothold. Poetry had a significant public presence, primarily thanks to the Nova Cançó singers who spread works by authors that otherwise would hardly have left the circles of poetry connoisseurs. One example of such a singer is Raimon, who sang poetry by Salvador Espriu in the 1960s "like nobody else could", as the poet himself acknowledged; in the 1970s, he sang songs with lyrics from 15th-century poets, especially Ausiàs March. The singers also wrote their own lyrics for songs that became major hits and even anthems of the period, such as *Diguem no*, also by Raimon, and especially *L'estaca* by Lluís Llach, which today remains a song of struggle and freedom that has spread beyond our borders. M. Àngels Anglada gives an idea of the prominence of poetry at the time, when she says that the Catalan Lands are fertile in poets and that the print runs of poetry books at the time were outstripped by very few other countries.⁵⁶

The political commitment of the great musician Pau Casals, in exile since the instatement of the dictatorship, also earned international recognition in 1971, when he composed the "Hymn to the United Nations" and was awarded the Peace Medal. On the occasion, he delivered his famous speech where he asserted his status as a Catalan and spoke about Catalonia as "the greatest nation in the world" because back in the 11th century it had been the site of the Assemblies de Pau i Treva (Peace and Truce Assemblies), the forerunner of parliamentarianism in Europe.

The general interest in history not only remained as it was in the 1960s but it even surged, especially the most recent stages in history, when the dictatorship's version had long been the only one. Therefore, it should come as no surprise that the historians who became quite publicly famous were those who specialised in the contemporary period, especially the triad comprised of Josep Fontana (the top representative of historiographic Marxism), Josep Termes (an expert in social movements and defender of the existence of a grassroots Catalanism back in the 19th century) and Albert Balcells (who studied the workers' movement and Catalanism and wrote the best syntheses of the period). One major new development in the period was the advent of female professional historians at universities, a world that until then had been almost the exclusive realm of men. As examples we can cite Eva Serra, Núria Sales and Eulàlia Duran, all three of whom specialised in the modern age (16th-18th centuries) and played a decisive role in studying a period which had barely been examined until then. Other prominent names

include Carme Batlle and M. Teresa Ferrer Mallol specialising in the Middle Ages.

The issue of gender had arisen in the 1960s, but it truly came to the fore in the 1970s because of the social importance of the feminist movement at that time. The writer M. Aurèlia Capmany reveals this change in two of her works, as she first published *La dona a Catalunya. Consciència i situació* (1966), and then *El feminisme a Catalunya* (1973) became an essential referent on this issue. One important expression of the degree of maturity that the women's movement had reached by then were the Jornades Catalanes de la Dona (Catalan Women's Conference, 1976), held for four days in the auditorium of the Universitat de Barcelona, where the complexity and plurality of the feminism of the day stood out. The following year, a feminist publishing house appeared in Barcelona, La Sal, which promoted the "Clàssiques catalanes" collection with the goal of reviving female authors from the Middle Ages to the contemporary era.

The feminist claims, the new role of youth, the criticisms of everyday life, sexual liberation, pacificism and communalism were all topics that had emerged worldwide with the social shift in the late 1960s, with movements like May '68 in Paris and the student mobilisations in the United States, Germany, Italy and Mexico. However, they did not emerge in Catalonia until the following decade. Coupled with these new concerns, an interest in psychedelic experiences, rock music, the hippie movement and the counterculture also sprang up, all of which had repercussions on the Catalan Lands, where these alternatives to technological progress and capitalist society took on a somewhat anarchic bent. What we could broadly encompass under the umbrella term "Catalan counterculture" was particularly noticeable in music, with events such as the Canet Rock Festival (started in 1975), figures like the singers and poets Pau Riba and Jaume Sisa, mythical places like the islands of Ibiza and Formentera (havens of the international hippie movement), certain underground comics and paintings, and even films centred on personalities who reflected the aesthetic of the movement – like Ventura Pons' *Ocaña, retrat intermitent* (1978) – or their aspirations – like Francesc Bellmunt's *L'orgia* (1978).

The liquidation of the Franco regime made it possible for prominent figures to return from their cultural exile, such as the mythicised Minister of Culture, Ventura Gassol, but most importantly it allowed President Tarradellas to come back and the Generalitat de Catalunya to be recognised by the Spanish government in 1977. This marked the end of the exile that had been prompted by the Civil War. With the return of the most representative political institution, Tarradellas became the last exile of anti-Francoism. Naturally, this does not mean that other people did not stay outside the country, or that other exiles did not begin then, reflecting the politics of the day.⁵⁷ In fact, even today we can find a very different, not so large exiled community, but it represents a high political stripe.

The contributions made by the personal testimonials of the returned exiles in the 1960s and 1970s were crucial in retrieving the memory of the culture, society and politics from the republican era and the experience of exile itself in the ensuing decades. While our current knowledge of the pre-war period is beginning to be quite complete, even beyond the experts, the culture and world of exile has not managed to become fully integrated into global visions of the 20th century. Even today, it is a kind of historical parallel which we are challenged to reclaim, especially its cultural dimension, since extraordinarily important contributions were made which we cannot afford to lose.

It is undeniable that since the 1980s, especially thanks to the efforts of the Generalitat de Catalunya and the regional governments of the Region of Valencia and the Balearic Islands (when the pro-Spanish right was not there, which governed them for many years), as well as Andorra, Catalan language and culture have experienced meteoric development, even though linguistic normalisation has come upon (and still does today) outrageous constraints and realms where Catalan can only play an incidental role (film, comics, private television stations, electronic games, etc.). But what is most surprising is that at no time has the idea of compensation for the repression suffered throughout so many years ever arisen, even though it had such adverse sociolinguistic consequences for Catalan culture and language. The state public institutions should have taken measures to make reparations for the ground lost during the dictatorship.

NOTES AND REFERENCES

- [1] "Ponència sobre els continguts culturals del Congrés de Cultura Catalana elaborada pel secretariat cultural", in *Congrés de Cultura Catalana. Manifest i documents*, vol IV, Països Catalans, 1978, pp. 19-20. The other quotes in this paragraph are also extracted from this same document.
- [2] Josep Benet, *Catalunya sota el règim franquista*; Paris, 1973; reissue: Barcelona, 1978; Josep M. Solé and Joan Villarroya, *Cronologia de la repressió de la llengua i cultural catalanes*, Ed. Curial, Barcelona, 1994; Santi Cortés, *València sota el règim franquista*, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Valencia – Barcelona, 1995; Josep Massot i Muntaner, *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1978.
- [3] In an article with the same title in the newspaper *Avui*, 28 January 1995, p. C4.
- [4] By 1939, Casals, Carner and Gassol were already away from Catalonia, but they remained faithful during an exile that lasted virtually until their dying days. The same holds true for Picasso, who always proclaimed his identity as a "Catalan born in Málaga who lived in Paris", according to his own self-definition.

- [5] Josep Faulí. *Els Jocs Florals de la Llengua Catalana a l'exili, 1941- 1977*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.
- [6] Albert Manent, *La literatura catalana a l'exili*, Curial edicions, Barcelona, 1989. Robert Surroca i Tallaferro, *Prensa catalana de l'exili i de l'emigració 1861-1976*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2004.
- [7] Daniel Díaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Edicions La Magrana, Barcelona, 1993.
- [8] Josep Palau i Fabre, "Temps congelat", *Avui* 11-V-1995, p. IX.
- [9] Albert Balcells, Santiago Izquierdo and Enric Pujol, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol II. De 1942 als temps recents*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2007.
- [10] Personal letter dated 19 December 1995.
- [11] J. Palau i Fabre, "Temps..."
- [12] Even though he was not a member of the group, we could also include Agustí Calvet, known as "Gaziel", on the list.
- [13] Francesc Montero, *Manuel Brunet: El periodisme d'idees a l'ull de l'huracà*, Afers, Catarroja, 2016.
- [14] Joan Samsó, *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2 vols., Barcelona 1994-1995. Albert Balcells, *Els Estudis Universitaris Catalans (1903-1985)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011.
- [15] J. Samsó, *Op. cit.* p. 348.
- [16] Joan Triadú, *Una cultura sense llibertat*, Aymà, Barcelona, 1978 pp. 78-79.
- [17] All the quotes come from the work cited above, *Una cultura...*
- [18] Enric Pujol, "Controversial Dalí. The politico-ideological controversy with the Catalan intelligentsia", *Transfer. Journal of Contemporary Culture*, no. 1, Institut Ramon Llull, Barcelona, 2006.
- [19] See J. Samsó, *Op. cit.* and A. Manent, *Op. cit.*
- [20] Maria Josepa Gallofré, *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991.
- [21] Interview in *Avui* newspaper, 5 April 1994, p. 14.
- [22] J. Triadú, "La resistència cultural" in M. Costa-Pau (dir.) *Els Països catalans*, vol. XI, of *Ulisses. Enciclopèdia de la recerca i la descoberta*, Ed. Ulisses, Barcelona, 1984, p. 88.
- [23] Albert Manent, *La represa. Memòria personal, crònica d'una generació*, Ed. 62, Barcelona, 2008.
- [24] "Albert Manent o la memòria de l'exili" in Enric Pujol (coord.), *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 2003, p. 228.
- [25] This led to a split between Fuster and the "Torre" group in Valencia, led by Casp i Adlert.
- [26] Enric Pujol, "Notícia de Catalunya i el projecte polític vicencià", in *Tres imprescindibles: F. Soldevila, J. Vicens Vives i P. Vilar*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015.
- [27] In a letter dated 16 October 1950 cited by Manuel Llanas, *Gaziel: Vida, periodisme i literatura*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, p. 384.
- [28] According to Pla himself, the "homenots" (big men) were those "who have left positive works in the country and have set the tone of the era in which they lived".
- [29] They were compiled in four volumes of his *Obra completa*, issued by Ed. Destino: volume 11 (1969), 16 (1970), 21 (1972) and 29 (1975).
- [30] In a letter dated 19 March 1954, Vicens told him: "the Catalanists across the Atlantic should contribute the experience and values which we in this country are lacking". J. Clara, P. Cornellà, F. Marina and A. Simon, *Epistolari de Jaume Vicens*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1994, p. 73.
- [31] Joan Oliver and Josep Ferrater Mora, *Joc de cartes 1948-1984*, overseen by Antoni Turull, Ed. 62, Barcelona, 1988. *Epistolari Joan Coromines & Lluís Nicolau d'Olwer*, overseen by Josep Ferrer and Joan Pujades, Fundació Pere Coromines, Barcelona, 2008. The latter is volume 12 of a collection that compiles the letters between Joan Coromines and other prominent authors, including Pompeu Fabra, Carles Riba, Josep M. de Casacuberta, Francesc de Borja Moll, Joan Fuster, Joan Sales, Josep Pla, Hipòlit Nadal Mallol and Avellí Artís i Balaguer.
- [32] Francesc Vallverdú, "La llengua catalana. Els llibres", in Pere Gabriel (dir.) *Història de la cultura catalana*, volume X, Ed. 62, Barcelona, 1998, p. 77.
- [33] Josep Faulí. *Mig segle de la nit de Santa Llúcia. La Festa de les Lletres Catalanes (1951- 2000)*. Òmnium Cultural, Barcelona 2000.
- [34] "Reincorporació al Diccionari General de la Llengua Catalana de les supressions atribuïbles a la censura", in *Documents de la Secció Filològica I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1990.
- [35] Jordi Amat, *Las voces del diálogo. Poesía i política en el medio siglo*, Ed. Península, Barcelona, 2007. More recently, Carme Riera mentioned the absence of a similar dialogue after the Franco regime in "Els ponts del diàleg" (*Cultura/s*, no. 857, 1-XII-2018). Albert Balcells. *Cataluña ante España: los diálogos entre intelectuales catalanes y castellanos, 1888-1984*. Milinio, Lleida 2011.
- [36] Joan B. Culla, *El franquisme i la transició democràtica*, vol. VII of *Història de Catalunya*, Ed. 62, Barcelona, 1989, p. 362.
- [37] Albert Balcells, *Història de Catalunya*, L'esfera dels llibres, Barcelona, 2004, p. 831.
- [38] Francesc Vallverdú, *Op. cit.*, pp. 71-72.
- [39] Jaume Lorés "El marxisme entre nosaltres", *Serra d'Or*, October 1983, p. 17.
- [40] Josep Faulí. *Els primers quaranta anys d'Òmnium Cultural*. Proa, Barcelona 2005. The author's 1981 doctoral thesis from the Universitat de Barcelona is on the same topic but is more extensive and contains more information.
- [41] *Tot un honor: 50 anys del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes*. Galaxia Gutenberg, Barcelona 2018.
- [42] Carme Ferré Pavia, *Intel·lectualitat i cultura resistents. Serra d'or 1959-1977*, Ed. Galerada, Cabrera de Mar, 2000.

- [43] Carles Barba, “La primera redacció de *Serra d’or*”, *Cultura/s* 13-VIII-2016, p. 5.
- [44] Josep Faulí et al. *Tele/Estel, Arreu, Oriflamai Presència: cinc revistes catalanes entre la dictadura i la transició*. Col·legi de Periodistes de Catalunya-Diputació de Barcelona, Barcelona 1988.
- [45] F. Vallverdú, *Op. cit.*, p. 77-78.
- [46] Mercè Rodoreda, Joan Sales, *Cartes completes (1960-1983)*, overseen by Montserrat Casals, Club Editor, Barcelona, 2008.
- [47] Àngel Carmona wrote the *Antologia de la poesia social catalana* (1970) in this same vein.
- [48] J. Fuster, *Literatura...*, p. 358.
- [49] J. Triadú, *Op. cit.*, p. 152.
- [50] Josep Lluís Martin Berbois, “La Residència Universitària de Sant Antoni i el Primer Congrés de Cultura Catalana (1964)”, in *L’Escola Pia de Sant Antoni: dos-cents anys al barri i a Barcelona*, Barcelona, 2016.
- [51] Max Canher was in charge of the publication, the linguistic consultant was Ramon Aramon i Serra, and the general consultants were Francesc de B. Moll, Manuel Sanchis Guarner, Joan Hernández Mora, Joan Fuster and Josep M. Llompart.
- [52] Jaume Fuster, *El Congrés de Cultura Catalana. Què és i què ha estat?*, Ed. Laia, Barcelona, 1978.
- [53] A. Balcells, *Història...* p. 831.
- [54] F. Vallverdú, *Op. cit.*, p. 79.
- [55] This information and that on the speakers is from F. Vallverdú, *Op. cit.*
- [56] M. Àngels Anglada “Poesia catalana contemporània”, in M. Costa-Pau, *Els Països Catalans*, Ed. Ulisses, Barcelona, 1983, p. 59.
- [57] Enric Pujol, “The great exodus of 1939 and other exiles of the 20th Century”, *Catalan Historical Review*, No. 2, Institut d’Estudis Catalans, 2009.

BIOGRAPHICAL NOTE

Enric Pujol Casademont (Figueres, 1960) has a PhD in History from the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) and is a member of the Institut d’Estudis Catalans. He is the author of *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània* (1995), *Història i reconstrucció nacional* (2003) and *Figueres, la Gernika catalana* (2019). He is the co-director of the *Diccionari d’historiografia catalana* (2003) and the *Diccionari dels diputats de la Mancomunitat de Catalunya* (2016). He was the curator of the Museu de l’Exili in La Jonquera and director of the Casa de la Generalitat in Perpignan (2005-2007).

Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section

Teresa Abelló i Güell was born in Vinaixa (Lleida) but is a Barcelonan by adoption. She is an associate professor of Contemporary History at the Universitat de Barcelona. She earned her degree at the same university in 1979 with a thesis entitled *El neomaltusianisme a Catalunya: Luís Bulffi i la Liga de Regeneración Humana*.

She worked as a researcher at the International Institute of Social History in Amsterdam from 1982 to 1984 and earned her doctorate from the Universitat de Barcelona in 1984 with a thesis overseen by Josep Termes, which Edicions 62 published in 1987 with the title of *Les relacions internacionals de l'anarquisme català, 1881-1914*. It clearly explains Catalans' participation in the reorganisation of an anarchist international from the 1880s until the outbreak of World War I, along with the repression sparked by terrorism; this was not a phenomenon exclusive to Barcelona, although that city did witness one of its most tragic episodes.

Her career as a researcher is related to the study of social movements, specific aspects of the workers' movement and anarchism, as well as cultural factors related to them. In this sense, she has been a member of consolidated research groups such as the "Grup de recerca i anàlisi del Món Actual" and the "Grup d'Estudis d'Història de la cultura i el intel·lectuals", which have resulted in her participation in countless national and international conferences and her authorship of monographic chapters in different collectively-authored books and numerous articles in specialised journals.

In addition to the book published from her doctoral thesis, she is the author of *El movimiento obrero en España, siglos XIX y XX*, published in Barcelona in 1997; *El debat estatutari del 1932*, published by the Parliament of Catalonia in 2007, which focuses on the discussions held in the Courts around the text of the Statute of Autonomy until it was approved; the monograph *Vinaixa, passat i present*, published by the Institut d'Estudis Ilerdencs in 2010; and *La CNT, papers de l'exili i de la clandestinitat*, published by Afers and the Centre d'Estudis Històrics Internacionals in 2013, which examines the debates and internal dissidences of the Confederación Nacional del Trabajo (CNT) in exile during the Franco dictatorship.

She has contributed to numerous collectively-authored works. Her most important ones include the chapters she

wrote for volumes six and seven of the *Història de Barcelona. El segle XX. De les annexions a la fi de la Guerra Civil*, published in 1995, and *Escolta Espanya! Catalunya i la crisi del 98*, published by Proa in 1998, which she co-authored with Josep Termes.

Individually, noteworthy projects include her contribution to volume VIII of *Història, política, societat i cultura al PPCC*, published by Enciclopèdia Catalana in 1995, where she analyses the dynamics of urban working-class society in the new industrial society; her text on "L'obrerisme i els conflictes socials a la fi del segle" as part of the book *La resposta catalana a la crisi i la pèrdua colonial de 1898*, published by the Generalitat de Catalunya in 1998; her text on "La repressió fins al reconeixement internacional de règim" for volume V of *El Franquisme a Catalunya*, published by Edicions 62 in 2006; and her reflection on the Catalan exile in volume VI of *La guerra Civil a Catalunya*, also published by Edicions 62 in 2007. Furthermore, she contributed to volumes I and III of *La Segona República (El temps de les il·lusions 1931-33 and Guerra i Revolució 1936-39)*, published by Ara Llibres in 2015.

In the field of politics, she was the co-author of the book *Lluís Companys, president de Catalunya: biografia humana i política*, published in 2006 by the Generalitat de Catalunya, and she contributed to volume II of *Il Mazziniano nel mondo* published by Domus Mazziniana de Pisa in 1995, in which she assessed Mazzini's influence on Spanish republicanism in the 19th century.

In line with her aforementioned research interests, worth noting are her texts on "El control de la natalitat com a mitjà revolucionari a principis del segle XX" in *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània, de 1814 a 1975*, a book published by the Universitat de Barcelona in 2005, and the chapter analysing how the thorny social question was addressed in such a well-defined institution as the Ateneu Barcelonès, written for the book *L'Ateneu Barcelonès, un segle i mig d'acció cultural*, published by Magrana-RBA in 2006.

In the realm of relations between working-class social groups and the cultural avant-gardes, she contributed to volume I of the book *La Transició a Catalunya (1975-1984)* published by Edicions 62 in 2008, with a chapter on "La cultura catalana a l'inici de la transició, un esforç titànic per recuperar la memòria i la identitat".

Also important is her study on the relationship between the workers' movement and the cultural avant-gardes published in *SALVAT-PPASSEIT poetavantguardistacatalà*, which was issued by Edicions 62 and Arts

Santa Mònica in 2010, and “Política y vanguardias culturales: la configuración de un sector intelectual al entorno de la Mancomunitat de Catalunya, y la construcción de las mitologías urbanas barcelonesas”, which appeared in the book *Claves del Mundo Contemporáneo*, published by Comares in 2013.

More recently, she wrote “La Tancada d’intellectuals a Montserrat” for the book *Barcelona 60’s. Entre Caputxinada i Gauche Divine*, published by Éditions Hispaniques de la Sorbonne in 2018 (the outcome of an international gathering held at the Sorbonne in 2017).

As a result of the research she conducted within different research projects funded by the Ministry of Education and Science and the Ministry of Universities, Research and Development, she has contributed to the collectively-authored works *Les identitats a la Catalunya Contemporània*, published by Galerada SCCL (2009) by analysing “La identitat obrera en la historiografia: representacions i autorepresentacions del moviment anarquista català al segle XIX”, along with “La CNT davant el desafiament de la reorganització sindical de la dècada dels seixanta” in *Quan tot semblava possible. Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*, published by Publicacions de la Universitat de València in 2018.

Turning now to analyses of specific personalities, she has written interesting texts on Joan Peiró in *Llums enmig de la barbàrie. Memòries sobre el salvament de vides durant la Guerra Civil a Catalunya*, published by Memorial Democràtic in 2013. Additionally, in her study on Salvador Seguí, she offers a historiographic survey of the relatively broad, and repetitive, range of publications on this workers’ leader and the reasons for them, published in *Naciones en el Estado-Nación: la formación cultural y política de naciones en la Europa contemporánea*, issued by Base in 2014, which was the outcome of the “Galeusca” historiographic reflection workshop held in Bilbao that same year.

As an editor, she has worked most prominently on *La dictadura franquista. La institucionalització d’un règim*, published by the Universitat de Barcelona in 2012, and the book paying tribute to Josep Termes, entitled *Josep Termes. Catalanisme, Obrerisme, Civisme*, published by Afers in 2013. In the latter, not only did she serve as the editor, but she also wrote an analysis of Termes’ historiographic work entitled “Josep Termes, historiador de l’obrerisme”.

On a more practical level, she has published numerous articles in the *Diccionari Biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, published by Publicacions de l’Abadia de Montserrat in 2000, and in the *Diccionari d’Història de Catalunya*, published by Edicions 62 in 1992. She also contributed to the *Atles de la Guerra Civil a Barcelona*, issued by Edicions 62 in 2009, and she participated actively in the “Projecte Almirall. Portal del Pensament i la Cultura del segle XIX” spearheaded by the Ateneu Barcelonès between 2014 and 2017, the results of which can be found online.

In terms of her work geared towards society at large, in addition to numerous contributions to magazines (*L’Avenç, Sàpiens, El Temps, Revista d’Etnologia de Catalunya, Revista Oficial del Col·legi de Doctors i Llicenciats, El Ciervo, Gimbernat*, etc.), she has also coordinated the dossier entitled *Totes les dones de la Guerra Civil* which appeared in issue 198 of *Sàpiens* in 2018. At the Centre d’Estudis Històrics Internacionals (CEHI), she helped gestate the courses on *Conflictes i convergències: de la crisi a les revoltes àrabs* in 2012 and *Fora de la llei. Violència, criminalitat i agents no estatals al segle XX* in 2019. And more recently, to commemorate the La Canadenca strike, she coordinated the course entitled “La Rosa de Foc. Obrerisme i moviments sindicals a Barcelona durant el primer terç del segle XX (1909-1936)”, organised by the Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona and held at the Archive between November 2018 and March 2019.

Her extensive research has led her to constantly publish articles in prominent specialised scholarly journals. The numerous articles she has published (more than 30 of them) have appeared in *Estudios de Historia Social*: “El conflicto entre la CNT y la familia Urales-Montseny” (1985) and “El proceso de Montjuïc ante la opinión pública europea” (1987); in *Historia Social*: “El proceso de Montjuïc y la condena internacional del régimen de la Restauración” (1992); and in *Afers*: “El movimiento anarquista (1874-1914), entre el catalanismo i l’internacionalismo” (1992) and “La historiografía romàntica liberal espanyola i el Rissorgimento: la figura de Garibaldi” (2005).

We can also cite her articles published in the journals *Cercles*: “Líders obrers i avantguardes culturals: la presència de l’obrerisme en la Barcelona de la primera postguerra europea” (2005) and “Cientifisme i anarquisme a principis del segle XX: la difusió del neomaltusianisme” (2006); in *Espanya Contemporània*: “El mito de Garibaldi en el anarquismo español” (2004); in *Estudis Històrics i documents dels Arxius de Protocols*: “Una personalitat a les portes de la mort: el testament de Francesc Ferrer i guàrdia (1854-1909)” (2010); in *Trípodos. Revista digital de comunicació*: “Maragall davant la Setmana Tràgica” (2010); in *Bulletin d’Histoire Contemporaine de l’Espagne*: “La Semana Tràgica. Violencia y política principios del siglo XX” (2012); in *Alcores*: “Anarquismo y cosmopolitismo en la Barcelona de finales del siglo XIX: los Hombres de *El Productor*” (2013); and in the newsletter of the Societat Catalana d’Estudis Històrics: “Fernando Tarrida del Màrmol. Anarquisme i cosmopolitisme” (2016); as well as the literature view which appeared in 2010 in issue 3 of the journal of the History-Archaeology Section of the Institut d’Estudis Catalans, *Catalan Historical Review*, with the title: “Anarchism in the Catalan-speaking countries: Between syndicalism and propaganda, 1868- 1931”.

In addition to serving as a guest speaker in numerous national and international conferences, and participating in or presiding over sessions, she has also helped organised several international conferences, including the *6th International Conference on History and Cinema. Images*

of the Revolutions of 1968 (Barcelona, 2018), *A 80 anys del cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la guerra Civil* (Barcelona, 2016), *La dictadura franquista. La institucionalització d'un règim* (Barcelona, 2010), *Col·loqui internacional sobre la Segona República* (Tarragona, 1981), and currently the *Postguerres/Aftermaths of War* conference, which was held in Barcelona in June 2019.

She is a member of the Editorial Board of the journal *Cercles. Revista d'Història Cultural* and the Advisory Board of the journal *Segle XX. Revista catalana d'història*. From 2011 to 2016, she was the Deputy Director of the Centre d'Estudis Històrics Internacionals at the Universitat de Barcelona (a centre founded by Dr Jaume Vicens Vives). She is the coordinator of the journal *Índice Histórico Español* (founded with this name by Vicens and geared towards publishing literature reviews on a variety of topics).

Since 2016, she has been a member of the jury for the Ferran Soldevila History Prize awarded by the Fundació Congrés de Cultura Catalana.

In 2009, she curated the exhibition entitled “La Setmana Tràgica als barris de Barcelona. Motius i fets” organised by the Institut Ramon Muntaner (IRM), which resulted in the publication of the book *La Setmana Tràgica de 1909. Motius i Fets* by the IRM in 2001.

Since 2015, she has been the scholar in charge of the UB portal “SIDBRINT. Memòria històrica de las Brigades Internacionals” (Digital Information System on the International Brigades) [<http://sidbrint.ub.edu/>].

She was a member of the now-defunct “Mediterranean Cultural History Network” (1998-2001) promoted by the aforementioned Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i els Intel·lectuals, with the participation of ten European universities; this network was recognised by CIRIT in 1999.

Therefore, beyond the subject of the history of anarchism, on which she is an authority, Teresa Abelló has examined the overall political history of Catalonia, both institutional (the Statute of 1932) and biographical (Lluís Companys); she has worked on cultural history, as in the history of the Ateneu Barcelonès; and she has cultivated the history of historiography, such as in her study of the works and personality of her master, Josep Termes. She has also cultivated both monographic research and more popular works. Her efficacy in congresses and doctoral-level university programmes is proven. The contribution she can make at the Institut d'Estudis Catalans promises to be extraordinarily profitable for the institution.

Albert BALCELLS

Monserrat Bacardí i Tomàs

(1962) has been a full professor at the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) since 1997 (she joined it as an associate professor in 1992) and has held the rank of chair since 2014. She has a Bachelor's degree in Spanish Philology (1985), a PhD in Spanish Philology (1991) and another Bachelor's degree in Catalan Philology

(1996), all from the Universitat de Barcelona. She teaches in the Faculty of Translation and Interpretation at the UAB.

Since 1986, she has published more than 60 articles in Spanish and international indexed journals (*Ausa, Bulletin Hispanique, Caplletra, Ínsula, Journal of Iberian and Latin American Studies, L'Espill, MonTI, Revista de Filologia Románica, Rivista Italiana di Studi Catalani* and *The Translator*, among others), along with 10 books and 45 book chapters. She has served as the coordinator or editor of 35 books, including *Cent anys de traducció al català (1891-1990)*. *Antologia* (1998), *Anna Murià. El vici d'escriure* (2004), *El Quixot en català* (2006), *Traductores* (2006), *Una impossibilitat possible. Trenta anys de traducció als Països Catalans (1975-2005)* (2010), *Diccionari de la traducció catalana* (2011), *La traducció catalana sota el*

franquisme (2012), *Les traductores i la tradició* (2013), *Gràcia Bassa, poeta, periodista i traductora* (2016) and *Maria Dolors Orriols, viure i escriure* (2019).

As a researcher, she has been awarded four research terms, participated in two financed projects and served as the lead researcher in three others. Since 2014, she has been the coordinator of the “Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània” Consolidated Research Group (a status achieved after first having gone through the Emerging category). These projects have centred on the history of Catalan translation and the works of writers like Gràcia Bassa, Pere Calders, Joaquim Carbó, Ramon Folch i Camarasa, Anna Murià, M. Dolors Orriols, Teresa Pàmies, Joan Sales, Rafael Tasis and Joan Triadú.

She has participated in around 50 conferences, in both Spain and abroad (some of them in Latin America). She has done research stays in Buenos Aires (where she worked with the archives of the Casal de Catalunya and the Obra Cultural Catalana) and at the Pontificia Università Antonianum in Rome. She has directed 18 doctoral theses. Likewise, she has extensive experience organising conferences of all kinds; she has coordinated doctoral and Master's programmes at the UAB; and she has been or is a reviewer of around a dozen publications, of the funding issued by the Institució de les Lletres Catalanes and of the City of Barcelona awards. She is also a member of numerous editorial committees. She has served as the editor-in-chief of *Lletra de Canvi*, issued by the Pòrtic publishing

house, and the head of contributors at the newspaper *El Observador*.

Despite the variety of authors with which she has worked, Montserrat Bacardí stands out as one of the points of reference in the history of translation and literary reception in the Catalan-speaking lands, one of the fields of research in the humanities which has developed the most in the past 25 years. Therefore, it should come as no surprise that ever since it was created in 1998, she has directed the prestigious journal *Quaderns. Revista de traducció*, published by the UAB.

Her research interests set her on the path to what is currently one of her main jobs: serving as the director of the *Càtedra Jordi Arbonès*, housed in the UAB's Faculty of Translation and Interpreting, since it was created in 2003. This chair manages the legacy of this illustrious, prodigious translator, along with those of the editor Josep Pedreira, the writer Rafael Tasis and the translators Francesc Arnó and David H. Rosenthal.

This condensed introduction cannot conclude without mentioning the book *Diccionari de la traducció catalana* (2011), with a vast number of contributors, which she jointly oversaw with Dr Pilar Godayol from the Universitat de Vic. Its quality has made it the prime reference in

this field of study. Thanks to this volume, a must-read in the field, Catalan humanities have not been subsumed into what is usually called “the history of translation in Spain”.

Finally, it is worth noting that her work has earned her several awards: the Humanistic Research Award (2000) from the Fundació Enciclopèdia Catalana for the *Diccionari de traductors* project; the Rafel Cornellà Literary Portrait Award (2009); the Premis Recull de Blanes award for *Ramon Folch i Camarasa. Retrat del perfecte escriptor no gens mediocre*; the Serra d'Or Critics' Award (2012) in the Research (Humanities) category for the *Diccionari de la traducció catalana*; and, to the immense joy of the authors of this introduction, the 2019 Fundació Mercè Rodoreda Award granted just a few weeks ago for her work on the writer from Osona, Maria Dolors Orriols, who has been rediscovered in recent years.

Because of her brilliant dedication to research on Catalan literature and her unquestionable commitment to the country and its language, the members of the History of Literature area of the History-Archaeology Section suggest her candidacy as a member of the IEC.

Ramon PINYOL

Marià Carbonell i Buades was born in Palma de Mallorca on 9 July 1955 and earned his Bachelor's degree in art history from the Universitat de Barcelona in 1983, with a thesis which was later published as a book entitled *L'Escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle xvi a Catalunya* (Diputació de Tarragona, 1986; Vèrtex Award). He earned his doctorate from the same university in 1989 with the thesis *L'arquitectura classicista a Catalunya (1540-1659)* under the direction of Ignasi de Solà-Morales. In October 1984, he joined the Art Department at the Universitat Autònoma de Barcelona, where he has taught and researched, first as an adjunct professor and then as the head of the programme in 1985, as full professor in 1990 and as chair in 2011. He was a member of the Comissió Territorial del Patrimoni Cultural de Barcelona (Servei de Patrimoni Arquitectònic) of the Generalitat de Catalunya between 1997 and 2008. He was a member of the committee to track construction at the cathedral of Mallorca (2000), and since 2005 he has been a member of the Scientific Committee of the Institut Internacional d'Estudis Borgians (Valencia). Between 2010 and 2012, he was the lead researcher on a project in the first call for Recercaixa applications entitled *Art en perill. Cens i memòria de la destrucció*, which sought

to document the works of art from the modern era in Catalonia which were lost throughout the 19th and 20th centuries. He also participated in the international PICTOR project, which studied the social status of painters during the Renaissance in southern Europe. He has done several research stays in Venice and Rome, and has had seven knowledge transfer contracts with public administrations. He has curated four exhibitions and participated in numerous national and international scholarly gatherings. He is a member of the editorial board and advisory committee of several specialised journals.

Dr. Carbonell's field of research encompasses architecture and art from the modern age in Catalonia and Mallorca, as well as occasional contributions on the contemporary era in institutional and private art collections on Mallorca. He was trained under the tutelage of the sorely-missed IEC member, Joaquim Garriga, whose first disciple he became, and hence he appears as a contributor – primarily on the decorative arts – to Garriga's notable work on the 16th century in the *Història de l'art català* issued by Edicions 62 in 1984. Renaissance-classicist architecture in Catalonia was the subject of his earliest research in both his aforementioned Bachelor's and doctoral theses. Yet his broad research and sights have never ignored international connections, as also demonstrated by an early study (1992) on the artistic patronage of the Valencian Roderic de Borja (1431-1503), who served as Pope Alexander VI, a topic which he has revisited and which justifies his current work as a member of the Scientific

to document the works of art from the modern era in Catalonia which were lost throughout the 19th and 20th centuries. He also participated in the international PICTOR project, which studied the social status of painters during the Renaissance in southern Europe. He has done several research stays in Venice and Rome, and has had seven knowledge transfer contracts with public administrations. He has curated four exhibitions and participated in numerous national and international scholarly gatherings. He is a member of the editorial board and advisory committee of several specialised journals.

Committee of the Institut Internacional d'Estudis Borjans, headquartered in Valencia.

He has revived the personalities of different Mallorcan painters from the Baroque era, such as Guillem Mesquida (1675-1747), to whom he devoted two ground-breaking articles in 1993 and 1998 and ultimately an exhibition with a catalogue in 1999; Miquel Bestard (1592-1633), with an article in 1996 and an exhibition and catalogue in 2007; and finally Miquel Cantalops (1678-1755), who was active in Mallorca and Rome, with an article in 1999 and an exhibition in 2005. Baroque sculpture and Mallorcan altarpieces have also been the subjects of his research, either in contributions to numerous collectively-authored works, such as a volume about *La Seu de Mallorca* in 1995, or in tribute books, but most importantly monographically in the book *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, published in 2002.

In order to understand the unique features of art on Mallorca, Carbonell has been keenly attentive to the island's status as a place that is open to constant artistic exchanges with the Iberian Peninsula, Italy and other islands in the Mediterranean; hence his interest in studying the journeys taken by local artists, as well as the arrival to Mallorca of works by masters from other places, and therefore the importance of patronage and the phenomenon of collecting. In this sense, it is important to recall his 2000 article within a volume on the Order of Malta on Mallorca; his text on the Riberas owned by Antoni Gual, the secretary of the Duke of Medina de las Torres during his viceroyalty in Naples, published in 2009; and finally the seminal book on the rich collection of classical art and the painting gallery of Cardinal Antoni Despuig i Dameto (1745-1813), *El Cardenal Despuig: Col·leccionisme, Grand Tour i cultura il·lustrada*, Palma, 2013.

Carbonell's work and expertise have also been recognised outside academia through the institutional assign-

ments he has been awarded, such as when he was asked to study and catalogue the heritage art collection from the Council of Mallorca, first as a whole in 2001, then on its historical building in 2011, and once again in greater detail on the painting collection in 2012. Another example is his assignment to catalogue the painting and drawing collection of the Parliament of the Balearic Islands in 2015. The Barcelona Town Hall also commissioned him and Rafael Cornudella to conduct the scientific study on the art collection of the monastery of Pedralbes, which led to an exhibition and museographic design entitled *Pedralbes. Els tresors del Monestir* in 2005. But most importantly, the Generalitat itself has commissioned several institutional books from him related to the Palau de la Generalitat, an essential example of Catalan Renaissance architecture. His dedication to this topic, generically in his Bachelor's thesis, continued with a 2002 article which outlines the transfer of the chapel of Sant Jordi in the mid-16th century; it then took shape in different contributions to official publications in 2003, 2004 and 2005; and it finally culminated in a comprehensive study which he oversaw entitled *El Palau de la Generalitat de Catalunya. Art i Arquitectura* (Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Barcelona, 2015, 2 vols.), with contributions by different experts, which exhaustively analyses the entire complexity of the monument and studies its rich artistic heritage.

Today, Dr Carbonell is the most prominent scholar on the Catalan and Mallorcan artistic heritage from the modern age, and thanks to his dual residency in both Barcelona and Palma and his open, fluid research in these two places, his membership will unquestionably strengthen the IEC's presence on the Balearic Islands and deepen our section's research capacity.

Bonaventura BASSEGODA

Miquel Molist Montaña (Manlleu, Barcelona, 1956) is the Chair of Prehistory at the Universitat Autònoma de Barcelona. He studied at the Universitat de Barcelona, where he trained under Joan Maluquer de Motes and Miquel Tarradell, and at the Université Lyon-2, where he earned a PhD in Oriental Prehistory and had the opportunity to work with the

French school of André Leroi-Gourhan and with Jacques Cauvin and his team in the Near East. He was director of the Museu Nacional d'Arqueologia de Catalunya and has curated several exhibitions in different museums. He has been an ICREA-Acadèmia researcher and has been or is a

member of the editorial boards of several scholarly journals.

His research has focused on two major fields of study: the recent prehistory of Catalonia and the earliest agricultural societies in the Near East (Neolithic). In the former, he has studied the habitat and forms of burial from the Late Bronze Age in the upper region of the Ter River with the necropolis in Collsavenc (Tavertet). He participated in uncovering and excavating a set of 9 monumental graves, including the grave of Padró (Tavertet), which led to the recognition of a new type of megalithic grave ("chamber or dolmen with complex mound") dating from the late Old Neolithic.

He has studied the prehistoric settlements in the Pre-Pyrenees, Eastern Pyrenees, La Garrotxa and Alta Garrotxa. For ten years, he excavated the habitat of the Bauma del Serrat del Pont (Girona), a large shelter with a

stratigraphic sequence ranging from the Roman era to the Mesolithic period.

In 2006, he launched the Prehistory on the Plain of Barcelona project in conjunction with the Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) and the Archaeology Service of the Barcelona Town Hall, which is still under way. The study of the sites such as the Caserna Sant Pau del Camp, Carrer Reina Amalia and Plaça de la Gardunya have revealed a series of small settlements and burial areas in the current zone of La Raval and La Sagrera neighbourhoods between the mid-6th and 2nd millennium cal BC.

His second main avenue of research revolves around the Near East. He founded the "Seminari Arqueologia Prehistòrica del Pròxim Orient, SAPPO" Research Group, which has forged alliances with national and international groups. He has excavated in the desert regions of Syria, such as Umm-el-Tlel (El Kowm, Syria) (1987-1995), in the Euphrates Valley at sites like Tell Halula (1991-2011), in Turkey at Akarçay Tepe (southeast Anatolia) (1999-2008) and at Chagar Bazar (Djezirée, Syria) (1999-2010).

All these projects revolve around studying the earliest agricultural settlements, with an analysis of their cultural and socioeconomic features. He engages in interdisciplinary analyses of the cultural and economic changes that came about with the shift from groups of hunters/gatherers to sedentary establishments, which shed light on one of the most important transformations in humanity, and he does so in the very cradle of this change, the Euphrates Valley, from which it radiated out to other parts of the world, especially to Europe, including the Iberian Peninsula. The presence of a team of experts in bioarchaeology is essential, given the question of the first crops or domesticated animals, bringing not only the necessary biological approach but also its interrelation with the dynamic of the human groups.

Miquel Molist's contributions include studying the sedentarisation and formation of the first settlements at the excavations in Tell Halula and Akarçay Tepe, where the investment in labour, the innovation in the forms of habitat and the architectural work are associated with new forms of production and subsistence. The houses built with sun-dried brick whitewashed with lime form a dense, homogeneous fabric with similar storage capacities and similar waste materials. However, in this early phase of farming societies, differences among the houses can already be seen in the access to products or materials with exogenous origins by the different family units (represented by the different houses). The discovery of graves underneath the houses, with a very direct association between the buried people (with their grave goods) and the family unit, have revealed that only some members of this community had access to certain products like native copper and chalcedony necklaces. That is, they had access to networks in which semiprecious products circulated. Should we see this as the origin of inequality? It is likely, and this is one of the hypotheses which is cur-

rently being fine-tuned to properly define its characteristics.

Another major contribution is the origin of ceramic productions. The new data discovered in these past 20 years of research, many originating and proven from the investigations in the sites in the Euphrates region studied and overseen by Miquel Molist, have been extremely significant. It has been found that ceramic appeared simultaneously in different areas in southeast Anatolia and northeast Syria in a precise, brief window of time between 7,000 and 6,900 BCE. Likewise, cooking vessels have been found from the very start, despite the fact that it was previously believed that the first ceramic vessels were used for storage.

Since 2014, Dr Molist and Professor Anna Gómez-Bach from the UAB have been working in the region of Iraqi Kurdistan, where they are studying the earliest agricultural societies in unique ecological areas, namely the Zagros Mountains, at the Gird Laskhir (Erbil) site in what is called Upper Mesopotamia, and the Banahilkh (Soran) site located near Shanidar in the middle of the northern Zagros Mountains, which dates from the 6th millennium cal BC.

This project, which is currently underway, is helping fill the gaps in our knowledge of the easternmost areas of the Near East resulting from the complicated political and military situation in recent decades. The contact zone between Mesopotamia and the northern Zagros Mountains has always been characterised by a widespread phenomenon of livestock transhumance. It is a connecting zone between the plains of the Tigris and the highlands, and this fosters seasonal livestock movements. Even today, semi-nomadic peoples engage in this activity, which may be rooted in recent prehistory and survived throughout protohistory and ancient history. This is the search for another system explaining the origin and consolidation of farming societies. In the first phase, currently underway, different settlements of the last hunter-gatherers have been found, and one settlement from the era of the earliest farming societies is being excavated at the foot of the Zagros Mountains in Kurdistan, as well as a study and excavation of a settlement on the Erbil plain, as an example of the occupation of the plain. In all of these, the results have yielded another very interesting component: the description of the "archaeological cultures" throughout a broad region and a well-defined timeframe. The clearest example is the definition of the material features of the different cultures like the Halaf or Hassuna, among others, in the regions located between the west and east of the Near East, where it is essential to define the sociological and historical phenomena because they served as the engine of change. They are cultural mosaics in space and time in which phenomena involving the exchange, dissemination and mobility of human groups took place.

The results of this research have been published both in specialised journals and in scholarly books and monographs from both Spain and abroad.

Also worth mentioning is Dr Molist's museum activity, most notably the period when he served as the director of the Museu Nacional d'Arqueologia de Catalunya (2000-2004), while in the 1980s, he had been appointed by the Generalitat's Department of Culture to be director of the Museu Comarcal del Montsià (Amposta). The varied temporary exhibitions held in different museums (National Museum of Damascus, MAC, Museu de la Gar-

rotxa, etc.) are often yet another way of disseminating archaeological projects already conducted. The most recent exhibitions include "Els primers pagesos al Pla de Barcelona", which he and Anna Gómez-Bach jointly curated in a show produced and exhibited at the MUHBA from 29 April 2016 to 12 February 2017.

Marta PREVOSTI

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2019

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2019 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books Llibres

Catalunya carolíngia / obra fundada per Ramon d'Abadal i de Vinyals; dirigida per Josep M. Font i Rius i Ansari M. Mundó; amb la col·laboració de Gaspar Feliu i Montfort i Josep Maria Salrach i Marés. Volum 7: El comtat de Barcelona. Primera Part. Prefaci. Introducció. Diplomataris (doc. 1-572) / Segona Part. Diplomataris (doc. 573-1223). / Tercera Part. Diplomataris (doc. 1224-1545). Mapes. Índex. A cura d'Ignasi J. Baiges i Jardí i Pere Puig i Ustrell. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2019. – 1631 p. : il.

CRUSAFONT I SABATER, Miquel de. **Sectors complementaris de la numismàtica catalana (de Benet XIII al BA).** Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2019. – 234 p. : il.

Fontanella polièdric: poesia barroca i transmissió / Edició a cura de Verònica Zaragoza i Pep Valsalobre. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2019. – 274 p.

I. «Abreviatures»; II. «Fons documentals»; III. ZARAGOZA, Verònica «Pòrtic»; IV. VALSALOBRE PALACIOS, Pep «1. Cap a una edició crítica»; V. VALSALOBRE PALACIOS, Pep «2. Cançoners i ordenació de textos»; VI. VALSALOBRE PALACIOS, Pep «3. Poemes d'atribució dubtosa»; VII. ROSSICH I ESTRAGÓ, Albert; MIRALLES JORI, Eulàlia «4. Un pròleg d'autor»; VIII. MIRALLES JORI, Eulàlia «5. El manuscrit de Ripoll»; IX. GARCIA BUSQUETS, Anna «6. Els poemes laudatoris als liminars»; X. SOGUES, Marc «7. Cartes eròtiques per a monges»; XI. CASTAÑO TRIAS, Marta «8. La poesia a Gileta»; XII. MIRALLES JORI, Eulàlia «9. Les ambaixades literàries»; XIII. VALSALOBRE PALACIOS, Pep «10. L'ègloga urbana: "Íncrita, excelsa Lise generosa"; XIV. MIRALLES JORI, Eulàlia «11. Notes sobre fonts clàssiques i gèneres literaris»; XV. MIRALLES JORI, Eulàlia «12. Una biografia poètica de Fontanella»; XVI. «Apèndix: Testimonis de la poesia fontanellana»; XVII. «Bibliografia»

Journals Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 49. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2019. – 365 p. : il.

I. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «La Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, un model d'èxit. A mode de comiat»; II. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2018»; III. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Josep Fontana i Eva Serra, en recordança»; IV. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Aspectes lèxics de la numismàtica catalana: "incusa", "poder lliurador" i "pugeses"; V. AMELA VALVERDE, Luis «Les seques ausetanes»; VI. DEBERNARDI, Pierluigi «Tivissa 1, Drieves, Valera, Armuña de Tajuña e X4 un aggiornamento dei tesoretti romani repubblicani del fronte iberico»; VII. FRANCÈS VAÑÓ, David «El misteriós dirham andalusí de l'any 130 H (747/8 dC), finalment trobat a Catalunya»; VIII. FRANCÈS VAÑÓ, David «Un dirham i un handús de Múrcia a nom d'al-Mu'tamid, inèdits»; IX. PONT, Joaquim «El dirham quadrat almohade de Menorca»; X. PLIEGO VÁZQUEZ, Ruth «Inceio, ceca visigoda bajo los reinados de Gundemaro (609-612) y Sisebuto (612-621)»; XI. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Dues novetats importants de la numismàtica catalana. Els òbols inèdits: 1) a nom de Lluís, de transició carolíngia (877-878); 2) del comtat del Rosselló, de Gelibert II (1074-1102)»; XII. VILÀ I CASOL, Albert «Novetats monetàries del Regne de Sicília sota sobirania de la Corona Catalano-Aragonesa (II)»; XIII. VALL-LLOSERA I TARRÉS, Jordi «La moneda del Regne de Nàpols sota sobirania de la Corona Catalanoaragonesa (1421-1423/1436-1516) i de la nova dinastia troncal napolitana (1458-1501). Addenda 2»; XIV. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Documents inèdits sobre la moneda de Girona del segle XV (1463-1500)»; XV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Dos segells inèdits d'àmbit català»; XVI. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Carles I: dos tipus

auris inèdits del Regne d'Aragó»; XVII. PERFETTO, Simonluca «Ad tutti li officiali di essa zecca, che si avesse ad obedire lo nobile Lonardo de Zochis»: il «discorso del fraudo connesso in lo fondere de li argenti» e la 'zecca' di Torre dell'Oro»; XVIII. AGUILÓ, Bernat «El bust de perfil a la moneda de Mallorca (i II): de Felip II a Ferran VII»; XIX. JORBA I SERRA, Xavier «El paper moneda municipal anoienc (1937-1938)»; XX. BLANCO, Santiago; DEMUCHO SUÁREZ, Patricio «Algunos comentarios acerca de los supuestos 10 céntimos de 1938 emitidos por la II República Española»; XXI. BOADA SALOM, Jaume «La disputa per Menorca del segle XVIII en medalles i gitons»; XXII. CASANOVA, Rossend «Una medalla inèdita d'Eusebi Arnau per a la Junta Provincial de Sanitat»; XXIII. CASANOVA, Rossend «Antonio Bagué prefranquista: el carnet dels Jocs Florals de Montevideo de 1913»; XXIV. FORTEA I MARZÀ, Vicent Josep «Presentació de la medalla de l'Alta Distinció de la Generalitat Valenciana. Sis-cents anys d'una estructura d'estat»; XXV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballa de Vallcorb (comtal)»; XXVI. BOADA SALOM, Jaume «Troballa de la Real (Mallorca) (occità)»; XXVII. BOADA SALOM, Jaume «Troballa de Pollença (portuguès)»; XXVIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballa de Bages (comtal)»; XXIX. BOADA SALOM, Jaume «Troballa de Santa Margalida (Mallorca) (reial mallorquí)»; XXX. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballes del Castell de Ponts (aquità)»; XXXI. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballes d'Agramunt 6 (aquità)»; XXXII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «*Les medalles de proclamació de les terres de parla catalana*, de Jaume Boada Salom»; XXXIII. Recensions; XXXIV. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics «Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (pròpies o editades en conveni amb altres entitats)»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Volum 30. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2019. – 361 p. : il. I. SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume «Presentació»; II. NOLLA I BRUFAU, Josep Maria «El món romà i la Hispània tarraconense precatalana»; III. ABULAFIA, David «El món mercantil i el comerç català a l'edat mitjana»; IV. MALUQUER DE MOTES, Jordi «La Revolució Industrial a Catalunya (1832-1935)»; V. COLL I MONTEAGUDO, Ramon; BAGÀ PASCUAL, Jordi «Noves dades sobre la prehistòria de la vall de Sant Mateu (El Maresme, Barcelona)»; VI. MONJO I DALMAU, Francesc-Joan «El forçat exili de la comunitat jesuïta de Girona»; VII. VIDAL PALOMINO, Jordi «Joaquim Miret i Sans. Els anys de formació acadèmica i les seves repercussions»; VIII. FOGUET I BOREU, Francesc «*Història de la premsa catalana* (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i

ressò»; IX. FERRÉ I TRILL, Xavier; SALRACH MARÈS, Josep M.; FERRÉ I TRILL, Xavier; MALUQUER DE MOTES, Jordi; RAMON VEGAS, Xavier; PONT I SORRIBES, Carles; SANTESMASES i Ollé, Josep «Recensions»; X. FELIU I MONTFORT, Gaspar «Pierre Riché (1921-2019)»; XI. SALRACH MARÈS, Josep M. «Michel Vovelle (1933-2018) i Guy Bois (1934-2019): record i homenatge»; XII. «Normes per a la presentació d'originals»; XIII. «Junta de la Societat Catalana d'Estudis Històrics»

Lambard. *Estudis d'art medieval*. Volum 27. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2019. – 321 p. : il.

I. GUARDIA, Milagros «Josep Puig i Cadafalch i la recuperació de la pintura monumental romànica»; II. PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M. «La influència intel·lectual i professional de Puig i Cadafalch en l'arquitecte Josep Danés»; III. GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim «L'etapa formativa de Puig i Cadafalch. Idees i referents»; IV. RIU BARRERA, Eduard «El primer romànic, el projecte europeu de Josep Puig i Cadafalch en temps d'entreguerres»; V. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «Les esglésies dels convents mendicants de Barcelona en el seu context. Fàbriques originàries i reformes trescentistes»; VI. ZAHONERO MORENO, Emma; MENDIOLA PUIG, Jesús «El entorno del sepulcro de Joan d'Aragó. Reconstrucció hipotètica del armario de las reliquias»; VII. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «El sepulcre de Joan d'Aragó a la catedral de Tarragona. Un aixopluc de marbre en el context de la *beata stirps*»; VIII. MOTA MONTSERRAT, Jordi «L'heràldica del monestir de Sant Miquel de Fluvià»; IX. CATAFAU, Aymat «Rauli Vauter (Rotlli Gautier) Tailleru de Pierres, sculpteur et architecte, à Perpignan, d'après quelques documents inconnus ou inèdits (1410-1432)»; X. FREIXAS I CAMPS, Pere «Un moravià a la Girona del segle XV Rotlli Gautier, *remogut* del càrrec de mestre major de la catedral»; XI. VALERO I MOLINA, Joan «El sepulcre de Pere Rovira a Sant Vicenç de Besalú. El ressò d'un model d'efígie funerària»; XII. «Memòria del curs 2016-2017»; XIII. «Memòria del curs 2017-2018»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 27. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2019. – 411 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; II. JANERAS I VILARÓ, Sebastià «*In Memoriam*. Alexandre Olivar i Daydí, OSB (Barcelona, 1919 - Montserrat, 2018)»; III. JANERAS I VILARÓ, Sebastià «Nota sobre l'anamnesi de l'«Anàfora de Barcelona» (P. Monts. Roca inv. 128-178)»; IV. GROS I PUJOL, Miquel dels S. «L'oracional festiu hispànic de Silos (Londres, Brit. Lib., Add. 30852)»; V. ORDEIG I MATA, Ramon «El culte de l'arcàngel

Sant Miquel a la Seu Episcopal de Vic (segles X-XI)»; VI. ALTURO I PERUCHO, Jesús ; ALAIX I GIMBERT, Tània «El manuscrit més antic de la *Vita et passio sancti desiderii* de Sisebut copiat pel sacerdot Isarn de Vic i altres còdexs realitzats pel mateix amanuense»; VII. PELOUX, Fernand «Le récit retrouvé du vol des reliques de Saint Eudald, martyr d'Ax-les-thermes, par les moines de Ripoll en 978. Edition et commentaire d'un texte fragmentaire»; VIII. MASNOU I PRATDESABA, Josep M. «La canònica de Santa Maria de Manresa (1093-1310): organització litúrgica i vida comunitària»; IX. PAGÈS I PARETAS, Montserrat «L'Església i la sinagoga als murals romànics d'Abu Gosh (Emmaús) i de Sixena»; X. SANJOSÉ I LLONGUERAS, Lourdes de «Les cobertes del missal de Sant Ruf de la catedral de Tortosa, una obra d'orfebreria singular de finals del segle XII»; XI. SUÁREZ GONZÁLEZ, Ana «Cuatro fragmentos litúrgicos plenomedievales en el archivo de Santa María de Oseira (Ourense)»; XII. RUBIÓ I SERRAT, Abel «Vestigis de la tradició litúrgica narbonesa i de debitoris jueus en uns formularis medievals»; XIII. FOSSAS COLET, Ignasi M. ; RUBIO SADIA, Juan Pablo «El ms. 880 de la Biblioteca de Montserrat: un breviari romanotoledà del segle XIV»

Revista catalana de musicologia. Volum 12 (2019). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2019. – 426 p. : il.

I. «Junta de la Societat Catalana de Musicologia»; II. DOLCET I RODRÍGUEZ, Josep «Josep Maria Llorens i Cisteró»; III. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «Notes sobre el *Cantus passionis* a la Catedral de Barcelona, 1485-1583»; IV. VILLANUEVA SERRANO, Francesc «Sons de les festes reials hispàniques en l'edat moderna: els jorns de les entrades de Felip III i Margarida d'Àustria a València (1599)»; V. CODINA I GIOL, Daniel «Entorn del pare Joan Cererols (1618-1680)»; VI. CABRÉ, Josep «Joan Cererols: visió d'interpret»; VII. RIFÉ I SANTALÓ, Jordi «Els *magnificats* de Joan Cererols i el context musical europeu del moment: una comparació amb el *magnificat* SWV 468 de Heinrich Schütz»; IX. SALIS I CLOS, Josep M. «L'obra de Joan Cererols al Fons Verdú de la Biblioteca de Catalunya. El pare David Pujol i la publicació a *Mestres de l'escolania de Montserrat*»; X. HOCHRADNER, Thomas ; DELEYTO RÖSNER, Isolda «Heinrich Ignaz Franz Biber: ¿estilo europeo o tradición local?»; XI. ORANIAS I ORGA, Ramon «L'orgue a Catalunya i a Montserrat durant la vida de Joan Cererols (1618-1680)»; XII. ROYO, Mireya «Els infants de cor del Col·legi Seminari de Corpus Christi de València durant el segle XVII: admissions, sortides i vida quotidiana»; XIII. GUASTEVI OLIVES, Sara «La iconografia musical a Menorca del segle XVIII a principis del segle XX»; XIV. PESSARRODONA PÉREZ, Aurèlia «Cimarosa a la Garrotxa: recepció i

pràctica domèstica de l'òpera italiana del segle XVIII i inicis del segle XIX a Olot»; XV. PASCUAL LEÓN, Nieves «Anton Andrelang (1799-1870), trompetista alemán en la Cataluña de mediados del siglo XIX: nueva fuente para el estudio del repertorio musical del barroco hispánico»; XVI. ORANIAS I ORGA, Ramon «Els orgues de Montserrat (II): des del 1811 fins al 2009»; XVII. RODRÍGUEZ BRIÀ, Marina «Confluències musicals en temps de revolucions. L'etapa londinenca de Ferran Sor (1815-1823) i la seva relació amb Muzio Clementi i integrants de la London Pianoforte School»; XVIII. ANGLADA I MAS, Anna Maria «El fons Miguel Casals Aragonés de la Biblioteca de Catalunya: el fil de vida d'un compositor desconegut»; XIX. VELA LÓPEZ, Ester «Narcisa Freixas. L'obra pianística»; XX. DIAGO ORTEGA, José Modesto «La fabricación del saxofón en España y la patente (1932) de Francisca Montserrat de Barcelona: un estudio morfológico y normativo desde los orígenes del instrumento»

Tamid. Volum 14 (2019). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2019. – 243 p. : il.

I. «Homenatge a Victòria Mora i Pous (1948-2017)»; II. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Victòria Mora, divulgadora del patrimoni jueu de la ciutat de Barcelona»; III. VERNET I PONS, Eulàlia «Un passeig pel call de Barcelona amb la Victòria Mora»; IV. LAMPURLANÉS, Isaac «Noves aportacions documentals per a l'estudi de la jueria de Lleida»; V. LLOBET I PORTELLA, Josep Maria «La ubicació dels calls jueus de Cervera»; VI. GUERSON, Alexandra ; WESSELL LIGHTFOOT, Dana «Crises and community: Catalan Jewish women and conversas in Girona, 1391-1420»; VII. BERTHELOT, Martine «Mil fugitius jueus del nazisme detinguts en el Pirineu, província de Girona, 1939-1945. Primeres aproximacions»; VIII. FERRER I COSTA, Joan «*Safiah* de Hayyim Nahman Bialik. Introducció i traducció de l'hebreu»; IX. «Recensions»; X. «Instruccions resumides per als autors»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

125 anys de les Bases de Manresa (1892-2017) : memòria del programa i miscel·lània sobre la Manresa de fa 125 anys / Francesc Comas Closas, Jordi Rodó Rodà i Jaume de Puig i Oliver (editors) / Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2019. – 208 p. : il.

I. TORRA I PLA, Quim «125 anys de la llavor d'una Catalunya sobirana»; II. JUNYENT I TORRAS, Va-

lentí «El valor d'un símbol»; *III.* ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Pròleg»; *IV.* COMAS CLOSAS, Francesc «Presentació»; *V.* «Programa d'actes de la commemoració dels 125 anys de les Bases de Manresa (24 de març de 2017 - 31 d'octubre de 2018)»; *VI.* PUIGDEMONT CASAMAJÓ, Carles ; FORCADELL I LLUÍS, Carme ; CONESA I PAGÈS, Mercè ; JUNYENT I TORRAS, Valentí ; COMAS CLOSAS, Francesc «Discursos de l'acte inaugural de la commemoració del 125è aniversari de les Bases de Manresa (Saló de Sessions de l'Ajuntament de Manresa, 24 de març de 2017)»; *VII.* SÀIZ I XIQUÉS, Carles «Domènec i Montaner i les Bases de Manresa. A la recerca de la constitució catalana perduda (Sala d'actes de la Plaça de l'Om, Manresa, 18 d'abril de 2017)»; *VIII.* CASASSAS I YMBERT, Jordi «Les Bases de Manresa, del passat al futur: les constitucions en la història (Sala d'actes de l'Institut Lluís de Peguera, 25 de maig de 2017)»; *IX.* FERRER I ALÒS, Llorenç «Oïdium, mildiu i filloxera i els canvis en el conreu de la vinya al Bages (Centre Cultural el Casino, Manresa, 6 de juny de 2017)»; *X.* SANTACREU, Josep Miquel ; SERRA BUSQUETS, Sebastià «25 anys de les Bases de Manresa. Repercussió als Països Catalans (Universitat Catalana d'Estiu, Prada, 22 d'agost de 2017)»; *XI.* COMAS CLOSAS, Francesc «La diada de 2017 i la commemoració dels 125 anys de les Bases (Plaça 11 de Setembre, Manresa, 11 de setembre de 2017)»; *XII.* BURGUEÑO I RIVERO, Jesús «L'organització comarcal catalana a partir de les Bases de Manresa»; *XIII.* FORCADELL I ESTELLER, Xavier «L'organització territorial de Catalunya des d'una perspectiva jurídica. Passat, present i futur»; *XIV.* OLIVERAS I SAMITIER, Josep «El paper de Manresa i el Bages en l'organització territorial de Catalunya»; *XV.* RUBÍ CASALS, Gemma «Quan el Catalanisme es fa gran i esdevé un moviment de masses i de dones (Centre Cultural el Casino, Manresa, 21 de març de 2018)»; *XVI.* BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Significat de les Bases de Manresa de 1892 de la Unió Catalanista. El primer programa d'autogovern nacional»; *XVII.* ROSSICH I ESTRAGÓ, Albert «Perspectiva de la Renaixença (1859-1877)»; *XVIII.* CASASSAS I YMBERT, Jordi «De les Bases de Manresa a la República»; *XIX.* CRUANYES I TOR, Josep «Les Bases de Manresa avui. Les relacions Catalunya-Espanya»; *XX.* COMAS CLOSAS, Francesc «L'Assemblea de la Unió Catalanista»; *XXI.* COMAS CLOSAS, Francesc «Els manresans de les Bases»; *XXII.* COMAS CLOSAS, Francesc «La pervivència de les Bases a la ciutat (les empremtes de les Bases de Manresa)»; *XXIII.* RODÓ RODÀ, Jordi «Les Bases de Manresa: un referent del Catalanisme»; *XXIV.* OLIVERAS I SAMITIER, Josep «Manresa dins el context català»; *XXV.* COMAS CLOSAS, Francesc «Una ciutat plenament industrial en transformació»; *XXVI.* OLIVERAS I SAMITIER, Josep «La ciutat. L'urbanisme»;

XXVII. RUBÍ CASALS, Gemma «La política a Manresa en temps de les Bases de Manresa»; *XXVIII.* SERRA CARNÉ, Jaume «Les associacions a Manresa entorn de 1900»; *XXIX.* PERRAMON AUGÉ, Montserrat «La lluita pel reconeixement de les associacions obreres»; *XXX.* GALOBART I SOLER, Josep «La restauració de la seu en temps de les Bases de Manresa»; *XXXI.* TORRAS I CASAS, Agnès «La qüestió escolar a final del segle XIX»; *XXXII.* BONVEHÍ I CASTANYER, Jordi «Manresa vista per dos viatgers de final del segle XIX»; *XXXIII.* TORRAS I SERRA, Marc «La premsa a la Manresa de les Bases»; *XXXIV.* CORRAL VILELLA, Josep «Tres ulleres i un paper: estudi del tractament en premsa de la discussió i l'aprovació de les Bases de Manresa de 1892»;

Actes : 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic : VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica : El cristianisme en l'antiguitat tardana, noves perspectives : Tarragona, 21-24 de novembre de 2018 / Edició a cura de Jordi López Vilar. Universitat Rovira i Virgili ; Institut d'Estudis Catalans, Tarragona 2019. - 494 p. : il.

I. «Presentació»; *II.* GURT I ESPARRAGUERA, Josep Maria «Arqueologia del cristianisme en el segle XXI. ¿Qué arqueología?»; *III.* LÓPEZ VILAR, Jordi ; MUÑOZ I MELGAR, Andreu «L'arqueologia cristiana de Tarragona. Balanç dels darrers 25 anys (1993-2018)»; *IV.* PÉREZ MARTÍNEZ, Meritxell «*Loca sanctorum Tarraconis*. Els escenaris de culte als sants en la Tarraco de l'antiguitat tardana (ss. IV al VIII)»; *V.* SALOM GARRETA, Cristòfor «El conjunt eclesiàstic de Tarragona»; *VI.* GODOY FERNÁNDEZ, Cristina ; MUÑOZ I MELGAR, Andreu «La basílica del anfiteatro, el oracional de Verona y el culto a los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio en la Tarragona del siglo VII»; *VII.* REMOLÀ VALLVERDÚ, Josep Anton ; LASHERAS GONZÁLEZ, Ada «*Ad suburbanum Tarraconis*. Del área portuaria al conjunto eclesiástico del Francolí»; *VIII.* JASTRZĘBOWSKA, Elżbietta «La comunità a Tavola in memoria dei morti e martiri nel IV sec.»; *IX.* ARANDA GONZÁLEZ, Raúl ; RUIZ, Julio C. «El fenómeno de la reutilización en la necrópolis paleocristiana de Tarragona: algunos casos concretos y primeras reflexiones»; *X.* SALOM GARRETA, Cristòfor «Nous elements de decoració arquitectònica i mobiliari litúrgic d'època visigòtica a Tarragona»; *XI.* DOMINGO, Javier ; BRAVO, Pilar ; DÍAZ GARCÍA, Moisés ; FABREGAT, Reis ; MENCHON I BES, Joan Josep ; ROIG I PÉREZ, Josep Francesc ; YNGUANZO, Dolores «Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona»; *XII.* PÉREZ MARTÍNEZ, Meritxell ; REMOLÀ VALLVERDÚ, Josep Anton «Centelles. Una relectura de la sala de la cúpula»; *XIII.* COSTA SOLÉ, Ana ; VIVÓ CODINA, David «Del Paganismo a la cristianización. La transformación de espacios de

culto romano en iglesias en el *ager gerundensis*»; XIV. PRAT, Marc ; COROMINA, Neus ; NOLLA I BRUFAU, Josep Maria «Les necròpolis tardoantiques del nord-est de la *provincia tarraconenses*»; XV. CASTANYER MASOLIVER, Pere ; SANTOS RETOLAZA, Marta ; TREMOLEDA TRILLA, Joaquim ; SALA, Roger ; ORTIZ, Helena ; JULIÀ I BRUGUÉS, Ramon ; RIERA, Santi «El nucli de poblament tardoantic de Santa Margarida en el context del primer cristianisme emporità»; XVI. TREMOLEDA TRILLA, Joaquim ; CASTANYER MASOLIVER, Pere ; SANTOS RETOLAZA, Marta ; NOLLA I BRUFAU, Josep Maria «Un nou pol de centralitat en el cementiri tardoantic de la neàpolis emporitana»; XVII. NOLLA I BRUFAU, Josep Maria ; PALAHÍ GRIMAL, Lluís «El possible cenotafi martirial de la Torre del Fum de Sant Feliu de Guíxols, Girona»; XVIII. GURRI I COSTA, Esther ; RIVAS VALDELVIRA, Maribel «L'antiguitat tardana a *Baetulo*. Estat de la qüestió i noves perspectives a partir de les seves necròpolis»; XIX. TRAVÉ ALLEPUZ, Esther ; NAVARRO SÁEZ, Rosario ; MAURI I MARTÍ, Alfred ; FARRENY I AGRÀS, Montserrat ; FRESNO BERNAL, Pablo del ; SOCORREGUT DOMÈNECH, Josep «De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: transformacions estructurals i ordenament intern del jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)»; XX. BELTRAN DE HEREDIA BERCERO, Julia «Arrianos y católicos. Nuevas perspectivas en la investigación arqueológica»; XXI. VICIANO VIVES, Albert «La presencia del arrianismo en la Hispania Romana y Visigoda (siglos IV a VI) a partir de los textos literarios: el caso de *Barcino*»; XXII. COLL I MONTEAGUDO, Ramon ; PREVOSTI I MONCLÚS, Marta ; BAGÀ PASCUAL, Jordi «Pervivència dels enterraments de perinatals en àmbit domèstic en el territori de *Barcino*: l'edifici octogonal de can ferrerons (premià de Mar, Barcelona)»; XXIII. FERRAN I GÓMEZ, Domènec ; GARCIA LLINARES, M. Gemma ; MORO I GARCÍA, Antonio ; TUSET I BERTRAN, Francesc «La seu episcopal d'Egara. Arquitectura, litúrgia i art»; XXIV. SANCHE I PLANAS, Marta ; SALES I CARBONELL, Jordina ; ALEGRÍA TEJEDOR, Walter «Santa Cecília de els Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Lleida): un monasterio de Montaña entre la antigüedad tardía y la temprana edad media»; XXV. COLL PLA, Sergio ; PUCHE I FONTANILLES, Josep M. ; SOLÀ MORALES, Pau de ; TOLDRÀ, Josep M. «Pervivència de la tardoantiguitat en l'arquitectura de la Vall d'Aran»; XXVI. CEPEDA-OCAMPO, Juan José «Dos iglesias tardoantiguas en el norte de Hispania: San Martín de Finaga (Bizkaia) y Buradón (Álava)»; XXVII. ALFARO, Egoitz ; LOZA URIARTE, Miguel ; NISO LORENZO, Javier «Dos tumbas de privilegio en la basílica funeraria y bautismal del siglo VI de San Martín de Dulantzi (Álava)»; XXVIII. ÁLVARO RUEDA, Karen ; TRAVÉ ALLEPUZ, Esther ; LÓPEZ

PÉREZ, M. Dolores «Estructuras de hábitat y de culto en el yacimiento de Revenga (Burgos): elementos arqueológicos para el análisis de los procesos de cristianización del territorio»; XXIX. RIBERA I LACOMBA, Albert Vicent ; ESCRIVÀ CHOVER, Isabel «De la *Valentia* romana a la *Valentia* episcopal. Perduració, adaptació, reutilització, evolució i modulació en el projecte urbà del grup episcopal i el seu entorn»; XXX. TENDERO PORRAS, Mercedes ; LORENZO DE SAN ROMÁN, Roberto «*Ilici*: de la pervivència tardoromana a la conquesta bizantina (segles IV-VI). Problemes i apunts des del registre arqueològic»; XXXI. LORENZO DE SAN ROMÁN, Roberto «La basílica d'*Ilici* (l'Alcúdia d'Elx). Sobre les proporcions de la planta i les tres inscripcions gregues»; XXXII. BAR-MAGEN, Alexander «La identificación de la sinagoga de *Ilici*. Replanteando un urbanismo paleocristiano peninsular desde la arqueología judía»; XXXIII. POVEDA NAVARRO, Antonio Manuel «Instrumentos eucarísticos de la iglesia del *castrum* bizantino de *Elo* (el Monastil, Elda)»; XXXIV. CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario ; HORTELANO UCEDA, Ignacio «Topografía cristiana urbana de *Segobriga* (Cabeza de griego, Saelices). El material decorativo de época visigoda hallado en la puerta occidental»; XXXV. RIERA RULLAN, Mateu ; CAU ONTIVEROS, Miguel Ángel ; SALAS BURGUERA, Magdalena «Noves dades sobre la cronologia dels baptisteris i del sector sud de Son Peretó (Mallorca - Illes Balears)»; XXXVI. SALES I CARBONELL, Jordina ; CONTRERAS RODRIGO, Fernando ; MACÍAS FERNÁNDEZ, Ismael «Entre *Iamona* y *Magona*: últimas excavaciones y novedades interpretativas en el enclave cristiano de *Sanisera* (Sanitja, Menorca)»; XXXVII. FREÁN CAMPO, Aitor «La arrianización del reino suevo: alcance y consecuencias»; XXXVIII. MURILLO SÁNCHEZ, Marina «Diplomacia episcopal ante las invasiones bárbaras: una posible interpretación a la actuación obispal en el saqueo visigodo de Astorga (457)»; XXXIX. HERAS MORA, Francisco Javier «La *domus* de la "Puerta de la villa" y los primeros cristianos de Mérida. Avance a su investigación»; XL. CARNEIRO, André «Território, poder e controlo. A dinâmica da igreja e dos seus agentes nas actividades económicas da *Lusitania* durante a antiguidade tardia»; XLI. LOPES, Virgílio «Mértola e o seu território na antiguidade tardia»; XLII. VAZ PINTO, Inês ; PATRÍCIA MAGALHÃES, Ana ; BRUM, Patrícia ; SANTOS, Filipa «Problemática em torno da basílica de Tróia»; XLIII. SALINERO SÁNCHEZ, Irene «Cristianismo y necrópolis en la región norte del actual territorio malacitano. Interpretaciones: materiales, simbólicas y estratégicas»; XLIV. RUIZ-BUENO, Manuel D. «El impacto del cristianismo en el espacio intramuros de la *Corduba* tardoantigua: su esquivia detección arqueológica»; XLV. FERNÁNDEZ SUTILO, Lucía ; CAMPOS

CARRASCO, Juan Manuel «Nacimiento y difusión del cristianismo en las costas onubenses y *territorium*. Reacciones rituales a través de las *Cetariae* del eucaliptal y la viña»; XLVI. PIO DI COSMO, Antonio «Un volto residuale del Cristo: il “Mago”. Una formula di successo anche nella provincia ispanica»; XLVII. SFAMENI, Carla «Sculpture mitologiche nelle residenze tardoantiche tra pagani e cristiani: la documentazione dell'*Hispania* nel contesto mediterraneo»; XLVIII. CLAVERÍA NADAL, Montserrat «La representación del/la difunto/a en los sarcófagos de la provincia tarraconense de los siglos III al V»; XLIX. VIEIRA, Frederico «Iconografía y funcionalidad de las placas cerámicas decoradas de cronología tardía procedentes de Portugal»; L. ROMÁN PUNZÓN, Julio Miguel ; RUIZ CECILIA, José Ildefonso «Placas decoradas tardoantiguas surpeninsulares. Consideraciones a partir de hallazgos estratificados»; LI. VIZCAÍNO SÁNCHEZ, Jaime ; NOGUERA CELDRÁN, José Miguel ; MADRID BALANZA, María José «Del motivo a la imagen. Novedades en la iconografía cristiana en *terra sigillata* africana D en época bizantina (Cerro del Molinete, Cartagena)»; LII. POVEDA NAVARRO, Antonio Manuel ; FUENTES SÁNCHEZ, José Luis «Lauda musiva sepulcral de *Oretum* (Granátula de Calatrava, Ciudad Real) y su contexto paleocristiano»; LIII. «Resums»

BOVER I FONT, August. **Josep Roca-Pons : semblança biogràfica / Conferència pronunciada davant del Ple per August Bover i Font el dia 13 de juny de 2019.** Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2019. – 29 p.

GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep. **Alexandre Galí i Coll : semblança biogràfica / Conferència pronunciada davant del Ple per Josep González-Agàpito el dia 14 de març de 2019.** Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2019. – 18 p.

GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria. **Fons de la catedral de Girona.** Institut d'Estudis Catalans ; Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2019. – 203 p. : il. [Col·lecció: Inventaris dels fons musicals de Catalunya ; 10]

Jordi Carbonell i de Ballester : sessió en memòria : Sala Prat de la Riba, 4 d'octubre de 2017. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2019. – 116 p.

I. «Homenatge a Jordi Carbonell i de Ballester»; II. CABRÉ I CASTELLVÍ, M. Teresa «Presentació»; III. MARTÍ I CASTELL, Joan «Jordi Carbonell i l'Institut d'Estudis Catalans»; IV. ARGENTER I GIRALT, Joan Albert «Les costures del Règim: Jordi Carbonell a la Universitat Autònoma de Barcelona»; V. BOVER I FONT, August «Jordi Carbonell: Sardenya al cor»; VI. ROSSICH I ESTRAGÓ, Albert «Jordi Carbonell, estudiós de la literatura catalana»; VII. MASSOT I

MUNTANER, Josep «Jordi Carbonell i *Serra d'Or*»; VIII. CARBONELL, Oriol «Història d'una fidelitat»; IX. CAROD-ROVIRA, Josep-Lluís «Jordi Carbonell, compromís nacional, país i llengua»; X. FERRANDO I FRANCÈS, Antoni «Jordi Carbonell, historiador de la llengua catalana»; XI. VILALLONGA I VIVES, Mariàngela «Lectura poètica de Jordi Carbonell»; XII. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Cloenda»

Laietània interior : marques i terrisseries d'àmfores al Vallès Occidental i Oriental / Edició a cura de Cèsar Carreras, Joaquim Folch i Josep Guitart. Institut d'Estudis Catalans ; Institut Català d'Arqueologia Clàssica ; Union Académique Internationale, Barcelona 2019. – 255 p. : il.

I. «Agraïments»; II. BERNI MILLET, Piero «Pròleg»; III. OLLER GUZMÁN, Joan «Hàbitat rural i producció vitivinícola al Vallès en època antiga (segles I aC - I dC)»; IV. FLORENSA PUCHOL, Francesc ; PIERA, Joan ; RAMOS, Jordi «L'assentament rural Baix-imperial de Camps de can Colomer (Terrassa)»; V. FOLCH SOLER, Joaquim «Can Feu (Sant Quirze del Vallès): un *fundus* productor de vi i d'àmfores»; VI. TAULERIA, Marta «Centres de producció de Caldes de Montbui i el seu entorn»; VII. GUÀRDIA, Marc ; SINNER, Alejandro G. ; CARRERAS MONTFORT, Cèsar «Cercant els límits del territori de *Lauro*»; VIII. MARTÍNEZ FERRERAS, Verònica «Caracterització arqueomètrica de les àmfores vinàries de la laietània interior»; IX. CARRERAS MONTFORT, Cèsar «Catàleg de marques d'àmfora, tègula, *dolia* i *signacula* del Vallès Occidental i Oriental»; X. SOTO, Pau de «El transport romà a través del Vallès»; XI. OLESTI I VILA, Oriol ; CARRERAS MONTFORT, Cèsar «*Gentes* i *fundi* al Vallès en època romana: un estat de la qüestió»; XII. «Bibliografia»; XIII. «Índex alfabètic de marques»; XIV. «Índex alfabètic invers de marques»; XV. «Índex de figures»

Pere Verdaguer : sessió en memòria : Sala Prat de la Riba, 8 de març de 2018. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2019. – 54 p.

I. «Homenatge a Pere Verdaguer»; II. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; III. VENY I CLAR, Joan «Pere Verdaguer i l'Institut d'Estudis Catalans»; IV. BOVER I FONT, August «Pere Verdaguer, la innovació narrativa»; V. PEYTAVÍ DEIXONA, Joan «Pere Verdaguer i el dialecte septentrional»; VI. BAYLAC FERRER, Alà «Pere Verdaguer i els estudis catalans a la universitat»; VII. VALLS ROBINSON, Miquela «Pere Verdaguer i l'ensenyament del català»; VIII. GALOFRÉ OLSINA, Maria «Pere Verdaguer, records d'infantesa i de l'exili»; IX. MIR I PARACHE, Jordi «Pere Verdaguer, una flama de la llengua a la Catalunya del Nord»; X. CABRÉ I CASTELLVÍ, M. Teresa «Cloenda»

ROMANÍ SALA, Núria. *Carrers i serveis viaris a les ciutats romanes del Conventus Tarraconensis (s. II aC - VI dC). L'edició d'aquesta obra ha estat a cura de Josep Guitart i Duran*. Institut d'Estudis Catalans. Publicacions vinculades ; Universitat Autònoma de Barcelona ; Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2019. – 401 p. : il. + 1 CD-ROM

SANTANACH I PRAT, Pere. *Josep Maria Fontboté i Musolas : semblança biogràfica / Conferència pronunciada davant del Ple per Pere Santanach i Prat el dia 8 de novembre de 2018*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2019. – 38 p.

SERRA I PUIG, Eva. *Història i política en el passat i en el present : Onze de Setembre, discurs commemoratiu 2016*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2019. – 24 p. : il.

VALLÈS, Eduard. *Picasso i la cultura catalana : notes artístiques, humanes i literàries : discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2019-2020*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2019. – 72 p. : il.

VILARDELL I TARRÉS, Miquel. *Josep Egozcue Cuixart : semblança biogràfica / Conferència pronunciada davant el Ple per Miquel Vilardell i Tarrés el dia 21 de novembre de 2019*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2019. – 16 p.

Journals
Revistes

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació. Volum 33 (gener-juny 2019). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2019. – 242 p. : il.

I. VILAFRANCA I MANGUÁN, Isabel ; COLLELLDEMONT PUJADAS, Eulàlia «Presentació. La recepció pedagògica de la cultura europea. El llegat en la construcció d'Europa des de la Gran Guerra»; II. DOMÈNECH I DOMÈNECH, Salvador «La gran lliçó activa del mestre Enric Gibert i Camins»; III. COLLELLDEMONT PUJADAS, Eulàlia ; VILAFRANCA I MANGUÁN, Isabel «Viatges mentals a Europa des de l'escola: Europa a través de les plaques de projecció»; IV. ARADA ACEBES, Raquel de la ; SÁNCHEZ MARGALEF, Ferran ; VILANOU I TORRANO, Conrad «Rússia, entre la tradició ortodoxa i la Revolució soviètica»; V. ESTERUELAS I TEIXIDÓ, Albert ; GARCÍA I FARRERO, Jordi «Maig del 68 i la incidència en els discursos pedagògics pobres»; VI. ESTEBAN, Francisco ; PLANELLA I RIBERA, Jordi «La universitat i els viatges (que potser cal fer)»; VII. BOLAÑO AMIGO, María Eugenia «Cinema, República e Escola en Galiza. Cando os nenos observaban»; VIII. QUIRO-

GA UCEDA, Patricia «Génesis, difusión y traducción de la pedagogía Waldorf de Rudolf Steiner»; IX. «Informació sobre els autors dels articles»; X. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació. Volum 34 (juliol-desembre 2019). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2019. – 214 p. : il.

I. PAYÀ RICO, Andrés ; VALERO GÓMEZ, Sergio «Presentació. Les pedagogies als marges del segle XX»; II. D'ASCENZO, Mirella «Il Fronte interno. Cura dell'infanzia ed educazione durante la Grande Guerra a Bologna (Italia)»; III. MYERS, Kevin ; ROBERTS, Siân «Expulsion, emotion and refugee children: forced European migration and refugee pedagogy (1912-1947)»; IV. BOSCH, Aurora «La educación como campo de batalla: la desegregación escolar en Estados Unidos (1954-1980)»; V. BERGAMASCHI, Maria Aparecida ; SCHNEIDER MEDEIROS, Juliana «Política educacional para os povos indígenas no sul do Brasil: an implementação de escolas para os Kaingang (1910-1967)»; VI. QUIROGA UCEDA, Patricia ; SÁNCHEZ SERRANO, Silvia «La educación lenta en perspectiva histórica: conceptualización, desarrollo y concreción en las iniciativas de Madre de día Waldorf en España»; VII. TORRENT I FONT, Albert ; FEU I GELIS, Jordi «Les escoles en lluita els anys setanta a Barcelona: la renovació pedagògica amb perspectiva de classe»; VIII. FULLANA I PUIGSERVER, Pere «Els Boys-Scouts a Espanya (1913-1915): desconfiances i divisions a l'episcopat espanyol»; IX. «Informació sobre els autors dels articles»; XII. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»

Revista de dret històric català. Volum 18 (2018). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2019. – 245 p.

I. SERNA VALLEJO, Margarita «La monarquía hispánica en la encrucijada de las dos tradiciones marítimas de origen medieval: la Mediterránea y la Atlántica»; II. SERRANO DAURA, Josep «Una aproximación a la Corona de Aragón en Fernando el Católico»; III. BARÓ QUERALT, Xavier «Algunes reflexions sobre l'ús de la llengua a la Catalunya barroca i la superació del concepte de *decadència*»; IV. MOLAS I RIBALTA, Pere «El govern dels gremis de Barcelona al segle XVIII»; V. MARTÍ FRAGA, Eduard «Una junta "perniciosa y maliciosa". La supressió de la conferència dels comuns»; VI. VALLÈS MUÑO, Daniel «La corrupció local durant la dictadura de Primo de Rivera i la resposta del Parlament de Catalunya. El cas de l'Hospitalet de Llobregat»; VII. «Notícia»; VIII. «Nota»; IX. «Recensions»

Catalan **Historical** Review

Number 13 / 2020

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	105	Introducció
Cristina Godoy	107	Arqueologia de l'est de la província Tarraconense en temps dels reis visigots
Eduard Riu-Barrera	121	L'arquitectura gòtica civil a Catalunya, Mallorca i València (segles XIII-XV)
Eusebi Ayensa	135	La dominació catalana a Grècia en el segle XIV: història, arqueologia, record i mite
Santi Barjau	149	El cartellisme a Barcelona i a València, des de finals del segle XIX fins al 1939
Enric Pujol	157	Cultura, llengua i política. La resistència cultural catalana durant el règim franquista (1939-1977)
	173	Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-arqueològica

Introducció

Catalan Historical Review continua dedicada a la presentació de balanços historiogràfics sobre grans temes del passat dels Països Catalans. El primer article parla dels rastres de l'època visigoda al nord-est de la Tarraconense. Entre l'enfonsament de l'Imperi romà d'Occident i la invasió musulmana de la península Ibèrica, els visigots constituïren un regne inestable que tingué per poc temps la capital a Barcelona, després a Tolosa de Llenguadoc i, finalment, a Toledo. La historiografia espanyola, que s'identifica amb Castella i amb Madrid, ha volgut veure en el domini visigot l'origen fundacional d'una Hispània governada des del centre de la Meseta com a regne independent. Fou, però, una monarquia molt fràgil, afeblida per lluites intestines successòries, i el seu domini territorial resultà precari. Els visigots constituïen una petita minoria militaritzada que no alterà en absolut la cultura de la població hispana. Un dels canvis que revela l'arqueologia de la baixa romanitat a les ciutats és l'extensió dels conjunts episcopals, un fet que indica que els bisbes assoliren una autoritat i una influència que s'incrementaren a partir del moment en què els visigots abandonaren l'arianisme i adoptaren el cristianisme ortodox, que ja era la religió de la majoria hispanoromana. Encara que l'època visigoda es considera un epígon del baix Imperi romà, no deixa de ser interessant conèixer-ne el llegat, submergit després per la dominació musulmana, abans de la incorporació de part de la futura Catalunya a l'Imperi de Carlemany i dels seus successors.

L'arquitectura civil gòtica tingué unes característiques peculiars a Catalunya, València i Mallorca, dins de l'estil general de l'Europa de la baixa edat mitjana, i ha deixat monuments que formen part del paisatge urbà d'aquesta àrea, amb un pes comparable al dels grans edificis religiosos. Formen un patrimoni d'una gran riquesa els palaus, les cases senyoriales urbanes, els hospitals, les llotges de contractació dels mercaders, les drassanes i les seus del poder municipal de les ciutats que gaudien d'autonomia i representació a les Corts, on compartien el poder legislatiu i financer amb la Corona. Aquest llegat ha merescut una atenció especial entre els historiadors i per això se li dedica el segon article d'aquest número.

Han format part de l'imaginari col·lectiu català les aventures dels almogàvers, soldats catalans mercenaris d'infanteria que, desplaçats a l'orient de la Mediterrània per a defensar l'Imperi bizantí de l'amenaça turca, acabaren imposant el seu propi domini al centre de Grècia en constituir els ducats d'Atenes i Neopàtria al segle XIV. Aquesta dominació catalana a Grècia fou el tema d'inspiració del primer poema èpic en llengua catalana escrit al segle XIX, ha estat objecte de record negatiu en el folklore

hellènic, un element d'estudi dels historiadors catalans a final del segle XIX i començament del XX i ha deixat com a vestigis algunes torres i castells al territori grec, alhora que ha continuat donant lloc a una bibliografia abundant fins al present. Per això mereix figurar com a tercer article d'aquest número de *Catalan Historical Review*.

Des de final del segle XIX i durant el primer terç del XX, grans artistes trobaren en els cartells una forma de popularitzar la seva obra gràcies al progrés de les arts gràfiques, a l'impuls de la publicitat comercial i al desig d'anunciar festes, exposicions, esdeveniments públics i espectacles de masses, així com de promoure un turisme incipient. Aviat, la propaganda institucional i política hi trobà un instrument eficaç, com acabà passant molt especialment arran de la mobilització de les masses durant la Guerra Civil espanyola amb la difusió de consignes amb el poderós auxili de la imatge. Tot això passava molt abans que aquesta funció publicitària i propagandística l'assumissin el cinema i, sobretot, la televisió. Barcelona i València foren centres de producció de cartells de qualitat. Inicialment, en fou un poderós exemple el París de la Belle Époque, on, entre d'altres, un pintor de la categoria de Toulouse-Lautrec cultivà el cartellisme. La Sala Parés celebrà la primera exposició de cartells d'artistes estrangers a Barcelona el 1896 i aquest fou el tret de sortida de la producció autòctona.

Una mostra d'aquest gènere s'ha adoptat com a imatge de la coberta d'aquest número de la revista. Es tracta d'un cartell de Feliu Elias, que signava «Apa», enunciant una exposició a la ciutat de Sabadell el 1915: l'Art Nou al Centre Català. Aquesta obra reflecteix la sensibilitat noucentista que estava desplaçant la modernista. El cartell té una mida de 82 × 62 cm i el seu autor era un pintor cotitzat i un dibuixant present a les revistes i diaris fins als anys trenta en acudits i caricatures. Al costat de la propaganda comercial i política que es desenvolupa en aquesta dècada, trobem la que anuncia esdeveniments culturals com en aquest cas. La riquesa i l'interès històric del cartellisme a Barcelona i València expliquen que se n'hagin editat amb notable èxit grans repertoris, com, per exemple, el del llibre *Catalunya en 1.000 cartells des dels orígens fins a la Guerra Civil*, publicat el 1994. Ens ha semblat adient oferir com a quart article d'aquest número de *Catalan Historical Review* un de dedicat a aquest tema.

El darrer text està destinat al tema de la resistència a l'intent de la dictadura franquista d'arraconar al màxim la llengua catalana com a signe d'identitat col·lectiva d'un país derrotat i ocupat el 1939. El règim franquista, amb el seu poder absolut, disposà de mitjans extraordinaris per portar a terme allò que havia estat un objectiu permanent

de l'Estat espanyol modern: imposar la llengua castellana com a únic idioma públic i de prestigi i fer retrocedir fins a límits residuals la llengua dels catalans, balears i valencians. Calia anul·lar el progrés que havia experimentat la normalització lingüística al llarg del primer terç del segle xx, i especialment durant els anys trenta, gràcies al règim autonòmic català dels anys republicans, tot i l'anterior dictadura anticatalana del general Primo de Rivera. Les mesures més coactives de la immediata postguerra recordaven massa l'ocupació per les armes i hagueren de ser abandonades després de la desfeta nazifeixista a la Segona Guerra Mundial, però el disseny de suplantació lingüística subsistí els tres decennis i mig que durà la dictadura.

Es confiava que l'exclusió del català de l'escola, la premsa diària, la ràdio i la televisió seria suficient per a reduir-lo a un ús residual, preludi de l'extinció. Aquest eclipsi de la llengua catalana per mitjans dictatorials en dificultava enormement el coneixement per part de les noves onades d'immigrants procedents de la resta d'Espanya. Les classes voluntàries de català, la Nova Cançó o l'increment constant de l'edició de llibres en català foren signes de recuperació, però Catalunya no va sortir indemne del règim franquista quan s'aconseguí la devolució de part de l'autonomia per imperatiu democràtic. I així, les deficiències i les febleses que es perceben avui en l'ús de la llengua pròpia dels catalans, quaranta-dos anys després de la fi del règim dictatorial, en són les conseqüències. El darrer article d'aquest número està dedicat a analitzar els instruments emprats per evitar la descatalanització. Es

tracta d'un exemple d'autoorganització de la societat civil per fer front a l'acció de l'Estat amb la tenacitat d'aquells qui sabien que tenien de part seva la defensa d'un dret humà reconegut: el de ser educats, jutjats i administrats en la pròpia llengua i d'expressar-s'hi en tots els àmbits.

Com es pot veure, gairebé totes les edats i els aspectes més diversos de l'activitat humana són presents en aquest número, seguint la tònica que fins ara ha mantingut aquesta revista pensada per als estudiosos estrangers, però alhora força útil —segons ens diuen— per als autòctons.

Catalan Historical Review inclou, com sempre, la referència a totes les publicacions de caràcter històric de l'any de l'Institut d'Estudis Catalans i les semblances dels nous membres que s'han incorporat a la Secció Històrico-Arqueològica i al consell assessor (*advisory board*) de la revista. Aquesta vegada han estat quatre; que rebin la nostra enhorabona, amb la confiança que ens ajudaran a continuar portant endavant aquest instrument de difusió internacional de la nostra historiografia que és *Catalan Historical Review*.

Finalment, volem informar els nostres lectors que *Catalan Historical Review* acaba de ser inclosa a l'*European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus)*, l'índex de referència per a publicacions acadèmiques més prestigioses de l'àmbit de les humanitats i les ciències socials. Es tracta d'un gran pas en la millora de la difusió i l'impacte de la revista *Catalan Historical Review*.

ALBERT BALCELLS
Editor

Arqueologia de l'est de la província Tarraconense en temps dels reis visigots

Cristina Godoy Fernández*
Facultat Antoni Gaudí d'Història,
Arqueologia i Arts Cristianes (AUSP)

Rebut 20 març 2019 · Acceptat 4 juny 2019

RESUM

La presència dels visigots a la península Ibèrica passa per uns moments determinants en els quals la Tarraconense és escenari de les maniobres d'un poble que busca on instal·lar-se d'acord amb l'Imperi romà. L'any 418 aconseguen un pacte (*foederatio*) i s'inaugura el període del Regne de Tolosa, assentat a Aquitània. La pressió dels francs, cada vegada més forta, esclata a la batalla de Vouillé l'any 507 i fa que els visigots hagin de recular cap a la Tarraconense. Barchinona esdevé seu reial a la primera meitat del segle VI, amb els reis Gesaleic, Amalaric i Teudis durant el protectorat ostrogot. Presentem una síntesi de l'impacte que l'arribada dels visigots suposa en ciutats com Tarracona, Barchinona i Ègara, la transformació de l'hàbitat, els poblats emmurallats, les fortificacions militars i l'abandó progressiu de les vil·les romanes, a la llum de les investigacions historicoarqueològiques dels darrers anys.

PARAULES CLAU: Tarraconense, visigots, arqueologia cristiana, ciutats visigodes, poblament en alçada, fortificacions

INTRODUCCIÓ: MARC GEOGRÀFIC I CRONOLÒGIC

Sempre resulta una mica artificial delimitar una part d'un territori més extens que respon a una unitat en la seva creació, com és ara la província romana Tarraconense. L'est d'aquesta província, sobre el qual centrarem la nostra atenció en aquest treball, seria el corresponent a l'actual demarcació de Catalunya. Tanmateix, per copsar àmpliament la història i l'arqueologia d'aquest territori entre el final de l'antiguitat i l'inici de l'edat mitjana, cal obrir la mirada cap a la resta de la Península, el migdia de les Gàl·lies, el nord d'Itàlia i la Mediterrània en general.

Pel que fa al component temporal, tampoc no és gens fàcil establir unes coordenades exactes del «període visigot», atès que al principi formaven part de l'exèrcit romà i actuaven en favor d'uns usurpadors de la porpra imperial o d'uns altres, a l'inici del segle V, i, al final del període, alguns nobles visigots van subsistir uns quants anys després de la batalla de Guadaletè l'any 711, que marca l'arribada dels sarraïns i el començament de l'època medieval.

APUNTS HISTORIOGRÀFICS

El visigotisme i, en general, tots els estudis històrics referents al període visigot han estat impregnats de connotacions polítiques de signe divers des del seu inici ja des de l'època medieval. La raó principal és que la història posterior ha vist sempre en els visigots el model del poder reial, la unitat territorial i la unificació religiosa, sobretot amb la seva conversió al catolicisme en el Concili III de Toledo l'any 589. Ja els reis asturs se'n proclamaven successors; els Reis Catòlics i els monarques de la Casa d'Àustria —sobretot Felip II, que era molt devot d'Hermenegild com a màrtir de la fe catòlica— prenen com a model la reialesa teocràtica dels reis visigots, cosa que també succeí amb els Borbons. La historiografia, que des del segle XIII fins a la fi del XVIII va potenciar aquests valors, la tenim representada en personatges com Rodrigo Jiménez de Rada (*De rebus Hispaniae*, segle XIII); Ambrosio de Morales, historiador de la cort de Felipe II, o el pare Enrique Flórez (*España sagrada*, des del segle XVIII). Aquest discurs va recalcar al segle XIX amb l'obra fonamental de Modesto Lafuente i José Amador de los Ríos. En aquests moments va germinar un moviment nacionalista romàntic, afavorit per la Guerra de la Independència contra Napoleó, que maldava per buscar entre els visigots els pares de la «Nació espanyola». ¹ Aquest moviment va calar en la literatura i la pintura vuitcentista; una de les obres més conegudes, *La conversión de Re-*

* **Adreça de contacte:** Cristina Godoy Fernández. Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes. Ateneu Universitari Sant Pacià. Carrer Diputació, 231, 08007 Barcelona. E-mail: cgodoy@facultatantoni-gaudi.cat

caredo, de Muñoz Degrain, s'exposa encara avui dia al Senat.

Però, si per alguna cosa es recorda el visigotisme en general i l'arqueologia visigoda en particular, és per la utilització com a arma política que se'n va fer durant el feixisme. Durant el primer franquisme (1939-1944), l'arqueologia visigoda es va posar al servei del III Reich de la mà de Julio Martínez Santa-Olalla com a director de la *Comisaría de Excavaciones Arqueológicas*. Les seves excavacions de les necròpolis visigòtiques, com ara la de Castiltierra (Segòvia), pretenien demostrar el parentiu existent entre aquells individus i la raça ària del centre d'Europa i, consegüentment, la «puresa» de la raça espanyola. És molt coneguda la influència que va tenir la SS a través de l'*Ahnenerbe* i la visita que va organitzar Martínez Santa-Olalla perquè el *Reichsführer* Heinrich Himmler visités el Museu Arqueològic Nacional de Madrid (MAN) per veure els bronzes visigots, a més de les excavacions esmentades de Castiltierra i Toledo, aquesta darrera com a capital del regne visigòtic. A partir de la derrota del nazisme el 1945, en el que podríem considerar el segon franquisme, el visigotisme va fer un viratge i emfasitzà l'aspecte d'unificació territorial i religiosa, de conjunció entre el tron i l'altar —tal com havia fet sempre la historiografia espanyola—, per legitimar el poder de Franco, «Caudillo por la gracia de Dios». ² Així, el nacionalcatolicisme va fer seves moltes de les premisses dels estudis històrics sobre els reis visigots, no sempre objectius, de manera que els va impregnar fins i tot més enllà del final de la dictadura.

Amb aquests precedents, és fàcil comprendre com el component ètnic germànic va ser determinant en el primer desenvolupament de l'arqueologia visigòtica i també en els estudis històrics. D'aquesta manera, la presència visigòtica només es podia detectar a partir de la troballa de les sivelles de cinturó característiques o de les fibules que formaven part dels aixovars de les sepultures, sobretot. Tanmateix, fins i tot aquests bronzes que han estat els fòssils directors per identificar la presència visigoda han estat posats en qüestió els últims anys. En aquest sentit, és molt interessant la reflexió de Gisela Ripoll i Eduardo Carrero, en la qual plantegen si els individus dels enterraments de les necròpolis de la Meseta —datades des de finals del segle v fins a les acabades del segle vi (Castiltierra, Duratón, El Carpio de Tajo, etc.)— són realment d'origen visigot. Assenyalen com una objecció molt important el fet que aquests materials no es trobin en la Gàl·lia Narbonesa i que, si hi apareixen, són ja de quan formava part de Septimània sota el poder del reialme de Toledo. ³

ARQUEOLOGIA VISIGODA O D'ÈPOCA VISIGODA?

En aquesta tessitura historiogràfica tan complicada científicament i políticament, és mèrit indubtable de Pere de Palol la vindicació d'una «arqueologia d'època visigoda» en què tenien cabuda les tradicions paleocristianes

—d'àmbit mediterrani— juntament amb les «particularitats» dels pobles bàrbars, especialment de les *visigothorum gentes*. Ja des de la seva càtedra de la Universitat de Valladolid, als anys cinquanta, va propiciar els estudis d'«art hispanovisigot», contrarestant així el pes que el franquisme havia donat a l'aspecte ètnic en aquest període històric. ⁴ Pere de Palol va obtenir l'any 1969 la primera càtedra d'arqueologia paleocristiana i medieval a la Universitat de Barcelona, des d'on va exercir el mestratge a generacions d'arqueòlegs, va endegar les reunions d'especialistes de la Península (reunions d'arqueologia paleocristiana hispànica amb sis edicions entre 1967 i 2003) i va catapultar la investigació espanyola a l'àmbit internacional, reconeixement que es veié confirmat en ser nomenat doctor *honoris causa* l'any 2000 pel *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* de Roma. ⁵

Per a l'estudi de la Tarraconense en època tardoromana i visigòtica, continua sent una referència obligada la darrera obra que va dirigir P. de Palol —juntament amb Antoni Pladevall— del primer volum de la *Catalunya romana: Del romà al romànic*. ⁶ Malgrat els seus vint anys, moltes de les aportacions continuen sent vigents actualment, llevat dels descobriments arqueològics que s'han fet en aquests darrers temps.

En els últims trenta anys, l'arqueologia d'època visigoda, alliberada de les tensions entre romanisme i germanisme, s'ha alineat en la trajectòria dels estudis internacionals sobre l'antiguitat tardana, on tenen cabuda el món hispanoromà i el visigot. En aquesta trajectòria de recerca se situa l'arqueologia cristiana, que estudia els elements materials dels edificis i els elements de mobiliari litúrgic d'aquest període, però també la transformació de les ciutats, l'evolució del paisatge rural i els seus nuclis d'hàbitat. ⁷

ELS VISIGOTS A LES CIUTATS

La cultura tardoantiga és eminentment urbana i continua una de les característiques més representatives de la civilització romana. Lluny dels tòpics historiogràfics que feien naufragar l'esplendor clàssica sota el catastrofisme de les invasions bàrbares i l'abandó de les ciutats per refugiar-se al camp a causa d'una greu crisi econòmica des del segle III, durant el període visigot les ciutats perduren tot i que experimenten grans transformacions.

Els darrers anys han estat protagonistes d'una millora en el coneixement d'algunes de les ciutats tarraconenses durant l'antiguitat tardana i el període visigot des del punt de vista arqueològic. Cal esmentar Tàrraco, Bàrcino, Ègara, com les més destacades. Encara queda molta feina a fer, sobretot si tenim en compte la riquesa de la informació que ens aporten les fonts escrites sobre el protagonisme en època visigòtica de ciutats com Ilerda (Lleida), Gerunda (Girona), Osona (Vic), Empuriae (Empúries) o Dertosa (Tortosa), seus episcopals totes cinc. Per no parlar de les ciutats de la Gàl·lia Narbonesa, com Narbo, Carcassona, Magalona o (Iliberris) Elna, que formaven part

de la Septimània visigoda i que jugaren un paper molt important fins al final del regne visigot amb el rei Àkhila II (700-713). Passem a veure, però, amb més deteniment algunes d'aquestes ciutats.

Tàrraco, la capital de la Tarraconense

Tarragona havia estat la porta d'entrada dels romans a la península Ibèrica i capital de la província Citerior, que després va prendre el nom de Tarraconensis. Tàrraco va tenir una importància cabdal en els inicis del cristianisme. Hi ha fins i tot qui defensa l'estada de sant Pau a la ciutat, en compliment d'una pena d'exili.⁸ Però, si per alguna cosa destaca la ciutat en els orígens del cristianisme, és pel martiri dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi, víctimes de la persecució de Valerià l'any 259. El culte als màrtirs —les actes del martiri d'aquests sants són les més antigues que es coneixen a Hispània— va suposar un impacte enorme en el desenvolupament de la ciutat cristiana i en la transformació gradual de la capital romana. La construcció d'un centre de culte martirial —el més gran conegut a la *pars occidentis* de l'Imperi— consistent en dues basíliques, una de meridional amb les restes dels màrtirs a l'antic solar de la fàbrica de la Tabacalera, excavada per mossèn Serra i Vilaró, i una altra situada més cap al nord, la coneguda com a basílica del Parc Central, excavada als anys noranta del segle passat. Ambdues basíliques es van poder datar al segle v, amb una diferència potser d'uns trenta anys anterior la meridional en comparació amb la septentrional.⁹ A redós seu es va desenvolupar una gran àrea de necròpolis situada entorn de les dues vies principals que portaven, respectivament, cap al sud i cap a l'interior.

Aquest nou barri a la ciutat va determinar que la zona suburbial del port experimentés una gran crescuda fins anar a tocar la necròpolis i el pont sobre el riu Tulcis (Francolí). La zona, objecte d'intervencions arqueològiques als darrers temps, sembla que va tenir una gran vitalitat, impulsada probablement pel comerç, fins a la darrera del segle VII.¹⁰

Tornant a la topografia martirial de Fructuós, Auguri i Eulogi, cal destacar l'amfiteatre com a escenari de la *passio*. La importància del lloc va quedar gravada en la memòria col·lectiva dels fidels tarragonins, de manera que es va preservar la integritat del monument —que no va ser objectiu d'espoli com altres construccions romanes de la ciutat— com si fos un triomf del cristianisme sobre la barbàrie pagana de les execucions públiques. L'arqueologia no ha desvelat si existia una mena de memòria o trofeu en el lloc on van ser condemnats els màrtirs a la pena del *vivicomburium* (cremats vius), com l'himne VI del *Peristephanon* de Prudenci permet intuir. El que sí que ha posat de manifest l'arqueologia és la data de construcció d'una basílica a l'arena de l'amfiteatre a final del segle VI o principi del VII, en plena època visigòtica, i que ha estat motiu de diversos estudis en els darrers anys.¹¹

Una de les incògnites més gelosament guardades que ens oculta la Tàrraco cristiana és la de la catedral paleo-

cristiana i visigòtica. Tot i que en els darrers anys s'han fet intervencions d'excavació i de prospecció geofísica a dintre de l'edifici gòtic, no s'ha pogut identificar. Tanmateix, hi ha indicis de grans remodelacions al segle VI al fòrum provincial, tot i que el seu desmuntatge es va començar a fer ja al segle V. La ubicació de la seu episcopal a la part alta de la ciutat, a sota o al voltant de l'actual catedral gòtica, té ara com ara un discurs especulatiu, però amb indicis molt probables. Un d'aquests senyals va ser la troballa d'una tomba privilegiada datada al segle VI, acompanyada d'un gerret litúrgic i que apunta a la seva identificació com a un membre de la jerarquia eclesiàstica.¹² I un altre dels indicis és la identificació d'unes estructures al Col·legi d'Arquitectes que sembla que formarien part del conjunt episcopal.¹³ Segons les darreres propostes, la catedral visigòtica s'ubicaria entre l'absis de la catedral medieval i la sala axial del recinte de culte imperial.¹⁴ Però encara continua sent una assignatura pendent.

Els bisbes de Tàrraco van exercir de metropolitans de la província Tarraconense al llarg de tot el període visigòtic. Eren els encarregats de convocar els concilis, encara que només coneixem el de l'any 516 celebrat a la ciutat. Per a la resta de reunions conciliars van triar seus diverses de la mateixa província, però la presència del metropolità sempre hi consta.

Contràriament al que va passar a Bàrcino, que, com veurem a continuació, va desenvolupar un paper protagonista en els esdeveniments polítics de la penetració dels visigots a la Tarraconense, no sembla que Tàrraco tingués un interès especial per als monarques visigots. Clarament, els reis preferien Bàrcino com a seu més o menys temporal. En desconeixem exactament la raó. Alguns investigadors destaquen la romanitat de la capital de la Tarraconense, que es manté fidel a l'Imperi fins als darrers moments, i que devia contenir una gran part de la població hispanoromana i els contingents militars fidels a Roma.¹⁵

La ciutat cristiana de Tàrraco ha estat objecte de diversos estudis historicoarqueològics, com són el Pla Director de la Catedral —al qual ja hem fet referència—¹⁶ i dues tesis doctorals: la d'Andreu Muñoz Melgar,¹⁷ ja citada, i la de Meritxell Pérez des d'un punt de vista més històric.¹⁸ Així mateix, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica publicava el 2013 la monografia *Tarraco christiana civitas*, que venia a ser una mena d'estat de la qüestió dels coneixements de Tarragona en època paleocristiana i visigòtica.¹⁹ Finalment, el novembre de 2018, aquesta ciutat va ser la seu de la VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, en el marc de la IV Tàrraco Biennial, en què es van discutir moltes aportacions d'investigacions encara avui en curs sobre Tàrraco.²⁰

Bàrcino, seu imperial i seu règia

La ciutat de Bàrcino pren un protagonisme tan destacat amb els visigots que fins i tot ha fet pensar que podia haver rivalitzat amb Tàrraco per la capitalitat de la província. El que coneixem a partir de les fonts escrites no deixa lloc a

dubte: des de principi del segle v, Barcelona és escollida seu imperial i seu règia abans de l'arribada dels visigots.

Un dels primers esdeveniments polítics que apunten Bàrcino com a seu imperial és el protagonitzat per Màxim l'Usurpador al començament del segle v. Era un llibert hispà que es va proclamar *augustus* a la província Tarraconense, amb l'ajut del general Geronci, com a usurpador davant de Constantí III, que governava la Gàl·lia des de l'any 407. Tot i que l'historiador Zòsim (*Historia nova*, VI.5 i IX.12) esmenta que la proclamació de Màxim va tenir lloc a Tarragona, les troballes numismàtiques en contextos arqueològics dels jaciments de la ciutat demostren que va triar Barcelona per encunyar les seves emissions monetàries.²¹ Aquest establiment de la seva capital a Bàrcino amb encunyacions commemoratives de la seva proclamació com a august entre els anys 410 i 411 ens va fer plantejar el fet que aquest usurpador establís la capital a Barcelona i no a Tarragona,²² com deia Zòsim.

Només quatre anys més tard —el 415—, Bàrcino és l'escenari d'un episodi en el qual es veuen implicats per primera vegada els visigots. Els protagonistes en són el rei Ataülf i Gal·la Plàcidia. Aquesta, germana d'Honorí, havia estat raptada pel rei Alaric I durant el saqueig de Roma l'any 410 amb la intenció de pressionar l'emperador per tal que els concedís un territori on instal·lar-se. En morir Alaric, el va succeir Ataülf, que es va casar amb la princesa imperial a Narbona, ciutat de la qual van haver de fugir fustigats pel general Constanci, fidel a Honorí; va ser en aquest replegament cap al sud que van recalcar a Barcelona. Aquí, Ataülf no solament va veure esvaïr-se els seus plans de fer-se fort en emparentar-se amb la família imperial, sinó que hi van perdre el fill, anomenat significativament Teodosi. Aquí també acabà assassinat per un membre del seu exèrcit. A la mateixa ciutat va ser elegit Sigeric, que no va durar més d'una setmana i fou succeït per Vàlia. Aquest aconseguiria finalment signar el *foedus* amb el general Constanci que proporcionava als visigots un territori a Aquitània per instal·lar-s'hi. Començava així, l'any 418, el Regne de Tolosa.

Pel que sembla, la presència dels visigots a Bàrcino amb els reis Ataülf, Sigeric i Vàlia en un termini de poc més d'un any difícilment ens parla d'una capitalitat de la ciutat triada intencionadament. Més aviat es tracta d'un episodi efímer i aïllat. El perquè Ataülf va decidir recular fins a Barcelona en la fugida des de Narbona continua sent una incògnita. Podria haver triat altres nuclis urbans, com Empúries o Girona, molt més propers a la zona de litigi amb les tropes dels *honoriacii*. Algú ha proposat la conveniència d'una ciutat emmurallada com Barcelona,²³ per tal de resistir, però també era emmurallada Girona, més a prop. També n'hi ha que vinculen la tria d'Ataülf amb la recent proclamació de Màxim l'Usurpador a Barcelona. En tan poc temps gairebé no van deixar rastre del seu pas. El que sí que sembla bastant clar és que, d'ençà que es crea el Regne de Tolosa, les fonts escrites emmudeixen pel que fa a la ciutat com a escenari de fets rellevants de la cort visigoda.

Arqueològicament, poca cosa es pot relacionar amb aquesta primera estada dels visigots a Bàrcino. Sí que es coneix la situació de la catedral sota l'emplaçament de l'actual, de la qual s'ha identificat una aula basilical i un primer baptisteri que es daten al segle iv. El descobriment el va fer Duran i Sanpere en el curs de la construcció d'una xarxa de clavegueram; el fet d'identificar paviments d'*opus signinum*, bases i columnes i restes de cancells li va fer pensar que havia trobat la basílica cristiana.²⁴ Anys més tard es va trobar el baptisteri en el decurs d'unes excavacions (1968-1983) en què va participar Pere de Palol.²⁵ El convenciment que aquesta era la basílica de culte va arrelar entre els especialistes, entre els quals m'incloc,²⁶ fins que la reexcavació i la interpretació endegades pel Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, sota la direcció de Julia Beltrán de Heredia —i amb la col·laboració de Charles Bonnet—, va desmentir aquesta identificació i proposà que l'aula formava part de l'arquitectura de poder del bisbe.²⁷

D'altra banda, als segles iv i v, els resultats de les investigacions arqueològiques de l'arquitectura domèstica de la ciutat demostren que hi havia grans *domus*, decorades amb mosaics tardans i pintures, que ens parlen d'un tipus de vida molt romà. No s'ha trobat cap element en aquests llocs d'habitatge que faci pensar en la presència dels visigots.²⁸ La retícula dels carrers també es conserva, pel que sembla. Una d'aquestes *domus*, la de Sant Iu, serà l'embrió del grup episcopal: al seu damunt s'hi construeix el palau episcopal del segle v, el coneixement arqueològic del qual no és gaire clar, atès que al segle següent s'erigeix un nou palau episcopal que el desdibuixa. Una de les coses més interessants del palau és que en els seus fonaments s'usen materials provinents del fòrum (inscripcions, bases amb motlures i pedestals). Això vol dir que segurament, a principi del segle v, molts dels seus edificis estaven desafectats i es feien servir de pedrera per a les noves construccions. També del segle v es data la sala de recepció del nucli episcopal, pavimentada amb *opus signinum* i un lloc preminent per a la presidència del bisbe en les seves audiències.²⁹

Si en cap moment es pot considerar Bàrcino com a capital dels reis visigots és al segle vi. Tant els textos escrits com l'arqueologia ens en parlen, i la interpretació historicoarqueològica ha tingut un gran desenvolupament en els darrers vint anys, com veurem més endavant. Analtzem primerament el que ens diuen les fonts sobre els esdeveniments dels reis visigots que van tenir lloc a la ciutat de Barcelona.

A principi del segle vi, a partir de la batalla de Vouillé l'any 507, els francs van expulsar els visigots d'Aquitània i van provocar el seu desplaçament cap al sud-est. Van instal·lar la capital a Narbona i el regne va quedar reduït a la zona costanera. La pressió dels francs merovingis feia que els visigots es desplaçessin cap a Hispània, i Barcelona va jugar un paper molt important com a ciutat de rereguarda, tal com ho havia fet al segle v amb Ataülf, però ara sembla que d'una manera més ferma. Alaric II va trobar la

mort al camp de batalla i el va succeir el seu fill bastard Gesaleic, que va usurpar el tron a Amalaric, hereu legítim de la corona i net del rei ostrogot Teodoric el Gran.³⁰ Gesaleic va fer de Bàrcino la seva seu reial, si hem de creure la *Cronica Caesaraugustana*, segons la qual el rei mateix l'any 510 va matar Goeric —que era partidari d'Amalaric— al palau de Barcelona.³¹ Isidor de Sevilla ens dona una altra versió dels fets: Gesaleic es va refugiar a Barchinona després de ser derrotat a Narbona per les tropes del rei burgundi Gundebald i Teodoric el va privar del tron i Gesaleic va fugir cap a l'Àfrica per buscar l'ajuda dels vàndals; a continuació, va passar a Aquitània, des d'on va tornar a Hispània cap a Barcelona. Va ser perseguit pels ostrogots sota el comandament del general Eban, des d'un lloc anomenat *Duodecimo* fins més enllà del riu *Druantius*, a la Gàl·lia, on va ser mort el 511.³²

Els ostrogots van prendre la iniciativa de protegir el jove Amalaric i s'inicià el període conegut com a «intermedi ostrogot» (507-526) —en paraules de Ramon d'Abadal—³³ durant el qual el rei Teodoric va exercir la regència fins a la mort. De fet, aquesta època es caracteritza per ser una de les més permissives i prolífiques pel que fa a les reunions conciliars dels bisbes catòlics de la Tarraconense, que es daten per la referència a l'any de rei regent Teodoric o bé per Amalaric: Concili de Tarragona (516), Concili de Girona (517), II Concili de Toledo (527), Concili de Lleida (546) i Concili de València (549).³⁴

Aquesta tolerància del període ostrogot contrasta amb l'actitud anticatòlica del rei Amalaric, segons ens informa Gregori de Tours. Amalaric es va proclamar rei dels visigots un cop mort l'avi Teodoric, l'any 526, i per tal d'aproximar-se als francs es va casar amb Clotilde, filla de Clodoveu I, primer rei dels francs que es va convertir al catolicisme. Segons Gregori de Tours, el rei arrià Amalaric maltractava la seva dona a causa de la seva devoció catòlica i la va obligar a ser rebatejada en la fe arriana, fins que la reina va demanar ajut al seu germà, el rei franc Khildebert I. Els francs merovingis van envair Narbona i Amalaric es va veure obligat a fugir cap a Barcelona, on va morir l'any 531 degollat per un membre del seu exèrcit.³⁵

El succeí Teudis, general ostrogot que ja havia portat el control molts anys durant l'intermedi ostrogot i que ara es va proclamar rei dels visigots i independent de Ravenna (531-548). La historiografia considera presumiblement que va establir la seva règia a Barchinona, tot i que les fonts escrites no ho especifiquen. Sabem, per Isidor, que Teudis va atacar els francs des de la Tarraconense;³⁶ que s'instal·lés a Bàrcino és només una suposició. Investigadors com Pablo de la Cruz Díaz defensen que va ser ell mateix qui va instaurar la capital del regne a Toledo, almenys l'any 546, quan va promulgar la seva famosa llei sobre costes processals.³⁷ Si admetem aquest argument, Barcelona va deixar de ser seu règia des de mitjan segle VI. El que sí que s'ha d'admetre d'una manera ineludible és que, a partir d'aquestes dates, el centre de poder visigot es trasllada cap a zones més centrals de la península Ibèrica per tal d'obrir-se a la possibilitat de conquerir més territoris, a costa dels

sueus al nord-oest i dels vàndals cap al sud. A més, cal tenir en compte que l'any 552 s'inicia la incursió bizantina que ocupà Cartagena i una bona part del llevant i el sud-est peninsulars i que per fer-se forta havia d'ocupar posicions estratègiques equidistants amb els focus dels conflictes.

El que s'infereix de les dades de les fonts escrites és que Bàrcino va desenvolupar un paper molt important entre els anys 510 i 546 com a seu reial i de la cort, segurament amb una funció de capitalitat vinculada a la presència del rei, en el sentit tardoromà, com ho eren les seus imperials per l'estada més o menys temporal dels emperadors. I un cop traslladada la cort a Toledo, l'autoritat governamental —el *comes*— i un grup de visigots s'haurien instal·lat a la ciutat i haurien conviscut amb els hispanoromans fins a l'arribada dels àrabs.

Les dades arqueològiques ens presenten un canvi bastant dràstic en l'estructura urbana i en l'arquitectura domèstica del segle VI. Les grans cases que hi havia als segles IV i V a l'interior de la muralla desapareixen i en el seu lloc es construeixen unitats d'habitatges molt més petites i més senzilles que fan servir tota mena de materials reutilitzats, fins i tot escultòrics.³⁸ La xarxa viària i el cadastre sembla, però, que es mantenen. Aquesta transformació ens parla d'un canvi poblacional, presumiblement relacionable amb la presència dels visigots a la ciutat.³⁹

Pel que fa a la zona del suburbi, també es detecta un gran creixement de la ciutat. Al *suburbium* es troben zones d'habitat i un gran cinturó de necròpolis que va des de la zona nord-oest fins a l'extrem sud. Però, en canvi, no es troba entre el sud i el sud-est, segurament perquè estaven ocupats per maresmes i per l'estany del Cagalell. Les anàlisis arqueomorfològiques han permès documentar el traçat de nous eixos viaris que comuniquen la Serralada Litoral amb el Delta, i es potencien els itineraris i els eixos cap a l'interior, pel que sembla a causa del desenvolupament d'activitats agropecuàries.⁴⁰

Un dels aspectes més ben coneguts de les transformacions que tenen lloc a Bàrcino al segle VI és l'evolució del seu complex episcopal.

Com ja hem assenyalat més amunt, el projecte de recerca dut a terme pel MUHBA en el conjunt arqueològic de la plaça del Rei, dirigit per Julia Beltrán de Heredia i amb la col·laboració de Charles Bonnet, ha donat els fruits de vint anys d'investigació. Les intervencions arqueològiques han fet palesa una gran monumentalització del primer grup episcopal dels segles IV i V que transforma plenament la topografia de la ciutat atès que n'ocupa gairebé un quart. La basílica principal —que no ha pogut ser objecte d'excavacions— és sota la catedral actual, però sabem que estava connectada amb el baptisteri, situat als peus, seguint l'esquema més freqüent de distribució dels espais litúrgics de les esglésies hispàniques.⁴¹ El baptisteri experimenta també en aquest moment una monumentalització molt important: la piscina es cobreix amb un cimbori, l'interior es decora amb pintures que imiten els recobriments d'*opus sectile* o plaques de marbre⁴² i, a més,

hi ha una inscripció que conté una fórmula pròpia de la litúrgia baptismal⁴³ i les pintures del sostre.⁴⁴ El nucli inicial s'amplia amb la construcció d'una església cruciforme, amb un cementiri associat (en una zona intramurs), un nou palau fortalesa episcopal i uns *balnea* que —segons manifesta Beltrán de Heredia— no haurien estat d'ús privat del bisbe, sinó que devien tenir una destinació per als pelegrins i els fidels de la ciutat.⁴⁵

En la mateixa època i al mateix barri es construeix el que s'identifica com el palau de l'autoritat civil, el *comes ciuitatis*, al costat de l'església cruciforme i de la muralla. Presenta una planta en forma d'U que s'obre a un *interuallum* tot seguint el traçat de la muralla i que comunica mitjançant unes escales al pas de ronda. En les excavacions es van trobar sivelles de cinturó militars que revelen la presència d'un destacament en relació probablement amb la residència del *comes*.⁴⁶

Beltrán de Heredia proposa una datació per a aquesta monumentalització del complex episcopal/comtal de la segona meitat del segle VI, basant-se en els materials apareguts en els contextos arqueològics (ceràmica i monedes), i en la datació per C¹⁴, obtinguda dels morters de les fonamentacions, entre els anys 530 i 595.⁴⁷ Certament es tracta d'un arc cronològic de seixanta-cinc anys, un període massa extens en uns moments en els quals el ritme trepidant dels esdeveniments de la història política de la monarquia en relació amb Barcelona ja s'havien produït. A la segona meitat del segle VI, la capital ja havia estat traslladada a Toledo; per tant, hem de considerar que els moments de màxima activitat edilícia en el conjunt episcopal s'esdevingueren quan el monarca ja havia marxat amb la seva cort cap a Toledo, però havia deixat un destacament militar visgot i una comunitat de fe majoritàriament arriana.

Cal tenir en compte, però, que no devia ser gaire enllà de la segona meitat del segle VI. Si pensem en les remodelacions que presenta aquesta mateixa fase, no es pot relacionar aquesta vitalitat constructiva amb la conversió de Recared en el III Concili de Toledo el 589, com s'ha fet tradicionalment, perquè era massa tard. En canvi, la data de mitjan segle ens sembla més versemblant, atès que és el moment en què la rivalitat entre arrians i catòlics era més aferrissada i hauria provocat una vitalitat constructiva a les ciutats entre els grups episcopals arrians i catòlics.⁴⁸ Aquest aspecte, que havia estat relegat a un segon pla per la investigació sobre l'arquitectura religiosa hispànica —tal vegada causada per la manca de diferències conegudes entre la funció litúrgica dels espais de culte d'un credo i de l'altre—, ha cobrat una atenció especial als darrers anys, sobretot arran de les excavacions de la basílica dels sants màrtirs Just i Pastor.

Aquestes intervencions arqueològiques es van fer entre 2011 i 2014 gràcies a un conveni entre la parròquia i l'Ajuntament de Barcelona, i van ser dirigides per Julia Beltrán de Heredia. Van treure a la llum restes d'un edifici de culte situat al sud del fòrum romà: un absis trilobulat d'una basílica i restes de la columnata de les naus, un bap-

tisteri i una tomba privilegiada. L'autora interpreta el conjunt com un segon grup episcopal i ha elaborat una complexa hipòtesi que proposa situar la catedral catòlica sota l'església dels sants Just i Pastor, atès que defensa que el conjunt episcopal de la plaça del Rei havia estat ocupat pel bisbe arrià i vinculat als edificis de representació de poder dels visigots, el palau fortalesa episcopal i el palau del *comes civitatis*. Aquest «bisbat dels sants Just i Pastor» hauria restat amb funcions parroquials després de la conversió al catolicisme de Recared i del poble got, atès que el bisbe catòlic hauria «recuperat» la catedral de tradició paleocristiana.⁴⁹

Aquesta proposta, tot i ser molt suggerent,⁵⁰ no deixa de ser una mica audaç. Les proves arqueològiques sobre les quals es fonamenta són encara fragmentàries i ja han sorgit les primeres veus crítiques.⁵¹ Caldrà esperar noves intervencions arqueològiques que esclareixin millor el coneixement d'aquest edifici de culte.⁵²

Ègara (Terrassa)

En plena connexió amb la seu de Bàrcino es troba la seu del conjunt episcopal d'Ègara (Terrassa), sorgida sobre un municipi d'origen romà, que presenta un grup episcopal d'època paleocristiana i visigoda i és un dels més ben estudiats els darrers anys. Els treballs arqueològics fets en extensió entre els anys 1995 i 2005 van permetre identificar i caracteritzar les diferents fases del desenvolupament d'aquest conjunt egarenc entre mitjan segle IV i el segle IX, en època carolíngia.⁵³

L'erecció del conjunt religiós com a seu episcopal es relaciona amb l'acció del bisbe Nundinari de la seu de Bàrcino, que va nomenar Ireneu bisbe d'Ègara l'any 464 com al seu successor. Són les primeres notícies d'un bisbat a Terrassa. La seu egarenca va ser dotada llavors d'un territori que abans havia estat de Barcelona i que sembla que es va desdoblar, tot i que no n'era sufragània. Aquest nomenament no va seguir els conductes canònics, encara que va obtenir el suport de la comunitat i dels bisbes de la província. Nundinari va incomplir les regles canòniques en nomenar Ireneu en el seu testament com a successor a la seu de Barcelona; aquest fet aberrant en el dret canònic va provocar la intervenció reprovatòria del papa Hilari i, després de la mort de Nundinari, Ireneu va restar a Ègara.⁵⁴

A mitjan segle V, coincidint amb aquesta promoció a catedral, les investigacions arqueològiques han pogut identificar una fase de construcció del conjunt preexistent que canvia completament el disseny anterior (preepiscopal) i fins i tot sembla que en alguns sectors es deixa a mig fer. El nou projecte —sota el govern d'Ireneu— sembla que va ser una obra llarga que no va finalitzar fins a mitjan segle VI. Comprèn tres edificis de culte distribuïts en tres terrasses en un pla ascendent des del sud, on es va construir la zona residencial del bisbe, el palau episcopal. Una segona terrassa amb la catedral de Santa Maria, que es va reformar a sobre d'edificis anteriors —dedicats al culte cristià des del segle IV—, i al seu costat, a la mateixa cota, un edifici de caràcter martirial o funerari, l'actual es-

glésia de Sant Miquel.⁵⁵ A l'extrem nord i a sobre d'una tercera terrassa es va construir l'església de Sant Pere —amb funció parroquial, sostenen els arqueòlegs—,⁵⁶ amb tres naus i capçalera trilobulada, sobre la qual s'haurà d'intervenir arqueològicament en un futur per aclarir la seva relació amb la resta d'edificis, per bé que forma part, pel que sembla, del mateix programa icnogràfic.⁵⁷ El conjunt, envoltat de corredors funeraris, disposava d'un pati central on hi havia un pou i estava envoltat d'un clos que delimitava el grup episcopal.

La llarga durada de la construcció del conjunt egarenc entre mitjan segle v i l'any 700 ens endinsa plenament a l'època visigòtica. Cal remarcar l'espectacularitat del conjunt, que conserva edificis sencers com el de Sant Miquel, datat a mitjan segle vi. Les darreres refaccions que es feien a la capçalera de Santa Maria —i que semblen correspondre's també amb la capçalera de Sant Pere— s'han pogut precisar a partir d'unes àmfores utilitzades per omplir les voltes, procedents del nord d'Àfrica i que es daten entre el 550 i el 700.⁵⁸

Les fonts escrites ens ofereixen un panorama de la seu egarenca amb una certa vitalitat i participant en les reunions conciliars de la Tarraconense, així com també en els concilis nacionals celebrats a Toledo. Cal destacar, però, per la seva singularitat, la celebració d'un concili provincial a Terrassa l'any 614.⁵⁹ Aquest fet, completament excepcional, de reunir-se una assemblea conciliar en una seu petita creiem que ens indica alguna mena d'inauguració de millores a la seu, que podria tenir ressò a l'hora de reinterpretar les estructures arqueològiques i monumentals.⁶⁰

LES FORTIFICACIONS: CASTRA, OPPIDUM I TERRITORIS DE FRONTERA

Sens dubte, una de les qüestions més importants que sabem d'Ègara a partir dels textos gira entorn de la figura del bisbe Nebridi perquè situa la seu en el mapa de les ciutats estratègiques del regne visigot de la primera meitat del segle vi. Segons coneixem per Isidor de Sevilla, Nebridi d'Ègara tenia tres germans també bisbes: Elpidi d'Osca, Just d'Urgell i Justinià de València.⁶¹ Per estudis prosopogràfics, Josep Vilella arriba a la conclusió que eren només germans de mare, i atès que Isidor tot just qualifica de *nobilissimi* Nebridi i Elpidi, pensa que eren fills d'un mateix pare amb més estatus social que no pas el pare de Just i Justinià, els dos fills menors.⁶²

Tots quatre germans procedien d'una família aristocràtica de la Tarraconense, però les seues administrades eren tan diverses i allunyades entre elles que cal descartar una investidura relacionada amb l'arrelament al territori i amb les elits locals.⁶³ I tots quatre van exercir el seu episcopat en un moment crucial durant l'intermedi ostrogot i el període immediatament posterior, de consecució de la independència dels monarques visigots de la tutela dels ostrogots. Llevat d'Ègara, Osca, Urgell i València, eren ciutats limítrofes o perifèriques dins de l'àrea dominada

pel rei ostrogot i els seus generals, que *grosso modo* es corresponia amb l'est de la Tarraconense. D'una banda, Osca i Urgell, al nord, es trobaven a prop de la zona controlada pels francs a l'altra banda dels Pirineus; de l'altra, a València, tot i haver viscut al marge de la influència ostrogoda, la transferència de Justinià cap al 531 hauria estat un nomenament directe del rei Teudis per tal de contrarestar la pressió de les tropes bizantines que arribaven a les Balears el 534 i acabaren ocupant el llevant peninsular el 552 i convertint València en ciutat fronterera.⁶⁴ D'aquesta manera, València exerciria la projecció de l'autoritat dels nous monarques sobre la península Ibèrica, al mateix temps que es volia vincular la ciutat del Túria amb la vall de l'Ebre i la Tarraconense, on es trobava en aquell moment el centre de gravetat de la monarquia visigoda.⁶⁵

Les investigacions dels darrers anys s'han ocupat a bastament de les fortificacions del nord de la Tarraconense, sobretot com a assentaments militars de diferents característiques (*turres, oppida, castella*), així com poblats d'alçada que es fortificaven per iniciativa dels poders locals, com un antecedent de les fortificacions feudals, com sosté Gutiérrez González, tot i que analitzat des d'una perspectiva més del conjunt peninsular.⁶⁶ Específicament per a la zona de l'est de la Tarraconense, cal destacar la tesi inèdita de V. Luis Pérez García defensada a la Universitat Rovira i Virgili l'any 2011 i de la qual l'autor va publicar un article molt interessant.⁶⁷

Si dirigim l'atenció cap al nord, la lluita dels visigots amb els francs va determinar que triessin Bàrcino com a seu de rereguarda, ben comunicada per mar i situada a la Via Augusta, com ja hem vist. En els moments més convulsos de la intervenció ostrogoda, Girona va consolidar el seu pes pel control que exercia sobre la Via Augusta, camí que unia les ciutats més importants d'aquells moments: Barcelona, Elna i Narbona. I, amb posterioritat, Girona era al mig del camí que comunicava la Península amb Septimània.⁶⁸

A l'Alt Empordà es troba el *castrum* de Puig Rom, un poblat emmurallat situat sobre un turó que domina la badia de Roses, en un enclavament estratègic. Presenta una muralla i unes torres quadrangulars d'una tècnica molt semblant al jaciment de València la Vella que hem esmentat (veg. la nota 65). El jaciment va ser excavat per primera vegada per Joaquim Folch i Torres l'any 1917 i trenta anys més tard per Pere de Palol —entre 1946 i 1947—, que va ser qui va poder identificar-lo com un *castrum* d'època visigòtica. Tanmateix, Palol ja assenyalava que l'assentament podia no ser exclusivament militar, sinó de poblament defensiu en alçada de la població veïna de Roses, abandonada pel que sembla al segle vii.⁶⁹ Aquests darrers anys s'ha reprès l'excavació amb un nou projecte executat entre 2014 i 2017 per un equip format per investigadors de la Universitat de Girona, la Universitat Rovira i Virgili, la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que han pogut netejar i consolidar els sectors excavats per Pere de Palol i obrir altres punts al poblat i a la muralla. Tot i no poder haver afinat

la cronologia de la seva fundació, el més nou és que han identificat una refacció en una de les portes que parla de dues fases d'ocupació.⁷⁰

En els passos pirinencs orientals es troben les fortificacions de les Cluses, d'època romana i que es mantenen plenament vigents en el període visigot. Aquest pas s'esmenta en la crònica de la rebel·lió de Paulus a Septimània, l'any 673, en temps del rei Wamba, com a «castrum quod vocatur Clausuras». ⁷¹ Arqueològicament es coneixen força bé la *turris* de Panissars i les *clausurae* del Pertús, dos *castella* que flanquegen la Via Augusta —la Clusa Alta i el Castell dels Moros— i que controlen un pas estret, que disposa fins i tot d'una porta enmig de la Via Domitia per tal de vigilar el pas dels Pirineus per aquest indret.⁷²

Un altre exemple paradigmàtic és el «Castellum Fractum» de Sant Julià de Ramis, denominat així en la documentació del segle IX. El jaciment ha estat objecte de diverses intervencions arqueològiques sistemàtiques que han pogut descriure la presència d'una fortificació ja des del segle IV que presenta dues fases constructives i el final de la qual es data entre els segles VIII i IX.⁷³ Consisteix en un edifici de planta quadrangular, envoltat d'una muralla amb quatre torres a les cantonades; l'aparell constructiu és format per carreus ben escairats lligats amb morter de calç. A aquesta fortificació se li associa un vilatge fet amb materials peribles i molt pobres, i a més es va poder identificar una església als Sants Metges i una necròpolis amb tombes de caixa de lloses.⁷⁴ Evidentment, aquest enclavament no tenia una funció exclusivament militar.

Però des d'una perspectiva més estratègica del control de les vies i si ens desplaçem cap a l'oest, trobem les valls d'Andorra amb el jaciment de Sant Vicenç d'Enclar, una fortificació d'alçada que controlava el pas entre el nord i el sud. Es tracta d'un pas molt important, atès que, de l'altre costat de la carena i per la vall de la Garona, s'arribava a Tolosa, en mans dels francs.⁷⁵ La data de fundació del Roc d'Enclar s'ha pogut fixar per les dades arqueològiques entre la segona meitat del segle IV i principi del V, però seguia amb plena vitalitat en època visigòtica, com demostra la troballa de metalls d'ornamentació personal, principalment de bronze, que formaven part dels uniformes militars. Entre aquestes peces cal destacar un tipus de sivelles molt semblants a les aparegudes a la necròpolis visigòtica de Pampilona dels segles VI i VII i que s'associen al sueus, que custodiaven aquest pas abans que els visigots.

El Roc d'Enclar formava part d'una sèrie de fortins i torres de vigilància situats a les *clausurae* del Pirineu, que constituïen una línia defensiva. La importància del pas per les valls d'Andorra segurament devia determinar el seu control des de la ciutat d'Urgell, des d'on es devia coordinar l'ofensiva militar contra els francs.⁷⁶ No sembla, però, que la fundació d'Urgell es fes en substitució de l'antiga Iulia Libica (Llívia), com volen alguns autors,⁷⁷ sinó que les restes arqueològiques revelen una reocupació de certs sectors de l'antiga Llívia per militars que defensaven els passos pirinencs, igual que ho feia la veïna Urgell. De fet,

coneixem un *Castrum Libiae* esmentat en el context de la rebel·lió del duc Paulus contra Wamba l'any 673.

Amb tota probabilitat, Urgell va assolir un estatus de ciutat fronterera superior a Llívia. Algunes intervencions arqueològiques recents al voltant de l'església de Santa Maria de la Seu d'Urgell han tret a la llum algunes edificacions amb materials que es daten entre els segles V i VI.⁷⁸ En aquest context és quan s'hauria creat el bisbat d'Urgell —i també el de Carcassona— com a ciutat de la frontera francovisigoda. Recordem com el bisbe Just i els seus germans ocupaven seus episcopals en territoris limítrofs amb els francs (Elpidi d'Osca i Just d'Urgell) i amb els bizantins (Justinià de València). El més segur és que els nomenés directament el rei Teudis, com ja hem referit més amunt.

EL POBLAMENT EN ALÇADA I L'ABANDÓ DE LES VIL·LES

L'arqueologia ens està mostrant d'una manera molt clara com als segles VI i VII la població s'aplega en llocs de defensa fàcil, en poblats a sobre dels turons o en enclavaments estratègics a la vora del riu o d'alguna via. No cal repetir, com ja hem referit més amunt, que molts nuclis d'origen militar van acabar convertint-se també en llocs d'hàbitat, potser per acollir les famílies dels militars o bé per la cada vegada més freqüent concentració d'una població dependent dels poders locals en el sentit protofeudal.

Un exemple clar d'un poblat en alçada sorgit en aquesta època és el de Santa Cecília dels Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà).⁷⁹ Es tracta d'un poblat situat a uns 900 msnm, al cim del Montsec d'Ares, que té vida entre els segles V i VIII, envoltat de boscos i pastures per al desenvolupament d'activitats agropecuàries. La dificultat d'accés constitueix ja per si sola una defensa natural; a més, hi ha un pas estret entre dos blocs rocosos que el fa fàcilment controlable. S'hi han trobat una església i també eines de treball de la llana que ens informen d'activitats ramaderes. S'han pogut identificar habitatges d'entre 6 i 15 m² excavats a la roca i fets amb materials peribles de troncs i branques. També van construir tres grans cisternes que podrien contenir uns 30.000 litres cada una. Els excavadors sostenen que som davant d'un nucli monàstic lligat als moviments eremítics propis també d'aquesta època.⁸⁰

Un dels poblats més emblemàtics de la Tarraconense visigòtica és el del Bovalar (Seròs, Segrià). Es tracta d'un grup d'habitatges que es construeixen a redós d'una església dotada de baptisteri als peus, per la qual cosa s'ha de pensar —en principi— en la seva funció com a parròquia. La ubicació estratègica al costat del riu Segre li confereix una sortida via fluvial, a més de nodrir d'aigua els conreus, que les excavacions han tret a la llum. Les anàlisis carpològiques (de llavors), de gramínies i fruiters han pogut demostrar la pràctica d'una agricultura rica i variada. També s'hi van trobar un trull i dos cellers amb botes de vi

que s'interpreten com d'ús comunitari. Els excavadors diuen que només han pogut descriure una sola fase constructiva. El final del poblat el va causar un incendi entre les cendres del qual van ser trobats *tremisis* visigots del rei Àkhila II (711-713), poc temps abans de l'arribada dels sarraïns.⁸¹

Aquest tipus de nuclis de població serien el resultat del final de les vil·les romanes, la gran majoria de les quals esdevenen abandonades en els segles V i VI. Entre les explicacions per aquest fenomen cal tenir en compte una gran crisi, però alhora la concentració de la riquesa en mans dels cada vegada més rics. Sovint es poden veure desafectades les parts urbanes, l'amortització d'instal·lacions termals i la manca de manteniment de paviments de mosaic, per exemple. En alguns casos es poden detectar algunes ocupacions fetes amb cabanes de materials més febles o fins i tot amb la presència de tombes.

Un cas excepcional és el de la Villa Fortunatus (Fraga, Osa), molt a prop del Bovalar. La villa presenta diverses fases com a tal, amb la pavimentació de moltes de les seves estances amb rics mosaics, sala de recepció, termes, etc.⁸² Al segle V, la villa s'abandona, però al segle VI s'hi construeix una basílica amb baptisteri als peus que aprofita dues de les habitacions més nobles. Sembla clar que els propietaris ja no hi vivien i que les tombes al voltant del peristil es devien fer a recer de l'església.⁸³

El temps dels reis visigots és una època apassionant que encara guarda gelosament molts secrets per als investigadors de les generacions futures.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Pablo C. DÍAZ. «Los Godos como epopeya y la construcción de identidades en la historiografía española». *Anales de Historia Antigua, Medieval y Moderna*, núm. 40 (2008), p. 11-23.
- [2] Francisco GRACIA. «Las relaciones entre los arqueólogos españoles y la Alemania nazi (1939-1945): La influencia de *Das Ahnenerbe* en España. Un estudio preliminar». A: G. MORA, C. PAPI, M. AYARZAGÜENA (ed.). *Documentos inéditos para la historia de la arqueología*. Sociedad Española de Historia de la Arqueología, Madrid 2008, coll. «Memorias de la Sociedad Española de historia de la Arqueología», 1, p. 129-154; Francisco GRACIA. «La arqueología durante el franquismo. Instrumentalización identitaria». A: *Los intelectuales y la dictadura franquista: Cultura y poder en España de 1939 a 1975*. Fundación Pablo Iglesias, Madrid 2013, p. 47-76.
- [3] G. RIPOLL, E. CARRERO. «Art wisigoth en Hispania: en quête d'une révision nécessaire». *Perspective*, núm. 2 (2009), p. 256-276, esp. p. 264-266.
- [4] Resulta essencial P. de PALOL. «Romanocristianos y visigodos (ensayo de síntesis histórico-arqueológica)». *Amurias*, núm. 12 (1950), p. 239-241; P. de PALOL. «Esencia del arte hispánico de época visigoda: romanismo y germanismo». A: *I goti in Occidente. III Settimana di Studio*

del Centro italiano di Studi sull'alto medioevo. Spoleto 1955, p. 65-126.

- [5] Un resum de la seva trajectòria acadèmica el trobem en les paraules escrites després de la seva mort per J. M. GURT. «Pere de Palol». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 79 (2006), p. 7-12.
- [6] P. de PALOL, A. PLADEVALL (dir.). *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999.
- [7] A. VIGIL-ESCALERA GUIRADO. «Los últimos 30 años de la arqueología de época visigoda y altomedieval». A: J. A. QUIRÓS (ed.). *Treinta años de arqueología medieval en España*. Archeopress Publishing, Oxford 2018, p. 271-294.
- [8] A. PUIG I TÀRRECH. «Les probabilitats d'una missió de Pau a Tarragona». A: J. M. GAVALDÀ, A. MUÑOZ I A. PUIG I TÀRRECH. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII): Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*. Tarragona 2010, coll. «Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia», 6, p. 133-155.
- [9] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco: El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Universitat Rovira Virgili. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2006, coll. «Sèrie Documenta», 4.
- [10] J. M. MACIAS. *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Universitat Rovira i Virgili. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2004, coll. «Sèrie Documenta», 2; J. M. MACIAS. «Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?». A: *Recópolis y la ciudad en la época visigoda: Zona arqueológica 9*. Alcalá de Henares 2008, p. 293-301, esp. p. 296-297. Vegeu també J. M. MACIAS i J. A. REMOLÀ. «El port de Tàrraco a l'antiguitat tardana». A: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València 2003)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005, p. 175-185; J. A. REMOLÀ, A. LASHERAS. «Habitar en los suburbios portuarios de la Antigüedad tardía: el caso de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)». A: I. BALDINI i C. SFAMENI (ed.). *Abitare nel Mediterraneo Tardoantico: Atti del II Convegno del CISEM (Bologna, 2-5 marzo 2016)*. Edipuglia, Bari 2018, p. 113-121.
- [11] La bibliografia referent a l'amfiteatre com a escenari de culte cristià és molt extensa. Destaquem la nostra contribució a C. GODOY. *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglo IV al VIII)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1995, p. 191-202, que recull la bibliografia anterior, notablement la de les excavacions de la Fundació Bryant i del TED'A. La hipòtesi que vam llançar aleshores va fer despertar l'interès d'investigadors com Andreu Muñoz, amb una veu crítica sobre la interpretació d'una cripta als peus de la basílica, que finalment ha pogut demostrar a través de documentació antiga de l'excavació per Salvador Ventura. Cf. una de les seves darreres publicacions que recull la bibliografia anterior: A. MUÑOZ. «La basílica visigòtica del amfiteatro de Tar-

- ragona: definició, tècniques constructives i simbologia de un temple martirial». *Quarhis*, núm. 12 (2016), p. 106-127. I finalment, el nostre treball conjunt: C. GODOY, A. MUÑOZ. «La iglesia del anfiteatro y el culto a san Fructuoso en el marco de la ciudad durante el siglo VII: el Oracional de Verona». A: *Tarraco. Biennial. 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i món antic: VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives*, (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018). Tarragona 2019, p. 65-74.
- [12] Th. HAUSCHILD. «Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Institut d'Estudis Catalans. Universitat de Barcelona, Barcelona 1994, p. 151-157.
- [13] X. AQUILUÉ. *La seu del Col·legi d'Arquitectes: Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Tarragona, Tarragona 1993.
- [14] A. MUÑOZ. «La qüestió arqueològica de Santa Tecla la Vella o les catedrals perdudes de Tarragona: de l'antiguitat al segle XII». A: A. PUIG I TÀRRECH, A. PÉREZ DE MENDIGUREN, J. M. GAVALDÀ (ed.). *El culte de Tecla, santa d'Orient i d'Occident (Congrés de Tarragona, octubre de 2011)*. Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes (AUSP), Barcelona 2015, col·l. «Studia Historica Tarraconensia», 2, p. 197-241. A més, cal remetre a la seva tesi: A. MUÑOZ. *Sant Fructuós de Tarragona: Aspectes històrics i arqueològics del seu culte des de l'antiguitat a l'actualitat*. Universitat Rovira i Virgili, Tarragona 2013. <<http://www.tdx.cat/handle/10803/127105>>.
- [15] La fidelitat a l'Imperi es manifesta també en les fórmules de datació per consolats, costum que només va desenvolupar Tàrraco i el seu territori. Aquest tipus de datació es pot apreciar, sobretot, en les inscripcions funeràries, però també el veiem en les actes dels concilis de Tarragona (516) i de Girona (517). Alhora, la *Cronica Caesarugustana* —un text compost en el segle VI a Tarragona— data pels cònsols. Cf. M. A. HANDLEY. «Tiempo e identidad: la datación por la Era en las inscripciones de la España tardorromana y visigoda». *Iberia*, núm. 2 (1999), p. 191-215. En canvi, la resta de províncies data per l'era hispànica.
- [16] J. M. MACIAS, A. MUÑOZ, A. PEÑA, R. MAS, I. TEIXELL. *Praesidium, templum, ecclesia: Les intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona 2010-2011*. Memòria d'una exposició temporal. Tarragona 2012.
- [17] A. MUÑOZ. *Sant Fructuós de Tarragona...*, op. cit.
- [18] M. PÉREZ MARTÍNEZ. *Tarraco en la antigüedad tardía: Cristianización y organización eclesiástica (siglos III al VII)*. Arola, Tarragona 2012.
- [19] J. M. MACIAS, A. MUÑOZ (ed.). *Tarraco christiana civitas*. ICAC, Tarragona 2013, col·l. «Sèrie Documenta», 24.
- [20] *Tarraco. Biennial. 4t Congrés...*, op. cit.
- [21] T. MAROT. «Algunas consideraciones sobre la significación de las emisiones del usurpador Máximo en Barcino». A: *Congreso Internacional sobre la Hispania de Teodosio (Segovia 1995)*. Salamanca 1997, p. 569-580; T. MAROT. «La Península Ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios». *Pyrene*, núm. 31-32 (2000-2001), p. 133-160.
- [22] Interpretació que vam defensar a J. M. GURT, C. GODOY. «Barcino, de sede imperial a urbs regia en época visigoda». A: G. RIPOLL, J. M. GURT (ed.). *Sedes regiae (ann. 400-800)*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2000, p. 425-466, esp. p. 436-440.
- [23] Sobre la muralla de Barcelona, que s'havia datat al segle IV o fins i tot al V, vegeu les noves cronologies, proposades per A. Ravotto, de finals del segle III, entre el 270 i el 290, emulant clarament el recinte murari aurelià de Roma i amb un fort component militar. A. RAVOTTO. «La muralla romana de Barcelona. Una empresa de finals del segle III». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona: Quarhis*, núm. 10 (2014), p. 140-162; A. RAVOTTO. *La muralla de Barcino*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2017; A. RAVOTTO, I. RODÀ. «La cronologia de les muralles romanes de Barcelona després d'un segle de recerques arqueològiques». A: *Intervenir a la muralla romana de Barcelona: Una visió comparativa*. MUHBA, Barcelona 2017, col·l. «Documents», 12.
- [24] A. DURAN I SANPERE. «Vestigios de la Barcelona romana en la plaza del Rey». *Ampurias*, núm. 5 (1943), p. 5-49.
- [25] F.-P. VERRIÉ, J. SOL, A. M. ADROER, P. de PALOL. «Excavaciones en la basílica paleocristiana de Barcelona». A: *I Reunión de Arqueología Paleocristiana Hispànica (Vitoria 1966)*. Vitoria 1967, p. 7-36.
- [26] C. GODOY. *Arqueología y liturgia...*, op. cit., p. 202-207. L'any 1998 em retracto assenyalant la identificació de la basílica sota la catedral per l'existència de la porta que comunica amb el baptisteri: C. GODOY. «El complejo episcopal de Barcino. Cuestiones sobre función e identificación de los edificios». *Madridier Mitteilungen*, núm. 39 (2018), p. 311-322.
- [27] Ch. BONNET, J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Nouveau regard sur le Groupe Épiscopal de Barcelone». *Revista di Archeologia Cristiana*, núm. 80 (2004), p. 137-158, esp. p. 147-157; J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigoda: un puente entre dos mundos: La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: de la ciudad romana a la ciudad altomedieval*. Tesi doctoral. Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts cristianes i Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2019, col·l. «Studia Archaeologiae Christianae», 3. Cf. també J. SALES. *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía: Topografía, arqueología e historia*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2012, p. 146-151.
- [28] J. M. GURT, C. GODOY. «Barcino, de sede imperial...», op. cit., p. 430-434; A. PERICH. «Barcino entre los siglos IV y VI dC. Transformaciones y ascenso de una ciudad mediterránea». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I. Prehistoria y Arqueología*, núm. 7 (2014), p. 61-96, esp. p. 70-77.

- [29] A. PERICH. «Barcino entre los siglos IV y VI dC...», *op. cit.*, p. 81; A. PERICH. *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles IV-VIII dC)*. Tesi doctoral. URV-ICAC, Tarragona 2014, p. 186-188. La datació d'aquest primer palau en el segle V ha permès avançar la data de desafectació del fòrum en aquest moment, contemporàniament al que s'identifica en unes altres ciutats romanes com Tarraco. Com que aquest palau s'amplia al segle VI, alguns investigadors havien pensat que el fòrum va funcionar fins aleshores, entre els quals nosaltres mateixos i Ph. Banks. Cf. Ph. BANKS, «The Roman Inheritance and Topographical Transitions in Early Medieval Barcelona». A: T. F. C. BLAGG, R. F. J. JONES, S. J. KEAY (ed.). *Papers in Iberian Archeology*. Oxford 1984, p. 615, col.l. «BAR International Series», 193. Cf. també J. BELTRÁN DE HEREDIA, J. M. MACIAS. «Maneras de vivir, formas de construir: el hábitat en la Hispania visigoda». A: I. BALDINI, C. SFAMENI (ed.). *Abitare nel Mediterraneo...*, *op. cit.*, p. 227-235.
- [30] Val a dir que la successió de la monarquia no era hereditària, tot i que van intentar sense èxit perpetuar la nissaga. Més que la consanguinitat, per a les *gentes gothorum* el més important eren els llinatges dels balts o baltings rivals dels amals.
- [31] *Chronica CaesarAugustana, ad a. 510: Gesaleicus Goericum Barcinone in palatio interfecit...* (ed. Th. Mommsen, *Chronica minora*, vol. I: [MGH auct. ant. vol. IX] Berlín 1961, p. 223). És la primera vegada que s'esmenta el palau visigòtic. J. Arce creu que *in palatio* no té per què significar l'existència d'un palau, sinó que es pot referir simplement a la residència del rei; està convençut que fins a Leovigild —el qual va instaurar la capital a Toledo— no hi va haver capital al regne visigot: J. ARCE. *Esperando a los árabes: Los visigodos en Hispania (507-711)*. Marcial Pons Historia, Madrid 2011, p. 72-73.
- [32] Isidor de Sevilla, *Hist. Goth.* 38 (ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 282). Estudis realitzats per Philip Banks sobre aquest topònim el porten a proposar l'indret *Duodecimo* al miliari dotzè de la via que condueix cap a Barcelona per la banda més propera al riu Llobregat, al terme de Cornellà. Alguna documentació medieval del segle XI encara conservava el mateix nom per a aquest lloc. Ph. BANKS. *The Topography of the City of Barcelona and its Urban Context in Eastern Catalonia from the Third to the Twelfth Centuries*. Tesi doctoral. University of Nottingham, Nottingham 1980, p. 201; Ph. J. BANKS. «The Roman Inheritance...», *op. cit.*, p. 600-634, esp. p. 605.
- [33] R. D'ABADAL. *Dels visigots als catalans*. Vol. I: *La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*. Edicions 62, Barcelona 1969.
- [34] J. VIVES, G. MARTÍNEZ, T. MARÍN. *Concilios visigóticos e hispanorromanos*. CSIC. Instituto Enrique Flórez, Madrid i Barcelona 1963, p. 34 i 39 per als concilis tarraconenses i p. 42 per al II Concili toledà. Curiosament, els de Lleida i València es daten pels anys del regnat de Teodoric, quan el rei ostrogot ja havia mort l'any 526. Segurament, el recopilador de la *collectio hispana* es volia referir a Teudis. Cf. J. VILELLA. «Los concilios eclesiásticos hispanos del periodo visigodo-arriano: análisis histórico-prosopográfico». *Medieval Prosopography*, núm. 25 (2008), p. 1-47.
- [35] Isidor de Sevilla ens ofereix dues versions contradictòries d'aquet fet. La primera és aquesta (Isidor, *Hist. Goth.* 38, ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 283) i la segona aquella en què fa escenari de l'assassinat d'Amalaric el fòrum de la ciutat de Narbona (Isidor, *Hist. Goth.* 40, ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 283). Aquesta contradicció en la localització de la ciutat escenari de la mort d'Amalaric entre Barcelona i Narbona és molt important a l'hora d'identificar l'existència d'un palau visigot a la ciutat. Tornarem més endavant sobre aquest assumpte.
- [36] Isidor de Sevilla, *Hist. Goth.* 43 (ed. Mommsen, *op. cit.*, p. 284).
- [37] P. de la C. DÍAZ MARTÍNEZ, C. MARTÍNEZ MAZA, F. J. SANZ HUESMA. *Hispania tardoantigua y visigoda*. Istmo, Madrid 2007, p. 346. Contra: J. ARCE. *Esperando a los árabes, op. cit.*, p. 73-74, que assenyalava que el fet de signar una llei a una ciutat no implica que el rei hi residís; de fet, el *Codex Theodosianus* esmenta sovint els emperadors signant lleis a *Sirmium*, *Serdica* o *Mediolanum*, sense que això signifiqués que hi residissin o que fos la seva capital.
- [38] Cf. J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Arqueología y técnicas constructivas en Barcelona: nuevos datos para el horizonte tardoantiguo». *Quarhis*, núm. 12 (2016), p. 58-77. També J. BELTRÁN DE HEREDIA, J. M. MACIAS. «Maneras de vivir, formas de construir», *op. cit.*
- [39] J. M. GURT, C. GODOY. «Barcino, de sede imperial...», *op. cit.*, p. 450-451. Molts dels carrers guanyen en alçada i es perd el sistema de clavegueram en alguns indrets, però no a tots. S'han pogut detectar algunes intervencions de reparacions de l'època que miren de retallar els desguassos per arribar a les clavegueres: J. BELTRÁN DE HEREDIA, C. CARRERAS. «Barcino y la gestión de residuos urbanos». A: *La gestión de residuos urbanos en Hispania romana: Xavier Dupré, in memoriam*. Mèrida 2011, p. 233-254; A. PERICH. «Barcino entre los siglos IV y VI dC...», *op. cit.*, p. 82-84; A. PERICH. *Arquitectura residencial urbana...*, *op. cit.*, p. 188, destaca el gran contrast existent entre la pobresa de la zona residencial i la riquesa dels grups episcopals i es pregunta, amb raó, on vivia l'aristocràcia visigoda.
- [40] Són molt interessants en aquest sentit els estudis paleoambientals de S. RIERA. «Història de la vegetació al Pla de Barcelona en els darrers 9000 anys. Anàlisi pol·línica de l'antic Estany del Cagalell (DR-1)». *Revista Catalana de Geografia*, núm. 13-5 (1990), p. 57-68. I també els treballs d'arqueologia del paisatge de J. M. PALET. *Estudi territorial del Pla de Barcelona: Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i altmedieval (segles II-I aC - X-XI dC)*. Centre d'Arqueologia de la Ciutat, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1997.
- [41] C. GODOY. *Arqueología y liturgia...*, *op. cit.*; C. GODOY. «A los pies del templo: espacios litúrgicos en contraposición al altar: una revisión». A: *Sacralidad y arqueología:*

- Homenaje al prof. Thilo Ulbert al cumplir 65 años*. Universidad de Murcia, Murcia 2004, col·l. «Antig. Crist», XXI, p. 473-489.
- [42] J. BELTRÁN DE HEREDIA, Ch. BONNET. «Nouvelles données sur le baptistère de Barcelona». A: *Atti del Convegno Internazionale XII: Albenga città episcopale. Tempi e dinamiche della cristianizzazione tra Liguria di ponente e Provenza (2006)*. Vol. II. Istituto Internazionale di Studi Liguri, Gènova i Albenga 2007, p. 771-820.
- [43] Es tracta de la renúncia a Satanàs que els catecúmens havien de dir de cara a Occident abans de rebre el baptisme. Cf. els estudis epigràfics a IRC IV, *Inscriptions Romaines de Catalogne. Barcino* (G. FABRE, M. MAYER, I. RODÀ [ed.]). París 1997, núm. 310; M. MAYER, I. RODÀ. «Visigodos y cristianos en Barcino. A propósito de la inscripción pintada del baptisterio». A: *Acta XIII Congressus Internationalis Archeologiae Christianae (1994)*. Ciutat del Vaticà i Split 1998, p. 511-522.
- [44] E. ALBIOL LÓPEZ. «Una pintura de sostre de l'antiguitat tardana al baptisteri de Barcelona». *Quarhis*, núm. 9 (2013), p. 164-183.
- [45] J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Barcelona, la topografia de un centro de poder visigodo: católicos y arrianos a través de la arqueología». *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía: MYTRA*, núm. 1 (2018), p. 79-125, esp. p. 88.
- [46] G. RIPOLL. «Objetos de indumentaria personal en Barcino (siglos IV-VII)». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA (ed.). *De Barcino a Barcinona (siglos I-VII): Los restos arqueológicos de la Plaza de Rey de Barcelona*. MHC.B. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2001, p. 214-219.
- [47] Es tracta de datacions mitjançant la tècnica d'espectrometria de massa accelerada (AMS, per les seves sigles en anglès). J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Arquitectura y sistemas de construcción en Barcino durante la Antigüedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de la Plaza del Rey». *Quarhis*, núm. 5 (2009), p. 142-169; J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigoda: un puente...*, op. cit., p. 129-130.
- [48] Això és el que suggereix A. Chavarría a nivell genèric per a tota Hispània, però que sembla molt adient per al cas de Barcino. Cf. A. CHAVARRIA. *A la sombra de un Imperio: Iglesias, obispos y reyes en la Hispania tardoantigua (siglos V-VIII)*. Edipuglia, Bari 2018, p. 9.
- [49] J. Beltrán de Heredia ha incidit repetidament en aquesta proposta en les publicacions dels darrers anys: J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Barcino, de colònia romana a *sede regia* visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transició». *Quarhis*, núm. 9 (2013), p. 16-118; J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Barcelona, la topografia de un centro de poder visigodo...», op. cit. I, sobretot, la publicació de la seva tesi doctoral: J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigoda: un puente...*, op. cit., p. 156-162.
- [50] La necessitat d'identificar una catedral catòlica i una altra d'arriana ja havia estat assenyalada intuïtivament per Ph. Banks als anys vuitanta, deduïnt-ho a partir dels textos. A més, apuntava que la candidata principal era l'església dels Sants Just i Pastor per la presència de dos capitells bizantins del segle VII que conserva. Cf. Ph. BANKS. *The Topography of the City of Barcelona...*, op. cit., p. 205-207.
- [51] A. CHAVARRIA. *A la sombra de un Imperio...*, op. cit., p. 72-73. Tanmateix, no esgrimeix objeccions raonades sobre per què no admet la hipòtesi de Beltrán de Heredia.
- [52] La presència del baptisteri és determinant i fora de dubte, tot i que alguns especialistes en recelaven. La identificació d'un conducte d'abducció de l'aigua comparable a un de semblant trobat al baptisteri del conjunt de la plaça del Rei n'és una prova irrefutable. D'altra banda, estudis molt recents dels materials ceràmics, fets per X. Aquilué, permeten proposar per a la construcció de l'absis una data de principi del segle VI, la qual cosa faria més antic el conjunt episcopal dels Sants Just i Pastor i —si s'accepta la hipòtesi de Beltrán de Heredia— contemporània a la presència dels primers contingents visigots a la ciutat en temps del rei Gesaleic. Cf. J. BELTRÁN DE HEREDIA, X. AQUILUÉ, «Análisis de los contextos cerámicos de la Antigüedad Tardía de la Basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor de Barcelona». *Quarhis*, núm. 14 (2018), p. 78-94.
- [53] C. GARCÍA, A. MORO, F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara: Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. ICAC, Tarragona 2009, col·l. «Documenta», 8.
- [54] J. VILELLA. «Los concilios eclesiásticos de la Tarraconensis durante el siglo V». *Florentia Iliberritana*, núm. 13 (2002), p. 327-344, esp. p. 338-339; Ph. BANKS. *The Topography of the City of Barcelona...*, op. cit., p. 202-203, es pregunta encuriós per què Nundinari va triar Terrassa i no Baetulo, o Iluro o Aquae Calidae, per exemple.
- [55] Una de les contribucions més importants aportades pel projecte d'excavacions arqueològiques al conjunt de les esglésies de Terrassa va ser justament poder desmentir la proposta de Puig i Cadafalch d'interpretar Sant Miquel com un baptisteri: J. PUIG I CADAFALCH. *La seu visigòtica d'Ègara*, Barcelona 1936. Arran de la seva hipòtesi es va reconstruir als anys 1929-1931 una piscina baptismal vuitavada, seguint els models milanesos; aquesta reconstrucció es trobava al monument fins que es va poder demostrar la inconsistència d'aquesta identificació i es va procedir al seu desmuntatge; C. GARCÍA, A. MORO, F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara...*, op. cit., p. 19-20.
- [56] Aquesta funcionalitat és molt ambigua. És obvi que totes les esglésies tenien com a raó de ser la cura d'ànimes. És per això que em sembla més oportú parlar d'una funció martirial. Resulta inevitable la comparació amb l'absis trilobat trobat a Sant Just i Pastor de Barcelona, edifici que, com ja hem esmentat, Beltrán de Heredia proposa com d'ús martirial.
- [57] C. GARCÍA, A. MORO, F. TUSET. «La seu d'Ègara». A: J. PUIG I CADAFALCH, A. DE FALGUERA, J. GODAY. *L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya*. Edició facsimil i textos d'actualització a cura de J. Guitart, M. Pagès, I. Rodà i J. M. Sans i Travé. Institut d'Estudis Catalans, Arxiu Nacional de Catalunya, Museu Nacional d'Art de Catalunya i Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Barcelona 2016, p. 503-518.

- [58] En concret, només va poder ser analitzada una d'aquestes àmfores recuperada durant la restauració de la teulada que va fer l'arquitecte J. Ambrós l'any 1980. L'estudi de S. Keay la va identificar com una Keay LXIa, contenidors d'oli del nord d'Àfrica, i que es data entre el 550 i el 700. C. GARCÍA, A. MORO, F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara...*, op. cit., p. 180.
- [59] J. VIVES, G. MARTÍNEZ, T. MARÍN, *Concilios visigóticos...*, op. cit., p. 162.
- [60] Agraïm a M. dels Sants Gros que ens hagi fet adonar d'aquest fet.
- [61] Isidor de Sevilla, *De viris Illustribus*, 20. Cf. J. NIÑO. «Una familia episcopal en la España del siglo VI». *Compostellanum*, núm. 44-1/2 (1999), p. 55-66.
- [62] J. VILELLA. «Los concilios eclesiásticos hispanos del periodo visigodo-arriano...», op. cit., p. 31, n. 4.
- [63] C. GASCÓN. «El bisbe Just i els orígens de la seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. 19 (2015-2018), p. 411-437, esp. p. 419.
- [64] C. GASCÓN. «El bisbe Just...», op. cit., p. 418-419. Carles Gascón també proposa que el culte a sant Vicenç va cohesionar les quatre ciutats que regien els quatre germans. Osca, com a lloc de naixement del màrtir; València, com a lloc de martiri, amb la construcció d'un grup episcopal en època de Justinià, gran devot de sant Vicenç, a qui va deixar tots els seus béns; Just d'Urgell va escriure un sermó en honor de sant Vicenç, i, finalment, podria ser que la primera advocació de l'església de Sant Miquel d'Ègara hagués estat sant Vicenç, segons proposta de J. Soler. Vegeu J. SOLER. «Sant Vicenç d'Ègara. Una antiga advocació de Sant Miquel?». *Terme*, núm. 30 (2015) p. 135. Per al cas de València, cf. J. VIZCAÍNO. *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII): la documentación arqueológica*. Múrcia 2009, p. 74-75.
- [65] A propòsit del paper fronterer que jugava la ciutat de València, cal destacar el jaciment de València la Vella (Ribarroja de Túria), situat a 15 km al nord-oest i amb una extensió de 4,8 ha. Tot i que ja es coneixia des del segle XIV, gairebé no havia estat excavat. Des del 2016 s'hi han endegat dues campanyes d'excavació sistemàtiques, s'hi ha actualitzat la planimetria i s'hi han fet prospeccions per georadar que han aportat els primers resultats. Es tracta d'un *castellum* o *castrum* fortificat que es funda cap a l'any 550 i que té com a fase final el 700, dates obtingudes a partir de les nombroses ceràmiques aparegudes. Està envoltat d'una potent muralla d'1,80 m de gruix amb torres quadrades sobresortints. Es troba en un enclavament elevat sobre un barranc que dona al riu Túria. A més del seu paper militar, els seus excavadors proposen que, atesa la seva grandària, pot tractar-se d'un assentament visigot estratègic. Cf. J. M. MACIAS, ALBERT V. RIBERA, M. ROSSELLÓ. «El asentamiento fortificado de València la Vella (Ribarroja de Túria, Valencia), un importante enclave de la frontera visigoda». *Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana (Utrecht-Nimega, juliol 2018)*, en premsa.
- [66] En aquest sentit, són indispensables els treballs de J. A. GUTIÉRREZ GONZÁLEZ. «Fortificaciones visigodas y conquista islámica del norte hispano (c. 711)». A: L. A. GARCÍA MORENO, A. VIGIL-ESCALERA (coord.). *711. Arqueología e historia entre dos mundos*. Vol. I. Museo Arqueológico Nacional, Alcalá de Henares 2011, coll. «Zona Arqueológica», 15, p. 335-352, i de J. A. GUTIÉRREZ GONZÁLEZ. «Fortificaciones tardoantiguas y visigodas en el Norte Peninsular (ss. V-VIII)». A: *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*. La Ergástula, Madrid 2014, p. 191-214.
- [67] V.-L. PÉREZ GARCÍA. «Late Roman and Visigothic Military Fortifications in Conventus Tarraconensis (Hispania): The Organization of Border Defence». *Aquila Legionis*, núm. 15 (2012), p. 165-202.
- [68] C. BUENACASA, J. SALES. «Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (segles VI-VII)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 42 (2001), p. 59-75. Cf. també J. M. NOLLA. «Ciudades, torres y castella. La defensa de la Vía Augusta». A: *Las fortificaciones en la tardoantigüedad...*, op. cit., p. 43-56. Cf. també: J. M. NOLLA, J. BURCH, L. PALAHÍ, N. M. AMICH, E. CANAL, J. CASAS, P. CASTANYER, J. SAGRERA, M. SUREDA, J. TREMOLEDA, D. VIVÓ, J. VIVÓ, A. COSTA, M. PRAT, J. SIMÓN, A. VARENNA. *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*. Universitat de Girona, Girona 2016.
- [69] P. de PALOL. *El «castrum» del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2004, coll. «Sèrie Monogràfica», 22, p. 105-107.
- [70] E. SUBIAS, A. M. PUIG, D. CODINA, J. I. FIZ. «El castrum visigòtic de Puig Rom revisitat». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 47 (2016), p. 75-96.
- [71] Julià de Toledo, *Hist. Wambae regis*, 11.
- [72] G. CASTELLVÍ. «*Clausurae* (Les Cluses, P.-O.): forteresses-frontière du Bas-Empire romain». A: A. ROUSSELLE (ed.). *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 1995, p. 81-117, esp. p. 81-104. És molt interessant destacar que alguns dels carreus del trofeu de Pompeu a Panisars van ser reutilitzats per a la construcció de Les Cluses. Cf. G. CASTELLVÍ, J. M. NOLLA, I. RODÀ (dir.). *Le trophée de Pompée dans les Pyrénées (71 av. J.C.)*. París 2008, coll. «Gallia Suppléments», 58, p. 85-88.
- [73] J. BURCH, G. GARCIA, J. M. NOLLA, L. I. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA, D. VIVÓ, I. MIQUEL. *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*. Vol. 2: *El «castellum»*, Girona 2006, p. 151-165.
- [74] *Ibidem*. C. FOLCH IGLESIAS. «Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI)». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22 (2018), p. 29-49, esp. p. 32-33.
- [75] X. LLOVERA MASSANA, J. M. BOSCH CASADEVALL. *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*. Govern d'Andorra. Ministeri de Cultura, Servei de Recerca Històrica, Andorra la Vella 1997, coll. «Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra», 4.

- [76] Aquesta és la proposta que defensen Yáñez i Bosch: C. YÁÑEZ, J. M. BOSCH. «El Roc d'Enclar, entre la decadència de *Iulia Libica* i la puixança d'*Urgellum*. Una reflexió sobre els efectes territorials i urbanístics de l'*Strata Ceretana*». A: *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà 1998, p. 350-351.
- [77] O. OLESTI, J. GUÀRDIA, O. MERCADAL. «El fin del sueño urbano en Iulia Libica (Llívia, Cerdanya)». A: S. F. RAMALLO, A. QUEVEDO (ed.). *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los siglos II-IV dC*. Múrcia 2014, p. 64-69.
- [78] M. SANCHO. «Apunts per una arqueologia dels castells i fortificacions prefeudals a l'Alt Pirineu (Urgell, Pallars i Ribagorça), segles VI-X». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22 (2018), p. 5-28, esp. p. 14-15.
- [79] W. ALEGRÍA, I. HIDALGO. «Contextos ceràmics tardoantics i altmedievals al Montsec (Prepirineu de Lleida). Els jaciments de Els Altimiris i Sant Martí de les Tombetes». A: *Cinquè Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM, Barcelona 2015, p. 1041-1056; M. SANCHO, W. ALEGRÍA. «Propuesta de contextualización del yacimiento tardoantiguo y altomedieval de Els Altimiris (Prepirineo leridano) siglos V-IX». *Archeologia Medievale*, núm. 44 (2017), p. 155-170.
- [80] W. ALEGRÍA, M. SANCHO, J. SALES. «The archeological Site of *Santa Cecilia de Els Altimiris* (Sant Esteve de la Sarga, Lleida) in the context of Pyrenean Christian archaeology». Comunicació presentada al XVII Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana (Utrecht i Nimega 2018), en premsa.
- [81] L'excavació va ser dirigida per Pere de Palol. Cf. P. de PALOL. *El Bovalar (Seròs, Segrià): Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*. Barcelona 1989; P. de PALOL. «El jaciment del Bovalar». *Quaderns de Sala d'Arqueologia*, núm. 2 (2002), p. 107-116. Jordina Sales proposa una interpretació del conjunt com un monestir basant-se en la troballa d'unes peces inèdites que serviren per al tractament de la pell i la fabricació de pergamins. Cf. J. SALES. *Las construcciones cristianas...*, *op. cit.*, p. 299-300. Però, com hem comentat, aquesta hipòtesi no funciona amb la presència del baptisteri.
- [82] Resulten fonamentals per a l'estudi del final de les vil·les els diversos treballs d'Alexandra Chavarria, sobretot A. CHAVARRIA. *El final de las villae en Hispania (siglos IV al VIII)*. Turhout 2007, i A. CHAVARRIA. «Dopo la fine delle ville: le campagne ispaniche in epoca visigota». A: G. P. BROGIOLO, A. CHAVARRIA, M. VALENTI (ed.), *Dopo la fine delle ville: Le campagne tra VI e IX secolo. 10 Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo (Gavi 8-10 maggio 2004)*, Màntua 2005, p. 263-285. També són interessants les reflexions de G. RIPOLL, J. ARCE. «The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Centuries). Problems and Perspectives». A: G. P. BROGIOLO, N. GAUTHIER, N. CHRISTIE (ed.). *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leyden i Boston 2000, p. 63-114. Més recentment, i en un àmbit més específic del nord-est de la Tarraconensis, cal destacar: J. BURCH, P. CASTANYER, J. M. NOLLA, J. TREMOLEDA. «Formas de poblamiento y ocupación en el ámbito rural del nordeste catalán desde el bajo imperio romano hasta la época visigoda». A: *Villae and Domain at the End of Antiquity and the Beginning of Middle Age*, Pau 2015, p. 35-62.
- [83] Per a l'estudi de l'edifici de culte remeto a: C. GODOY, *Arqueología y liturgia...*, *op. cit.*, p. 227-237.

NOTA BIOGRÀFICA

Cristina Godoy Fernández és llicenciada en geografia i història (1984), doctora en història (arqueologia cristiana i medieval, 1992) per la Universitat de Barcelona i premi extraordinari de llicenciatura i doctorat. Deixeble de Pere de Palol, va exercir de docent a la Universitat de Barcelona (1991-2002). Des de 2014 és professora d'arqueologia cristiana a la Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes. S'ha especialitzat en l'estudi de l'arquitectura religiosa i la seva funcionalitat litúrgica.

L'arquitectura gòtica civil a Catalunya, Mallorca i València (segles XIII-XV)

Eduard Riu-Barrera*
Arqueòleg i historiador

Rebut 21 febrer 2019 · Acceptat 25 setembre 2019

RESUM

Presentació de l'arquitectura gòtica civil o secular dels segles XIII al XV als Països Catalans (Catalunya, Mallorca i País Valencià) i de la seva difusió a Itàlia sota l'influx o la dominació de la casa reial de Barcelona. A la introducció general de les seves característiques formals i constructives, segueix l'exposició de detall de la gènesi i la diversitat morfològica d'algunes de les principals tipologies i la presentació de les obres més rellevants de castells, palaus, cases urbanes, cases consistorials i la Generalitat, llotges i banys.

PARAULES CLAU: arquitectura civil gòtica catalana, banys, casa urbana, casa consistorial, castell, Generalitat, llotja, palau

CONSIDERACIONS GENERALS

L'arquitectura gòtica, com la major part de les arquitectures antigues, és sobretot definida i també coneguda per les obres de caràcter religiós, és a dir, pels espais dels temples i altres ambients sacres associats. No hi ha dubte que aquestes foren, entre totes les edificacions que estilísticament s'hi inscriuen, les que assoliren un màxim desenvolupament i reberen la major càrrega artística, però, de fet, no divergiren essencialment de les arquitectures de caràcter secular o civil. Al contrari, compartiren formes i solucions tant en la construcció com en la decoració i així ambdues, sacres i seculares, constituïren un tot culturalment i estructuralment coherent. Sens dubte que s'ha de considerar l'arquitectura civil o secular una part molt rellevant de l'obra gòtica, dins la qual compta amb realitzacions d'alta qualitat i un ampli repertori tipològic que inclouen des de les obres de natura residencial i de treball fins a les infraestructures viàries o les obres militars, sempre en una gradació d'intensitat i elaboració artística segons la funció i jerarquia de l'edificació i dels seus promotors.¹

Dins l'Europa gòtica, l'arquitectura presenta diferents escoles definides geogràficament, cultural i política, encara que malauradament les divisions territorials avui acadèmicament imperants siguin més definides per les fronteres dels estats contemporanis i la seva càrrega nacionalista que no pas per les realitats històriques medievals. En aquest darrer sentit i sota formulacions molt

coincidents, va desenvolupar-se l'arquitectura, tant religiosa com secular, a les terres catalanes continentals de Catalunya i el País Valencià, així com a les insulars de les Balears, específicament a l'illa de Mallorca.

Encara que és cert que constitueix un subconjunt entre les produccions de l'anomenat gòtic meridional, també ho és que dintre seu presenta una personalitat molt marcada, que es va estendre o influir en grau variable sobre altres terres dominades pel casal reial de Barcelona o regne d'Aragó que exerciren alhora importants influxos en sentit invers. L'arquitectura gòtica catalana va sorgir al llarg del segle XIII i es va allargar fins al tombant dels segles XV-XVI, quan va començar a decaure, no pas brusquement, sinó en un esllanguiment progressiu que en segons quines regions i contexts va arribar fins a gairebé avançat el segle XVII.²

La conformitat entre obres civils i religioses en l'arquitectura gòtica catalana no es fonamenta exclusivament en la concordança estilística o unitat decorativa, sinó que també respon a una congruència de fons arquitectònic, estructural i compositiu en les fàbriques, encara que puguin correspondre a espais de natura ben diferent. De fet, tota l'arquitectura es va alçar en base a dues solucions constructives fonamentals: les voltes de creueria i les arcades de diafragma. Les edificacions que es bastiren així sempre foren un volum força simple, cobert amb terrat pla en el cas de les voltes o teulada inclinada d'embigat de fusta en les d'arcades, generador d'un espai interior lliure de suports, traslladat majoritàriament als contraforts externs. L'ambient intern quedava obert o era dividit en naus separades per arcades o columnes en alguns temples i llotges. En l'edificació predominava l'horitzontalitat, amb façanes de

* Adreça de contacte: Servei del Patrimoni Arquitectònic. Govern de Catalunya. Carrer de la Portaferrissa 1, 08002 Barcelona. Tel. +34 935547373. E-mail: edriu@gencat.cat

grans superfícies planes on els plens s'imposaven als buits de les obertures de portals i finestral. Una severa o continguda càrrega ornamental no desfigurava la morfologia arquitectònica, sinó que la remarcava amb recursos lineals de cornises, motllures i jocs de plans o ressalts.

Les voltes de creueria i els arcs de diafragma s'adoptaren al llarg del segle XIII en detriment de la construcció d'arrel romànica de voltes de canó, que gairebé es va extingir. Les primeres, de les més simples a les més complexes i estrellades d'avançat segle XV, van abrigar tant naus eclesials com petites capelles, però també les sales castelles de Bellver a Mallorca a l'entrada del segle XIV i les plantes baixes dels grans hospitals urbans del tombant del segle XV. En ple Quatre-cents s'empraren, a la manera de les sales capitulars, en l'espai de contractació de les majestuosos llotges mallorquina i valenciana, fins a assolir la màxima realització a la Sala dels Barons del Castell Nou de Nàpols. Amb les naus cobertes amb embigats sobre arcs de diafragma o d'una altra forma, es confegiren molts tipus d'edificacions, des de les més senzilles fins a les més opulentes, tant de la ruralia com dels nuclis urbans. Les naus lliures amb arcs de diafragma o simple embigat es troben en esglésies, dormitoris i refectoris monàstics tan antics com els de Poblet i Santes Creus, o els posteriors de Pedralbes i Vallbona de les Monges. Però també van modelar una munió de sales palatines o simplement castelles, entre les quals hi ha els significats exemples de les fortaleses de Peratallada o Verdú i els complexos àulics de Barcelona, Palma i Perpinyà. A més de les estances hospitaleres de Barcelona o Vic, les naus de les drassanes barcelonines i del Grau de València, les sales representatives de la llotja i la Casa de la Ciutat de Barcelona, així com tants i tants cellers, magatzems o estances de tota mena sempre de caràcter corporatiu o senyorial.³

Els principals monuments de l'arquitectura civil gòtica es troben, evidentment, a les grans ciutats dels Països Catalans i constitueixen grans equipaments cívics, expressió dels poders municipals, estamentals o corporatius que hi senyorejaven, de la seva potència comercial, així com de l'autoritat regia i de la capacitat militar, expressada en les muralles o arsenals. En aquest sentit, destaquen especialment les seus dels governs municipals, cases de la vila o de la ciutat, amb la màxima expressió en el cas de Barcelona, on al llarg del darrer terç del segle XIV va alçar-se un majestuós edifici dominat per un gran saló rectangular cobert amb embigat pla i sostingut per arcs de diafragma de punt rodó. La façana que dona al carrer de la Ciutat es va magnificar amb una ornamentació elaborada i detalls escultòrics acurats, en part obra del conegut mestre Arnau Bargués en el tombant dels segles XIV-XV. En el mateix vial, en el tram del carrer del Bisbe, es va disposar el frontis principal de la Casa del General o Palau de la Generalitat. Aquí, un portal d'arc rebaixat fou coronat per una barana amb un esplèndid medalló central que representa la llegenda de sant Jordi esculpit per Pere Joan cap als anys 1416-1418. El Palau estava constituït a la manera dels grans casals patricis, concretament per dos cossos paral-

lels relacionats per una esvelta galeria d'arcades al pis principal.

Les llotges, ben representatives de la potència de les corporacions mercantils que les alçaren, són els edificis profans en què l'arquitectura gòtica va aconseguir les realitzacions més rotundes, del tot singulars en el panorama europeu. Les més importants són les de Barcelona, Palma, Perpinyà i València. Les de Catalunya, bastides a la segona meitat del segle XIV, tenen a peu pla una àmplia sala de sostre d'embigat pla i sostingut per esveltes arcades de molta alçada. Tant la mallorquina com la valenciana són fàbriques del segle XV molt més elaborades arquitectònicament i escultòrica, constituïdes per un sol bloc ocupat per una gran sala de voltes de creueria generades per columnes helicoidals tancada per llenços amb grans finestral d'una traceria elaborada. Són així mateix destacables els hospitals instituïts a nombroses poblacions, sovint amb un caràcter mixt civil i religiós que, segons la seva importància, desenvoluparen programes constructius d'una ambició major o menor. Entre aquests equipaments hi ha els de Lleida, Montblanc o Solsona, del segle XV i construïts a la manera dels casals patricis de quatre ales entorn d'un pati. Una altra tipologia s'havia desenvolupat al segle XIV o abans: consistia en naus de gran alçada i coberta per arcs de diafragma i podia ser senzillament de sala única o organitzada en ales al voltant d'un pati com en el gran complex barceloní de la Santa Creu, començat a obrar vers 1400 i inacabat, on les grans sales s'alçaren damunt d'una planta baixa coberta amb voltes de maó i dotada d'un claustre al voltant.

Una altra de les creacions gòtiques majors, excepcional en el context mediterrani per bé que amb una instal·lació anàloga al Grau de València, és l'arsenal o drassana barcelonina. D'inici, estava constituïda per un vast pati obert que, encerclat per un mur amb torres als angles, era ocupat amb instal·lacions efímeres a l'interior. En aquest espai començaren a bastir-se, avançat el segle XIV i fins a cobrir-lo tot, un seguit de naus paral·leles comunicades per grans arcades amb pilars que reben alhora els arcs de diafragma de sosteniment de les teulades a doble vessant que rítmicament clouen l'espai. El primitiu recinte va ser objecte de successives ampliacions d'ençà del segle XV i fins als segles XVII-XVIII que seguiren sempre la formulació gòtica inicial.⁴ Cal fer menció també al fet que el sobirà tenia a les diferents ciutats dels seus dominis residències més o menys estables i sumptuoses, per bé que les principals es trobaven a Barcelona i eren els anomenats Palau Reial Major i Menor, resultat de la transformació de construccions romàniques o molt més antigues. Ambdós disposaren d'aportacions importants d'arquitectura gòtica, com foren les àmplies i solemnes cambres de parament, configurades amb grans arcs de diafragma de mig punt i de les quals resta l'anomenat Tinell, bastit sota Pere el Cerimoniós vers els anys 1350-1370 pel mestre Guillem Carbonell.

L'habitatge urbà es va desenvolupar en diferents tipologies residencials, des de les més simples fins als singulars i monumentals casals senyorials, esdevinguts emble-

màtics de l'obra civil gòtica. Aquestes cases diferien notablement de la resta de construcció urbana, formada per un abassegador predomini, tant en els nuclis majors com a les petites viles, d'habitatges humils fets d'un sol bloc de planta rectangular i disposició paral·lela o perpendicular al carrer, amb dues o tres plantes d'elevació. Els més rics es dotaven de portal de punt rodó i alguna finestra ogival ornamentada. Ben diferents foren les excepcionals residències senyoriales, constituïdes per diferents blocs d'edificació que, fins a quatre, s'articulaven a l'entorn d'un pati central dotat d'una escala monumental que portava a la planta primera o principal. En aquest nivell se situaven elegants galeries d'arcades que relacionaven les diferents ales i donaven una singular bellesa als patis. Aquest tipus residencial es troba, en formulacions des de gòtiques tardanes fins a barroques, a totes les grans ciutats catalanes i en les d'altres països mediterranis sotmesos a l'influx del casal de Barcelona o Corona d'Aragó. Els més destacats exponents es troben a Barcelona, Palma, Girona, Perpinyà o València i, fora de les terres catalanes, a Palerm i Siracusa.

TIPUS DE L'ARQUITECTURA CIVIL

Per tal d'aprofundir en la naturalesa formal i constructiva de l'arquitectura civil del gòtic català, després de l'exposició dels seus principals caràcters ve la descripció i l'examen particular d'alguns edificis representatius dels tipus més rellevants, d'aquells de major difusió i d'algunes de les peces més singulars, acompanyades d'un repàs a la seva gènesi tipològica i evolució morfològica tant en el context regional com en relació amb el panorama arquitectònic més general. Per fer-ho, s'han seleccionat diferents tipus funcionals d'arquitectures considerades ben representatives, però no pas exhaustives, perquè l'exposició resultaria o massa extensa o massa superficial, atesa la gran amplitud d'un repertori que, a més dels tipus tractats, hauria d'incloure drassanes, hospitals, muralles i portals urbans, molins, cases pageses, ponts i altres menes d'edificacions seculares.

Dins de cada un dels tipus escollits es revisa el procés evolutiu i la diversitat tipològica que adoptaren, tant si es va expressar en trets estilístics gòtics, que és òbviament l'opció majoritària, com si d'una manera excepcional en restaren al marge i es vincularen a una altra tradició artística. Aquest és el cas d'algunes arquitectures que per motius molt concrets, prestigi i sumptuositat, incorporaren formulacions de ressonància islàmica importades de resultes de la conquesta pels sobirans catalans d'amplis territoris d'al-Àndalus, que és la denominació pròpia del conjunt de regions hispàniques incorporades durant segles als poders islàmics.

Els castells⁵

L'origen dels castells en les seves característiques feudals pròpies de l'Occident europeu es troba a l'entorn del se-

gle X i fou a partir del segle següent que varen assolir un gran desenvolupament tant a Catalunya com arreu. En temps anteriors, reialmes i imperis havien bastit fortalises des de les quals les forces militars controlaven territoris i en vigilaven els límits. L'essència del completament nou castell feudal es troba en el fet que, en lloc de reductes guerrers del poder polític, es constituïren en residències fortificades des d'on una aristocràcia extensa i fragmentada exercia la senyoria sobre districtes jurisdiccionals o termes castrals, dins dels quals extreia rendes i dominava les relacions socials. Les noves fortalises no responien a l'imperi d'un poder sobirà, com abans, sinó a la dominació que exercia militarment la classe feudal, molt segmentada i profundament enfrontada entre si. D'aquí la proliferació i autonomia d'aquestes fortalises, que no van seguir mai estratègies planificades de defensa territorial, ni de control fronterer exterior, que només circumstancialment podien assumir, sense ser-ne la funció primordial.

La morfologia arquitectònica dels primers castells feudals de terres catalanes i altres de pròximes de la Mediterrània occidental fou molt simple. Resultava de la suma de tres peces que, d'aleshores ençà, esdevingueren essencials en tota fortalesa, encara que amb graus diferents de formalització, complexitat i dimensió, dels més elementals als de més alta càrrega monumental o artística. En posició preeminent i exempta hi havia la torre mestra o forta, circular o quadrangular, sempre amb un únic accés en posició elevada. La cinta de muralla era la segona peça, flanquejada per torres i bestorres, dins la qual es trobava inscrita la torre mestra i les construccions auxiliars d'habitació i serveis, isolades o adossades a la muralla, en una disposició irregular o poc sistemàtica, com a tercer element essencial. Entre aquestes dependències i en casos ben singulars podia trobar-se distingida una sala o bloc rectangular de planta baixa i pis, amb l'ambient residencial i representatiu a la planta noble. Algunes vegades el bloc de la sala residencial podia substituir la torre mestra i assumir el paper de reducte defensiu major, a manera de *donjon*. En alguns castells es va arribar a constituir un doble recinte jerarquitzat, que en el sobirà incloïa la torre mestra o la sala, mentre que el clos jussà era ocupat per dependències menors. Un desenvolupament freqüent va consistir en el poblament de l'interior del clos murallat, d'origen mig buit i ocupat tan sols d'algunes peces aïllades, per un nombre cada cop més elevat d'edificacions fins a omplir-lo gairebé tot. De resultes d'aquest procés, al cap del temps hi va quedar només obert un pati que, en lloc de ser-ne la peça generadora i ordenadora, com podia semblar a primer cop d'ull, era un espai residual que resultava de la densificació constructiva interior al recinte.

Força sovint, els edificis auxiliars s'adossaren a la torre original i constituïren un conglomerat continu de cossos de cronologia, morfologia i entitat ben diverses dominat per la peça vertical de la torre inicial. No sempre, però, dins dels closos murallats es va crear una sola agregació de peces, sinó que a voltes s'ordenaren en conjunts discontinus i adossats a la muralla perimetral, mentre restaven

amplis espais buits. Els exemples d'aquest tipus són ben heterogenis i s'hi poden adscriure els castells de Calonge, Queralt o Verdú, amb la presència de fàbriques gòtiques importants. Consistiren en blocs exempts o integrats a la muralla, fets d'una o dues plantes amb grans sales nobles, sempre amb el mateix recurs arquitectònic d'arcades de diafragma amb coberta plana o a doble vessant, usualment amb embigats policromats i amb pintura mural.

A banda d'aquests llargs processos constructius d'origen romànic, entre mitjan segle XIII i l'entrada del XIV, es bastiren als Països Catalans un seguit de castells de nova planta que segueixen les tipologies adoptades un temps enrere en altres països de l'Europa occidental. Es tracta de fortalises que havien soldat en un sol cos murallat els antics elements de la torre mestra i la sala amb la major part d'altres serveis i dependències. El resultat fou un complex compacte i regular generalment de planta geometritzada, poligonal, els costats de la figura de la qual eren alhora cortines murades i façanes externes de les ales d'una sola crugia on s'integraven en cossos homogenis les funcions abans disperses en peces autònomes. Aquestes mateixes ales tenien la façana interior al pati d'armes, que centrava i ordenava el conjunt i on una cisterna recollia les aigües pluvials. En els vèrtexs se situaren torres circulars o quadrades de dimensió i morfologia similars, de manera que l'hegemònica de la torre mestra va perdre's i només en comptades ocasions va subsistir, convertida llavors en un reducte relativament deslligat de la resta del complex.

Els castells de Balsareny, Bellcaire d'Empordà, Llúvia, Montgrí i Perpinyà són realitzacions d'aquesta mena, així com el de Bellver a Mallorca, que sens dubte en constitueix la màxima realització. Aquesta fortalesa rodona des d'on la ciutat, el mar i tota l'illa es dominaven en una projecció circular, va esdevenir no solament la peça més elaborada de l'arquitectura militar catalana medieval, sinó que també resulta del tot extraordinària en el context europeu. Morfològicament es relaciona amb el Castel del Monte a la Pulla (Itàlia), en terres continentals del reialme sicilià, que, bastit cap a mitjan segle XIII, és de planta octogonal, flanquejat als vèrtexs per torres d'igual secció i ordenat a l'entorn d'un pati central. La fortalesa mallorquina, obra fonamentalment del primer decenni del segle XIV, es va alçar amb rapidesa i d'acord amb un projecte de traça rigorosa i d'una simplicitat eficaç. Es tracta d'un cos perfectament circular, d'una crugia amb corredor perimetral de dues plantes obertes al pati central, amb cisterna soterrada enmig. La façana externa de l'anella és alhora la muralla i en surten tres torres semicirculars a cada quart de cercle i, on correspondria la quarta torre, es va separar de la rotonda per constituir-la en un cos autònom que vigilava el portal d'accés.

A banda d'aquest tipus de castells poligonals bastits de nova planta al tombant dels segles XIII-XIV i sorgits sempre d'iniciatives sobiranes, reials o comtals, però mai dels rangs inferiors de l'aristocràcia feudal, a diferència dels castells de generacions anteriors, no se'n varen alçar d'altres fins que la unió de les corones de Castella i catala-

noaragonesa va donar pas a la monarquia absoluta. Entre el segle XIV i el següent, la reialesa va desenvolupar programes de renovació dels seus castells, sobretot a les fronteres amb els reialmes castellà o francès a l'Aragó, Catalunya i el País Valencià, segons el curs de les conjuntures bèl·liques, però mai no va ser capaç d'emprendre operacions d'envergadura superior a la reforma de les places existents. Els més destacats d'aquests castells valencians fronterers amb el regne de Castella foren el de Biar, la Mola de Novelda i Petrer, que es caracteritzaren, malgrat les divergències particulars, per estar dominats per superbes torres rectangulars d'un gran volum i alçada envoltades amb un o més recintes murallats de cortines interrompudes per cubs o torres de planta quadrada i semicircular. També destaca la imponent fortalesa de Bunyol alçada en terres valencianes de majoria morisca, és a dir, on la població islàmica havia restat a l'interior dels dominis feudals després de la conquesta d'al-Àndalus. Així mateix, i a banda de les motivacions estrictament militars, també cal assenyalar les operacions d'embelliment residencial com la portada a terme amb sumptuositat pels vescomtes de Cabrera al castell de Montsoriu i que s'inscriu de ple en les línies de desenvolupament abans descrits amb una anella de dependències amb sales gòtiques amb arcs de diafragma soldades a la muralla i que miren a l'interior vers un pati central porticat i dotat d'una cisterna central.

En el tombant dels segles XV-XVI i dins del procés de formació de la monarquia absoluta hispànica, es va emprendre un programa de noves fortificacions destinades a afermar militarment el seu domini polític i el control de les fronteres. Les noves fortalises diferiren en gran mesura dels castells feudals i no tan sols perquè la pirobalística havia capgirat la poliorcètica, sinó perquè, en realitat, la seva condició era ben diferent de les antigues residències guerrerres de la noblesa feudal. La primera i gran realització a Catalunya d'aquest nou tipus fou el castell de Salses (Rosselló, Catalunya Nord) a l'antiga frontera amb el regne de França, bastit a la darrera dècada del segle XV pel mestre Francisco Ramiro, ben experimentat en la guerra de Granada i en el qual va conjuminar les innovadores contribucions castellanques i italianes per donar lloc a una fortalesa del tipus de transició entre les medievals i modernes. Malgrat les transformacions posteriors, es conserva amb una gran integritat.

Els palaus reials⁶

Barcelona conserva una peça excepcional d'arquitectura palatina de l'alta edat mitjana: l'edifici romànic de la residència comtal. Es tracta d'una construcció del segle XI que va servir durant els quatre segles posteriors de peça nuclear i primordial del Palau Reial Major, conservada i coneguda actualment amb el nom de Saló del Tinell. Aquest bloc rectangular i de grans dimensions es troba adossat a la muralla romana que fins a final del segle XIII va servir de defensa de la ciutat. Dins el bloc es trobaven la sala d'aparell o representació i els apartaments residencials,

mentre que annexs, en una torre de la muralla, hi havia la capella i el tresor. El palau s'ubicava al costat de la catedral i la residència episcopal, en el quadrant nord de la ciutat antiga. La progressiva transformació del petit comtat barceloní en un creixent conglomerat polític de dominis i la seva conversió a mitjan segle XII en regne, aviat esdevingut una potent monarquia d'abast mediterrani en el segle següent, no van significar canvis essencials en el vell palau. Aquest edifici tampoc no va variar en la seva relació amb la ciutat, respecte a la qual mai no va erigir-se en peça autònoma ni encara menys oposada, tampoc militarment autoprotegida, a diferència d'altres palaus reials de l'Europa occidental situats en ambient urbà, altament fortificats i d'una imponent dominació. Sembla evident que la monarquia no va poder o voler fer del Palau Reial Major un cos arquitectònic i polític estrany o antagònic a l'ordre urbà de Barcelona.

La transformació de l'antiga residència romànica en Palau Reial Major gòtic fou el resultat del creixement en complexitat i extensió de la casa reial i la integració de noves demandes residencials, de representació, d'esbarjo i de l'aparell d'administració. Val a dir que la resposta arquitectònica va tenir lloc per la reforma de les parts preexistents i l'agregació successiva de peces noves, sense gaire planificació. En primer lloc, les noves construccions se situaren sobre mateix de l'antiga muralla romana, com ara la nova capella palatina, l'arxiu i el tresor, mentre que creixia per la banda nord-oest, on les noves dependències s'organitzaren a l'entorn d'un pati. La falta de planificació va fer del palau una suma d'operacions de poca connexió i abast, majoritàriament dominades pel modelat de les construccions i la trama urbana precedent. No va ser fins al primer decenni del segle XIV que hi va haver un canvi substantiu amb la construcció de la capella reial de Santa Àgata, d'innovadora traça gòtica.⁷ Justament la renovació de l'expressió artística per part de la monarquia i la plena adopció del llenguatge gòtic s'han d'entendre de ben segur com a ressò i intent d'equiparació amb l'ús magnífic que en feia la monarquia francesa, la més poderosa d'Europa i referent cultural a escala gairebé continental. La nova capella es va edificar sobre un tram de muralla romana i fou empresa pel rei Jaume II. De la construcció, se'n va fer càrrec Bertran Riquer, oficial reial responsable de les obres i no pas arquitecte, com se sol dir. Es tracta d'un edifici de reduïdes dimensions i una gran elegància, d'una sola nau amb coberta d'embigat pintat sostingut per arcs de diafragma, absis amb volta de creueria i esvelt campanar octogonal de grans finestrals superiors.

Des d'aquest moment, i com és propi d'una residència palatina en servei, les obres mai no s'aturaren i l'administració reial en va deixar referències freqüents si bé difícils de relacionar amb l'arquitectura, que es conserva molt alterada. Una notable excepció és la ben conservada sala de representació endegada per Pere III el Cerimoniós i integrada dins d'un programa de reformes d'obert caràcter polític de magnificació de l'autoritat reial. El 1359, el meticulós sobirà va consultar la data astrològica propícia per

a la col·locació de la primera pedra de les reformes que feren del bloc romànic un sol ambient, ara dit Saló del Tinell. Un cop buidat l'interior i només aixecats els murs del perímetre, es va disposar dins l'espai que resultava una seqüència transversal de sis grans arcades de mig punt sorgides de pilastres adossades i que sostenen un sostre embigat pla, amb la qual es configurava la gran cambra d'aparat que presidirà el palau i que fou escenari del ceremonial reial. El mestre d'obra fou Guillem Carbonell i s'hi va disposar una inscripció commemorativa, avui perduda, dictada pel monarca mateix: «En l'any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCCLXX [1370] lo molt alt senyor en Pere tercer, rei d'Aragó, feu obrar aquesta cambra.»

Fou al primer decenni del segle XV, en temps del regnat de Martí I l'Humà, que es va emprendre el darrer programa constructiu abans que el palau fos lentament desmuntat. Les notícies que hi fan referència són tan abundoses com sovint confuses, i afectaren parts ara desaparegudes com el pati del nord-oest, del qual només resta l'ala del carrer dels Comtes i alguns vestigis extraordinàriament modificats del cos del nord-oest, a la part alta del qual hi ha restes significatives d'una capella gòtica. L'enjardinament d'aquest pati amb plantacions i estanys d'aigua va coincidir amb reformes a les cuines i apartaments, i també amb la construcció d'unes escales i una llotja que, només molt aproximadament, pot correspondre's amb la que hi ha reconstruïda a tocar del Tinell. Per a les obres, es van importar materials constructius de Sicília, pedra mallorquina de Santanyí i, de terres valencianes, rajoles i sostres enteixinats de treball morisc, és a dir, d'aire islàmic, un dels quals havia de cobrir la capella o tribuna reial que s'incorporava dalt d'un cos de la immediata catedral, comunicada per un pont. Al segle XVI, el Palau Reial Major va deixar de ser l'estatge dels sobirans, i no ha estat objecte de restauracions fins a mitjan segle XIX la capella reial i uns cent anys després la gran cambra del Tinell.

A Barcelona mateix, el rei Pere III el Cerimoniós va convertir l'antic gran casal dels templers, bastit també sobre la muralla romana com totes les grans residències aristocràtiques entre els segles XI i XIII, en un nou habitatge destinat a la reina Elionor de Sicília i anomenat Palau Reial Menor. Les obres, executades entre 1360 i 1370, comportaren la construcció de dues grans cambres pràcticament idèntiques a la del Tinell. Malauradament, l'edifici fou completament enderrocat vers 1860. Fora d'aquestes dues residències, els altres grans palaus gòtics del casal de Barcelona o foren de nova planta o, en lloc de transformar velles arquitectures llatines, ho feren d'una manera més o menys radical amb d'altres d'islàmiques a les terres ocupades d'al-Àndalus. El primer cas a Catalunya d'una adaptació així va ser de resultes de la conquesta de la ciutat andalusina de Balaguer l'any 1105, quan l'estatge residencial dels governants musulmans va esdevenir castell dels comtes d'Urgell, que era un dels llinatges senyorials vinculats al sobirà de Barcelona. La incorporació d'aquesta residència s'ha d'entendre dins d'un procés derivat de l'expansionisme feudal i pel qual, als països medi-

terranis i no exclusivament peninsulars, senyors i monarques es feren amb palaus i fortalises andalusins o islàmics. Els sobirans de les diferents branques del casal de Barcelona obtingueren així l'Aljaferia de Saragossa, l'Almudaina de Palma, el Real de València o el palau normand de Palerm, on majoritàriament desenvoluparen arquitectures d'adaptació i limitada contundència.

Cal tenir present que l'arquitectura àulica de l'Occident feudal, feta de grans aules en edificis exempts i closos a la manera dels palaus de la Cité a París, Westminster a Londres o el de Barcelona, divergia completament del palau islàmic peninsular. Aquest darrer era constituït per patis amb estanys que ordenaven un entorn de pavellons oberts amb porticats profusament ornamentats, derivats del model que va representar el conjunt àulic de Madīnat al-Zahrā, del segle X, a Còrdova (Andalusia, Espanya). El palau andalusí de l'Aljaferia de Saragossa, de la segona meitat de segle XI, va revertir als reis aragonesos, primer, i al sobirà barceloní des del segon terç del segle XII. Consistia en un vast recinte fortificat de planta rectangular, subdividit a l'interior en tres rectangles, tan sols el central dels quals era edificat en un seqüència de pavellons i patis. El palau fou reformat pels reis Jaume II i sobretot Pere III al segle XIV que, sense modificar gairebé l'arquitectura precedent, alçaren noves edificacions en els sectors fins aleshores no construïts, com ara l'església de Sant Martí i les grans sales del peu de la torre mestra, a més de sobrealçar aquesta torre i de convertir un pavelló andalusí en capella de Sant Jordi.

El 1276, la mort de Jaume I el Conqueridor va dividir els dominis barcelonins en dos regnes, dels quals, el de Mallorca, creat de nou, requeria equipaments regis acordats amb la seva entitat política. Així doncs, sota el govern del rei Jaume II es van emprendre de seguida importants operacions constructives o monumentals en palaus i castells reials, integrades dins d'un programa més ampli d'organització del nou reialme i el seu aparell representatiu. A Palma, el monarca va convertir en palau el nucli principal de l'alcassaba o castell d'època islàmica de l'Almudaina. La intervenció va consistir a ocupar l'aproximada meitat meridional del rectangle murallat que definia i que era presidit per la gran torre de l'Àngel. S'hi desenvoluparen tres ales de dependències adossades al perímetre de la murada i un quart cos exempt que tancava transversalment el recinte andalusí pel mig. Aproximadament al centre del pati quadrat que en resultava es va situar la capella de Santa Anna, que alhora el subdividia en dos recintes asimètrics, el més petit dels quals va ordenar la residència de la reina. Els departaments del sobirà ocupaven l'interior de la torre de l'Àngel. Als seus peus i a la banda meridional es va alçar l'aula o gran sala a doble alçada i arcs de diafragma. Els treballs s'iniciaren cap al 1305 i duraren uns deu anys, per bé que posteriorment les reformes hi foren continuades.

A Perpinyà, a l'actual Catalunya francesa i integrada llavors a l'èfimer reialme de Mallorca, el rei Jaume II hi va fer alçar una imponent fortalesa palatina de nova planta

vers la fi del segle XIII. En el primer decenni del segle següent, l'edificació devia quedar gairebé enllestida. Aquesta obra va adoptar la disposició convencional dels castells quadrangulars, amb torres cantoneres, dependències perimetrals a l'interior de la muralla i un pati central. Una capella axial a dos nivells separava dos recintes que acollien, respectivament, les dependències del rei i la reina, agrupades cadascuna per un pati del tot independent del central. Aquest bloc de llevants diferia completament de les altres tres ales, entre les quals la de migdia era ocupada a la planta noble per la gran sala de representació.⁸ La morfologia de l'enclavament s'acorda força amb altres castells destinats a senyorejar sobre les ciutats, com foren la Torre de Londres o els castells parisencs de la Bastilla i el Louvre, sempre associats al sistema general de fortificació urbana pel seu dialèctic caràcter defensiu i dominador alhora. Cal pensar que hauria estat la imposició en terres rosselloneses d'una sobirania nova com era la del reialme mallorquí el motiu de la implantació d'aquesta mena de fortalesa dominadora, d'una superba i bella arquitectura.

L'altra gran peça del patrimoni palatí català fou una important almúnia o finca rústica periurbana de la València andalusina, que d'ençà la conquesta de la ciutat per Jaume I el 1238 es va conèixer com a Real. Un llarg procés constructiu els segles XIV-XV la configuraren en un conjunt prou complex, envoltada de jardins amb estanys i feres. Malauradament enderrocada cap al 1810, la pèrdua no fou total, com han demostrat les excavacions i la informació arqueològica que, juntament amb l'abundosa documentació escrita i gràfica, en fan possible l'estudi.⁹ Resta la incògnita del grau d'aprofitament de l'edificació preexistent i com hauria modelat el Real gòtic, per bé que en la petita part excavada sembla existir una absoluta solució de continuïtat entre les dues etapes. Al Real valencià, com als altres palaus, les notícies d'obres no comencen fins al regnat de Jaume II, segurament tant per falta de rigor en l'administració precedent com per absència de programes de reformes ben definits. A partir del primer quart del segle XIV, els treballs foren freqüents per bé que difícils d'avaluar, si bé l'excavació ha constatat la presència de cambres d'ambientació mudèjar amb guixeries i columnes de marbre de Macael (Andalusia, Espanya) aprofitades d'edificacions d'èpoques califal o taifa (segles X-XI). És a dir, que parts significatives de la nova residència construïdes al segle XIV empraren la plàstica islàmica en lloc de les formes gòtiques convencionals, adoptada sens dubte pel to sumptuari i fastuós que es devia voler transmetre.

Fora de les terres catalanes, cal fer una menció especial a l'actuació al Castell Nou de Nàpols després de la conquesta de la ciutat el 1442 pel rei Alfons el Magnànim. La fortalesa havia estat edificada per la casa reial francesa d'Anjou dos segles abans i, entrada gairebé dins del mar, presenta una planta trapezial flanquejada per torres cantoneres cilíndriques i organització interior al voltant d'un pati amb capella axial. Així doncs, com a instrument de dominació forana sobre el regne napolità, era, fonamen-

talment, una obra militar de morfologia ben pròpia del segle XIII i sense caràcter obertament palatí. Aquest justament li va venir llavors especialment remarcat per la construcció, incorporada enmig de l'antiga fàbrica, del magnífic espai de representació o d'aparat de la Sala del Barons, alçat entre les dècades de 1440-1450. Es tracta d'una peça del tot excepcional dins del gòtic català i que difereix radicalment dels precedents espais àulics, en tant que configura una gran sala de notable alçada, planta sensiblement quadrada i coberta de volta estrellada sorgida de vuit sectors, exhibició de l'alta subtileza constructiva assolida per la construcció catalana en aquesta fase avançada de l'expressió gòtica. En fou autor el mestre Guillem Sagrera, constructor també de la Llotja de Mallorca, i en tots dos espais es fa manifest el seu domini de l'edificació i el seu caràcter innovador. En ambdós ambients va incorporar el recurs a la coberta de volta de creuria complexa, fins llavors reservat en el panorama arquitectònic català als espais religiosos, fonamentalment temples o sales capitulars, per emprar-lo amb una gran solvència en la creació d'uns espais seculars d'alta significació, als quals conferia una alta dignitat de netes ressonàncies sacres.

Les cases urbanes¹⁰

Massa sovint la concepció de l'habitatge a les ciutats romanes encara queda deformat pel clixé reductiu d'un tipus únic de casa centrada per un pati interior i que obeeix a un tipus consubstancial i hegemònic als països mediterranis des de l'antiguitat fins a temps medievals o posteriors. En realitat, a les urbs antigues hi convivia des de les grans cases monocèntriques amb atri o policèntriques amb peristil, a les més senzilles de poques peces i pati secundari, fins a les tabernes unicel·lulars que sumaven taller o botiga i habitatge arran de carrer o l'acollien al pis superior. Cal recordar, a més, que les cases grecoromanes amb pati desenvoluparen sempre les parts residencials principals a peu de carrer i que el seu creixement fou preferentment horitzontal amb els ambients més representatius a la planta baixa. Res a veure, per tant, amb la molt posterior casa medieval amb pati, especialment gòtica, en tant que aquest buit central es trobava entre alts cossos verticals en els quals les parts residencials s'ubicaven a primera planta i on el pati tenia també la funció de caixa d'escala a cel obert. Aquest espai no era un claustre de circulació horitzontal i en el pis noble tampoc no constituïa un recorregut continu de comunicació entre les sales elevades, sinó que aquestes sales es trobaven juxtaposades, closes i sense connexió fluida, només relacionades en part per galeries.

De fet, les cases del patriciat urbà, baixes, extensives i amb pati ordenador varen desaparèixer de bona part de l'Occident europeu a partir de l'ensulsiada de l'ordre romà per no tornar mai més. Seguidament es va començar a difondre un nou tipus ben diferent de residència aristocràtica i d'indistint caràcter urbà o rural. Bé ho palesa, enmig de Roma mateixa i en el desafortunat fòrum de Nerva, el ple desenvolupament d'aquest nou tipus d'habitatge al segle IX. Es tractava d'edificacions d'un sol bloc

compacte, de planta sensiblement rectangular i desenvolupament en alçada on al primer pis se situava la part noble. Les poques peces, en lloc de tenir usos diversos i específics, eren de caràcter molt polyvalent i, mentre que a peu pla es combinaven funcions de magatzems, estables, cuines o d'altres serveis, la primera planta era sovint una sala única, de caràcter netament residencial i representatiu. De vegades es conjugava amb altres edificacions secundàries amb les quals podia configurar un pati que no tenia res a veure amb els espais centrals dels casals antics. Als Països Catalans es pot dir que no es disposa d'informació arqueològica sobre les formes d'habitatge en el procés que de la desurbanització de les antigues ciutats romanes va portar als nous nuclis urbans carolingis, si bé no hi ha dubte de la desaparició de les cases patrícies i la seva substitució per unes altres d'una gran simplicitat morfològica i constructiva. Cal fer constar, però, que a ciutats dels territoris d'al-Àndalus va aparèixer de nou, cap al segle X, la casa horitzontal i centrada pel pati, però es tractava d'un model generat a Orient i arribat per l'influx islàmic.

A la Catalunya d'època comtal, és a dir, entre els segles X i XII, la peça d'arquitectura residencial més destacada és l'edifici romànic del segle XI del palau barceloní i nucli principal del Palau Reial Major gòtic o Sala del Tinell. La seva correspondència és plena amb el tipus de casal aristocràtic explicat més amunt i que a la ciutat, entre els segles X i XIII, es va adaptar circumstancialment a una peculiar ubicació sobre la muralla romana, cosa que li donava més solidesa i significació. Aquests habitatges ocuparen el segment comprès entre dues torres de la fortificació i almenys una quedava sempre incorporada a l'edificació. La planta noble se situava damunt del llenç de muralla, on s'ampliava la superfície amb arcades disposades entre les torres i s'alçaven un o més pisos. Pertany a aquest model la part romànica del Palau del Bisbe de Barcelona, dels segles XII-XIII. A la mateixa ciutat, una casa de característiques similars es troba en formulació gòtica del segle XIV al Pati d'en Llimona. La planta baixa tenia el frontis principal i un lateral obert amb arcs de mig punt i el pis noble era una sola peça de doble alçada amb les façanes longitudinals perforades per finestres bífores i trífores, de llinda d'arquets trilobats. La porxada o golfa de damunt tenia als dos frontis longitudinals pilarets que sustentaven la teulada a doble vessant. Els pisos interiors d'una de les torres de la vella muralla quedaven integrats a l'edifici.¹¹

Aquesta casa representa perfectament el model de residència aristocràtica del qual es troben nombrosos exemples, com ara el casal gòtic dels Graells a la població de Cardona, també del segle XIV. Un altre edifici semblant, però més antic, era el del carrer de Ciutadans de la ciutat de Girona conegut com la Fontana d'Or. El bloc inicial d'aquest darrer, del segle XIII, té a la planta baixa una tirada d'arcades longitudinal al carrer, mentre que la planta noble és conformada per una gran sala amb finestres trífores, sobremuntada per un pis superior. Entre els segles XIV i XV va deixar de ser un casal d'un sol bloc per esdevenir una residència gran i complexa, primer per

agregació de cossos i després per la conversió del pati interior, que va restar obert enmig, en un espai representatiu d'accés a la planta noble per una escala exterior i una llotja o petita galeria de rebuda. La casa, sense deixar de significar-se per les façanes foranes, ho va fer també per aquest ambient de nova creació, girant a l'interior i altament connotat. En la seva configuració gòtica, el nou pati amb escala i galeria de la Fontana d'Or resultava de la intrusió d'una obra nova en el complex precedent, on aquest espai d'origen secundari havia adquirit amb el temps la centralitat orgànica, gran representativitat i dignitat arquitectònica. De fet, un repàs a alguns dels primers casals gòtics més significatius fa evident que els elements arquitectònics que modelaren els patis es troben generalment afegits a edificacions preexistents, sense ser-ne tampoc el principi generador de la configuració arquitectònica.

El procés de formació de grans casals amb patis d'escala pètria externa i arribada a galeria d'arcades en una o més ales té el seu punt d'arrencada en les edificacions aristocràtiques d'un sol bloc i d'accés elevat exterior, a les quals es va sumar una cort o pati per simple agregació inicial de cossos diferents. Aquests últims varen tendir a igualar-se amb el primer cos i a convertir-se en ales que arribarien a cloure i deixar enmig el pati obert. Aquest espai es va convertir a partir del segle XIV en centre de comunicació vertical i ambient preeminent, fins a relligar horitzontalment en la planta noble algunes de les quatre ales, gairebé mai totes. De resultes d'aquest procés va sorgir un nou model de casa a partir del qual, d'ençà el tombant dels segles XIV-XV, s'alçaren noves edificacions que tingueren el pati central com a element morfològic essencial des de la seva mateixa concepció arquitectònica.

Alguns dels màxims exponents dels patis gòtics barcelonins es troben a les cases del carrer de Montcada. Una de les més conegudes és la denominada de Berenguer d'Aguilar, seu avui del Museu Picasso. Disposa d'un esplèndid pati del segle XV, de quan l'edifici va adoptar la forma arquitectònica que ha subsistit, feta de quatre ales de tres plantes més golfes a la crugia de la façana principal i només tres a la resta. L'escala del pati és de dues trames, arriba a una galeria avançada a l'ala posterior i paral·lela al carrer. Lluny d'aquesta complexitat, a l'origen, el casal era constituït per un sol bloc amb torre associada, de disposició perpendicular a la via pública i que disposava d'una notable sala a la planta noble, decorada amb esplèndides pintures que representen la conquesta de Mallorca per Jaume I (segle XIII). Al mateix carrer i just davant es troba la casa dels marquesos de Lió, que, en canvi, presentava una disposició inicial paral·lela a l'eix del carrer. Es tracta d'una construcció ben unitària i d'una datació entre la fi del segle XIII i l'entrada del següent. La planta baixa s'obria a l'interior per una tirada d'arcades de mig punt i, a dins, una arcada transversal indicava el pas a la torre. La planta principal de doble alçada constituïa amb la torre un àmbit únic, lleugerament diferenciat per la presència d'un altre arc travesser i que era il·luminat des del carrer per àmplies finestres trifores. Al pis superior hi havia

l'ambient clos de la torre que s'elevava damunt de la porxada o golfa que corona la resta de l'edifici. La teulada se suportava en una seqüència de pilars a la banda forana i unes arcades semicirculars sobre columnes de factura gòtica avançada a l'altre costat. Des de molt antic s'afegiren sengles cossos perpendiculars a cada extrem interior del bloc primitiu, separats per un pati intermedi.

Així doncs, els grans casals amb pati monumental dotat d'escala exterior i galeries a primera planta no prengueren plena forma abans del segle XIV, o molt excepcionalment. Ho feren en diferents graus de complexitat i articulació, segons la disposició de les llotges receptores de l'escalinata i les galeries de comunicació alta, fetes d'arcades sostingudes per balconades amb mènsules que gairebé mai no arribaren a relacionar les quatre ales del pati. Aquest espai va passar d'una posició inicial secundària i posterior respecte a l'habitatge a guanyar preeminència i esdevenir la peça central i ordenadora que servia de caixa d'escala oberta i per on es connectaven exteriorment algunes peces del pis noble. Aquesta formulació va esdevenir el tipus plenament fixat al segle XV i es tracta del model de residència senyorial que, amb expressions gòtiques tardanes, renaixentistes i barroques, es pot trobar per totes les grans ciutats catalanes i d'altres països mediterranis sotmesos a l'influx del casal de Barcelona. Entre els més destacats exponents hi ha els casals dels carrers barcelonins de Lledó, Montcada o la casa Padellàs del carrer de Mercaders ara a la plaça del Rei, la casa Julià de Perpinyà, l'anomenat Palau Reial de Vilafranca del Penedès, els casals de l'Almirall i d'en Bou a València, i fora dels Països Catalans, el Palau Abbatelli de Palerm i el Palau Bellomo de Siracusa.¹²

Entre les formes de residència senyorial es podien trobar excepcionalment altres models, com ara les cases fetes d'un sol bloc, orientades amb l'eix del carrer, però retirades de façana i precedides per un pati o també casals de disposició perpendicular a la via i dotats alhora d'un pati frontaler. La fórmula de precedir el frontis principal d'un pati a cel obert i clos amb una tanca baixa resulta força estranya als Països Catalans, mentre que fou un recurs emprat sovint en grans casals gòtics dels països més septentrionals, com ho exemplifica bé el parisenc *hôtel* de Cluny. Excepcionalment, a Barcelona es troba a la casa de l'Ardiaca i a l'enfront del Palau de la Generalitat pel carrer del Bisbe (vers 1416-1418). Totes aquestes variants segueixen sempre el mateix model de façana, tingut per propi de l'arquitectura gòtica catalana i que era constituït per un rectangle apaïsat coronat pel pla inclinat de la teulada i flanquejat a un costat per una sola torre. En el pla de façana dominava la superfície plena respecte de les obertures i la tendència a la simetria mai no s'imposava, mentre que el rígid ordre jeràrquic de les plantes s'expressava en registres horitzontals de finestres, algun cop remarcats per motllures. La pedra picada donava sumptuositat al mur, sense més ornament que uns pocs detalls esculpits a les obertures. El portal de punt rodó presidia, però no centrava, la planta baixa, que tenia poques i menudes obertures.

El pis noble mostrava un seguit de finestres de dos, tres o, excepcionalment, quatre arquets en una llinda sostinguda per columnes fines. Per damunt i sota el teulat discorria una llarga galeria. En un extrem sorgia el cos semiautònom d'una torre rectangular i un poc elevada per damunt de la teulada. La coberta de teula àrab trencava, amb el seu cromatisme torrat, el domini de la façana pètria.

Cal remarcar que la contundència arquitectònica d'aquest model provoca un miratge que no deixa veure altres formes domèstiques i porta a fer-ne, equivocadament, una categoria única en l'àmbit urbà gòtic. En realitat, el tipus propi de les grans residències senyoriales tenia, com és natural, una presència ben reduïda i al seu costat i en gradació tipològica hi havia altres formes de cases més simples, predominants a les ciutats i d'hegemòniques als altres nuclis de població menors, viles i pobles. Les cases senzilles de la població urbana poca relació morfològica tingueren amb els grans casals, mentre que es podrien emparentar perfectament amb la simplicitat de les *tabernae* romanes que combinaven l'espai de residència amb el de treball en una o més plantes. Aquest tipus d'immoble s'ha anomenat a voltes casa artesana o gòtica i fou, almenys d'ençà els segles XII-XIII, l'habitatge urbà per excel·lència dels països del sud-oest de l'Europa feudal, on ha tingut una llarga permanència històrica. Es tractava d'immobles d'una sola crugia que podien créixer per agregacions en paral·lel, de disposició perpendicular al carrer i que s'alçaven entre mitgeres cegues, generalment amb un pati al darrere o lateral. A voltes, la planta baixa disposava d'una porxada de pública circulació que s'avançava al vial i que per agregació formava llargues seqüències de carrers porticats. Aquesta tipologia pot ser perfectament reconeguda en infinitat de poblacions sota formes constructives ben diverses i, generalment, molt posteriors a l'època de la seva implantació medieval, a causa sovint de la pobresa intrínseca de l'edificació original, però tot i així també han restat importants testimonis gòtics en moltes viles catalanes d'entitat mitjana o petita.

L'arquitectura dels governs municipals i de la Generalitat de Catalunya¹³

Al centre i a l'oest del Mediterrani, les formes d'autogovern urbà medieval es configuraren en un procés llarg i conflictiu, ple de variacions locals, resultat de la competència amb els poders feudals que hi senyorejaven. Als Països Catalans van néixer al segle XIII i fou en plena maduració dels governs municipals el segle següent quan es bastiren les primeres seus permanents de govern, més o menys monumentals i que buscaven posicions preeminentes dins l'ambient urbà. Sense precedents institucionals, la solució arquitectònica que adoptaren també fou nova i va esdevenir comuna a bona part de l'Europa meridional. El seu model foren les residències aristocràtiques i palatines feudals d'un sol cos, amb sala única de representació elevada a la primera planta, destinada ara a les reunions dels consells comunals. Es diferenciaren d'aquest precedent perquè la planta baixa va esdevenir una peça

gairebé sempre oberta amb porxades, destinada al proveïment i distribució d'aliments. A Itàlia, on sorgiren els primers règims municipals, també es troba la plasmació arquitectònica més arcaica en edificis com el Broletto de Como, de la segona dècada del segle XIII, seguit d'altres de similars a les ciutats de Bèrgam, Novara o Milà.

Els estatges dels governs municipals catalans, anomenats cases del consell, consular, de la ciutat o de la vila, es bastiren als segles XIV-XV acordades inicialment a la morfologia itàlica i adaptades al propi llenguatge gòtic, per bé que després, en casos de significació excepcional, prengueren el model de casa senyorial amb pati. La casa consular de Perpinyà, que es data vers 1320, sembla la més antiga de totes les conservades. Tenia una porxada a peu de carrer i un pis superior que devia acollir la sala de reunió i representació, ara desfigurada. Ara bé, la casa consistorial que s'avé millor amb el tipus descrit és la de la ciutat de Vic, de final del segle XIV i reformada un segle després. L'edifici, de planta quadrada, té una llotja comercial d'arcs apuntats sobremuntada per una sala amb columna central. Uns edificis gairebé idèntics són les cases de la vila de Catí i Morella, al País Valencià. Ben diferent fou la majestuosa Casa de la Ciutat de Barcelona, dotada d'una gran sala de reunions, anomenada del Consell de Cent. Aquesta peça singular alçada vers 1373 constitueix la planta noble d'un bloc cúbic amb l'interior format per una seqüència d'arcs de mig punt de diafragma. Els primers anys del segle XV se li va afegir un cos que acollia la creixent complexitat de l'aparell municipal i que es va dotar d'una de les més refinades façanes del gòtic català, obra per Arnau Bargués vers 1400 i dotada d'una rica decoració escultòrica. L'articulació d'aquest bloc amb el precedent del Saló de Cent es va fer per un pati intern amb galeries solemnes d'inici del segle XVI. La magnificència del consistori fou també objectiu dels magistrats o jurats de València i la casa d'aquesta ciutat, desapareguda de temps, havia de ser, segons el seu acord de l'any 1416, «bella i costosa com fer es pugui, a consell de savis experts mestres».

A banda dels estatges dels consistoris, a l'entrada del segle XV es va produir una peça única d'arquitectura governamental, com únic i nou era l'organisme al qual va donar seu. Es tracta de la Diputació del General o Generalitat, organisme delegat de les Corts de Catalunya que d'inici es va encarregar de la recaptació fiscal reial, per assumir ràpidament majors funcions militars i polítiques de govern del país, juntament o en conflicte amb la monarquia. Aquest aparell totalment nou de govern territorial a Catalunya es constituïa en autoritat delegada de les Corts i no tenia el caràcter de representació directa. Per tant, les seves seus no foren presidides, com les municipals, per espais de reunió amplis, sinó que sumaven dependències destinades a acollir les magistratures i els oficials que en configuraven l'organització administrativa. Aquest fet, i potser també el seu caràcter fortament aristocràtic, va facilitar l'adopció per a la seva seu del model de casa senyorial amb pati. Un tipus arquitectònic que des del tombant dels segles XIV-XV s'imposava en el panorama arquitectò-

nic català i superava l'estricta funció residencial d'inici per sumar altres funcions com la d'hospital, seu municipal o de la Generalitat. La mateixa tipologia, encara que en una fàbrica molt més simple i austera, va ser adoptada a la Casa del General a Perpinyà, bastida de nova planta cap als anys 1448-1445 i que actualment conserva dues magnífiques façanes mentre que l'interior està molt desfigurat.

La instal·lació, a inici del segle xv, de la seu del nou organisme del General o Generalitat a Barcelona va buscar una posició central, junt al barri eclesiàstic i l'àrea àulica, a més de pròxima a la seu del Govern municipal. Si bé al començament va ocupar uns habitatges preexistents, foren aviat completament transformats en un nou edifici rigorosament projectat i construït a partir de la segona dècada del segle xv amb gran ambició i la intenció de dotar-lo d'una representativitat magnífica. El nou edifici es va configurar amb dos cossos o blocs de planta sensiblement rectangular, d'una sola crugia i tres plantes d'alçada, disposats en paral·lel i units per un pati central on es va establir l'escalinata d'accés principal. A la planta noble hi havia espais destinats a la gestió de l'organisme, la cambra Nova o del Consell i l'Arxiu de Comptes, mentre que en aquest nivell les galeries del pati adoptaren, en els dos costats curts, una amplària inusual. Més que espais de connexió i circulació esdevingueren grans sales obertes, en una configuració del tot diferent i de ben segur dictada per la necessitat d'acollir els cerimonials fastuosos que s'hi celebraven. L'escalinata que hi puja, les esveltes arcades de les galeries i els treballats finestrals de la golfa superior fan d'aquest espai la millor realització del seu tipus en el context català, obra cap als anys 1420-1425 pel mestre Marc Safont.¹⁴

La configuració de l'edifici en planta s'acosta a un rectangle sensiblement allargassat i guiat per un eix longitudinal marcat pels portals de les dues façanes obertes a la via pública, als dos costats curts de la finca. La de la banda oest del carrer de Sant Honorat respon als trets propis dels frontis de les grans residències patrícies urbanes, mentre que la de la banda est del carrer del Bisbe deixava darrere seu un pati a cel obert constituït per un mur baix d'una formulació plàstica elaborada. Aquesta façana fou la principal de la casa fins a final del segle xvi i, com s'estipulava en el seu contracte de 1416, havia de ser «concent i prou sumptuosa atesa la casa on s'exerceixen actes públics tan notables i de tan ponderositat com són els actes del dit General». La composició d'aquesta façana està centrada per un portal ampli i corona el mur una barana calada ritmada per pinacles acompanyada de gàrgoles figurades i presidida per un gran medalló amb la representació en molt alt relleu de sant Jordi en l'acte d'occir el drac, obra d'una gran qualitat escultòrica fruit del treball de Pere Joan (1416-1418). Una darrera peça excepcional del palau és la capella de Sant Jordi, construïda vers 1433-1434, de planta quadrada i coberta per una rica volta estrellada. El seu frontis és perforat amb tres obertures, porta i finestres, a la manera de les sales capitulars. Unes subtils traceries caldes les ornamenten alhora que estenen

les seves filigranes entrelaçades per sobre de la superfície del mur esculpides en relleu, com cap altre n'hi ha en el gòtic català.

Les llotges i l'arquitectura mercantil

No hi ha dubte que, dins l'arquitectura catalana gòtica, les manifestacions més remarcables a escala global foren les llotges mercantils. El seu reconeixement és ampli i secular. La de Perpinyà va rebre el 1841 la protecció oficial de monument pel Govern francès i esdevenia un dels primers edificis salvaguardats sota aquesta categoria a escala europea, mentre que uns cent cinquanta anys després la de València va rebre la màxima distinció en ser inscrita per la Unesco a la llista del Patrimoni Mundial (1996). Fou l'estament comercial de les grans capitals catalanes el que, entre final del segle xiv i entrat el xvi, va alçar aquests grans edificis destinats a acollir la seva seu corporativa i centralitzar-ne l'activitat comercial. D'inici, consistiren en un bloc de dues plantes dominat per la sala baixa d'una gran alçada i seguit d'un nou estadi en el qual l'aula va esdevenir un cos sol i autònom que feia conjunt amb unes dependències annexes desenvolupades a l'entorn d'un pati clos. En la magnificació del gran espai intern va tenir una rellevància especial la substitució del sostre pla per les voltes de creueria que en reforçaren la solemnitat.¹⁵

Les llotges foren la realització de la institució dels Consolats de Mar, on tingueren llurs dependències administratives, tot i que sempre hi foren secundàries, fins a arribar a adoptar-hi una posició semiautònoma per deixar tota la preeminència a la gran sala de contractació. La seva forma, encara que no del tot insòlita en el panorama arquitectònic mediterrani coetani, sí que, amb l'alta formulació assolida als Països Catalans, resulta del tot singular i sense equivalents directes. La seva tipologia, sense precedents antics i de sobtat desenvolupament, ha estat interrogada en la seva filiació, que s'ha cercat inútilment en alfòndecs o caravanserralls orientals que, de fet, responen a un model d'establiment en ales disposades entorn d'un pati. Tanmateix, per la natura corporativa de les llotges, els seus referents s'han de buscar més en l'arquitectura governamental consistorial que no pas en simples edificacions d'ús mercantil. És evident que la seva essència formal es troba en l'atri obert i porxat de diferents funcions comunals o comercials que es podia trobar sol o integrat en una edificació major. Aquesta peça va adoptar en la llotja catalana una autonomia pròpia i es va tancar en si mateixa a manera de gran saló format per l'agregat de tres naus equivalents que sumades configuren un espai únic. Tot i tractar-se d'un ambient laic de celebració de l'activitat comercial, la seva configuració li conferia un aire eclesial, accentuat per la sumptuositat i les profuses referències religioses que l'exornaven i l'acostaven a l'ordre sacre.

Per les seves característiques solemnes, només les potents corporacions mercantils de Barcelona, Mallorca, Perpinyà i València tingueren capacitat per alçar-ne. La de Barcelona es va construir en el pas dels segles xiv i xv i

constitueix un bloc únic de dues plantes amb una sala gran i alta a peu pla i un reduït pis superior, suma de tres crugies paral·leles formades per dues files d'arcades amb sostre pla embigat. Grans finestrals i esvelts portals perforaven als quatre vents les façanes. El seu model arquitectònic recorda, i segurament en deriva, les cases consistorials amb espai comercial inferior, però mentre que en aquestes l'ambient preminent era la sala de reunió superior, a la llotja ho era la planta baixa mercantil. A aquest cos es va afegir un pati en enjardinat i parcialment envoltat de dependències, inclosa una capella. La llotja de Perpinyà també fou un bloc de dues plantes amb una gran sala a baix. L'edifici és molt mal conegut documentalment i arquitectònic, però és segurament obra de principi del segle XV. Les altres dues grans llotges catalanes modificaren en bona mesura la disposició anterior, en fer desaparèixer les dependències del pis alt i destinar tot el cos edificat a la magnificació de la sala. A València, els jurats volgueren alçar una llotja «molt bella i magnífica i sumptuosa que sigui honor i ornament d'aquesta ciutat» i confiaren en el mestre gironí Pere Comte (c. 1483-1493) per aconseguir una peça realment excepcional, a la qual més tard va afegir-se un bloc perpendicular, enllestit cap al 1548 i ordenat per un pati lateral, similar al barceloní.¹⁶ Abans, la llotja de Mallorca havia desenvolupat per primer cop l'edifici d'espai únic aconseguit no pas amb tirades d'arcades amb sostre pla enteixinat, sinó amb trams de voltes de creueria generades per columnes helicoidals. Les façanes als quatre vents tenen grans finestrals de traceries flamígeres i solemnes portals, enquadrats dins llenços definits per motlures d'una gran eficàcia compositiva i flanquejats als angles per torrelles octogonals d'una ressonància castellera fantasiosa. L'obra fou alçada pel reconegut mestre Guillem Sagrera al segon quart del segle XV.¹⁷

Els banys públics i l'adopció del *hammam*

Extremament excepcionals dins del panorama de l'arquitectura medieval de l'Occident europeu feudal foren els banys públics d'època gòtica dels Països Catalans, en tant que es tracta d'un tipus d'establiment manllevat directament de la cultura islàmica, a partir de la seva difusió peninsular a al-Àndalus, lligat amb la tradició balnearia antiga només per aquesta intermediació i transformació substantiva que fou el *hammam*.¹⁸ Cap altra peça arquitectònica de l'Occident medieval respon a una condició similar de préstec cultural tan complet i directe. Els casals de banys del tipus *hammam* en terres catalanes tingueren sempre caràcter públic i fora d'ells no hi ha constància d'altres fàbriques de bany específiques, perquè les instal·lacions balnearies mencionades esporàdicament en palaus reials o rics habitatges urbans s'han d'entendre com a arranjaments temporals i no pas com a construccions expressives i permanents. Tampoc els banys salutífers d'aigües caldes no devien motivar arquitectures pròpies, encara que se sap ben poc de les estacions termals.

En els diferents regnes feudals peninsulars, els banys públics s'acordaren amb el *hammam* d'al-Àndalus, cosa

que els diferencia d'altres països europeus com Itàlia, on es testimonia l'ús i la construcció continuada dels models de tradició romana i bizantina al llarg dels segles. Fora de la persistència d'alguns balnearis romans, ni en terres feudals ni andalusines dels Països Catalans hi ha cap constància d'antigues termes en activitat ni de noves alçades de conformitat amb els seus tipus. Evidentment, a al-Àndalus, els banys foren portats d'Orient, adoptats de ple al segle X i derivats força remotament dels models antics. A Catalunya no es té constància de banys fins a la segona meitat del segle XII, quan s'installaren a les importants capitals comtals de Barcelona i Girona, on es documenten inicialment als anys 1160 i 1194, respectivament. La llavors recent incorporació al domini barceloní de les ciutats d'al-Àndalus de Lleida i Tortosa, dotades d'instal·lacions balnearies d'aquesta índole, devia ser determinant per a la creació d'establiments similars a les ciutats catalanes del nord, conquerides pels carolingis entre els segles VIII i IX i on l'empremta islàmica era absent. Tanmateix resta per conèixer com va tenir lloc la tan ràpida difusió i acceptació del *hammam* en centres urbans que cal considerar aliens fins aleshores a l'hàbit social d'aquest tipus de bany.¹⁹

Val a dir que la dependència tipològica dels banys catalans respecte del model islàmic havia creat una gran confusió en la seva adscripció cronològica i cultural, que encara és mantinguda en la qualificació impropriedat d'«àrab» d'alguns establiments com el de Girona. Desafectats i fins perduda la noció dels seu ús primigeni, un cop foren reconeguts com a tals en els primers estudis arqueològics, se'ls va considerar una obra de la remota època de l'èfimer domini musulmà de la ciutat el segle VIII, sense saber discernir entre l'ascendent tipològic i el context històric. Més tard, l'estudi documental i artístic va certificar que no eren una obra «àrab», sinó molt posterior. Això mateix ha succeït amb alguns banys del País Valencià, també construïts després de la conquesta catalana esdevinguda entre 1230 i 1240, però d'acord amb el model anterior. Així, no ha estat fins a la seva exploració arqueològica que s'ha pogut determinar que els banys de l'Almirall o del Carreró de València no eren precedents a l'ocupació feudal, sinó edificats a l'inici del segle XIV, en una adaptació del tipus conegut com a granadí tardà o avançat. De la mateixa mena són les naus dels banys de la població de Torres Torres al Camp de Morvedre, que havien estat també tingudes per anteriors a la conquesta fins que la seva excavació ha portat a datar-les al segle XIV.

L'arquitectura d'ambdós casals configura un bloc únic, sensiblement rectangular, compacte i sòlid, fet de la successió de tres naus paral·leles de dimensions semblants i gairebé indiferenciades cobertes amb volta de canó. Als banys de l'Almirall hi ha, a més, un vestíbul disposat longitudinalment. Les tres sales humides s'organitzaven en gradació des d'un primer ambient fred, seguit per l'espai temperat intermedi i la sala calenta al final, que tenia a sota un hipocaust conegut per *cacau* i, a les parets, xemeneies dites *escalfadors*. La calor li arribava d'una caldera

metàl·lica amb una fornall que era fronterera a un pati de servei des d'on s'alimentava. Als banys valencians de l'Almirall, les dues primeres sales se subdividiren de través en tres espais amb dues tirades d'arcades que, enmig de la peça temperada, suporten una cúpula octogonal sobre trompes. Tant en aquesta coberta com a les voltes s'obriren petites lluerns estrellades amb vidres que eren l'única font de llum forana. L'aprovisionament d'aigua es feia per una sinia, com en la majoria d'instal·lacions d'aquesta índole. La seva instal·lació s'ha de situar a partir de l'any 1313, de resultes d'una concessió reial a un particular, i l'establiment va formar part d'una operació immobiliària de força més entitat. Igualment, altres personatges del seguici reial foren beneficiats al tombant dels segles XIII-XIV amb vuit nous banys a València, que no tingueren res a veure amb les velles instal·lacions andalusines.

Al mateix tipus de *hammam* usual en els establiments valencians del segle XIV pertanyen els Banys Nous de Tortosa, bastits segurament a cavall dels segles XIII-XIV en un raval de nova formació i reformats entre els anys 1360 i 1380 per part del Govern municipal, que en tenia el monopoli i destinava els seus rèdits a les obres de la muralla. Anteriorment, el codi dels costums locals de vers 1270 estipulava la condició també pública per als banys i hi garantia la concurrència de cristians, jueus i musulmans, alhora que estipulava els preus i les condicions del servei, a més de deixar la possibilitat de bastir banys als particulars fora de la concurrència pública. Els Banys Nous tortosins sembla que disposaven de quatre naus, tres de les quals s'han conservat força modificades, de disposició paral·lela, cobertes amb volta de canó i mancades de tota singularitat arquitectònica. Altres ciutats de Catalunya on consta l'existència de banys són Balaguer i Lleida, on podrien tenir, almenys en part, un origen islàmic, mentre que no pot ser així en els de Perpinyà, documentats a la darrerria del segle XIII, ni tampoc en els de Montblanc (1303) o Vic (1317), resultat de concessions reials a empreses de caràcter similar a l'esmentada per a la ciutat de València en el mateix període.

Resten per considerar els Banys Nous de Barcelona, desapareguts, però força ben documentats en imatges, així com els ben testimoniats, conservats i prou rigorosament restaurats de Girona, erròniament anomenats «àrabs» en un lamentable regust de pintoresquisme espanyol. Els primers, esmentats inicialment l'any 1160, no van pertànyer a la comunitat jueva com sovint s'ha dit i, segons la informació de la qual es disposa, la seva arquitectura semblava acordar-se amb la disposició en angle o colze que, presidida per una sala tèbia de coberta en cúpula, respon a un model ben establert a l'Àndalus d'ençà del segle XI. Per contra, ben singulars morfològicament són els banys de Girona, a voltes també erròniament equiparats amb unes termes romanes. D'una banda, hi ha el bloc de tres naus gairebé idèntiques i paral·leles de coberta amb volta de canó que corresponen a una petita sala tèbia i dues de calentes, a les quals s'avantposa una peça tan gran com excepcional. El sostre és una volta de vuit sectors amb un

cupulí enmig que s'eleva sobre una doble columnata des del brocal de la pica central. Aquesta estança, que morfològicament s'acosta a una sala tèbia i que, per tant, hauria de presidir l'edificació, es troba aquí a l'extrem inicial del complex, per fer a l'ensem de rebedor i d'ambient fred.

Val a dir que aquesta edificació planteja un problema arqueològic clàssic, com és la falta de concordança entre la informació dels documents i la consideració artística de l'edifici. Així, segons els primers seria obra de nou entre els anys 1294 i 1296, mentre que uns pocs elements datables estilísticament presenten una aparent factura anterior. Sigui com sigui, és evident que respon a l'ambient artístic que va precedir la irrupció de les formes pròpiament gòtiques a Catalunya i destaca sobretot el fet que s'hi troba un reiterat ús de l'arc de ferradura, totalment estrany al context arquitectònic català coetani i destinat a remarcar-ne l'exotisme islàmic. En aquest sentit, l'arquitectura d'aquests banys i dels similars de Barcelona es mostrava obertament externa als llenguatges plàstics locals i feia al·lusió al caràcter innovador i extern d'aquest tipus d'establiment a les ciutats que just l'acabaven d'adoptar. Val a dir que, per la seva extrema singularitat, ha semblat adient cloure amb l'atenció posada en aquest préstec cultural incorporat a les arquitectures d'època gòtica als Països Catalans i el conjunt de l'Europa occidental aquest repàs succint d'algunes de les realitzacions catalanes més significades entre les obres civils.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] AUTORS DIVERSOS. *L'architecture gothique civile en Catalogne*. Editions de la Fondation Cambó, París 1935; Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus a les masies*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003.
- [2] Josep BRACONS, Pere FREIXA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. I i II: *Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos 1 i 2*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2002-2003; Alexandre CIRICI. *L'art gòtic català: L'arquitectura als segles XIII i XV*. Edicions 62, Barcelona 1974; Alexandre CIRICI. *L'art gòtic català: L'arquitectura als segles XV i XVI*. Edicions 62, Barcelona 1979; Marcel DURLIAT. *L'art dins del regne de Mallorca*. Moll, Mallorca 1964; Núria de DALMASES, Antoni JOSÉ PITARCH. *L'època del Cister s. XIII: Història de l'art català*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1985; Núria de DALMASES, Antoni JOSÉ PITARCH. *L'art gòtic s. XIV i XV: Història de l'art català*. Edicions 62, Barcelona 1984; Eduard MIRA, Arturo ZARAGOZA. *Una arquitectura gòtica mediterrània*. Generalitat Valenciana, València 2003, 2 v.; Arturo ZARAGOZA. *Arquitectura gòtica valenciana siglos XIII-XV*. Generalitat Valenciana, València 2004.
- [3] Eduard RIU-BARRERA. «L'arquitectura gòtica secular en la seva configuració i tipologies». A: Antoni PLADEVALL (dir.). *L'art gòtic a Catalunya: Síntesi general. Índexs generals*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2009, p. 258-268.

- [4] Albert CUBELES, Albert MORENO, Esteve NADAL. «Noves descobertes arqueològiques a la Drassana reial de Barcelona». *Revista de Catalunya*, núm. 278 (2012), p. 117-139; Antoni RIERA. «Les drassanes de Barcelona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 219-224.
- [5] Eduard RIU-BARRERA. «Tipus i evolució dels castells». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 249-258.
- [6] Eduard RIU-BARRERA. «Els palaus reials» i «El Palau Reial Major de Barcelona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 163-168.
- [7] Eduard RIU-BARRERA, Alfred PASTOR, Antoni TORRA. *La capella de Santa Àgata del Palau Reial de Barcelona: Història i restauracions*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1999.
- [8] Aymat CATAFAU, Olivier PASSARRIUS. *Un palais dans la ville*. Trabucaire, Canet de Rosselló, 2014, 2 v. (Archéologie Départementale)
- [9] Josep Vicent BOIRA (coord.). *El Palacio Real de Valencia: Los planos de Manuel Cavallero (1802)*. Ajuntament de València, València 2006.
- [10] Eduard RIU-BARRERA. «Tipus i evolució de les cases urbanes» i «El casal del carrer de Graells de Cardona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 146-151 i 159-160.
- [11] Eduard RIU-BARRERA. «Dels precedents romànics a la capella de Santa Àgata. Castells, palaus i casals sobre la muralla de Barcelona (segles X-XIII)». A: *Vè Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Actes*. Vol. I: *Monogràfic: la ciutat*. ACRAM i Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015, p. 233-253.
- [12] Federico IBORRA. «Corte y cortesanos: evolución tipológica residencial y ecos del palacio del monarca en el Reino de Valencia entre los siglos XIII y XV». *Anales de Historia del Arte* (Madrid), núm. 23 (2013), p. 469-485.
- [13] Eduard RIU-BARRERA. «Les cases dels consells municipals i la Generalitat» i «La casa o palau de la Generalitat de Barcelona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 179-182 i 191-195.
- [14] Marià CARBONELL (dir.). *El Palau de la Generalitat de Catalunya: art i arquitectura*. Vol. I. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2015; Marià CARBONELL. «Marc Safont (ca. 1385-1458) en l'arquitectura barcelonina del segle XV». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 21 (2003), p. 181-226.
- [15] Eduard RIU-BARRERA. «Les llotges i altres arquitectures mercantils». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 209-212.
- [16] Arturo ZARAGOZA, Mercedes GÓMEZ-FERRER. *Pere Compte arquitecte*. Generalitat Valenciana i Ajuntament de València, València 2007.
- [17] Marià CARBONELL. «Sagreriana parva». *Locus Amoenus*, núm. 9 (2007-2008) p. 61-78; Federico CLIMENT (coord.). *La Lonja de Palma*. Govern de les Illes Balears, Palma 2003.
- [18] Caroline FOURNIER. *Les bains d'al-Andalus VIIIe-XVe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2016.
- [19] Xavier BARRAL. *Els banys «àrabs» de Girona: Estudi sobre els banys públics i privats a les ciutats medievals*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2018; Eduard RIU-BARRERA. «El banys públics». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 231-233.

NOTA BIOGRÀFICA

Eduard Riu-Barrera és arqueòleg i historiador del Servei del Patrimoni Arquitectònic del Govern de Catalunya, en el qual coordina projectes de recerca arqueològica i històrica en monuments objecte de restauració. Membre del grup de recerca EMAC de la Universitat de Barcelona (des de 2012). Becat per la Getty Foundation (1998-1999). Ha orientat també la recerca en els camps de la historiografia, la història de l'arqueologia i la restauració, així com en els museus. Comissari d'exposicions d'art i arqueologia. Autor de publicacions sobre arquitectura medieval, entre d'altres temes. Vegeu <https://dhac.iec.cat/dhac_mp.asp?id_personal=19>.

La dominació catalana a Grècia en el segle XIV: història, arqueologia, record i mite

Eusebi Ayensa i Prat*

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona / Acadèmia d'Atenes

Rebut 27 gener 2019 · Acceptat 13 maig 2019

RESUM

En aquest article presentem una de les pàgines més mitificades de la història de Catalunya, la de la col·laboració, primer, i l'enfrontament, després, de la Companyia Catalana, comandada per l'intrèpid Roger de Flor, amb l'emperador bizantí Andrònic II Paleòleg i el seu fill i corregent Miquel IX, i el seu establiment, l'any 1311, en el ducat d'Atenes, ampliat pocs anys després al de Neopàtria, on els catalans romangueren d'una manera estable més de setanta anys. Es presta també una atenció especial a les migrades restes arqueològiques que queden d'aquella fenomenal aventura a la Grècia continental (sobretot torres i castells), al record tan negatiu que ha deixat en el folklore grec i a la conversió de l'aventura almogàver en un mite nacional tant a Grècia com a Catalunya, tot i que des de posicionaments diametralment oposats.

PARAULES CLAU: Bizanci, Catalunya, casal d'Aragó, Companyia Catalana, arqueologia, folklore, literatura, mite

Pocs episodis han deixat una més fonda empremta en la historiografia, la literatura, el folklore i, al capdavant, en l'ideari col·lectiu dels pobles que els protagonitzaren com la presència catalana en terres de l'Orient llatí durant la catorzena centúria. El trasllat de Sicília a Constantinoble de prop de set mil homes —soldats d'infanteria, en la seva immensa majoria, dels millors de la seva època— amb l'objectiu d'aturar l'imparable avanç turc que amenaçava seriosament les fronteres orientals de l'Imperi bizantí; l'èxit de les seves campanyes militars en ciutats i territoris allunyadíssims d'Anatòlia; la mort a traïció del seu cabdill segurament per ordre del fill d'aquell qui els havia contractat, l'emperador Andrònic II Paleòleg; la tristament famosa venjança catalana, que assolà àmplies regions de Tràcia, Macedònia i Tessàlia; la seva victòria contra tot pronòstic damunt de la flor i nata de la cavalleria franca a la batalla d'Halmirós i la consegüent ocupació i domini —sobreposant-se a tota mena d'amenaçes tant internes com externes— del ducat d'Atenes i, més tard, del de Neopàtria durant més de setanta anys, són ingredients prou potents per elevar aquella campanya militar a la categoria de mite. Dels principals caires del mite almogàver, tant a Grècia com a Catalunya, ens n'ocuparem a la segona part del nostre article, per tal com ara s'imposa la necessitat de traçar breument les principals fites de la presència militar catalana a la terra de l'Hèllade.

UNA PRESENCIA, DUES ETAPES

La mal anomenada batalla del Cefís, que, com ja va demostrar fa anys l'historiador David Jacoby,¹ tingué lloc el 15 de març de 1311 prop de la ciutat d'Halmirós, al sud-est de Tessàlia i no pas a Beòcia, marcà un punt d'inflexió en la presència catalana a Grècia. Des de l'arribada de Roger de Flor, antic cavaller del Temple reconvertit en mercenari, i els seus almogàvers a Constantinoble l'any 1303, i fins a aquella memorable batalla, els nostres avantpassats exerciren un paper clau en la història de l'Imperi bizantí, que havien de salvar del perill turc que amenaçava cada cop més seriosament les seves fronteres orientals, però del qual acabaren essent uns mortals enemics, com veurem a les pàgines que segueixen. I justament per aquest motiu, al costat de Ramon Muntaner, que seguí de prop aquella memorable aventura fins a l'estiu de 1307 —en qualitat d'administrador dels béns de la Companyia—, els principals historiadors bizantins (Geòrgios Paquimeres i Nicèfor Gregoràs, sobretot) els dedicaren un bon munt de pàgines en les quals no els estalvien retrets, de manera que les fonts catalanes i gregues són, al mateix temps, complementàries i oposades, com comprovarem també tot seguit. A partir, però, de la batalla d'Halmirós, amb la consecució, d'una manera totalment inesperada, d'un territori en el qual poder establir-se (el ducat d'Atenes, ampliat, anys més tard, amb el de Neopàtria) i posar fi a una vida errant que havia durat gairebé deu anys, els almogàvers deixaren de tenir interès per als cronistes grecs,

* Adreça de contacte: eyensa@xtec.cat

que no els veien ja com un perill per a la supervivència de l'Imperi, i les fonts històriques, tret de comptadíssimes excepcions, els condemnen a un silenci que només es veurà compensat pels obscurs registres cancellerescos, que guarden memòria de la seva vida sedentària en aquella mena de terra promesa, una vida, però, que, com demostren les escasses restes materials que ens n'han pervingut, no estigué mai exempta de perills i d'amenaces constants.

1303-1311: PACTE I TRENCAMENT AMB L'IMPERI

L'arribada de la Companyia Catalana a Bizanci l'any 1303 fou fruit de la confluència casual de dues circumstàncies que tenien lloc a banda i banda de la Mediterrània. El mes d'agost de 1302 se signà a Sicília la pau de Caltabellotta, que posava fi a l'anomenada Guerra del Vespro, que pròpiament fou una sèrie de guerres que tingueren el seu inici en la revolta de les Vespres Sicilianes —l'aixecament del poble de Palerm contra la guarnició angevina present a la ciutat— i que comportà el desembarcament a l'illa de Pere el Gran d'Aragó el 1282. Aquesta pau posava fi, doncs, a l'enfrontament entre Frederic II de Sicília i el monarca angeví Carles II de Nàpols pel control d'aquesta important illa mediterrània, que passà a integrar-se a l'òrbita de la Corona d'Aragó.

Fos com fos, la Companyia Catalana, que, com a cos militar mercenari que era, havia estat contractada per Frederic II, quedà sense feina, i el seu cabdill, Roger de Flor, es veié en la necessitat de buscar un nou camp de batalla i un nou senyor a qui servir. I aquesta ocasió se li presentà d'una manera inesperada quan s'assabentà que l'emperador bizantí Andrònic II Paleòleg (1282-1328) freturava d'una tropa com la que ell acabdillava per fer front als turcs, que s'acostaven perillosament a la riba asiàtica de la mar de Màrmara i ja havien conquerit una bona colla de ciutats de l'Àsia Menor. Roger i l'emperador bizantí entraren en tractes i tancaren un acord econòmic que comportà el trasllat de la Companyia Catalana a Constantinoble, on arribà la tardor de 1303. Integraven la Companyia uns mil cinc-cents cavallers, uns quatre mil soldats d'infanteria i un miler d'homes de mar, segons Ramon Muntaner, que els acompanyava i que segurament exagerà les xifres.² En efecte, el cronista de Peralada exercí les funcions de canceller, de mestre racional i d'administrador, i ens ha deixat un relat de primera mà almenys fins a 1307, en què tornà a Catalunya per les seves desavinences amb qui aleshores era el seu cap, Bernat de Rocafort. Com veurem, la seva visió dels fets contrasta sovint amb la que dels mateixos esdeveniments ens han llegat els historiadors i els cronistes bizantins.³

Tot i els esforços del vell emperador per congraciar-se amb Roger i les seves indisciplinades tropes —que es plasmaron en el nomenament d'aquest com a megaduc i el seu matrimoni amb Maria Asanina, filla del deposat tsar de Bulgària Ivan Asen III i de la neboda d'Andrònic, Irene Paleologuina—, les dissensions no trigaren a arribar. Ja

els primers dies de l'estada dels almogàvers a Constantinoble hi hagué un greu altercat amb la comunitat de mercaders genovesos del barri de Gàlata, aliats de l'Imperi, que gaudien d'una sèrie de privilegis comercials com ara una exempció total d'aranzels. La seva primera acció militar que mereix ser reportada aquí tingué lloc a l'anomenada península d'Artaqui, a la riba asiàtica del Bòsfor, on l'emperador els feu traslladar no sols per foragitar les tropes turques que assolaven la regió, sinó amb la secreta intenció d'allunyar-los de la capital imperial. S'establiren tot l'hivern a la ciutat de Cízic, des de la qual feren front amb gran èxit a les tropes turques, per bé que a un preu molt alt per a la població grega local, que tractaren com a un autèntic súbdit de guerra fent-li patir tota mena d'humiliacions, segons Paquimeres. En aquesta ciutat, a més, esclatà un altre incident molt seriós que un any després acabaria tenint conseqüències tràgiques per a Roger de Flor: l'enfrontament sagnant amb l'altre cos mercenari de l'emperador, els alans, un poble d'origen escita provinent del nord del Danubi i de la mar Negra, que se saldà amb la mort, entre d'altres, del fill del seu cap, anomenat Girgan per Muntaner i Georgús per Paquimeres.

La campanya de la primavera següent a l'interior d'Anatòlia, si bé aconseguí reconquerir moltes fortaleses que havien caigut en mans dels turcs i restaurar les guarnicions de les ciutats que havien patit les seves incursions l'any anterior, i tot i que infligí als otomans severes derrotes prop de la ciutat d'Àlulax (de la qual desconeixem la ubicació exacta) i als peus de la muntanya del Taure (l'actual Toros, a la frontera mateixa del regne cristià d'Armènia) —si és que aquesta batalla s'arribà a lliurar mai, cosa que posen en dubte alguns historiadors moderns, que la consideren fruit de la desbordant imaginació de Muntaner—, aquella campanya, doncs, no es veié lliure tampoc de tota mena d'excessos contra la població grega. Paquimeres, disposat sempre a rebaixar l'indubtable mèrit de les victòries almogàvers, aixecà acta de totes aquelles malvestats, segurament amb un deix d'exageració, en les seves *Relacions històriques*: «Era cosa de veure els béns dels malaurats romans [els grecs] arrabassats, les donzelles i les dones deshonorades, els vells i els sacerdots portats en captiveri, patint càstigs sempre nous que la despietada mà dels llatins [els catalans] els imposava, amb la destrala sempre a punt de caure damunt son coll si no posaven de manifest llurs tresors i llurs riqueses» (II, 7, 3). Aquest comportament tan poc edificant vers aquells a qui suposadament havien anat a alliberar, unit a actes de supèrbia intolerables a ulls dels bizantins perpetrats per dos capitans dels almogàvers que s'havien unit a l'expedició, Berenguer d'Entença i, sobretot, Bernat de Rocafort, deterioraren encara més les seves relacions amb Andrònic i, molt especialment, amb el seu fill i coemperador, Miquel IX.

En efecte, ambdós, però molt especialment el segon, que havia esdevingut un enemic mortal de Roger, no deixaven de veure'l com el cap d'una tropa incontrolable que no respectava res ni ningú i que no es veia lliure de la sospita d'haver anat a Constantinoble amb la secreta intenció

de conquerir-la en benefici de Carles de Valois, comte de Provença i rei de Sicília, casat el 1301 amb Caterina de Courtenay, neta de Balduí II, el darrer emperador llatí de Constantinoble.⁴ Aquestes hostilitats, que eren ja del tot públiques, i els recels mutus creixents desembocaren, el mes d'abril de 1305, en l'assassinat a traïció de Roger de Flor per una colla d'alans al palau d'Adrianòpolis, on havia anat a acomiadar-se del príncep Miquel IX abans d'enfilar el camí cap a Anatòlia per prendre possessió dels territoris conquerits l'any anterior. El jove i ambiciós Miquel —les desavinences del qual amb el seu pare Andrònic, que sempre mostrava amb Roger i els seus homes una paciència infinita, eren ben notòries— no sembla pas aliè als plans dels alans d'assassinar Roger en revenja per la mort del fill del seu cabdill un any abans, de manera que aquests no foren més que el braç executor d'aquell crim que havia de canviar radicalment la història de la Companyia Catalana i les seves relacions amb l'Imperi.

L'assassinat, amb traïdoria, de Roger fou l'inici de la famosa Venjança Catalana, que els historiadors bizantins pinten amb els més negres colors i que es desfermà arran d'aquest fet i, sobretot, de l'esquarterament, a la ciutat tràcia de Rodostó (actual Tekirdağ), dels ambaixadors de la Companyia, que havien anat a declarar oficialment la guerra a Andrònic, segons el costum català de presentar el memorial de greuges i de deseixir-se de l'autoritat d'aquell al qual hom estava sotmès.⁵ La ira anticatalana no respectà ni tan sols l'almirall Ferran d'Aunés, malgrat haver-se casat amb una dama grega emparentada llunyanament amb l'emperador mateix i haver adoptat la religió ortodoxa. Tant ell com part de la seva família bizantina foren passats a coltell per la turba amotinada. Perseguits pels seus antics protectors, els almogàvers es refugiaren a Gallípoli (l'actual Gelibolu), a l'estret dels Dardanels, que es convertí en la plaça forta de la Companyia, d'un gran valor estratègic, i on romangueren dos anys (1305-1307) assolant tota la regió fins al punt, com reconegué Muntaner mateix, «que res no s'hi collia» (*Crònica*, cap. CCXXXI).⁶

Un cop hagué devastat tota la Tràcia, la Companyia emprengué la seva fatal marxa cap al sud, fins a Macedònia, «e pensaren de consumir aquella encontrada, així con havíem fet a aquella de Gallípol e de Contastinoble e d'Adrianople», continua dient Muntaner (cap. CCXXXIII), que, lluny de qüestionar la violenta reacció dels seus companys d'armes, la considera del tot justa en resposta a les malvestats dels seus antics aliats. Des de la seva base d'operacions a Macedònia, establerta a la península de Cassandria, on romangueren dos anys (de l'estiu de 1307 a la primavera de 1309), atacaren sense èxit la ciutat de Tessalònica (la segona plaça forta de l'Imperi), protegida per una ferma muralla que els catalans, mancats de l'armament necessari, no pogueren esfondrar. Més èxit tingueren els seus atacs contra els monestirs de la comunitat monacal del mont Athos, que atresoraven immenses riqueses procedents de generoses donacions de membres de la família imperial bizantina, dels sobirans dels Balcans

i, en general, de tota la noblesa i el clergat dels estats ortodoxos. En aquesta comunitat monàstica, el mal record dels catalans ha pervingut fins avui dia i n'ha quedat també algun rastre en la historiografia sèrbia.⁷

Un cop devastada tota Macedònia i aixecat el setge de Tessalònica, els catalans, encalçats tothora per un hàbil general bizantí de nom Khandrinós, travessaren els imponents monts Olimp i Ossa i davallaren fins a la fèrtil plana de Tessàlia, que també assolaren sense pietat amb les seves demolidores ràtzies. Si hem de creure el monjo grec Teòdul en la seva feixuga i bon punt exagerada versió dels fets, les destruccions causades pels almogàvers en aquesta regió superaren tots els horrors viscuts fins aleshores: «Tot desaparegué, tot fou consumat, tot quedà ple de morts, de cadàvers, víctimes de la més espantosa i horrible carnissèria. Els corrents de sang que en els rius han reemplaçat arreu les aigües s'estanquen a les valls i fins i tot s'esdevé que, omplint completament llur areny, desemboquen, ai!, al mar, arrossegant cossos humans per a pastura de peixos, uns de mig morts, altres morts de fa temps, alguns de traspassats, altres d'encara conscients de llurs sofrències, trist i ingrát espectacle per a la vista.»⁸ I precisament quan campaven a pler pel despotat de Tessàlia, regit aleshores pel pusil·lànim Joan II Àngel, foren contractats, l'any 1310, pel duc franc d'Atenes, Gualter V de Brienne, en son desig d'estendre els seus dominis cap al nord. Ben aviat, però, esclataren les desavinences entre ambdós bàndols (causades, en part, per la negativa del duc de pagar-los la soldada acordada) i els almogàvers i Gualter s'acabaren enfrontant a la plana d'Halmirós en la memorable batalla que marcaria l'inici de la dominació catalana a la Grècia continental durant més de setanta anys.

LA GRÈCIA CATALANA: ORGANITZACIÓ INTERNA DELS DUCATS

La batalla d'Halmirós suposà la fi sobtada del domini borgonyó a Grècia i la transformació de la Companyia Catalana —fins aleshores una força militar en continu moviment— en un ens polític amb una base territorial i una població estable. Els dies immediatament posteriors a la batalla, els almogàvers ocuparen, sense pràcticament cap resistència, els principals castells del ducat: Tebes, Livàdia i Atenes, habitats pel que avui en diríem la població civil i per les dones i els fills dels nobles francs que ells mateixos havien estossinat en aquella batalla. Més encara, segons Muntaner, «així partiren-se la ciutat d'Estives [Tebes] e totes les viles e els castells del ducat, e donaren les dones per mullers a aquells de la Companyia, a cascú segons que era bon hom, e daven a tal tan honrada dona, que no li tanguera a ell que li donàs aiga a mans» (cap. CCXI). De les paraules de Muntaner es desprèn la gran diferència de rang entre els almogàvers i els nobles francs, que ells mateixos havien pràcticament anihilat, contra tot pronòstic, en aquella memorable batalla. El sentit de les paraules del cronista català és clar: en una situació normal, les mullers i

filles dels nobles francs no haurien acceptat els almogàvers, que en molts casos acabarien essent els seus nous pares i marits, ni tan sols com a servents que els aboquessin aigua per rentar-se.⁹ La Companyia no incloïa representants de l'alta noblesa i molt pocs de la baixa noblesa, i per aquest motiu oferiren el ducat que acabaven d'aconseguir, per torn, als dos únics nobles francs que sobrevisqueren a aquell carnatge: Bonifaci de Verona i Roger Desllor.

El primer, senyor de la tercera part del Negrepont (Eubea), definit per Muntaner com a «molt prohom e bon» que «tots temps havia amada la Companya» (cap. CCXL), refusà l'ofertament, possiblement per no contrariar la poderosa república de Venècia, que tenia importants interessos a l'illa d'Eubea, així com la resta d'enemics dels catalans: els barons francs del principat d'Acàcia, els sebastocràtors de Tessàlia i de l'Epir i l'emperador bizantí mateix. Així les coses, els catalans oferiren el ducat d'Atenes al segon captiu d'alt rang que havien fet presoner en aquella batalla, el cavaller rossellonès Roger Desllor (o Deslaur), que l'acabà acceptant i que rebé, en compensació, el castell de Salona (Àmfissa), a la Fòcida, i la mà de la vídua del seu darrer ocupant, Tomàs III d'Autremencourt (o Stromencourt), mort a Halmirós al costat, entre d'altres, del duc d'Atenes; de Reinald de la Roche, senyor de Damala; d'Alberto Pallavicini, senyor de Bodonitza, i de Giorgio I Ghisi, baró d'Eubea i senyor de Tinos, Míkonos, Ceos i Sérifos. La noblesa franca havia quedat completament esborrada de la Grècia central i els esforços de la vídua de Gualter, Joana de Châtillon, per resistir als invasors catalans des de l'Acropòlis d'Atenes i els esforços del fill d'ambdós, Gualter VI, per recuperar el ducat del seu pare, amb l'ajuda del papat i de les monarquies francesa i angevina, fracassaren estrepitosament.

En qualsevol cas, és admirable, en paraules de l'historiador anglès Peter Lock, la notable habilitat dels conqueridors del ducat d'Atenes, fins a aquell moment membres d'un exèrcit errant, per organitzar administrativament i militar aquell nou feu, habilitat «wich might not be expected from a band of freebooters».¹⁰ L'organització dels ducats, des del punt de vista administratiu i militar, difereix ostensiblement de la que trobem en l'època franca, en la qual el ducat d'Atenes tenia l'estructura d'un estat feudal tradicional, fortament centralitzat, amb la població d'origen franc concentrada en les dues ciutats més importants, Tebes i Atenes, i amb una segregació pràcticament total de l'element autòcton, que no exercí cap paper rellevant en el govern i la defensa de les ciutats. En canvi, en ocupar els almogàvers el ducat i després de repartir-se la terra i les propietats guanyades per conquesta —excepció feta, com ha puntualitzat molt encertadament Jacoby, d'algunes terres i castells que seguiren essent propietat col·lectiva de la Companyia—,¹¹ la cohesió pròpia d'aquell exèrcit, enfortida amb el temps i posada a prova contínuament pels nombrosos enemics a què hagué de fer front, va ser substituïda per una organització territorial descentralitzada. Els conqueridors crearen una comuna (*universitas*) en cadascuna de les ciutats ocupades, que feia servir el segell de

la Companyia —el famós segell amb l'emblema de sant Jordi i la nova inscripció «Exèrcit de francs a la regió de Romània»—, mentre que els seus dirigents (síndics) tenien el dret d'atorgar privilegis. Així mateix, en lloc de l'assemblea general de l'exèrcit que es reunia regularment durant la migració de la Companyia, es constituí un consell central format pels representants de les diverses comunes que decidia sobre qüestions polítiques importants i promulgava lleis. Va ser aquesta corporació, per exemple, la que l'any 1312 envià el seu primer dirigent, Roger Desllor, a la cort de Frederic II de Sicília per demanar-li que acceptés sota la seva jurisdicció i protegís el ducat que acabaven de conquerir. Tot i que d'aquesta manera la Companyia perdria bona part de la seva independència, continuà existint com a corporació autònoma sota la sobirania reial fins a la caiguda dels ducats en mans florentines i turques.

Amb l'ocupació efectiva del ducat d'Atenes, ampliat amb el de Neopàtria, el sud d'Eubea i l'illa d'Egina arran del matrimoni del vicari general Alfons Frederic, fill il·legítim de Frederic II de Sicília, amb Marulla de Verona i de la seva campanya militar els anys 1318-1319 per la Ftiòtida i la Fòcida, s'inicia pròpiament el domini català als ducats d'Atenes i Neopàtria, que restaran vinculats a la branca siciliana del casal d'Aragó —de manera efectiva a partir de 1312, amb el nomenament (més administratiu que efectiu) de Manfred, fill de Frederic II i de només cinc anys d'edat, com a primer duc català d'Atenes— fins a la mort de Frederic III sense descendència masculina l'any 1377. Aquesta vinculació als monarques sicilians s'estroncà l'any 1380, quan els consells municipals de les principals ciutats dels ducats van apel·lar conjuntament al rei Pere III el Cerimoniós perquè els acceptés sota la seva jurisdicció. Les condicions que els síndics i consellers dels ducats catalans de Grècia fixaven per reconèixer Pere III com a sobirà foren posades per escrit en els anomenats *Capítols d'Atenes*, un extens document redactat en català a l'Acropòlis d'aquesta ciutat el 20 de maig de 1380 i ratificat pel rei catalanoaragonès a Lleida l'1 de setembre del mateix any.¹²

En aquest document excepcional, que tenia el valor d'una autèntica constitució, s'establia, entre altres normes, que el dret públic i privat dels ducats fos el dels Usatges de Barcelona, es regulava la prohibició dels matrimonis entre catalanes i grecs (els de catalans amb gregues eren tolerats) i s'establia la necessitat d'impedir que els béns públics o privats fossin cedits a l'Església. Aleshores, però, els ducats es trobaven ja molt debilitats com a conseqüència dels enfrontaments civils que havien patit a la dècada dels seixanta i, sobretot, de l'ocupació i saqueig de Tebes i Livàdia per la Companyia Navarresa capitanejada pel cavaller Juan de Urtubia. Aquesta expedició fou finançada per l'hàbil comerciant florentí Nerio Acciaiuoli, que ja havia arrabassat Mègara als catalans i que acabaria ocupant l'Acropòlis d'Atenes (el castell de Cetines) el 2 de maig de 1388, després d'un setge que durà més d'un any i malgrat la defensa aferrissada d'aquell superb monument per part del governador de la ciutat i capità Pere de Pau,

que esperà debades l'ajuda promesa per Joan I, el nou monarca que un any abans havia succeït Pere III en el tron del casal d'Aragó. En els vuit anys següents, Nerio estengué el seu domini a la resta de ciutats i viles dels ducats catalans (Neopàtria, la capital del ducat del mateix nom, caigué a les seves mans possiblement el 1390), de manera que el 1394 només l'illa d'Egina restava sota poder d'una família catalana, els Caupena, com veurem en l'apartat següent.

Poques coses sabem de la vida interna i de l'administració dels ducats durant la dominació catalana, ja que la documentació cancelleresca que ens en parla (i que n'és la font principal) se sol limitar al nomenament dels diferents càrrecs administratius, judicials, religiosos i militars (cancellers, notaris, procuradors, jutges, agutzils, bisbes, arquebisbes, veguers, capitans i castellans —alguns dels quals, sobretot els religiosos, no arribaren ni tan sols a ser exercits d'una manera efectiva—), a afers privats com ara testaments i donacions diverses i a resoldre desavinences, tant internes com externes, amb els veïns francs i venecians, sobretot. En aquest sentit, el *Diplomatari de l'Orient català*, d'Antoni Rubió i Lluch, que aplega més de set-cents documents relacionats, tot i que no d'una manera exclusiva, amb els ducats grecs, és d'una importància capital.

Pel que fa a les relacions entre catalans i grecs, s'observa, durant el domini català, una certa relaxació de les estrictes normes que, en el període borgonyó immediatament anterior, prohibien els matrimonis mixtos, exclouïen els grecs del dret de ciutadania i els impedien heretar o llegar béns. Com ha exposat a bastament Kenneth Setton, durant el període català hi hagué moltes excepcions a aquestes normes.¹³ D'entre els diversos grecs que jugaren un paper important en l'administració catalana dels ducats i de la ciutat d'Atenes en particular, Demetrios Rendi ocupa un lloc de privilegi. Se li concedí, com a deu o dotze grecs més que figuren en els registres cancellerescos, el dret de ciutadania franca i tots els privilegis que comportava, i se'l recompensà amb diverses propietats a Atenes i a Tebes en agraïment pels seus serveis com a soldat a Mègara, que defensà valerosament, tot i que sense èxit, dels atacs de Nerio Acciaiuoli, i com a notari a la Cetines catalana. I foren molts, al capdavant, els grecs que participaren, juntament amb els catalans, en el consell municipal de la ciutat d'Atenes (com també en els d'altres ciutats), tal com deixa entreveure Pere el Cerimoniós en referir-se, en un document, als «síndichs e prohoms e universitat de Cetines, axí franchs com grechs».¹⁴

Tanmateix, tot i la pobresa i l'escassetat dels pobladors catalans d'Atenes, en aquesta ciutat la llengua catalana s'hi mantingué ben viva, com posen de manifest els *Capítols* citats anteriorment, redactats en català, així com la majoria de la correspondència que mantingueren Pere III i el seu fill, Joan I, amb els seus súbdits establerts als ducats grecs i amb diversos dignataris de Morea i de la Grècia continental. Del fet que el català era la llengua d'ús més habitual a Atenes —i a la resta de ciutats dels ducats— en dona fe, per exemple, un document emès per la Cancelleria Reial de Sicília el 6 d'abril de 1368 en el qual

s'assegura que els estatuts de la Companyia havien estat redactats, anys abans, «in vulgare sermone catalano ydyomate».¹⁵ I en un altre document, que porta la data del 7 de gener de 1372, es confirma un privilegi d'exempció de certes servituds contingut «in carta videlicet de pappiro et vulgari catalanorum eloquio, secundum usum et mores civitatis eiusdem».¹⁶

En aquella ciutat petita i empobrida que era Atenes hi podem rastrejar, en època catalana, el pols d'una mínima vida cultural que desmenteix la imatge que ens en donen els historiadors bizantins (i el folklore i la literatura grega contemporània, com veurem en els dos darrers apartats del nostre article), que ens la presenten com un erm i en un estat constant de barbàrie. Com va posar en relleu fa més de cent anys l'historiador grec Spirídon Lambros, durant el domini català es copiaren a Atenes almenys tres manuscrits que contenien obres d'autors antics (una tercera part dels que tenim documentats en aquesta ciutat fins a la caiguda de Constantinoble).¹⁷ I en aquest punt no podem deixar de referir-nos breument al famós elogi de l'Acròpolis el text del qual, redactat per Pere el Cerimoniós l'11 de setembre de 1380, fou localitzat per Rubió a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'elogi, relativament breu, glossava la decisió del monarca d'enviar una guàrdia de dotze homes d'armes, que precisa que han de ser balletes, «hòmens de bé, que sien bé armats e bé aparellats», per a la protecció del castell de Cetines (l'Acròpolis atenesa), que definia com a «la pus richa joya qui al mont sia».¹⁸ Com ja va assenyalar Rubió en l'estudi monogràfic que li va dedicar fa prop d'un segle, aquestes paraules —que precedeixen en més de cinquanta anys l'encès elogi de Ciriaco d'Ancona (o Ciriaco de Pizziccoli), plenament imbuït ja de l'esperit renaixentista— tenen un altíssim valor estètic i projecten un raig de llum que aclareix per un moment el fosc horitzó medieval.¹⁹

RESTES MATERIALS DE LA PRESENCIA CATALANA A GRÈCIA: TORRES I CASTELLS

Un cop descartat l'origen català de les dues obres artístiques i arquitectòniques que tradicionalment s'havien relacionat amb l'estada dels nostres avantpassats a la ciutat de Pèricles durant més de setanta anys (el fresc de l'anomenada Mare de Déu Catalana, localitzat a mitjan segle XIX entre les restes de l'església del Profeta Elies, al barri atenès de Plaka, i exposat avui al Museu Bizantí i Cristià d'Atenes, i la torre franca de l'Acròpolis, que presidia els Propileus i que fou enderrocada en mala hora l'any 1874), i un cop admès que els catalans establerts a Atenes, Tebes, Livàdia, Àmfissa, Làmia, Hipati i altres ciutats dels seus dominis no encunyaren mai cap moneda, sinó que utilitzaren les monedes franques anteriors o, més freqüentment encara, les venecianes (tornesos i *soldinos*, fonamentalment),²⁰ només els castells i les torres que es drecen encara, imponents, per tota la geografia grega, des de Làmia al nord, Egina al sud, Carist a l'est i Lidoriki a l'oest,

són un callat record del pas de la Companyia per la terra dels déus.²¹ Però ni tan sols en aquest cas podem parlar de restes netament catalanes, ja que, en la majoria de casos, es tracta de construccions bizantines (sovint bastides damunt de restes clàssiques) que els comtes francs (en el cas del ducat d'Atenes), els sebastocràtors de Tessàlia (en el cas de bona part dels castells del ducat de Neopàtria) i els triarques del Negrepont (Eubea) reutilitzaren i adaptaren a les seves necessitats, com també feren els catalans durant el seu domini.

Només els castells de Stiri i Dàulia (a Beòcia) i, sobretot, el de Siderocàstron, al nord de la Ftíotida, semblen tenir història exclusivament durant la dominació catalana. En cap d'ells, però, no s'hi han dut a terme obres de restauració, malgrat la importància que tingué sobretot el darrer per a la defensa de la frontera nord dels dominis catalans a Grècia, que el feu mereixedor del qualificatiu de «clau del ducat d'Atenes» («clavis Athenarum ducatus») en un document datat a Messina el 18 de maig de 1367 i publicat per Rubió.²² Per si això fos poc, dos d'aquests tres castells (els de Stiri i Siderocàstron), dels quals res no en diuen les fonts historiogràfiques abans i després dels catalans, presenten problemes d'ubicació,²³ i les restes que s'hi conserven enmig de l'espessa vegetació que se n'ha emparat (murs bastits amb pedres irregulars, toves i argamassa, alguna cisterna i, en el segon cas, una torre) són migradíssimes i d'escassa importància.²⁴ Si comparem l'estat de tots aquests castells amb aquell que pogué veure i descriure Rubió l'any 1909 en el seu tercer i darrer viatge a Grècia, veiem com alguns han estat objecte de campanyes més o menys afortunades de restauració (és el cas dels castells de Livàdia, Carist, Làmia, Hipati o Atenes —l'Acròpolis atenesa, és a dir, el castell de Cetines—), mentre que d'altres, com els de Dàulia, Stiri, Siderocàstron, Àmfissa o Lidoriki, així com bona part de les torres, han estat víctimes de la descurança humana, amb el resultat que avui dia es conserven molt pitjor que fa cent anys. I el que degué ser segurament el castell més impressionant de tots, el de Tebes, capital administrativa del ducat d'Atenes —bastit per Nicolau II de Sant Omer de 1258 a 1274 i que, segons la *Crònica de Morea*, podia hostatjar un emperador amb la seva cort—, fou enderrocat pels catalans (sempre segons la *Crònica de Morea*) per por que caigués en mans de Gualter VI de Brienne, fill de Gualter V, mort pels catalans a la batalla d'Halmirós i que, amb l'ajuda de la Casa d'Anjou i del papat, maldà inútilment per recuperar el ducat que havien arrabassat al seu pare les tropes almogàvers l'any 1311. Només en resta dempeus la que segurament fou la torre de l'homenatge o *donjon*, recentment restaurada. De la resta de castells, mereixen una menció especial el de Livàdia, que ha estat objecte de diverses campanyes de restauració i del qual tenim alguna foto antiga, corresponent a la visita que hi feu Rubió l'any 1909.

Aquest castell conservà durant l'ocupació catalana el cap de sant Jordi, la relíquia més cobejada pels nostres monarques, que, sense èxit, maldaren perquè els fos enviada a Barcelona. La relíquia, però, acabà a Egina —on

fou traslladada en caure el castell de Livàdia en mans de Nerio Acciaiuoli en data indeterminada, però posterior a 1385— i allí fou custodiada per la família catalana dels Caupena, que controlà aquella illa fins a mitjan segle xv, quan feia més de cinquanta anys que els dominis continentals havien caigut en mans dels florentins, primer, i dels turcs, després. D'allí, la preuada relíquia arribà a Venècia arran de la cessió que d'aquesta illa feu a la Sereníssima el darrer Caupena, Antoni II, l'any 1451, en morir sense descendència. I, després de caure en l'oblit durant segles, l'historiador americà Kenneth Setton la descobrí, d'una manera ben rocambolesca, a l'abadia de San Giorgio Maggiore l'any 1971.²⁵

El darrer castell a ser restaurat ha estat el d'Hipati (capital del ducat de Neopàtria), algunes fotos aèries del qual ens recorden l'encertada definició que en feu l'historiador i viatger francès Jean Alexandre Buchon, que a mitjan segle XIX el definí com un «château aérien», com una «création de fée».²⁶ Les restes que n'han sortit a la llum, però, són ben escasses, i queden reduïdes a un parell de cisternes (damunt d'una de les quals es devia dreçar la torre de l'homenatge, alguns carreus de la qual podem veure escampats per terra), el mur que protegia aquest recinte pel nord i l'oest (pel sud i per l'est, el turó espatat li donava una protecció natural), uns murs transversals, de pocs centímetres d'alçada, que arrenquen d'aquesta muralla i arriben fins al cim del turó, i la base d'una torre rodona a la cara sud, relativament ben conservada i que tot apunta que fou bastida pels catalans arran de la conquesta del castell per Alfons Frederic l'any 1319.²⁷

Tot i que l'Acròpolis d'Atenes (el castell de Cetines) tingué una importància més simbòlica que estratègica (recordem que la capital administrativa del ducat fou Tebes i no pas Atenes), no podem deixar d'esmentar breument les transformacions que experimentà aquest monument ja en època dels ducs francs de les famílies De la Roche i Brienne, que regiren els destins de la ciutat de Tebes des de 1204 fins a 1311, en què caigué en mans dels catalans, que el senyorejaren fins a 1388. Els Propileus —l'esplèndida construcció inacabada atribuïda a Mnèsicles que fa de pòrtic al conjunt monumental de l'Acròpolis— es convertiren en la residència del duc, s'hi bastí un pis superior i s'hi afegí una capella privada d'una sola nau dedicada a sant Bartomeu, construïda damunt de l'anomenada cisterna de Justinià; el Partenó continuà funcionant en època catalana com a basílica, dedicada a santa Maria, amb una torre quadrada al seu extrem sud-oest que sobresortia per damunt del frontó i del teulat i que feia les funcions de campanar, i l'Erecteu es convertí en la residència de l'arquebisbe llatí. Tota una sèrie de canvis arquitectònics i d'ús dels quals avui no queda pràcticament cap rastre (per la dèria de retornar a aquest monument l'estructura que tingué en temps de Pèricles) i que li donaren l'aspecte d'una autèntica fortalesa dins de la fortalesa que ja de per si era l'Acròpolis.²⁸

Les torres de defensa escampades arreu dels ducats catalans de Grècia remunten també, en opinió de la majoria

d'investigadors, a l'època franca, per bé que en alguns casos tenim informació que apunta al fet que algunes d'aquestes construccions eren netament catalanes. El seu estat de conservació és, en general, força dolent i n'hi ha ben poques que hagin mantingut l'estructura intacta, des de la base fins als merlets. Algunes, com les d'Agia Marina, Andíkira, Gla, Iliki o Skhimatari, fins i tot han desaparegut, víctimes del pas de temps i de la descurança humana. Malgrat tot, d'altres, com les de Vraonas, Inoi, Haliartos o Hipsilandi, amb murs que superen els deu metres d'altura, es troben en un estat de conservació relativament satisfactori, i en el seu interior es poden distingir encara restes dels diferents pisos. No és aliè a aquest estat de conservació en general tan dolent el fet que ben poques d'aquestes construccions hagin estat objecte de campanyes estatals o privades de restauració, i que, en canvi, algunes hagin estat utilitzades per a finalitats ben diferents d'aquelles que en determinaren la construcció, com ara per donar refugi a bandolers abans de la Guerra d'Independència o, més freqüentment, per aixoplugar-hi el bestiar. Es tracta, en tots els casos, de torres aïllades que segueixen una tècnica constructiva estàndard: carreus antics als cantons i a les tres o quatre primeres fileres inferiors i, a la resta, pedres irregulars més petites, unides amb morter i combinades amb toves als cantons, tècnica constructiva compartida amb els castells i que és típica de l'època francocatalana, per bé que, com a tal, remunta al període de dominació bizantina d'aquests territoris (per no parlar fins i tot dels darrers segles de l'Imperi romà) i s'estén fins al període venecià i turc. De forma normalment quadrada, les seves mides originals variaven d'un cas a l'altre, però la gran majoria de torres devia tenir, en origen, una altura de 7,50 a 9,50 metres.

Una qüestió clau respecte de la qual els historiadors no han tingut, fins fa pocs anys, una opinió unànime ha estat la de la funció d'aquestes torres. Tot sembla indicar que, més que tenir una finalitat estratègica o defensiva, constituïen fonamentalment un símbol del control efectiu d'aquests territoris d'interior per part dels seus propietaris (que pertanyien a la capa més baixa de la noblesa franca i catalana, ja que les famílies dels estrats nobiliaris més alts residien als castells, dels quals, en alguns casos, devien tenir el control efectiu), per bé que no hem de descartar en absolut que algunes fossin construïdes puntualment en llocs estratègics per controlar el pas d'homes i mercaderies, com és el cas de les torres de Livadostra i Andíkira, al golf de Corint, o bé que poguessin servir també, en moments d'inestabilitat, per a la protecció dels seus propietaris i, en general, de la població civil que treballava en els seus feus.²⁹

A banda d'aquestes construccions defensives (torres i castells), puntualment i sovint d'una manera ben casual, s'ha descobert alguna resta de caràcter privat, com ara la matriu del segell del mallorquí Bernat Saguàrdia, membre de la Companyia, amb el qual aquest personatge fou enterrat segurament durant l'estada dels almogàvers a Tràcia (1305-1307), així com pobles que sembla que foren

bastits i habitats, en una gran part de la seva història, en l'època en què els nostres avantpassats senyorejaven la Grècia central.

Aquest és el cas d'un llogarret que s'estén als peus de la torre de Pànakto, a Beòcia, excavat els anys 1991-1992 i novament l'any 1999 per l'Escola Americana d'Arqueologia d'Atenes i que deu oferir una imatge molt semblant a la de la majoria de pobles grecs de l'Àtica, Beòcia, la Ftiòtida i la Fòcida sota domini català. Els objectes trobats són senzills i d'escàs valor (tret d'alguns localitzats a l'església), la qual cosa ens porta a pensar que la població es dedicava a l'agricultura i a la ramaderia i que pertanyia a un estatus social mitjà o baix (els objectes trobats a l'església apunten que la població era autòctona i practicava la religió ortodoxa). L'excavació, els resultats de la qual van ser exposats amb tot detall en un llarg article,³⁰ va treure a la llum diverses cases i una petita església amb un cementiri annex. Entre els objectes trobats a les quatre cases excava- des podem destacar abundants fragments de ceràmica d'ús diari i estris de la casa i del camp (ferradures, planxes d'aixades i ganivets). Dels objectes localitzats a l'església i a les tombes —i que són de més bona qualitat i més valuosos que els localitzats a les cases— mereixen ser reportats aquí fragments de l'estuc de les parets i de làmpades, plats i vasos cerimonials normalment decorats, així com claus i restes de l'altar, de la porta d'entrada i de l'arquitrav. Entre les construccions privades i les religioses aparegué un total de divuit monedes de diferents èpoques (sobretot venecianes) i abundants projectils (especialment puntes de llança i de fletxes), que els responsables de l'excavació d'aquest enclavament posen en relació amb la turbulenta vida del ducat d'Atenes sobretot durant els anys 1362-1365 i durant la segona dècada del segle xv, ja sota domini florentí.

«TANT DE BO ET VEGI SOTA L'ESPASA D'UN CATALÀ!» ELS CATALANS EN EL FOLKLORE GREC

Com va posar de manifest Rubió fa prop d'un segle i hem intentat completar nosaltres,³¹ la presència catalana a Grècia en el segle XIV ha deixat una fonda (i sovint molt negativa) empremta en l'imaginari col·lectiu grec. Per tots els territoris pels quals passà la Companyia Catalana, des de Tràcia fins a l'Àtica, on s'establí definitivament de 1311 a 1388, trobem topònims, refranys, malediccions i fins i tot cançons senceres que evoquen la violència d'aquells guerrers mercenaris que plantaren cara a l'Imperi bizantí.

Els testimoniatges folklòrics recollits a Tràcia, Macedònia i Tessàlia, on, com hem vist, la Companyia Catalana romangué pocs anys, són més aviat escassos. Amb tot, podem destacar la maledicció «Que la venjança dels catalans caigui damunt teu!» («Η εκδίκησις των Καταλωνών εύροι σε!»), que, segons l'historiador valencià Francesc de Montcada, era freqüent a la regió de Tràcia almenys fins al segle XVII. En aquests territoris mereix una atenció especial la comunitat monacal de l'Athos, on les ràtzies dels

catalans deixaren un record molt negatiu que ha perdurat fins als nostres dies, i l'expressió «Ets un català!» («Κατελάνος είσαι!»), proferida pels tessalis com a insult fins a finals del segle XIX.

Tanmateix, és en els anomenats ducats d'Atenes i Neopàtria —en els quals la presència catalana es perllongà durant més de setanta anys— on ha arrelat més fonament l'ingrat record dels almogàvers. En el primer, per exemple, trobem frases despectives contra els catalans tant a la ciutat de Teseu, com «Quin català!» («Διντί Καταλάνο!») o «Quin dimoni de català!» («Τί διάβολο Κατελάνο!»), com, sobretot, en territoris de difícil accés, on la població es mantingué, en termes generals, estable, a diferència d'Atenes i de la capital del ducat, Tebes, pràcticament deshabitades en època turca. Als peus del Parnàs, per exemple, l'any 1938, la folklorista grega Irini Spandonidi recollí la dita «Vaig fugir dels turcs per anar a caure en mans dels catalans» («Από τους Τούρκους έφευγα, στους Καταλάνους πάινα»), que ella mateixa qualificà de «curios record dels terribles catalans». I val a dir que la vinculació dels catalans als turcs com a enemics proverbials del poble grec està també àmpliament documentada en el folklore del sud d'Eubea, com posa de manifest alguna cançó popular de la regió.

Molt més interès presenta, però, el comtat de Salona (Àmfissa en l'actualitat) i, sobretot, el ducat de Neopàtria, en la capital del qual, Hipati, encara eren freqüents, a finals del segle passat, les frases i expressions despectives contra els catalans. A la primera d'aquestes dues ciutats, capital d'un poderós comtat regit durant més de setanta anys pels descendents del vicari general Alfons Frederic, el record de la seva caiguda en mans del soldà turc Bajazet I s'ha mantingut viu fins als nostres dies en la tradició popular de la regió. I a Neopàtria, a més dels insults «Deixa'l estar, és un català» («Αφτονε αυτόν. Αυτός είναι Κατιλάνος») o «Llegeix, gos català» («Διάβασε, σκυλί Κατιλάν[ι]κο[v]») —que s'adreçava als nens mandrosos— i de l'expressió, utilitzada com a amenaça, «Tant de bo et vegi sota l'espasa d'un català!» («Να σε δω στο σπαθί του Κατελάνου!»), vam tenir l'ocasió de sentir encara, l'any 1994, tot un reguitzell d'expressions despectives que es feien ressò de dos aspectes nous, la brutor i la impietat religiosa, pràcticament desconeguts a la resta de Grècia. En són un bon exemple les frases «El grec es rentava i el català s'emmerdava» («Ο Ρωμιός νιβόταν και ο Καταλάνος σκαταλιβόταν») i, per a glossar el gest de menjar carn els dies de dejuni, «El català menja carn fins i tot el Divendres Sant» («Ο Καταλάνος τρώει κρέας και τη Μεγάλη Παρασκευή») i «[Aquest] dejuna com el català» («Νηστεύει σαν τον Κατελάνο»), unes expressions que semblen trobar justificació en l'enfrontament entre els invasors catòlics i els seus súbdits ortodoxos, que degué ser especialment virulent en aquesta ciutat.³²

Ja per acabar, cal assenyalar que la mala fama dels catalans arribà també, per irradiació, a territoris que no ocuparen mai, però que foren víctimes, en alguns casos, de les seves devastadores ràtzies. En aquest sentit, la seva sinis-

tra fama s'ha conservat amb força al Peloponès central. A la ciutat de Trípoli, per exemple, l'historiador Epaminondas Stamatiadis recollí l'expressió «Sembla catalana» («ομοιάζει σαν Κατελάνο»), utilitzada per a qualificar una dona irascible, dura i grollera, i, a la regió de l'Argòlida, «catalana» era el pitjor insult que es podia proferir a una dona, com posa de manifest l'expressió «Ah catalana, mil torts m'has fet!» («Μωρ' Κατελάνο, χίλιες ζημιές μου 'καμες!»), recollida per un folklorista grec l'any 1937. També és al Peloponès, però, i més concretament a la regió de Mani, a Lacònia, on s'han conservat els únics testimonis favorables als nostres avantpassats. Més concretament, en aquesta regió, el nom propi «Català», que trobem, d'altra banda, arreu del Peloponès i en algunes illes de l'Egeu, era símbol de valentia i coratge, com posa de manifest una notícia enviada l'any 1883 pel folklorista grec Nikólaos Politis a Rubió i que recull la violenta reacció d'un pare en assabentar-se que, al fill nascut durant la seva absència, se li havia donat el nom de «Pere» en lloc de «Català», considerat per ell una manifestació de força i noble naixement. Sovint, però, l'ús de la paraula «català» com a nom propi o, més freqüentment, com a cognom es relaciona amb el floriment del comerç català a les illes de l'Egeu durant la baixa edat mitjana —sobretot a Quios i a Creta, que comptaren fins i tot amb còsols catalans durant llargs períodes de temps—, fenomen nou i independent, en bona mesura, de la presència catalana als ducats d'Atenes i de Neopàtria.³³

EL RECORD DELS CATALANS EN LA LITERATURA GREGA I CATALANA CONTEMPORÀNIES

Malgrat el solc profund que les gestes dels almogàvers deixaren en la historiografia grega i catalana de l'època, les aventures de Roger de Flor i dels seus companys d'armes i el seu posterior establiment en els ducats d'Atenes i Neopàtria, on aconseguiren sobreviure durant més de setanta anys a tota mena d'amenaçes i invasions, no pogueren trobar, ni a l'una ni a l'altra banda de la Mediterrània, el poeta que els convertís en una epopeia nacional. No serà fins al segle XIX que l'anomenat «tema almogàver», després de caure en l'oblit durant segles, esdevindrà un referent bàsic d'ambdues literatures, unes literatures necessitades d'autoafirmació nacional després de segles d'atonía, per no parlar de clara decadència, agreujada a Grècia per quatre centúries de dominació turca. En aquest país, la recuperació del tema almogàver està íntimament relacionada amb la crisi de la consciència nacional als anys immediatament posteriors a la independència, quan, després de la constitució de l'Estat grec (1830) i dels primers moments d'entusiasme per la recuperació de la llibertat, van aparèixer les primeres veus que posaven en dubte la continuïtat ètnica i històrica del poble hellè, com la de l'historiador austríac Jakob Philipp Fallmerayer.

Aquestes veus, unides al desvetllament de la consciència nacional de la resta de pobles balcànics (sobretot búl-

gars i albanesos), que reclamaren, també ells, les despulles d'un Imperi otomà que s'esfondrava, posaren els grecs en la necessitat de reivindicar-se com a continuadors legítims de l'hellenisme i únics hereus de les antigues glòries. El panorama literari grec de la segona meitat del segle XIX i principis del XX es va veure envaït, doncs, per un munt d'obres de temàtica bizantina, que no tenien cap més objectiu que el d'entroncar amb el gloriós passat clàssic sobre el qual els grecs moderns legitimaven les seves aspiracions nacionals (després d'un llarg període que coincidí, *grosso modo*, amb el de la Il·lustració, que veié Bizanci com una pàgina negra de la història, protagonitzada per monjos fanàtics embrancats tothora en disputes teològiques estèrils).

Així les coses, els gairebé vuitanta anys de catalanocràcia a la Grècia continental oferiren prou material per a, almenys, quatre peces teatrals d'abast i volada ben diferent: *El darrer comte de Salona* (*Ο τελευταίος κόμης των Σαλώνων*), de Spirídon P. Lambros (1870);³⁴ *El senyor de l'Olimp o Joan el català* (*Ο άρχων του Ολύμπου ή Ιωάννης ο Καταλάνας*), de Marinos Kutuvalis (1873);³⁵ *La duquesa d'Atenes* (*Η Δούκισσα των Αθηνών*), de Kléon Rangavis (1905),³⁶ i *La màgia de la bellesa* (*Της ομορφιάς τα μάγια*), de Laertis Larmis, pseudònim de Kostas Athanassiadis (1919).³⁷ La més notable d'aquestes quatre obres —literàriament parlant— és la primera, escrita per Spirídon P. Lambros, professor d'història bizantina a la Universitat d'Atenes i, durant un breu període de la seva vida, primer ministre. En aquesta peça, els mots d'un dels grecs conjurats per alliberar la neboda del bisbe ortodox, raptada pel comte català de Salona, expressen, en un to profundament solemne i èpic, totes les aspiracions del modern hellenisme, unes aspiracions que, dit sigui de passada, no deixen de ser profundament impròpies en boca d'un grec bizantí del segle XIV: «Els catalans són feres, / odiosos executors de fets abominables, / són els tirans de la nostra pàtria. / Tots plorem els nostres parents morts, / els nostres béns confiscats, / tots veiem la nostra esclavitud, / tots detestem la tirania / i davant d'aquest altar sagrat / ens sentim amb valor suficient / per jurar que volem una vida / de grecs lliures, o al contrari / —i que en sigui testimoni aquesta tomba— / que es converteixin en cendra els nostres ossos esclaus.»³⁸ Mort el comte català pel promès de la neboda del bisbe grec, les paraules finals d'aquest darrer en desplegar l'estendard bizantí al damunt de les muralles de la ciutat enclouen tots els desitjos de redempció nacional del poble grec: «Tal com lliures / quedem avui dels catalans, / així un dia, plens de joia, / pugueu celebrar la festa de l'alliberament / complet del nostre poble.»³⁹ Són paraules que rebla un altre grec en afirmar que, «com tots professen una mateixa fe, / tant de bo un dia formin també un mateix poble.»⁴⁰

En aquest clima d'abrandament patriòtic s'inscriuen també les paraules que clouen, a tall d'himne, *El senyor de l'Olimp o Joan el català*, de Marinos Kutuvalis, un cop el seu protagonista, l'abominable senyor català de l'Olimp, un personatge sense cap base històrica, és mort per un

llamp caigut del cel com a càstig per la seva dura repressió contra el poble grec: «Que la teva força, Creador, sigui amb nosaltres, / que dolç, damunt Grècia, surti novament / el sol i que lliures / bufin els zèfirs damunt seu. / Grècia! Ha brillat novament la llibertat!»⁴¹

A Catalunya, la situació era, fins a un cert punt, comparable. Tot i l'escepticisme de Hegel i d'altres tractadistes romàntics sobre la viabilitat del gènere èpic en els temps moderns, al nostre país —com en altres literatures del seu entorn més proper— hi hagué intents seriosos, per bé que des de l'òrbita estrictament culta, de fer possible la composició d'un relat de gran amplitud, en estil solemne, referit a una gesta nacional amb la qual el poble es pogués sentir identificat. La primera gran embranzida vers el tema almogàver —que s'emmotllava perfectament als objectius que acabem d'exposar— la donà la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona quan, el 20 de febrer de 1841, convocà un concurs per premiar un poema èpic sobre l'expedició catalana a Orient, com ho feu també el 1857 amb la conquesta de Mallorca, i quedava en mans dels autors l'elecció tant del metre com de la llengua —catalana o castellana— en què havia de ser escrit. I una segona empenta la hi donà la guerra espanyola al Marroc a mitjan segle XIX, en la qual tan entusiàsticament participà la burgesia catalana. Víctor Balaguer, que ja havia contribuït d'una manera inequívoca a la creació de la llegenda dels almogàvers tant amb la seva activitat literària com amb la seva *Història de Catalunya* (1886), fou un dels primers a lligar l'aventura grega amb l'africana.⁴² Així, en la seva monumental obra *Jornadas de gloria ó Los españoles en África*, un dens volum de gairebé quatre-centes pàgines amb il·lustracions, el poeta barceloní, portat per l'entusiasme que despertà aquella campanya a Catalunya, glossà de la manera següent el comiat que reté la ciutat de Barcelona als voluntaris catalans: «Mar de los condes de Barcelona, lleva ese buque á seguro puerto, como llevaste un dia, meciéndolas en tus azuladas espaldas, las galeras de los almogavares que fueron al Oriente a conquistar un reino para su patria.»⁴³

Tot aquest clima, que explica en part l'èxit editorial de la *Crònica* de Muntaner i la seva traducció a les principals llengües europees, afavorí lògicament l'aparició de més i més poemes de tema almogàver, presentats sovint pels seus autors, amb diversa fortuna, als certàmens dels Jocs Florals de Barcelona. Aquest és el cas, per exemple, de *¡Són ells...! Desembarch dels almogàvers a Orient*, de Damas Calvet, premiat amb l'englantina d'or als Jocs Florals de l'any 1859;⁴⁴ *La mort d'en Roger de Flor* i *La fi dels almogàvers*, de Ramon Picó i Campanar i Eduard Girbal i Jaume, poemes presentats als certàmens dels anys 1867 i 1909, respectivament,⁴⁵ o *Los almogàvers al Parthenon*, de Jaume Collell, guardonat amb el segon accèssit al premi de l'englantina als Jocs Florals de l'any 1897.⁴⁶ Es tracta, per regla general, de poemes ben poc reeixits literàriament parlant, amb nombroses exageracions i anacronismes flagrants. Indubtablement, les dues millors obres catalanes de tema almogàver foren *Roudor de Llo-*

bregat ó sia Los catalans en Grecia, poema èpic en tres cants, de Joaquim Rubió i Ors, pare de Rubió i Lluch, guanyador del concurs convocat per la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona al qual ens hem referit anteriorment, i, sobretot, *L'Orientada*, de Francesc Pelagi Briz, publicada a Barcelona l'any 1865.⁴⁷ En la primera, constituïda per cent cinquanta-tres octaves reials, es narren les peripècies amoroses i guerreres d'un obscur personatge, Bernat de Roudor, un dels tres únics almogàvers que aconseguiren escapar del bany de sang en què es convertí la recepció que Miquel IX oferí a Roger de Flor al palau d'Adrianòpolis, mentre que en la segona, que arriba gairebé als vuit mil versos repartits en tretze cants, es combinen magistralment les escenes bèl·liques amb les de to més líric, dedicades a glossar les vicissituds amoroses de Corbrau, l'autèntic protagonista del poema.

Dit això, no ens estranyarà que àdhuc el mateix Antoni Rubió i Lluch, que tant va ajudar al coneixement històric de la presència catalana a Grècia, acabés assumint la dimensió realment èpica d'aquest episodi de la nostra història, dimensió de la qual en feu fins i tot partícip el seu cronista, Ramon Muntaner, definit ja com el Camões de la història pel seu traductor italià, Filippo Moisé, i que Rubió arribà a titllar d'«Homer de la grandiosa epopeia escrita amb les ascones dels almogàvers.»⁴⁸

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] David JACOBY. «Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello». *Studi Medievali*, núm. xv (1974), p. 223-230 (= *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIe au XVe siècle: Peuples, sociétés, économies*. Variorum Reprints, Londres 1979).
- [2] El professor David Jacoby ha dedicat recentment un article a estudiar el caràcter heterogeni (tan des del punt de vista ètnic com social) de la Companyia Catalana, que incloïa també dones i infants, sense que això afectés, però, «its Catalan character», en la mesura en què «Catalans appear to have been the largest group within its ranks and their language was in common use» («The Catalan Company in the East: The Evolution of an Itinerant Army (1303-1311)», dins Gregory I. Halfond (ed.), *The Medieval Way of War: Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard B. Bachrach*. London: Routledge, Ashgate, 2015, p. 153-182 [la citació és extreta de la p. 160]).
- [3] Recentment, els historiadors nord-catalans Agnès i Robert Vinas han publicat una interessant monografia històrica titulada *La Companyia Catalana a Orient* (Rafael Dalmau, Barcelona 2017), obra editada originalment en francès l'any 2012, en la qual es confronta, per primera vegada, la versió que dels fets d'armes de la Companyia donen les fonts històriques catalanes (molt especialment Muntaner) amb les versions gregues (i, puntualment, amb les sicilianes, les castellanques, les genoveses, les florentines i les sèrbies), de les quals es reproduïxen llargs passatges. Nosaltres ens hem ocupat de traslladar al català els textos dels historiadors bizantins.
- [4] Sobre aquest obscur propòsit, vegeu Ernest MARCOS. «La Companyia Catalana i Bizanci». *L'Avenç*, núm. 213 (abril 1997), p. 12-17, i, del mateix autor, *Els almogàvers: La història*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2005, on es fa un repàs de les ventures i desventures de la Companyia Catalana des de la seva arribada a Constantinoble el 1303 fins al seu establiment al ducat d'Atenes vuit anys després. En relació amb aquest tema, són també molt útils els relats que ofereixen Rafael TÀSIS (*L'expedició dels almogàvers*, Rafael Dalmau, Barcelona 1960, col·l. «Episodis de la Història», 6); JEP PASCOT (*Els almogàvers: L'epopeia medieval dels catalans, 1302-1388*. Proa, Barcelona 1971) i, sobretot, Alfonso LOWE (*The Catalan Vengeance*. Routledge & Kegan Paul, Londres i Boston 1972 [amb versió al castellà: *La venganza catalana*, trad. de José Batlló, Barcelona 1974, col·l. «Libros de la Frontera», 7]). Respecte de les relacions dels almogàvers amb l'Imperi bizantí i molt especialment amb l'emperador Andrònic II (i novament sobre els obscurs plans de Carles de Valois, que comptà amb un home de la seva absoluta confiança, Thibaut de Chepoys, com a capità de la Companyia després de l'empresonament de Bernat de Rocafort), el llibre clàssic d'Angeliki E. LAIOU (*Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II*. Harvard University Press, Harvard 1972, esp. p. 134-242) continua sent encara de referència obligada.
- [5] Precisament, la declaració oficial de guerra —presentada com un acte públic (i davant de testimonis) de «deseiximent» i «reptament» de l'emperador— fa que alguns estudiosos de l'aventura almogàver a Grècia no considerin gaire adequat el terme popular «venjança catalana» per a definir uns actes de guerra que no tenien com a principal objectiu la venjança d'un crim, sinó la reparació d'uns drets conculcats a traïció pels sobirans bizantins. Aquest és el cas, per exemple, d'Ernest MARCOS (*Els almogàvers*, *op. cit.*, p. 209).
- [6] Per a la *Crònica* de Muntaner seguim l'edició de Ferran Soldevila, revisada filològicament per Jordi Bruguera i històricament per Maria Teresa Ferrer i Mallof, i publicada a Barcelona l'any 2011 per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», LXXXVI).
- [7] En efecte, l'arquebisbe serbi Danil II, aleshores hígumen o superior del monestir ortodox de Khilandari i testimoni ocular d'aquelles destruccions, no estalvià retrets a l'hora de presentar, en paraules literals, «aquells guerrers impius, aquells homes sense religió», que «foren el terror d'aquell indret durant tres anys i tres mesos». «Eren gents espantoses», continua dient l'arquebisbe serbi, «que s'endugueren captius, lligats amb cordes com si fossin animals de quatre potes, molts homes, dones, nois i noies que trobaren a l'Athos. Pertot arreu on podia passar un home, per muntanyes, valls o camins, es trobaven ferits i cadàvers insepults. Per als qui ho contemplaven era

- aquell, en veritat, un terrible espectacle» (*Vida de l'arquebisbe Danil II*, ed. a cura de D. Daničić, Londres 1972 [reimpresió de l'edició publicada a Zagreb l'any 1866], p. 348). El Govern de la Generalitat, com a acte de desgreuge davant d'aquella comunitat religiosa que patí com cap altra la ira dels almogàvers, en els darrers anys del segle passat restaurà la torre del tresor del monestir de Vatopedi. La cerimònia d'inauguració d'aquesta obra —que recorda una placa en grec i en català col·locada en un lloc d'honor d'aquest monestir athonita— tingué lloc el dia 9 d'octubre de 1996 i fou presidida per Joaquim Nadal i Farreras, aleshores conseller de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya. Vegeu-ne la nostra crònica en els articles «Vatopedi: el nou consolat català a Grècia». *Serra d'Or*, núm. 556 (abril 1996), p. 9-14, i «Retorn a Vatopedi, els catalans a l'Atos». *Revista de Girona*, núm. 238 (setembre-octubre 2006), p. 98-106.
- [8] *Carta al filòsof Josep*, en edició de J. Boissonade (*Anecdota graeca e codicibus regiis*, G. Olms, Hildesheim 1962, p. 219-220).
- [9] El cronista florentí Giovanni Villani no fou més benèvol amb els almogàvers, i en la seva *Cronica Universale* sostingué que, arran de la batalla d'Halmitós, «così le delizie dei Latini, acquistate anticamente per gli Franceschi, per così dissoluta gente furono distrutte e guaste» (VIII, 51). Sobre aquesta font, vegeu Kenneth SETTON. *Catalan domination of Athens, 1311-1388*. The Mediaeval Academy of America, Cambridge-Massachusetts 1948, p. 13.
- [10] Peter LOCK. *The Franks in the Aegean, 1204-1500*. Longman, Londres i Nova York, 1995, p. 119.
- [11] En efecte, com ha observat aquest savi professor israelià (amb tota seguretat, el millor historiador de la presència catalana a Grècia en aquests moments), tenim constància que alguns castells, segurament per raons estratègiques, no foren repartits mai entre els conqueridors dels ducats i restaren com a propietat col·lectiva de la Companyia. Així, en un document redactat a Tebes el 26 de març de 1314 en virtut del qual la Companyia cedeix el castell d'aquesta ciutat a Guiu, baró de Montalban, l'esmentat castell és presentat com una propietat col·lectiva de la Companyia i definit com a «nostrum castrum [...] situm juxta civitatem Thebanam» (Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*. Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1947 [amb reedició a Barcelona l'any 2000, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 45], doc. LXXI, p. 89). D'altra banda, els castells i les terres del ducat de Neopàtria, conquerit per Alfons Frederic el 1318 o 1319, passaren a dependre automàticament del rei Frederic II de Sicília, en nom del qual s'havien conquerit i annexionat al ducat d'Atenes. Vegeu, en aquest respecte, David JACOBY. «L'estat català a Grècia: evolució interna». *L'Avenç*, núm. 213 (abril 1997), p. 18-21, i, del mateix autor, «L'état catalan en Grèce: société et institutions politiques». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana: Jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona, 16 i 17 de novembre de 2000*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, p. 73-101, col·l. «Sèrie Jornades Científiques», 11.
- [12] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català...*, *op. cit.*, doc. CCCXCI, p. 473-479.
- [13] Kenneth SETTON. *Catalan domination...*, *op. cit.*, p. 252-254.
- [14] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *La població de la Grècia catalana en el XIVe segle*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1933, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 4, p. 29. L'ús habitual del català en els documents eixits dels nostres ducats grecs és, per si sol, un motiu suficient per atribuir el nom de catalana a la dominació dels súbdits de la Corona d'Aragó a Grècia, com ja va defensar fa prop d'un segle Antoni Rubió i Lluch en un contundent article davant d'aquells qui li negaven aquest qualificatiu («Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 12 (1927), p. 1-12).
- [15] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català...*, *op. cit.*, doc. CCXCVIII, p. 386.
- [16] *Ibid.*, doc. CCCXXXV, p. 423.
- [17] Spiridon P. LAMBROS. «Bibliògrafs atenesos i propietaris de còdexs durant l'època medieval i la turcocràcia». *Paranassós*, núm. 6 (1902), p. 159-218 (en grec). Sobre aquesta qüestió, vegeu, a més, Kenneth SETTON. *Catalan domination...*, *op. cit.*, p. 223-224.
- [18] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català...*, *op. cit.*, doc. CDIV, p. 491.
- [19] Antoni RUBIÓ I LLUCH. «Significació de l'elogi de l'Acròpolis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós». A: *Homenaje a Menéndez Pidal*. Vol. III. Impr. de la Libr. y Casa Ed. Hernando, Madrid 1925, p. 37-56. L'any 2012, amb motiu de la col·locació i inauguració, un any abans, d'un monòlit a la porta Beulé, als peus dels Propileus, amb aquest elogi en català, castellà, anglès i grec, es va publicar a Atenes un facsímil precedit de dos textos sobre el sentit i la significació d'aquest text redactats pel director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Carlos López, i per qui això signa, titulats, respectivament, «L'elogi i l'Arxiu de la Corona d'Aragó» i «L'elogi: context i significació» (*Elogi de l'Acròpoli. Pere IV d'Aragó, 11 de setembre de 1380*. Instituto Cervantes d'Atenes, Institut Ramon Llull, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Atenes 2012, p. 4-11 i 12-15 [versió catalana], p. 18-26 i 27-31 [versió castellana], p. 34-42 i 43-47 [versió anglesa] i p. 50-58 i 59-62 [versió grega]).
- [20] En el camp de la numismàtica, només és netament català el diner tornès que baté a Clarença, els anys 1315-1316, l'infant Ferran de Mallorca en la seva tan efímera com tràgica campanya en aquelles llunyanes terres. Clarença, però, situada al *nomós* o província d'Èlide, al Peloponès, no pertanyé mai als nostres dominis grecs i constituí només l'escenari d'una de les moltes campanyes amb les

quals, en època medieval, els nobles occidentals volien posar a prova el seu valor en unes terres que no deixaren mai d'estar envoltades per l'aura del mite.

- [21] El primer que estudià els castells catalans de Grècia fou Antoni RUBIÓ I LLUCH en el seu treball clàssic «Els castells catalans de la Grècia continental», que hom pot llegir a les p. 364-425 del vol. II, de 1908, de l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (obra traduïda al grec i publicada a Atenes per l'editorial Hestia l'any 1912). Rubió, com explica a les pàgines inicials del seu treball, descriu —més des del punt de vista del seu context històric que no pas des de l'òptica estrictament arqueològica— els quatre castells que visità durant el seu tercer i darrer viatge a Grècia, emprès l'any 1909 en companyia del seu deixeble i amic Ramon d'Alòs Moner: Livàdia, Hipati, Lamia i Àmfissa, als quals afegeix Siderocàstron, que no arribà a visitar i que, a més, ubica en un lloc erroni. Recentment, nosaltres hem ampliat el coneixement i estudi dels castells ocupats pels nostres avantpassats a Grècia a sis nous castells dels quals res o ben poca cosa en deia Rubió (Atenes, Egina [a l'Àtica], Dàvlia i Stiri [a Beòcia], Carist [a Eubea] i Lidoriki [a la Fòcida]), així com a vint-i-una torres (Aspropirgos, Varnavas, Inoi, Vraonas i Dangla [a l'Àtica], Pànakto, Tanagra, Paralimni, Pirgos, Thúrios, Parori, Haliartos, Hipsilandí, Coronea, Askri, Melissokhori, Thisbe i Livadostra [a Beòcia], Lilea i Polídrossos [a la Ftiòtida] i Amficlea [a la Fòcida]). Vegeu el nostre llibre *Els catalans a Grècia: Castells i torres a la terra dels déus*. Base, Barcelona 2013 coll. «Base Històrica», 109. En grec, també és molt útil el treball de Nikos KONDOIANIS. «Rastrejant la Beòcia catalana. L'organització defensiva del ducat d'Atenes durant el segle XIV». A: *La dominació catalano-aragonesa en territori grec*. Instituto Cervantes de Atenes i Institut Ramon Llull, Atenes 2012, p. 67-109 (en grec).
- [22] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català*, *op. cit.*, doc. CCLXXXIX, p. 375.
- [23] Respecte d'aquests problemes d'ubicació, vegeu Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 187-188 (Stiri) i 305-309 (Siderocàstron).
- [24] Hom trobarà una descripció sumària d'aquests dos castells, amb algunes fotos, a les p. 188-190 (Stiri) i 309-310 (Siderocàstron) d'Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*
- [25] Sobre l'atzarosa sort d'aquesta relíquia, vegeu l'interessant article de Kenneth SETTON. «Saint George's head». *Speculum*, núm. XLVIII (gener 1973), p. 1-12, que es pot llegir també en la versió catalana publicada a Barcelona per la Impremta Juvenil l'any 1973 i reeditada per l'editorial Proa un any després. En relació amb aquesta relíquia i, en general, amb el castell de Livàdia, vegeu Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 145-176.
- [26] Jean Alexandre BUCHON. *La Grèce continentale et la Morée: Voyage, Séjour et Études Historiques en 1840 et 1841*. Librairie de Charles Gosselin, París 1843, p. 330.
- [27] Pel que fa a aquestes escasses restes, vegeu Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 264-273, així com la publicació que, dels resultats de la restauració d'aquest castell, n'ha fet recentment el Ministeri de Cultura i Esports grec titulada *El castell d'Hipati: L'obra de restauració i museïtzació*. Eforia d'Antiguitats de la Ftiòtida i Evritània, del Ministeri de Cultura i Esports de la República Grega, Lamia 2015 (en grec).
- [28] L'arquitecte grec Tassos Tanulas, cap de restauració dels Propileus durant molts anys, ha dedicat una bona colla d'articles a l'estudi de l'Acropòlis atenesa en època francocatalana, entre els quals destaquem el titulat «La joia més rica del món a la Corona d'Aragó: l'Acropòlis d'Atenes sota dominació catalana (1311-1388)», publicat dins del volum *La dominació catalano-aragonesa...*, *op. cit.*, p. 23-65 (en grec). Nosaltres en férem també una presentació, tot i que més succinta, a Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 64-84.
- [29] Aquesta és l'opinió, entre d'altres, de l'arqueòleg i medievalista Peter LOCK (cf. «The Frankish Towers of Central Greece». *The Annual of the British School at Athens*, núm. 81 (1986), p. 101-123). Vegeu, a més, Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 29-35.
- [30] Sharon E. J. GERSTEL, Mark MUNN, Heather E. GROSSMAN, Ethne BARNES, Arthur H. ROHN, Michael KIEL. «A Late Medieval Settlement at Panakton». *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, núm. 72 (abril-juny 2003), p. 147-234.
- [31] El primer que es feu ressò de l'ingrat record deixat pels catalans en el folklore grec fou Antoni RUBIÓ I LLUCH en el seu discurs *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*. Impr. de J. Jepús, Barcelona 1883, p. 11-18. Treball reeditat el 1887 a Barcelona dins les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, p. 11-18, i modernament en versió catalana sota el títol *L'expedició catalana a l'Orient vista pels grecs* a Llibres de l'Índex, a Barcelona, l'any 2004. I afegí noves dades, referents sobretot a les ciutats d'Àmfissa i Hipati, en el llibre *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*. Ed. a cura d'Eusebi Ayensa. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona 2001 (obra redactada el 1926), coll. «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 83. Hem ampliat nosaltres les dades aportades per Rubió en els treballs «Nous testimoniatges folklòrics sobre la presència catalana a Grècia», que publicàrem com a apèndix a la seva monografia Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, *op. cit.*, p. 111-129, i sobretot en l'article «Que et vegi sota espases turques i en mans de catalans. El (mal) record de la presència catalana a Grècia». *Anuari Verdaguer*, núm. 22 (2014), p. 161-212. D'aquest darrer article provenen tots els testimonis referits en el present treball.
- [32] En relació amb l'enfrontament entre habitants ortodoxos i ocupants catòlics a Hipati i el seu record en el folklore de la regió, remetem el lector al nostre article «Ayuna como el catalán: Algunos aspectos de la controversia entre ortodoxos y latinos en la Neopatria catalana (1319-1390)». *Medievalia*, núm. 19/2 (2016), p. 49-57.

- [33] Sobre la presència de mercaders (i pirates) catalans a la Mediterrània oriental, són molt útils els treballs següents: Stephen P. BENSCH. «El comerç català a la Romània en el segle XIV». *L'Avenç*, núm. 213 (1997), p. 26-29; Mario del TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragone nel secolo XV*. Università di Napoli, Nàpols 1972. («Seminaro di Storia Medioevale e Moderna»; IV); Maria DURU-ILIOPULU. «Els catalans a les Cíclades al segle XIV». *Anuari de l'Associació d'Estudis Cíclàdics*, núm. 14 (1993), p. 227-232 [en grec]; «La presència catalana a Creta durant el segle XIV». A: *Actes del VII Congrés Cretenc Internacional*. Vol. II. Associació d'Història i Folklore de Réthimno, Réthimno 1995, p. 587-592 [en grec]; Chryssa MALTEZOU. «L'Arxiu de Venècia com a font de coneixements per a la presència catalana a Grècia». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 111-131 [en grec]. Sobre el lucratiu comerç d'esclaus exercit pels catalans abans del seu establiment a Atenes, vegeu Daniel DURAN. «La Companyia Catalana i el comerç d'esclaus abans de l'assentament a Atenes i Neopàtria». A: *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana: Actes del col·loqui internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona 2000, p. 557-573.
- [34] Spirídon P. LAMBROS. *El darrer comte de Salona*. Il·lissós, Atenes 1870 [en grec]. Antoni Rubió dedicà un dels seus primers treballs a glossar aquesta obra: cf. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *La expedición y dominación...*, op. cit., p. 24-29, i hi tornà a Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, op. cit., p. 102-107. És molt útil i exhaustiva l'aproximació a aquesta obra feta per Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 134-139. Aquesta obra ha estat adaptada recentment al grec modern, amb un extens epíleg sobre el seu contingut i el seu autor, pels professors Iannis KOLIAVÀS i Dimitris PALUKIS. Amics de la Biblioteca Popular d'Àmfissa, Àmfissa 2013.
- [35] Marinos KUTUVALIS. *El senyor de l'Olimp o Joan el Català*. Germans Perrís, Atenes 1873 [en grec]. Vegeu, a més, sobre aquesta obra, Antoni RUBIÓ I LLUCH. *La expedición y dominación...*, op. cit., p. 29-32; Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, op. cit., p. 64-66, i Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 139-142.
- [36] Kléon RANGAVÍS. *La duquessa d'Atenes*. Hestia, Atenes 1905 [en grec]. En relació amb aquesta obra, hom pot trobar més informacions d'interès a Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, op. cit., p. 89-91, i a Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 142-148.
- [37] Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 148-150.
- [38] Spirídon P. LAMBROS. *El darrer comte de Salona*, op. cit., p. 111.
- [39] *Ibid.*, p. 189.
- [40] *Ibid.*, p. 194.
- [41] Marinos KUTUVALIS. *El senyor de l'Olimp...*, op. cit., p. 194.
- [42] Sobre aquesta qüestió, vegeu Josep Maria BERNAL. «Els catalans a Orient: la configuració d'un mite nacional». *L'Avenç*, núm. 221 (1998), p. 9-10.
- [43] Víctor BALAGUER. *Jornadas de gloria ó los españoles en África*. Vol. I. Librería Española, Madrid 1860, p. 345.
- [44] Damas CALVET. «¡Són ells...! Desembarch dels almogàvers en Orient». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Llibreria d'À. Verdager, Barcelona 1859, p. 97-100.
- [45] Ramon PICÓ I CAMPAMAR. «La mort d'en Roger de Flor». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1867*. Llibreria d'À. Verdager, Barcelona 1867, p. 167-181; Eduard GIRBAL I JAUME. «La fi dels almogàvers». A: *Jochs Florals de Barcelona, any LI de llur restauració*. Estampa La Renaixensa, Barcelona 1909, p. 61-63.
- [46] Jaume COLLELL. «Los almogàvers al Parthenon». A: *Jochs Florals de Barcelona, any XXXIX de llur restauració*. La Renaixensa, Barcelona 1897, p. 89-91.
- [47] Francesc Pelagi BRIZ. *La Orientada*. Impr. Joan Roca i Bros, Barcelona 1865.
- [48] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Muntaner excursionista*. Associació Catalanista d'Excursions Científiques, Barcelona 1891, p. 16.

NOTA BIOGRÀFICA

Eusebi Ayensa i Prat és llicenciat en filologia clàssica i doctor en filologia romànica per la Universitat de Barcelona. També és acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de l'Acadèmia d'Atenes i de l'Associació d'Escriptors Grecs. Ha publicat nombrosos treballs sobre la presència almogàver a Grècia al segle XIV i la seva pervivència en la literatura i el folklore grecs, i ha dedicat una atenció especial a la figura de l'historiador català Antoni Rubió i Lluch, del qual edità la correspondència grega en quatre volums per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans. Del 2007 al 2012 dirigí l'Institut Cervantes d'Atenes i actualment presideix l'Associació Cultural Hispano-hel·lènica.

El cartellisme a Barcelona i a València, des de finals del segle XIX fins al 1939

Santi Barjau*

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Rebut 29 gener 2019 · Acceptat 15 octubre 2019

RESUM

Des de final del segle XIX, les ciutats de Barcelona i València són centres importants del cartellisme gràcies a unes indústries gràfiques especialitzades i a un gran nombre d'artistes que exploren les seves capacitats publicitàries, sempre atents a les novetats i amb una gran qualitat. El cartell modern va tenir, en ambdues ciutats, una utilització comercial, institucional o política. Destaquen especialment la gran quantitat de cartells que s'hi produeixen durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939).

PARAULES CLAU: publicitat, cromolitografia, arts gràfiques, Modernisme, Guerra Civil

INTRODUCCIÓ

Les ciutats de Barcelona i València han estat, i són encara, dos centres importants de les arts gràfiques a Europa. Orgulloses de la tradició pròpia, són nuclis on la passió pel disseny gràfic i la publicitat es viu intensament. Els antecedents d'aquesta situació actual remunten al darrer terç del segle XIX, quan diverses condicions econòmiques i tècniques, però també l'evolució de la comunicació en les ciutats modernes, van afavorir el naixement del cartell publicitari a tot color, en un procés que trobem també a totes les grans ciutats europees i americanes.

En efecte, les dues ciutats mediterrànies van experimentar durant el segle XIX un progrés econòmic que en va afavorir el creixement urbà i la consolidació com a capitals dels respectius territoris de Catalunya i el País Valencià. En el cas de Barcelona, com a capdavantera d'un entramat de ciutats petites i mitjanes, el pes de la indústria tèxtil no ha de fer oblidar l'existència d'altres sectors de producció, com per exemple l'edició, la construcció o la metallúrgia, al mateix temps que una important indústria de transformació agroalimentària.

Al País Valencià, el pes del sector agrícola s'ha deixat sentir més sovint, fins al punt de mitificar com a símbols propis la famosa taronja valenciana i una iconografia basada en els productes de l'horta que, en rigor, només és representativa de la zona del voltant de la ciutat de València. La industrialització valenciana, en canvi, té orígens

remots en les manufactures de ceràmica, però sobretot, com a Catalunya, hi van tenir una gran importància els productes tèxtils com la llana i la seda, sense oblidar altres àmbits com la fabricació de calçat i la indústria del moble i, més tard, la de joguines.

En tots dos casos, van ser importants centres exportadors, en especial cap als mercats espanyol i hispanoamericà, i també van tenir una destacada vida comercial, amb petites botigues o grans magatzems, que van afavorir la implantació de tècniques publicitàries. Aviat es converteixen en focus importants del sector terciari, amb tota mena d'empreses de serveis, i encapçalen la primera eclosió del turisme, que arriba des del nord d'Europa i Amèrica del Nord atret pel bon clima, la varietat dels paisatges i la riquesa cultural. Barcelona i València, amb les respectives costes i *hinterlands*, encapçalen, amb Mallorca i el conjunt de les illes Balears, una oferta turística que tindrà en els cartells un destacat element de promoció.

Tot i que Catalunya i el País Valencià tenen una llarga tradició editorial, amb la instal·lació d'impressors des dels temps dels incunables a la segona meitat del segle XV, i que l'una i l'altra van tenir impremtes a les ciutats mitjanes, la realitat és que la producció de grans cartells cromolitogràfics, que són els que ens ocupen, es va concentrar a les dues capitals. Tant a Barcelona com a València hi havia un nombre important de tallers ben preparats i receptors de les tècniques que anaven evolucionant.

A més, les dues ciutats van ser conegudes per la nombrosa activitat artística, amb un gran contingent de dibuixants, pintors i fotògrafs formats a les prestigioses acadèmies d'art (a Barcelona, l'Escola de Llotja; a València, l'Acadèmia de Sant Carles) o en altres centres privats.

* **Adreça de contacte:** Santi Barjau. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. La Casa de l'Ardiaca. Carrer de Santa Llúcia 1, 08002 Barcelona. Telèfon: +34 932 56 22 55. E-mail: santibarjau@gmail.com

Molts d'aquests creadors trobaven una sortida professional en el camp publicitari. Entre les dues ciutats s'establí una relació estreta, sobretot en un sentit: Barcelona va esdevenir un destí atractiu per a creatius d'altres latituds i hi ha un nombre important de valencians (i alguns balears) que s'hi estableixen d'una manera temporal o permanent.

Per aquestes causes i moltes més, les dues zones van ser considerades a l'avançada de la modernitat a l'Estat espanyol.

ORIGEN DEL CARTELL MODERN

El naixement del cartell modern, a les darreres dècades del segle XIX, va lligat als primers passos, encara intuïtius, de la publicitat, que evoluciona a partir dels anuncis per paraules a la premsa i del pasquí de carrer impresos amb tipografia i que, com a molt, incorporaven petits gravats en blanc i negre. L'evolució de les tècniques gràfiques, amb el desenvolupament de la cromolitografia, va permetre la producció d'impresos a tot color i de grans dimensions, cosa que va conduir a desenvolupar la tipologia dels cartells, que resultaven altament atractius enmig del caos de la ciutat moderna. Es tractava d'una tècnica laboriosa (uns tècnics especialitzats havien de traspasar el dibuix creat per l'artista a la pedra litogràfica i, més tard, a la planxa de zinc, en tantes unitats com colors es volien imprimir). Més tard, el progrés tecnològic va permetre aplicar la fotografia al procés d'impressió.

Aquests elements materials i una conjunció adequada de les condicions socials i econòmiques van convertir el cartell en un mitjà triomfador als països desenvolupats d'Europa i Amèrica. França, i sobretot París, va ser percebuda com un dels nuclis principals de l'auge d'aquesta tipologia gràfica: les obres de Jules Chéret, cap a 1880, i sobretot de Toulouse-Lautrec, creador d'alguns cartells memorables per a cabarets de Montmartre, des del 1891, van ser admirades internacionalment. En pocs anys, el cartell modern va triomfar a Bèlgica, Alemanya, Itàlia, el Regne Unit o els Estats Units.

A Espanya existia una tipologia pròpia de cartell per a les corregudes de toros inicialment basada només en textos tipogràfics acompanyats algun cop de petites il·lustracions, però l'arribada de la tècnica cromolitogràfica en va permetre la reconversió en uns cartells de gran format, amb escenes tòpiques i un ús despreocupat dels colors, que van tenir una gran acceptació a l'estranger. Eren semblants els cartells de fires i festes, també amb formats allargats verticalment, ocupats per tirallongues de text.

És difícil assenyalar una data concreta per a l'inici d'una història del cartell. A Barcelona, Josep Lluís Pellicer fa un cartell de dibuix acadèmic per a l'Exposició Universal de 1888 i en els anys posteriors elabora uns cartells epigràfics per a les exposicions municipals d'art. Mentrestant, Josep Pascó fa un gran cartell per a les Festes de la Mercè de 1892 en el qual els textos se superposen a una gran imatge de la caravella de Colom en l'any del quart

centenari del descobriment d'Amèrica. També a València, el 1888, trobem un cartell per a les fires d'estiu amb una figura femenina que personifica la ciutat, obra convencional d'artista no identificat, tendència que continua durant la dècada de 1890.

EL CARTELL MODERNISTA

No serà fins a final del segle XIX, amb les manifestacions inicials del Modernisme gràfic, que aniran apareixent els primers cartells amb els criteris més avançats de preponderància de la imatge i text reduït a la mínima expressió. Els conreadors d'aquesta síntesi visual, procedents sobretot del món de la pintura o de la il·lustració de premsa, es van començar a dedicar d'una manera esporàdica a les tasques publicitàries esperonats per exemples que els arribaven d'Europa i els Estats Units.

El primer cartell modern fet a Barcelona es considera que és obra d'Alexandre de Riquer per anunciar l'Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques del 1896. Riquer havia viatjat a Londres, on va conèixer els postulats de l'Aesthetic Movement i de les Arts & Crafts, i admirava també els cartellistes nord-americans, com ara Edward Penfield i Will Bradley, les obres dels quals va col·leccionar. En els seus cartells, d'esperit simbolista, posa en escena figures femenines d'aire medieval, amb un dibuix simplificat i de contorns marcats, en conjunts d'una gran profusió decorativa, com *Salón Pedal* (1897) o *Mosaicos Escofet-Tejera y C^a*, que imita un plafó ceràmic.

Al seu costat, l'altre gran nom del cartell modernista català és el pintor Ramon Casas. Format a París, posa la seva facilitat per al dibuix del natural al servei dels seus cartells, com el famós anunci per a l'Anís del Mono (1898), o el que anunciava l'aparició de la revista cultural *Pèl & Ploma*, finançada per ell mateix (1899); altres vegades explota la vena caricaturesca, com en el cartell per als *Putxinellis 4 Gats* (1898), per a la cerveseria on es reunien els modernistes i que Picasso va freqüentar. Més tard, Casas va aprofitar les possibilitats tècniques de la impremta per reproduir fidelment els seus dibuixos al carbó en diversos cartells, com ara el sorprenent *Sífilis*, del 1900. Al costat de Casas, destaquen els seus companys Santiago Rusiñol, pintor i escriptor, que va fer dos bons cartells per anunciar les seves obres literàries, i Miquel Utrillo, bàsicament crític d'art i historiador, que va col·laborar amb Casas en un parell de cartells i que té una breu producció pròpia.

Potser el cartellista més prolífic del Modernisme català va ser Antoni Utrillo, cosí de l'anterior. Era propietari d'una empresa de litografia on es van estampar molts dels cartells dels seus coetanis i d'on també sortien els seus treballs de dibuix amable i simplificat, amb influències internacionals, com *Real Club de Regatas* o *Manteca Esbensen*. Altres impressors que també van dibuixar cartells notables van ser Adrià Gual, important home de teatre que va conrear el simbolisme gràfic, i Carles Barral Nualart. L'escola catalana del cartell modernista, centrada a Barcelona,

també va tenir altres noms notables, com ara Manuel Feliu de Lemus, Josep Llaverias i Francesc de Cidón, que sap jugar amb els espais en blanc amb un dibuix sintètic, emparentat amb els britànics Beggarstaffs.

Tots ells van ser apreciats a l'estranger entorn de 1900: les revistes especialitzades angleses (*The Poster* i *The Poster Collector's Circular*) i franceses (*La Plume*) van comentar amb entusiasme l'aparició dels cartellistes catalans. Durant una breu etapa també van sorgir alguns col·leccionistes com Lluís Plandiura, que van reunir i exposar públicament una gran quantitat de cartells catalans i internacionals. En alguns casos, autors estrangers van fer treballs per a clients catalans, com el cartell *Barcelona ciudad de invierno* (1909), fet per John Hassall com a resultat d'un concurs, o els nombrosos encàrrecs fets a l'italofrancès Leonetto Cappiello (per als magatzems El Siglo, l'aigua de Vilajuïga, les pastes Gallo o els pianos Ortiz & Cusó...). La comunió internacional va durar poc, però.

Un cop consolidada la novetat als carrers, el cartellisme català es va establir com a mitjà publicitari preferent, sobretot per a funcions comercials i institucionals. I tot i que en menor mesura, també es va cultivar en les altres ciutats de Catalunya.

Pel que fa al País Valencià, el Modernisme arriba a les arts gràfiques de la mà d'Artur Almar, autor d'un cartell per a la fira de juliol de 1898 que incorpora elements de l'Art Nouveau més internacional, i bàsicament de Josep Mongrell, que el 1901 encara firmava un treball convencional per a la fira, però que des del 1902 ofereix una sèrie de cartells amb figures femenines monumentals i altament decoratius, com el de la Fira de Xàtiva, els commemoratius de la coronació del rei Alfons XIII i del quart centenari de la Universitat de València, però sobretot els de les fires de juliol de 1902 i 1903. També és autor de cartells genèrics per a festes populars, amb uns espais en blanc que cada ciutat podia omplir amb les dades concretes de l'esdeveniment i que van tenir un gran èxit: se'n coneixen diversos models, com un que mostra dues figures femenines, una de les quals una Fama alada, unides per una garlanda de roses, o bé un altre amb un banderer a cavall, tots dos de la primera dècada del segle. Establert més tard a Barcelona, Mongrell va destacar com a professor de l'Escola de Belles Arts, on va deixar petja per la seva capacitat pedagògica.

Al seu costat, destaquen els cartells de Vicent Climent, com el que anunciava l'exposició regional de València del 1909, plenament pictòric. Aquest autor també va fer algun cartell per a Barcelona, on era professor de l'Escola de Belles Arts, com el treball correcte i acadèmic per a l'Exposició Internacional d'Art de 1911.

L'ESCLAT DESCONEGUT DE L'ART DÉCO

La dècada dels anys deu i bona part dels vint del segle passat són una etapa sovint menystinguda del cartell català i valencià, tot i que es tracta d'un moment en el qual el desenvolupament del cartellisme assoleix unes cotes altíssi-

mes de qualitat gràfica, en sintonia amb la modernitat internacional i, al mateix temps, amb trets propis que el distingeixen del que es feia en altres països. En efecte, els cartells d'aquesta etapa incorporen progressivament les característiques del que hem convingut a anomenar Art Déco, en la seva primera formalització, altament decorativa, de cromatisme exacerbada, amb elements d'exotisme i un cert refinament, però al mateix temps, sobretot a Catalunya, es desenvolupa un corrent autòcton, el Noucentisme, que buscarà models clàssics i composicions sobrius. Els dos corrents conflueixen sovint.

És en aquests anys que la relació entre València i Barcelona es torna més fluïda. Nombrosos cartellistes valencians s'estableixen a Barcelona, atrets per la seva important indústria gràfica; d'altres, sense sortir de València, treballen per a la capital catalana.

Un dels artistes que s'ha considerat característic del corrent noucentista té, malgrat tot, una evolució notable que no permet encasellar-lo: es tracta de Francesc Galí, dibuixant i muralista destacat, i també pedagog notable (Joan Miró va ser deixeble seu). Els seus primers cartells presenten una esplendor cromàtica sovint amb tints planes sense perfilar i amb ombres de colors irreals, com el de les festes de primavera de 1910 a Barcelona, el que anunciava la revista *Vell i Nou* o el de la campanya de lluita contra les mosques, amb una imatge tètrica i impactant. Aviat, però, Galí desenvolupa un estil característic amb figures femenines que floten en l'espai del cartell (Exposició de la Indústria Hotelera, Orquestra Pau Casals) que aviat evoluciona cap a una simplificació Art Déco en els dos cartells per a l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929.

Un recorregut similar fa l'altre gran artista del Noucentisme, Josep Obiols, també gravador i muralista, des de l'icònic cartell de 1921 per a l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, amb la imatge del vailet responsable que va a l'escola, d'aire neopopular, o el de la Setmana Hotelera de 1930, amb un dels angelets característics del pintor, fins als treballs més simples per a les festes de primavera de Barcelona de 1934 o el congrés de musicologia de 1936.

Altres autors notables d'aquest període a Barcelona són el ninotaire i pintor Feliu Elias «Apa»; el refinat Robert Cartes, d'obra breu i poc coneguda; l'especialista en cartells per a curses d'automòbil i motocicleta Antonio García, que plasmava amb un gran dinamisme els vehicles a tota velocitat; el ja esmentat Cidón, que manté el seu estil sintètic, ara proper al britànic Tom Purvis, en els cartells per als magatzems El Siglo, i que s'estableix a Tarragona abans d'acabar a Saragossa; Gaspar Camps, que després d'uns inicis modernistes, en l'òrbita de Mucha, posa el seu dibuix al servei de la publicitat de productes elegants; Vicenç Nubiola, especialitzat en els cartells de temàtica agrícola; els membres de la família Jener (el pare, Eduard Jener Casellas, firma des del 1913 cartells coloristes per a les regates del port de Barcelona i d'altres per a la plaça de toros; amb el seu fill, Eduard Jener González, treballa per a l'empresa de perfums Myrurgia en uns dissenys Art

Déco plens de sofisticació; un altre fill, Juli Jener, està actiu els anys trenta amb diversos cartells de dibuix simplificat, i Pere Montanya, lligat a la impremta Seix & Barral des de 1909, que farà cartells per a curses automobilístiques, regates, la primera exposició d'automòbils de 1920 o anuncis per al cava Freixenet. Un altre nom destacat, que retrobarem als anys trenta, és Francesc Fàbregas, que el 1920 ja despunta amb el cartell d'una exposició de paisatges i el 1922 guanya un concurs per anunciar el conyac Sorel amb una figura femenina amb un típic vestit d'andalusa plasmat amb taques planes de color. Després d'una etapa a l'Argentina, on treballa amb un gran èxit, torna un temps a Barcelona, on presideix l'Associació de Cartellistes abans de passar definitivament al país sud-americà.

Els valencians establerts a Barcelona són Lluís Garcia Falgàs, autor del cartell per als tints Iberia (1920), tot un clàssic de la publicitat amb la figura d'una nena que sosté cintes tenyides de diferents colors, i que continuarà actiu tota la Guerra Civil, i el seu cunyat Pasqual Capuz, de qui destaquem el cartell per al carnaval barceloní de 1917, el de l'exposició d'art de 1920, amb un cromatisme que l'emparenta a la pintura d'Anglada Camarasa, els de la Fira de Mostres de Barcelona, en què va repetint any rere any el mateix disseny amb canvis en la tècnica de representació, o el que anunciava els esdeveniments esportius de l'Exposició Internacional de 1929, ja amb la figura més simplificada i el fons reduït a unes franges de color pla. El nom més destacat de la colònia valenciana a Barcelona és segurament Josep Segrelles,¹ autor de cartells com el de la cursa d'hydroavions (1920), en què un aparell volador llisca sobre unes onades enfurides; el del 25è aniversari del Futbol Club Barcelona (1924) o nombrosos cartells turístics i de curses de motor. Il·lustrador reconegut internacionalment (va treballar als Estats Units), també fa treballs notables per a València, com el primer cartell per a les Falles, la festa del foc de la capital valenciana (1929).

No podem oblidar noms com Carlos Ruano Llopis, considerat un dels autors més destacats de cartells taurins que va produir en grans quantitats per a la impremta Ortega de València fins que el 1934 va marxar a Mèxic; Amadeu Desfilis, autor del cartell *Valencia, playa del Mediterráneo* (1920?), amb la imatge de la dona amb vestit tradicional, flors i taronges, i Artur Ballester, que el 1926 fa el primer cartell per a la festa del dia del llibre. Una jove promesa va ser Antoni Vercher, que morí amb només trenta-tres anys després de fer cartells com el de la fira de València del 1920 amb la figura femenina seminua i en un entorn de flors de pur aire Art Déco, un cartell per al Patronat Nacional del Turisme amb un paisatge valencià amb la típica barraca i el de les Falles de 1932.

LA GENERACIÓ DE LA SEGONA REPÚBLICA I EL CARTELL DE LA GUERRA CIVIL

La generació de la Segona República espanyola, activa sobretot als anys trenta, va fer una obra interessant i origi-

nal, plenament moderna. La majoria dels seus components van iniciar-se en la publicitat comercial, però l'esclat de la Guerra Civil (1936-1939) els va abocar al cartellisme polític i bèl·lic. Es tracta d'unes obres molt recordades i valorades, però representen el final d'una etapa que, per a molts autors, va significar també l'exili o el silenci interior sota la dictadura del general Franco. Aquests cartellistes van començar a donar els fruits més assaonats cap a 1925 i es van consolidar entorn de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, de manera que van poder fer obres de maduresa a l'arribada de la República, el 1931, amb els aires de renovació que va comportar a tots nivells, especialment notables a València.

En realitat, el fotògraf Gabriel Casas s'havia anticipat a les eleccions municipals de 1931, que van precipitar la proclamació de la República, amb una sèrie de sis cartells amb la tècnica del fotomuntatge. El cartell fotogràfic s'obrirà pas a poc a poc i tindrà més importància amb l'esclat de la Guerra Civil, tot i que les obres basades en el dibuix encara seran predominants durant anys.

Encara als anys vint havien fet obres excel·lents alguns cartellistes, com l'elegant Gerard Carbonell, el rigorós Lluís Muntané o el tendre Evarist Móra, autors de cartells per a les campanyes d'acció social d'una entitat d'estalvi, la Caixa de Pensions. Josep Alumà, que el 1919 ja triomfava amb el cartell del ball del Reial Cercle Artístic al teatre del Liceu, s'especialitza en els espectacles més populars del barri barceloní del Paral·lel: destaquen els anuncis per a les revistes *Cri-cri* (1922) i *Charivari* (1927), que mostren la seva evolució des d'un Art Déco exòtic i decorativista fins a un altre de més simplificat i dinàmic. El valencià Ernest Guasp, autor de caricatures innovadores, al caire de l'abstracció, també fa alguns cartells teatrals notables, de dibuix suggerit amb taques de color.

El capdavanter de la nova etapa a Barcelona va ser Josep Morell,² que es va especialitzar en el cartell turístic, amb evocacions de paisatges sovint reduïts a formes geomètriques amb perspectives forçades i composicions diagonals i dinàmiques (*Girona, la ciutat de pedra*, 1932), i que també va excel·lir en el cartell comercial (*Philco*) i polític (*No passaran!*).

El cartellisme dels anys trenta té altres bons representants, com ara J. L. Rey Vila, que firma amb el seu nom els excel·lents cartells per a la botiga de modes Santa Eulalia i amb el pseudònim «Sim» els cartells més combatius de la guerra; Joan Queralt, que introdueix un Art Déco depurat i constructivista, amb ús de l'aerògraf, i Enric Moneny, especialitzat en el cartell turístic, sobretot per a la localitat costanera de s'Agaró, i de qui destaquem el cartell per a l'Exposició del Turisme i els Esports de 1934 amb la imatge esquemàtica d'una gran oreneta que esdevindrà el símbol de l'Oficina de Turisme de Catalunya.

La celebració de l'Expo de 1929, però també la convulsa situació política internacional, va afavorir l'arribada de diversos autors centreeuropeus, com ara el txec Karel Černý, el suís Frisco Millioud o l'alemany Fritz Lewy, que incorporaran al cartell català els nous plantejaments dels

seus països d'origen. En especial, Černý va ser un autor actiu en la publicitat comercial (cartells per als mitjans Molfort's) i el seu estudi va ser un centre important on van treballar altres autors, com ara la russa Mariana Goncharov «Fair» o l'escriptor Pere Calders. Per la seva banda, Lewy, que firmava amb el monograma LY, va ser un cartellista actiu sobretot durant la guerra, amb treballs en què incorpora un dibuix simplificat i geomètric i els símbols estadístics que havien creat Otto Neurath i Gerd Arntz. També és en temps de guerra que apareixen alguns dels pocs noms femenins en aquesta història, com ara Carme Millà o la nena Mariona Lluç.

L'esclat de la Guerra Civil espanyola va donar lloc a un dels grans moments de la nostra tradició gràfica recent: la producció barcelonina i valenciana és destacada i els cartells que es van imprimir durant mil dies de guerra són un testimoni d'aquell moment convuls. Un conjunt de creadors més o menys compromesos va omplir els carrers de ciutats i viles amb unes obres excel·lents que avui són objecte d'estudi i col·leccionisme.

En aquest context és brillant l'aportació dels cartellistes valencians, encapçalats per Josep Renau,³ virtuós de l'aerògraf des dels primers cartells per a la fira de juliol (1929 i 1931) i autor de cartells turístics (com *València, jardín de España*, del 1930, síntesi de barraques, tarongers, palmeres i la llum del Mediterrani) i de cinema (durant la guerra i a l'exili de Mèxic). Aviat assoleix un estil personal, com en el cartell per a la piscina Arenas (1932), amb un punt de vista contrapicat, colors irrealistes i un erotisme elegant. Els cartells que Renau fa a València, Madrid i Barcelona durant la guerra, alguns dels quals amb incorporació d'imatge fotogràfica (com *El comisario, nervio de nuestro ejército popular*, per al Partit Comunista), són dels més destacats de la notable producció bèl·lica a la zona republicana.

Un altre gran nom del cartell valencià de guerra és Manuel Monleón. Com Renau, va destacar en l'ús de l'aerògraf i com autor de fotomuntatges, especialment per a la revista anarquista i naturista *Estudios*. Els seus cartells de guerra, en canvi, són fets només amb un dibuix expressiu i directe, que devia impactar en l'espectador. També pertanyen a aquest grup valencià el ja esmentat Artur Ballester, que s'especialitzà en un dibuix de personatges d'un figurativisme èpic, amb colors vius (*¡Llor a los héroes! o Campesino: trabaja para el pueblo que te ha liberado*), o el seu germà Vicent, que firmava V. Ballester Marco, autor d'uns cartells de dibuix més esquemàtic que posen l'elegància Déco al servei de consignes bèl·liques i revolucionàries.

També molt actiu durant la guerra, el cartellisme de Vicent Canet ja havia donat abans molts bons fruits. El 1923, en el cartell per a la coronació de la Mare de Déu dels Desemparats, patrona de València, mostrava el seu sentit decoratiu i el domini del color amb la imatge religiosa envoltada de flors que dibuixen la bandera valenciana; i sobretot despenja amb els cartells de les festes de primavera dels anys 1927, 1928 i 1929, en els quals fa *zoom* en elements naturals (flors, una papallona, una oreneta) plasmats amb

tintes planes, igual que va fer al cartell per a l'exposició de Belles Arts de València de 1934. Durant la guerra va presidir el sindicat d'artistes que englobava els cartellistes amb el seu taller d'arts plàstiques. Com molts altres autors compromesos, després va ser depurat pel règim de Franco. Altres autors que no s'havien exiliat van córrer una sort pitjor, com ara Lorenzo Aguirre, autor de cartells per a les festes de fogueres d'Alacant, que va ser executat.

Altres artistes valencians actius durant la guerra i també després són Lluís Dubón, Rafael Raga o Ferran Cabedo Torrents. Alguns, com Josep Peris Aragó, van destacar en el gènere del cartell de cinema, tant abans com després de la guerra.

Alguns cartellistes van prendre part en l'esforç propagandístic des de les dues ciutats, seguint el Govern de la República i els seus ministeris, que, fugint de les bombes que assolaven Madrid, va establir-se primer a València i després a Barcelona. Sovint en l'òrbita de Josep Renau, que va ser director de la propaganda gràfica del Govern espanyol, trobem el polonès Mauricio Amster o el madrileny José Bardasano, però també el valencià Gori Muñoz, que fan obres destacades a les dues ciutats.

Pel que fa als autors barcelonins que van despuntar durant la guerra del 1936-1939, cal destacar noms com el de Carles Fontserè, autor d'obres que han esdevingut icòniques, com ara la imatge del pagès amb la falç alçada i el lema «Libertat!», i que als seus llibres de memòries⁴ ha donat una visió completa del que van significar aquells mesos d'efervescència creativa al compàs de la guerra i de l'exili posterior; Lorenzo Goñi, de qui es recorda sobretot el cartell *I tu, què has fet per la victòria?*, amb el soldat ferit que increpa l'espectador assenyalant amb el dit índex, com en altres cartells famosos, i Martí Bas, autor prolífic que va fer alguns cartells de gran format en suport de la fabricació d'armament, com ara *Feu tancs!* o *Indústria de pau? De guerra!*

La creació de cartells durant la guerra va ser sobretot monitoritzada des dels partits i sindicats, però a Catalunya es va vehicular també a través del Comissariat de Propaganda, que es va encarregar de difondre consignes per diversos mitjans (també amb llibres i revistes il·lustrades, emissions de ràdio, noticiaris cinematogràfics...) i que, en el cas del cartell, va donar lloc a diferents treballs basats en la fotografia, com el cèlebre *Aixafem el feixisme!*, de Pere Català Pic, amb la imatge d'una espadanya, el calçat de les classes populars, que trepitja una creu gammada.

Certament, l'aportació individual d'aquests autors i d'altres, com el també pintor Antoni Clavé, Cristóbal Arteché, Ricard Fàbregas, Albert Sanmartí «Artel», Solà, Rafael Tona, Josep Subirats, Friedfeld... amb els ja esmentats Sim, Lewy, Garcia Falgàs, i molts altres d'anònims, forma un conjunt que ha estat sovint destacat com un cant del cigne de la tradició del cartell a Catalunya: el final de la Guerra Civil i l'inici de la dictadura de Franco van suposar l'exili de molts d'aquests autors i el silenciament de molts altres, de manera que l'any 1939 es considera un final d'etapa.

LES INFRAESTRUCTURES DEL CARTELL: ASSOCIACIONS, COL·LECCIONISTES, IMPREMTES

Aquesta cinquantena d'anys de cartellisme va ser testimoni de com es consolidava la professió, des del punt de vista dels seus conreadors, que van millorar els mitjans de formació i es van organitzar en plataformes diverses que defensaven els seus interessos, però també pel que fa a l'acceptació pública del seu treball, que va passar de ser considerat un mitjà publicitari a ocupar un lloc destacat en el discurs cultural, en tant que art a l'abast de tothom, característic de les ciutats modernes.

En efecte, ja hem esmentat com el primer esclat del cartell modernista va ser seguit amb entusiasme per crítics locals i forans, que en parlaven en revistes especialitzades. I també era objecte de colleccionisme, que aviat va obtenir la consideració patrimonial: la gran col·lecció de Lluís Plandiura era adquirida el 1903 per als museus públics de Barcelona. També provocaven un interès enorme els concursos de cartells, dels quals sortien algunes de les obres més recordades. Aquesta dinàmica es va anar apaivagant de mica en mica, fet que significa que el cartellisme ja estava integrat plenament en la vida artística i social de les dues ciutats.

És sobretot a Barcelona que es duen a terme més iniciatives en aquest sentit. L'associacionisme tindrà un punt culminant durant els anys de la República, amb la constitució, el 1931, de l'Associació de Cartellistes, força activa, que organitza exposicions, és present als jurats dels nombrosos concursos de cartells i comença a editar una revista (1936) que queda estroncada per l'esclat de la Guerra Civil. Abans, però, el cartell ja tenia un lloc en les organitzacions de publicitaris que es crearen a l'entorn de Pere Prat Gaballí, introductor a Europa de les tècniques de l'anomenada «publicitat racional». Després d'organitzar un curs de teoria i pràctica de la publicitat, el 1915, Prat Gaballí va reunir al seu voltant un grup de deixebles de talent que van divulgar els seus ensenyaments des de les agències de publicitat recentment creades, a través de llibres i revistes especialitzades, a les aules de les acadèmies de comerç i també al si del Publi-Club, actiu des de 1927 i que el 1935 ja tenia prou importància per organitzar el Congrés Internacional de la Publicitat. Aquests teòrics i pràctics de la publicitat analitzen el fenomen des de molts punts de vista (psicològic, perceptiu, econòmic, ètic...) fins a assolir els millors resultats, tant per a l'anunciant com per al destinatari, sense faltar a la veritat. Per a ells, el cartell és un mitjà poderós en una estratègia global que comprèn anuncis de premsa, enviaments postals, disseny d'envasos i embolcalls, agençament dels aparadors de les botigues, etcètera.

Amb l'esclat de la Guerra Civil espanyola prenen més força les organitzacions sindicals. A València va estar actiu un sindicat d'artistes que englobava dibuixants, pintors, escultors i cartellistes; a Barcelona es va crear una plataforma, el Sindicat de Dibuixants Professionals, que fou responsable de molts dels cartells editats en els pri-

mers mesos de guerra. En tots dos casos, els cartellistes s'organitzaren en tallers col·lectius, des dels quals elaboraren tots els passos del disseny, des d'un petit esbós fins a l'execució de l'art final llest per a la impressió.

Tot i que no existien escoles específiques on es poguessin aprendre les tècniques del disseny i elaboració de cartells, a les dues ciutats hi havia les escoles de belles arts i d'arts aplicades en les quals, en algun moment, s'impartien ensenyaments reglats de dibuix publicitari. Tant l'Escola de Llotja a Barcelona com l'Acadèmia de Sant Carles a València són focus de formació de la majoria d'artistes que hem vist en aquest article, i en alguns moments s'hi afegien altres centres, com les escoles barcelonines d'arts i oficis, amb assignatures específiques de cartellisme. També alguns artistes dirigien acadèmies privades de dibuix o bé formaven als seus tallers els futurs cultivadors del gènere.

També es donava el cas d'especialistes que arribaven a la mestria del seu ofici des de dins de la professió, en entrar com a aprenents a grans impremtes especialitzades a l'interior de les quals hi havia sovint un estudi de dibuix que elaborava els projectes. Els joves que hi entraven (quasi sempre homes; hi ha poques dones en aquesta etapa) anaven aprenent els rudiments de la professió i rebien progressivament encàrrecs més importants.

Són nombroses les impremtes que es dedicaven a fer cartells. Ja hem esmentat algunes de les més destacades del període modernista a Barcelona, com la d'Antoni Utrillo o la Gual, però n'hi ha moltes més, com ara Thomas, Henrich o Rieusset. Una de les més punteres va ser la ja esmentada Seix & Barral, resultat de la fusió de dos establiments anteriors i que tenia un estudi de dibuix amb una nòmina important de grans noms encapçalats per Ricard Giralt Miracle, considerat un dels pares del disseny gràfic modern a Catalunya. Altres tallers destacats, actius sobretot als anys trenta, són Atlàntida, Barguñó o Grafos. Pel que fa a la ciutat de València, els tallers més importants van ser el de Simeón Durá i el d'Ortega, que van funcionar durant dècades amb unes plantilles de treballadors extenses i que produïen la major part dels cartells taurins i festius que s'enganxaven per les parets de tot Espanya, a més de nombrosos treballs comercials. Al costat d'aquestes impremtes, també van destacar Aviñó, Mirabet o Gráficas Valencia. Les dues ciutats van treballar assíduament al servei de clients de tot l'Estat, en especial per a les Balears, tot i que hi existien alguns tallers competents, com ara Empresa Soler de Palma, de la qual coneixem un excel·lent cartell de F. Mellado per als jocs florals esperantistes de 1925.

La tipologia més habitual del cartell és la del que s'enganxava pels carrers, a vegades anàrquicament, als murs de les cases i més endavant en indrets reservats (cartelleres, columnes anunciadores...). Això va dur a establir un format estàndard que a Barcelona i a València era de 100 × 70 centímetres, amb els seus múltiples i divisors (la meitat, o una quarta part, o bé el doble o el quàdruple; hi ha formats especials allargats, com els cartells de fires i els taurins). Generalment, els cartells barcelonins i valencians són ver-

ticals, amb molt poques excepcions. Una variant del cartell imprès sobre paper és el de llauna, que podia resistir més temps les inclemències de la intempèrie. Algunes impremtes s'hi van especialitzar: la més destacada va ser la fàbrica Gottardo de Andreis, de Badalona. També es feien plafons de rajola, per a les façanes de les botigues i altres establiments, que sovint eren una traducció en aquest material de cartells publicats prèviament en paper. Al costat d'aquests cartells de carrer, n'existien altres tipologies, com ara el d'interior, generalment muntat sobre cartó, que es podia trobar sobretot als establiments comercials (sobre els taulells, a les parets o als aparadors). Aquesta mena de cartells permetia algunes fantasies, com ara el trepat, perfils més variats que no el simple rectangle, incorporació de relleus i calats o fins i tot, en alguns casos, l'articulació de parts de les figures. Algunes vegades, aquests cartells de cartó servien com a suport de calendaris.

EL CARTELL EN EL PATRIMONI I EN LA RECERCA

Tot aquest llegat d'imatges coloristes es pot conèixer —i se'n pot gaudir— actualment gràcies als col·leccionistes i als museus d'arreu del món que n'han conservat exemplars. Els cartells són, per la seva mateixa naturalesa, obres fràgils i efímeres: en principi, la seva vida útil no va més enllà de les dates de l'esdeveniment pregonat o la vigència en el mercat del producte comercial que anunciaven, i per això el suport de paper que s'utilitzava no era de la millor qualitat i estava a la mercè de qualsevol mà que el podia arrencar, guixar... o enganxar-hi al damunt un altre cartell de la competència.

Per això sembla miraculós que s'hagin conservat exemplars de tants cartells. No podem assegurar que es puguin arribar a conèixer tots els que es van fer a les dues ciutats en aquest període i, en realitat, n'hi ha alguns que estan documentats fotogràficament, però que, fins ara, no han estat localitzats en cap col·lecció i en principi es poden donar per perduts. Però existeixen diversos centres patrimonials on es conserven i es poden consultar aquestes obres, tot i que no existeix cap museu específic del cartell, com altres que hi ha arreu del món. Sense ànim d'exhaustivitat, esmentem els fons de cartells que es conserven al Museu Nacional d'Art de Catalunya, a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona o a la Biblioteca Nacional de Catalunya, com també a la Biblioteca Valenciana, a l'Arxiu de la Diputació de València o a l'Institut Valencià d'Art Modern, entre d'altres.

Alguns museus tenen fons especialitzats, com ara el Museu Faller de València, amb els cartells que anuncien la festa més coneguda de la ciutat, o bé l'Institut del Teatre de Barcelona, amb un conjunt notable de cartells d'espectacles. La Filmoteca de Catalunya i l'Institut Valencià de Cultura conserven mostres destacades de cartell cinematogràfic.

Hi ha diversos reculls especialitzats en cartell polític dels anys trenta i sobretot de la Guerra Civil, com la bi-

blioteca Pavelló de la República a Barcelona, o les col·leccions de la Universitat de València, de l'Abadia de Montserrat o del Museu de Reus, entre d'altres. Hi ha altres centres que conserven interessants mostres de cartells catalans i valencians de la guerra, com ara la Biblioteca Nacional de España, a Madrid (que també té mostres d'altres períodes i temàtiques) i el Centro Documental de la Memoria Histórica, a Salamanca, i diversos museus i universitats d'arreu del món: l'Imperial War Museum a Londres, la Library of Congress a Washington, la Brandeis University a Massachusetts, la col·lecció Taboureau a Sena i Marne, entre d'altres.

Convé no oblidar l'aportació important dels col·leccionistes privats. Els més destacats són Marc Martí i Jordi Carulla, a Barcelona, però també Mateu Llinàs, especialitzat en cartells de cartó i de llauna; i a València, Josep Huguet, la col·lecció del qual està dipositada al Museu de la Impremta del Puig de Santa Maria. També tenen un paper important en la divulgació d'aquest patrimoni gràfic les publicacions, monogràfiques o generals, que es refereixen d'una manera o d'una altra als cartells, com ara els estudis d'Enric Jardí —*El cartellisme a Catalunya*, de 1983—⁵ i de Rafael Contreras —*Carteles y cartelistas valencianos*, de 2003—,⁶ i les edicions de Jordi Carulla, que reproduïxen a tot color les obres de la seva col·lecció.⁷ No es poden oblidar els nombrosos llibres sobre el cartell de la Guerra Civil espanyola o els estudis dedicats a alguns autors indiscutibles, com ara Ramon Casas,⁸ Josep Morell o Josep Renau. Recentment, es poden trobar moltes dades a la xarxa, ja sigui als catàlegs en línia dels centres patrimonials o en una gran diversitat de pàgines web, blogs i repertoris d'imatges.

CONCLUSIÓ

Els cartells són un mitjà apte per divulgar missatges de tota mena. Al llarg d'aquestes pàgines han anat apareixent diferents gèneres de cartell que els artistes catalans i valencians van conrear amb professionalitat i eficàcia. El cartell per a productes comercials, en tots les seves variants; la propaganda d'establiments, des de petites botigues fins a grans magatzems; el cartell de turisme i el que anunciava fires, festes i celebracions, congressos, exposicions, espectacles diversos... El cartell religiós i el polític, les campanyes de sensibilització social o higiènica; el cartell de guerra i molts altres gèneres són testimonis de l'època i actualment ens serveixen per conèixer millor la societat del passat, des de la vida quotidiana fins als grans fets de la història.

Tots aquests cartells produïts a Barcelona i a València entre el final del segle XIX i l'any 1939 formen un conjunt destacat que reflecteix la societat, la comunicació i la cultura de mig segle ple de canvis i d'assoliments en el qual es va forjar la modernitat, i són un repertori d'imatges informatives, evocadores i, en alguns casos, mostres inoblidables de l'habilitat d'uns artistes de primera línia.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Romà de la CALLE, Javier PÉREZ ROJAS *et al.* *J. Segrelles. Cartells i esbossos*. Ajuntament de València, València 1995.
- [2] Marc MARTÍ. *Morell Cartells*. Marc Martí, Barcelona 2001.
- [3] Albert FORMENT. *Josep Renau: Catálogo razonado*. IVAM, València 2004.
- [4] Carles FONTSERÈ. *Memòries d'un cartellista català*. Pòrtic, Barcelona 1995.
- [5] Enric JARDÍ. *El cartellisme a Catalunya*. Destino, Barcelona 1983.
- [6] Rafael CONTRERAS JUESAS. *Carteles y cartelistas valencianos*. Ajuntament de València, València 2003.
- [7] Jordi CARULLA. *Catalunya en 1.000 cartells*. Postermil, Barcelona 1994; Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *Espanya en 1.000 carteles*. Postermil, Barcelona 1995; Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *La Guerra Civil en 2.000 carteles*. Postermil, Barcelona 1997. 2 v.; Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *La publicidad en 2.000 carteles*. Postermil, Barcelona 1998. 2 v.
- [8] Santi BARJAU, Arcadi CALZADA *et al.* *El cartellisme de Ramon Casas*. Fundació Caixa Girona, Girona 2006.

NOTA BIOGRÀFICA

Santi Barjau (Barcelona, 1962) és doctor en història de l'art per la Universitat de Barcelona, amb una tesi dedicada a la impremta Oliva de Vilanova (publicada el 2002 sota el títol *Art i aventura del llibre*). El seu camp d'interès preferent és el cartellisme de la primera meitat del segle xx, temàtica que ha tractat al blog *Els «meus» cartellistes* [cartellistes.blogspot.com]. Ha dedicat atenció a l'arquitectura modernista catalana i en especial a l'arquitecte Enric Sagnier, tema de la seva tesi de llicenciatura. Ha treballat al Museu de les Arts Gràfiques de Barcelona i als departaments gràfics del Museu Nacional d'Art de Catalunya i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, on exerceix actualment.

Cultura, llengua i política. La resistència cultural catalana durant el règim franquista (1939-1977)

Enric Pujol Casademont*
Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut 12 febrer 2019 · Acceptat 30 setembre 2019

RESUM

El franquisme intentà un genocidi cultural i identitari contra Catalunya. L'acció combinada de la resistència a l'interior del país i la de l'exili ho va impedir. Els anys quaranta del segle xx foren de pura resistència, però ja als cinquanta s'originà una represa a l'interior que possibilità l'eclosió cultural i política dels anys seixanta. A la dècada següent, arran de la crisi final del règim del general Franco, s'assolí un autogovern arreu dels Països Catalans, però no hi hagué una compensació per la repressió patida ni s'adoptà una política prou decidida que garantís el futur de la llengua i la cultura catalanes.

PARAULES CLAU: cultura i llengua catalanes, resistència antifranquista, franquisme, exili, transició política

INTRODUCCIÓ

La cultura catalana, que té el seu origen en el període medieval, ha passat al llarg de la seva història per moments especialment difícils en què ha patit fortes restriccions adverses i ha vist seriosament amenaçada la seva continuïtat com a cultura pròpia i diferenciada davant de dues cultures molt potents: l'espanyola i la francesa. Els factors polítics, doncs, han pesat molt en el seu desenvolupament. La dictadura del general Franco (1939-1977), sobretot durant els primers temps, es proposà dur a terme el que ha estat qualificat per diferents estudiosos de veritable genocidi cultural. El franquisme va pretendre acabar amb la cultura en llengua catalana, ja que era el tret més clar de la seva condició de cultura específica i un element clau de la identitat nacional catalana. En aquells moments, doncs, des de la resistència cultural es feu una especial incidència en la defensa de la llengua pròpia en tots els àmbits culturals i socials amb l'objectiu llunyà (aleshores i encara ara) d'arribar a una situació de normalitat plena. D'aquí que en aquest article ens hàgim centrat especialment en la illació que aleshores existí entre cultura, llengua i política. Naturalment, el combat per la llengua i la cultura va anar associat a la lluita per la llibertat d'expressió i a la resta de llibertats civils, sotmeses a una fèrria censura política que imposava els valors d'un règim dictatorial autoritari antidemocràtic, defensor

d'un nacionalisme espanyol de matriu castellanista que negava l'existència, en la seva jurisdicció, d'altres realitats nacionals com la catalana, la basca o la gallega (i òbviament les seves expressions culturals).

La cultura catalana d'aquella època fou, d'una manera majoritària (ja fos de forma explícita o implícita), anti-franquista. La intensitat de la repressió i la reacció davant d'aquest atac variaren al llarg d'un règim que durà gairebé quaranta anys. La dècada dels quaranta del segle passat marcà un període de resistència a l'embat repressor que tingué un doble front: el de l'interior (aleshores amb pocs recursos, però ja amb una voluntat clara de supervivència) i el de l'exili (on, de fet, va tenir lloc la primera represa cultural catalana). Els anys cinquanta es caracteritzaren per l'inici d'una represa decidida ja a l'interior que, a la dècada següent, va permetre una autèntica eclosió cultural. El grau de maduresa assolida als anys seixanta possibilità que a la primera meitat dels setanta, quan el règim franquista mostrà signes evidents de crisi, es preparés un veritable assalt a les institucions que prengué concreció programàtica en el Congrés de Cultura Catalana (1975-1977).

Precisament en aquest famós congrés, partint d'una concepció molt àmplia del terme «cultura» (gairebé antropològica), s'establí què volia dir «cultura catalana» i quin era el seu abast, al mateix temps que es defensà que «tal com l'entendem, la cultura catalana no ha estat mai minoritària».¹ Així, s'afirmà que «la cultura catalana és la de tots i cadascun dels Països Catalans»; és a dir, la del Principat de Catalunya (les actuals províncies de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona), el País Valencià (València,

* **Adreça de contacte:** Departament d'Història Moderna i Contemporània. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). E-mail: Enric.Pujol@uab.cat

Castelló de la Plana i Alacant), les Illes Balears i les Pitüses (Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera), Andorra, la Catalunya del Nord (Departament dels Pirineus Orientals a la República Francesa) i l'Alguer (població catalanoparlant de l'illa de Sardenya). També es digué que l'idioma català era «la llengua i la cultura pròpies dels Països Catalans» i per això es demanà que fos «la llengua d'ús normal i llengua oficial d'aquests territoris».

TRIOMF FRANQUISTA I EXILI

El triomf militar de les forces comandades pel general Franco, el 1939, no tan sols desfermà una duríssima repressió contra els qui donaren suport al bàndol republicà (execucions, exili, empresonaments massius...), sinó que en el camp de la cultura també tingué un caràcter especialment traumàtic. El nou règim va pretendre que desaparegués el català de tots els àmbits de la vida pública (Administració, escoles, universitat, Església, ràdio, espectacles, llibres i revistes...), en un intent d'eliminar tot el que s'havia aconseguit en favor de la cultura catalana durant el primer terç del segle xx —primer amb la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923) i després amb la Generalitat republicana (1931-1939). Es volgué aplicar una solució final, definitiva, a allò que era vist com a «problema català» per la cúpula de l'Estat espanyol des de feia molts i molts anys (de fet, d'ençà del segle xvii, quan hi hagué la Guerra de Separació dita també Guerra dels Segadors); un contenciós de llarga durada que tenia com a base el no reconeixement de l'existència de la nació i la cultura catalanes. És per això que estudiosos com Josep Benet, Josep M. Solé Sabaté, Joan Villarroya, Josep Masot i Muntaner o Santi Cortés l'han considerat un intent de genocidi cultural.²

L'impacte fou especialment dur al Principat, considerat el nucli principal, però es deixà sentir arreu dels territoris catalans. El propòsit exterminador arribà a sorprendre fins i tot aquells sectors civils i religiosos que abans del conflicte havien fet part del catalanisme conservador i que a l'inici de la guerra, a causa de la repressió revolucionària desfermada contra ells, donaren suport al bàndol franquista. És per la intensitat repressiva i pel propòsit d'acabar amb la identitat catalana que Albert Manent afirmà que «Catalunya va perdre la guerra civil».³

En els primers anys del règim franquista fou des de l'exili que es va poder assegurar una indubtable continuïtat i que s'emprengué una primera represa cultural, davant l'anorreament gairebé absolut que es va patir als territoris catalans sotmesos a la dictadura. La flor i nata de la intel·lectualitat catalana, encapçalada per Pompeu Fabra (que esdevingué el símbol vivent de la llengua i la cultura perseguides), marxà cap a l'exili, conscient del que implicaria el triomf franquista. Fou el cas, per exemple, d'Antoni Rovira i Vigili, Lluís Nicolau d'Olwer, Pere Bosch Gimpera, Josep Pous i Pagès, Ferran Soldevila, Carles Riba, Joan Oliver, Joaquim Xirau, Aurora Bertrana, Pau

Casals, Ventura Gassol, Josep Carner i altres primeres figures.⁴ L'afusellament, el febrer de 1939, de l'escriptor Carles Rahola per part dels vencedors, pel sol fet d'haver escrit uns articles contra els bombardejos de Girona, va mostrar el perill que corrien els intel·lectuals que havien donat suport a la Generalitat. Així mateix, partiren un gran nombre de professors i mestres, ja que la renovació i catalanització de l'ensenyament havia estat una de les principals realitzacions de l'etapa republicana.

Però, sobretot, s'exilià la Generalitat de Catalunya, cosa que va permetre que sostingués diferents iniciatives culturals, des de l'edició de revistes i publicacions fins a la intervenció en la creació d'institucions com la Fundació Ramon Llull, que fou una fundació amb participació governamental creada a París el 1939 sota l'impuls d'Antoni M. Sbert (antic conseller de Cultura de la Generalitat), que no tan sols arribà a dissenyar un programa d'actuació, sinó que es va poder dedicar al sosteniment econòmic dels principals escriptors i intel·lectuals. L'esclat de la Segona Guerra Mundial i l'ocupació nazi de França en dificultaren seriosament el desenvolupament i obligaren el seu promotor a traslladar-se a Mèxic. Així mateix, la invasió nazi possibilità la deportació del president de la Generalitat Lluís Companys i la seva execució a Barcelona el 1940, sense cap mena de garantia jurídica. El substituï Jusep Irla, que presidí l'autogovern català fins al 1954, durant els difícils anys del conflicte mundial i de l'inici de la Guerra Freda.

La gran institució de cultura sostinguda a l'exili, per la seva durada i pel rigor dels seus plantejaments, foren els Jocs Florals de la Llengua Catalana que, des del 1941 fins al 1977, celebraren una trobada anual en diferents capitals del món que serví per relligar la intel·lectualitat exiliada dispersa i per establir un contacte amb els intel·lectuals de l'interior. Els primers se celebraren a Buenos Aires i els darrers a Munic. Tothora foren presidits per un gran nivell d'exigència, per tal d'evidenciar l'alt grau assolit en cada moment per la cultura catalana, malgrat totes les adversitats.⁵ Josep Carner formulà explícitament aquest propòsit en el seu discurs als Jocs Florals de la Llengua Catalana a París el 1948: «Permeteu [...] adreçar-me a la flor i nata dels exiliats i dels que es troben, ara com ara, en la impotència a Catalunya [...]. Vull dir-los que els pertoca d'atènyer el nivell exigent de les grans literatures i les altes ciències. Demano l'enduriment de la crítica, demano l'extinció dels últims rastres possibles d'una benvolença provincial, que és un afront tan perillós, si fa no fa, com la mateixa persecució [...]. Cadascú de nosaltres ha de créixer, i bé pot.»

A l'exili es van poder editar un gran nombre de revistes que compliren una funció fonamental, ja que foren, durant molts anys, els únics mitjans autòctons que es van poder expressar en català i en els quals es va poder manifestar el pluralisme ideològic existent. Van fer també una clara funció d'aglutinant i portaveu d'una intel·lectualitat dispersa. Algunes d'aquestes capçaleres, com *Ressorgiment*, de Buenos Aires, o *Germanor*, de Santiago de Xile,

havien estat fundades per l'emigració de final del segle XIX, que fou molt notable, però es renovaren profundament amb l'aportació dels exiliats antifranquistes. Durant tot el període de l'exili, arribaren a aparèixer unes tres-centes capçaleres entre revistes i butlletins, segons han comptabilitzat Albert Manent i Robert Surroca.⁶ De les editades als anys quaranta, cal destacar la *Revista dels Catalans d'Amèrica* (Mèxic, 1939-1940), *El Poble Català* (París, 1939-1940), *Quaderns de l'Exili* (Mèxic, 1943-1947), *Lletres* (Mèxic, 1944-1948), *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* (Perpinyà, 1945-1947), *La Nosttra Revista* (Mèxic, 1946-1954) i *Revista de Catalunya* (París, 1939-1940 i 1947; Mèxic, 1947).

També a l'exili, en el període considerat, van aparèixer tota mena de títols de destacats d'autors expatriats. Com a mostra de la diversitat de gèneres i de llengües en què es publicaren citem: Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana* (1940); Carles Cardó, *Histoire spirituelle des Espagnes* (1946); Josep Trueta, *The Spirit of Catalonia* (1946); Salvador Dalí, *The Secret Life of Salvador Dalí* (1942); Pere Bosch Gimpera, *La formació de los pueblos de España* (1945), i Josep Ferrater Móra, *Diccionario de filosofía* (1941).

La comunicació entre l'exili i l'interior a causa de la censura franquista no fou gens fàcil i sovint les obres editades només arribaren a una minoria. Un cas emblemàtic d'aquestes dificultats és el poemari *Elegies de Bierville*, de Carles Riba. Aquest llibre, redactat al Molí de Bierville a Boissy-la-Rivière (prop de París) entre 1939 i 1942, consta que es publicà a Buenos Aires el 1942, quan en realitat s'edità a Barcelona el 1943. L'edició completa aparegué el 1949 a Santiago de Xile, però fins que no es publicà el 1951 a Barcelona no fou conegut per un públic ampli.

L'exili contribuï també a un retrobament amb aquells territoris catalans no pertanyents a l'Estat espanyol que, com Andorra i la Catalunya del Nord, es convertiren en indrets de refugi i acollida. En el cas nord-català, l'allau de refugiats que va haver d'acollir motivà que fossin internats en camps de concentració, en unes duríssimes condicions de vida.⁷ La mateixa duresa del moment feu, però, que s'estrenyessin els contactes entre la població autòctona i molts exiliats, una xifra molt nombrosa dels quals s'acabà instal·lant de per vida en aquest territori.

La noció d'unitat entre els Països Catalans no es va tallar acabada la guerra i en l'exili trobà concrecions teòriques ambicioses, com la ja esmentada revista *Quaderns de l'Exili*, impulsada per Joan Sales, Raimon Galí, Lluís Ferran de Pol i Josep M. Ametlla, que va tenir com a lema fundacional «Catalunya, València i Balears són tres països i una sola nació». També en defensa d'aquesta visió unitària l'historiador Ferran Soldevila publicà l'article «Catalunya» a la *Revista de Catalunya* (1943) en què ja usà el concepte «Països Catalans». Aquestes i altres formulacions fetes a l'exili en aquest sentit van tenir una transcendència especial a l'interior, però no es manifestaren públicament i amb un gran èxit fins als anys seixanta gràcies a la figura de Joan Fuster.

LA RESISTÈNCIA CULTURAL A L'INTERIOR

En els primers anys de la immediata postguerra, els intel·lectuals fidels a la defensa de la llengua i la cultura catalanes van tenir moltes dificultats per organitzar-se. Un d'ells, el poeta Josep Palau i Fabre, definí molt bé la situació: «Barcelona era un cos exhaust a causa de la gran sangria de la guerra i de l'èxode.»⁸ La ciutat havia estat (i havia de tornar a ser) el gran motor de la institucionalització cultural, cosa que ens permet fer-nos una idea força ajustada de l'estat precari del conjunt nacional. Tanmateix, ja el 1940, un grup reduït d'intel·lectuals, entre els quals destacaven Jordi Rubió i Balaguer, Miquel Coll i Alentorn i Ramon Aramon, iniciaren la reconstrucció de l'Institut d'Estudis Catalans.⁹ El 1942, amb el retorn de Josep Puig i Cadafalch, l'entitat va poder recuperar una figura emblemàtica. No en va havia estat president de la Mancomunitat, membre fundador de l'IEC, arquitecte i historiador d'un gran prestigi i un dels pocs dirigents del partit catalanista conservador Lliga de Catalunya que no va donar suport al franquisme, cosa que li permetia jugar un paper fonamental en el manteniment de l'Institut en els anys més difícils.

I és que un element decisiu que contribuï a fer possible la creació d'un front de resistència fou el retorn de diferents figures significatives. En citem alguns noms, per ordre d'arribada: Josep M. de Sagarra (1940), Maurici Serrahima (1940), Joan B. Roca i Caball (1940), Carles Soldevila (1941), Francesc Pujols (1942), Enric Casanovas (1942), Carles Riba (1943), Alexandre Galí (1943), Ferran Soldevila (1943) i Josep Pous i Pagès (1944). La duresa de les condicions de vida a la República Francesa (on la majoria s'havien refugiat) sota dominació nazi, el descabdellament de la Segona Guerra Mundial (que a partir de 1943 fou favorable als aliats) i la necessitat d'escollir entre anar-se'n a Amèrica o retornar foren factors de pes que empenyeren l'opció del retorn. A més, com va remarcar Jordi Galí: «En el retorn, ben aviat la feina adquireix un sentit, un sentit clar de continuar, que era la real resistència.»¹⁰ La xifra d'intel·lectuals que vingueren en aquells moments no fou quantitativament gaire nombrosa, però sí que va ser qualitativament important. D'aquí la bona acollida que tingueren. La poeta Rosa Leveroni, que havia restat al país, en assabentar-se de la vinguda de Ferran Soldevila, va escriure a Palau i Fabre: «Ja som un més.»¹¹

El final de la Segona Guerra Mundial, el 1945, marcà un veritable punt d'inflexió. El triomf dels aliats havia de ser, segons l'oposició antifranquista i democràtica (que s'havia arrencat massivament en aquest bàndol), el final del règim dictatorial. Es pensava que, com havien fet anteriorment a França i a Itàlia, els aliats desembarcarien i enderrocarien el franquisme. Hi arribà a haver un intent d'ocupació de la Vall d'Aran per part del maquis antifranquista, l'octubre de 1944, que volia forçar una intervenció aliada, però que fou durament reprimat. Al final del conflicte mundial, el general Franco es convertí en un aliat

del bloc atlantista durant la Guerra Freda que s'inicià just després. La consolidació del règim evidencià que l'exili i la resistència havien de durar molts anys i això imposà canvis estratègics substancials per part de l'oposició política i cultural.

La renúncia al propi idioma i la ruptura absoluta amb la tradició cultural pròpia eren, però, propòsits difícilment assumibles per sectors molt significatius d'intel·lectuals que al principi de la guerra havien donat suport als franquistes. Especialment significatiu fou el cas del grup de la revista *Destino*, editada en castellà, format, entre d'altres, per Josep Pla, Manuel Brunet, Josep Vergés, Joan Teixidor i Nèstor Luján.¹² Segons definició de Brunet mateix, eren els «vencedors vençuts» que van voler fer «una revista franquista antifranquista».¹³

Al marge de la publicació, Pla, Brunet i Teixidor editaren, de seguida que es va poder, la seva obra literària en català. I Pla es convertí, ja al final de la dècada considerada, en un escriptor d'un gran èxit. En una situació semblant es trobaren altres intel·lectuals aliens al grup esmentat, com Carles Fages de Climent, que des d'un suport inicial al franquisme evolucionà cap a posicions crítiques als anys seixanta.

També mantingueren una posició similar alguns industrials i gent de professions liberals que, encapçalats per Fèlix Millet i Maristany, fundaren Benèfica Minerva, una entitat de mecenatge de la cultura catalana que subvencionà l'Institut d'Estudis Catalans, els Estudis Universitaris Catalans (extraoficials, impartits per figures destacades en casos particulars) i diferents iniciatives editorials de primera magnitud.¹⁴ Cal advertir, com fa Joan Samsó, que aquest suport a la cultura catalana per part d'alguns dels membres d'aquests sectors industrials i professionals (i també de gent vinculada al món cultural: editors, escriptors, gent de teatre...), com era el cas de Fèlix Millet, no va contradir «la seva assimilació política, en una part molt important, pel franquisme».¹⁵ Naturalment, n'hi havia d'altres d'aquest grup d'industrials, com Josep Vila Sivill, que abans de la guerra i durant el franquisme es mantingueren com a fermes partidaris de la independència de Catalunya, naturalment sense fer-ho públic.

La resistència cultural no tenia cap organisme rector, cosa que contribuï a la dispersió i a la formació de nuclis que no tan sols no estaven connectats, sinó que arribaven a estar enfrontats entre ells (per raons estètiques, ideològiques, polítiques o personals). Però això va possibilitar que gent molt diferent (ja fos en grup o des de la iniciativa personal) actués en favor de la llengua i la cultura catalanes, per més que no fos partidària d'un enfrontament obert amb el règim. Aquesta circumstància va permetre que hi hagués un bloc heterogeni que fos més ampli que no el front antifeixista del període bèl·lic (molt ben organitzat i força cohesionat) i que l'oposició política antifranquista. Això no obsta, com ja hem apuntat, que les disputes entre els diferents grups d'intel·lectuals o personalitats destacades fossin habituals i que l'acusació de fer el joc al franquisme fos a l'ordre del dia, especialment des de la

premsa de l'exili, que era l'única que podia expressar-se en llibertat.

En els primers temps va prevaler el que Joan Samsó ha qualificat de «possibilisme digne», que va tractar d'aprofitar les esclertes del règim per consolidar una posició per a la llengua i la cultura catalanes. Gairebé tothom era ben conscient, però, que garantir-ne la supervivència i l'expansió definitiva passava per derrocar el franquisme. Tampoc no hi havia una divisió taxativa entre la resistència política i l'explícitament cultural. Com va remarcar Joan Triadú, «la cultura havia de servir de nucli de la política i de pas cap a la política».¹⁶ Als anys quaranta, defensar la llengua i la cultura pròpies era per als intel·lectuals, com també va dir Triadú, «entrar a la prehistòria», cosa que era tot el contrari de «passar-se al castellà, que volia dir l'actualitat i una certa promoció assegurades».¹⁷ Així, segons aquest mateix autor, «qui escrivia en català s'arreglerava, encara que no ho volgués, amb els condemnats, amb els perseguits, i amb els exiliats».

Ara bé, no es pot negar que va existir un grup d'intel·lectuals catalans de pes que va optar per fer apologia del règim franquista i que va renunciar a l'ús del català en la seva obra escrita: el filòsof Eugeni d'Ors (que ja havia marxat de Catalunya als anys vint i que es feu de Falange Española el 1937), Joan Estelrich (antic intel·lectual de la Lliga i vinculat al dirigent d'aquest partit Francesc Cambó), l'historiador Ferran Valls i Taberner (autor de «La falsa ruta», escrit on sostingué que el catalanisme polític, en què ell havia militat, havia estat un gran error), Ignasi Agustí, Carles Sentís, Manuel de Montoliu, Felip Mateu i Llopis, Martí de Riquer, Llorenç Riber... També caldria incloure-hi el pintor Salvador Dalí, que retornà el 1948 (després d'haver triomfat com a artista als Estats Units i a Europa) i que aleshores feu una defensa aferrissada de la dictadura que enervà la resistència cultural perquè l'havien considerat un exiliat i un creador compromès amb l'avantguarda artística i política.¹⁸

Malgrat les dures condicions, al marge de les iniciatives ja esmentades, aparegueren també a Barcelona algunes revistes culturals clandestines, com ara *Poesia* (1944-1945) i, sobretot, *Ariel* (1946-1951), impulsada per Joan Triadú, Josep Palau i Fabre, Josep Romeu, Miquel Tarradell, Frederic-Pau Verrié i Rosa Leveroni. Del 1948 és també *Dau al Set*, grup i revista de l'avantguarda artística de l'època que reuní els noms dels creadors plàstics Antoni Tàpies, Modest Cuixart, Joan Ponç i Joan-Josep Tharrats, junt amb els escriptors Joan Brossa (que batejà el grup i la publicació), Arnau Puig i Juan Eduardo Cirlot. Aconseguiren articular una segona avantguarda que va connectar amb membres de l'avantguarda de preguerra com, per exemple, J. V. Foix, amic personal de Joan Miró i Salvador Dalí. A les Illes, destacà Francesc de Borja Moll, que feu possible la represa del *Diccionari català-valencià-balear* (1943-1962), en col·laboració —durant quinze anys— amb Manuel Sanchis Guarner. Al País Valencià despuntaren els noms, en aquesta etapa, de Xavier Casp i Miquel Adlert (que fundaren el

grup Torre), Carles Salvador, Miquel Duran i Adolf Pizcueta.

El 1946 es va poder reprendre l'edició en català. La data no és casual, ja que el triomf dels aliats forçà Franco a fer certes concessions, com aquesta, que no modificaven els propòsits anihiladors, però que sí podien servir per dissimular el caràcter autoritari i repressor del règim. Però les xifres de títols publicats els anys immediats foren baixíssimes. Així, fins al 1951, la producció editorial en català a l'interior és d'un parell de centenars de títols, mentre que a l'exili, entre 1939 i 1949, s'arribaren a publicar, entre llibres i opuscles, cent vuitanta títols.¹⁹ Cal tenir present que un dels criteris de la censura, com ha explicat Maria Josepa Gallofré, era que la llengua catalana només havia de servir de vehicle de productes minoritaris i prescindibles, cosa que volia dir que els gèneres més majoritaris o prestigiosos (llibres de recerca en tots els àmbits, traduccions, de cuina, infantils, novel·letes o revistes) eren desautoritzats d'una manera sistemàtica.²⁰ Tanmateix, ja en aquesta època s'engegaren diferents iniciatives editorials, com *Selecta*, de Josep M. Cruzet (que, segons Joan Samsó, «és a l'origen de la recuperació del llibre català de postguerra»), *Aymà* (1944) o *Dalmau i Jover* (després transformada en *Rafael Dalmau Editors*), que tingueren un gran paper en les dècades posteriors.

També durant la segona meitat dels anys quaranta es van reprendre les representacions teatrals en llengua pròpia, però amb èxits molt modestos, excepció feta de les peces de Josep M. de Sagarra, que tenia el beneplàcit del públic. La producció cultural de l'època, però, fou molt important, malgrat que aleshores no transcendí a l'esfera pública per les restriccions imposades. L'escriptor Pere Gimferrer va arribar a dir que fou una «època brillant», ja que «per raons de tipus cronològic hi havia una colla de gent de gran categoria que havia arribat a la maduresa».²¹ Sovint, els fruits d'aquest període no es veieren fins a la dècada següent, que va estar marcada per la represa general.

CAP A UNA REPRESA GENERAL

La resistència cultural dels anys quaranta, en el seu doble front de l'exili i l'interior, va assolir el seu objectiu principal: evitar la pura desaparició de la llengua i la cultura pròpies. Es veia molt llunyà, però, l'objectiu de fer caure la dictadura. I és que, en aquest sentit, els anys cinquanta foren molt paradoxals. Així, si bé fou la dècada de consolidació del règim franquista, gràcies als pactes amb els Estats Units i amb la Santa Seu signats el 1953 (que suposaren un ple reconeixement per part del bloc occidental) va ser també el moment de la represa cultural, i fins i tot hi va haver una mobilització popular molt important, la vaga de tramvies de Barcelona (1951), que no comportà altres protestes similars. Davant d'aquesta situació s'imposà una nova estratègia, tant en l'àmbit polític com en el cultural. La renúncia a la lluita armada per derrocar el règim

franquista ja havia estat assumida pels comunistes d'ençà del 1948 i només fou sostinguda pels grups llibertaris (amb accions de sabotatge, atemptats, atracaments, etc.) que la mantingueren fins entrats els anys seixanta. Ja d'ençà del 1944, es creà una plataforma de partits republicans a l'interior, dirigida per l'escriptor Josep Pous i Pagès (primer amb el nom d'Aliança de Partits Catalans i després amb el de Comitè Permanent de la Democràcia Catalana, conegut com a Comitè Pous i Pagès), que intentà esdevenir una direcció de l'oposició política a l'interior, però que es dissolgué amb la mort del seu cap el 1952. Pel que fa al Govern de la Generalitat a l'exili, també s'esdevingué un canvi transcendent en la presidència: Josep Irla fou substituït el 1954 per Josep Tarradellas, que convertí la institució en un govern unipersonal.

En aquest context, la cultura prengué un gran relleu com a eina de combat antifranquista i d'afirmació catalana. Però també s'imposà una nova estratègia, explicada així per Triadú: «A mesura que el règim subsistia, l'exili i la clandestinitat [cultural] perdien part del seu sentit o esdevenien insostenibles i la tasca principal se centrava en la represa pública i, amb ella, en la dura i llarga resistència contra el descoratjament, la rutina, el tancament en una reserva cultural [...], en definitiva, contra una nova decadència per ben morir.»²² Per la seva banda, Albert Manent precisà: «Convenia, doncs, maldar per aconseguir que l'esclatxa, que el règim va permetre que s'obris discretament el 1946, s'anés eixamplant per guanyar més terreny pam a pam.»²³

Les morts, a l'exili, de figures d'un gran relleu com Pompeu Fabra (el 1948) o Antoni Rovira i Virgili (el 1949) possibilitaren l'emergència de noms nous en aquesta funció referencial. En l'àmbit filològic, despuntaren Joan Coromines, Francesc de Borja Moll i Manuel Sançis Guarner. En l'àmbit històric (sempre tan estretament vinculat a la política i a la literatura), van sobresortir Ferran Soldevila i Jaume Vicens Vives. En l'àmbit poètic (considerat aleshores com el punt culminant de la literatura), la figura de Carles Riba esdevingué indiscutible, per bé que Josep Carner (a l'exili) mantingué la seva categoria de «príncep dels poetes». La mort de Riba, el 1959, donà pas a la consolidació de noms que ja havien despuntat en la dècada considerada, com els de Salvador Espriu (que el 1957 va estrenar la celebrada peça teatral en vers *Primera història d'Esther*, concebuda el 1948) i, en menor mesura, Joan Oliver (retornat de l'exili el 1948 i que combinà la seva obra literària personal amb les feines editorials). Precisament aquest darrer, que utilitzava el pseudònim «Pere Quart», encarnava molt bé la doble dificultat que patia la cultura del moment i la de tota l'etapa de lluita antifranquista. D'una banda, existia la gran dificultat d'enllaçar amb el florent món cultural de preguerra (que per a moltes generacions era senzillament desconegut) i, de l'altra, la de poder connectar i coordinar l'acció i el potencial cultural que tenia l'exili. Per la seva experiència personal, Oliver era algú que havia retornat de l'exili (i coneixia bé el món cultural que s'havia generat) i que havia estat una

figura important de la literatura de l'etapa republicana. Era un «home pont» amb el passat immediat i amb l'exili.

De fet, era nombrosa la gent que va fer aquest paper de transmissor a les noves generacions del que s'havia fet durant l'etapa republicana i, malgrat les dificultats, sí que s'arribà a fer una feina notable en aquest sentit, per més que la tendència fos a una inevitable idealització d'aquella època culturalment puixant. Més difícil era informar del que es feia a l'exili i establir-hi una connexió orgànica i estable. Un món cultural que encara comptava amb figures de molt relleu, que desbordaven els estrictes àmbits intel·lectuals, com ara Pau Casals o Josep Trueta, i que havia format com a escriptors Agustí Bartra, Vicenç Riera Llorca, Avel·lí Artís Gener «Tísner», Pere Calders, Lluís Ferran de Pol, Joan Sales o Mercè Rodoreda.

En l'intent de relligament entre exili i interior despuntà l'actuació de l'escriptor Rafael Tasis, que feu de corresponsal de la revista *Pont Blau* (1952-1963) dirigida des de Mèxic per Vicenç Riera Llorca, publicació que explícitament volia fer aquesta funció. Albert Manent (que posteriorment el substituïí com a relligador) va qualificar Tasis de «veritable cònsol dels exiliats».²⁴

Un altre intel·lectual notable que establí una rica connexió amb *Pont Blau* fou, des del País Valencià, Joan Fuster. Uns anys abans, havia publicat a *La Nostra Revista*, de Mèxic, un article titulat «València en la integració de Catalunya» (1950), en què ja defensava la visió unitària del conjunt del territori de parla catalana que caracteritzà bona part de la seva obra posterior. El secretari de la publicació era Vicenç Riera Llorca, amb qui Fuster mantingué una rica, fructífera i llarga correspondència. Riera Llorca havia participat als anys quaranta a *Quaderns de l'Exili* i era un fervent partidari de la concepció unitària dels Països Catalans, que defensà també des de *Pont Blau*. Alhora, Fuster va mantenir correspondència amb altres intel·lectuals exiliats (Agustí Bartra, Domènec Guansé, Ramon Fabregat, Miquel Ferrer...) i, de fet, aquesta connexió amb la intel·lectualitat exiliada li facilità l'entrada al «nucli dur» de la resistència cultural, establert a Barcelona, amb el qual entrà en contacte el 1954 en un famós viatge a la capital que el consagrà com un dels grans noms del moment i li va permetre realment tenir una incidència arreu del territori nacional, que es feu evident en les dècades posteriors.²⁵

L'efervescència econòmica, social i intel·lectual que va viure l'Europa occidental a partir del final de la Segona Guerra Mundial no arribà als Països Catalans fins als anys seixanta. Però la intel·lectualitat dels anys cinquanta sí que es va fer ressò dels canvis experimentats, fins al punt de veure-hi un referent que calia seguir. Una figura destacada, en aquest sentit, fou l'historiador Jaume Vicens Vives. Es feu molt famós sobretot per la seva *Notícia de Catalunya* (1954), una síntesi interpretativa del passat català que tenia com a lema «conèixer-nos» i que contenia les seves idees sobre el país i la política que calia emprendre.²⁶ L'obra i el propòsit de fons de Vicens Vives era que, des del catalanisme polític, s'abandonessin les reticències en-

vers l'Estat espanyol i que Catalunya (dirigida pels sectors empresarials joves) liderés una democratització i modernització d'Espanya que la situés entre els països desenvolupats de l'Europa occidental. Com a contrapartida, això havia d'assegurar un reconeixement polític de Catalunya que Vicens no precisava, en el seu llibre, com havia de ser. La seva proposta teòrica anava lligada a una actuació política, a la creació d'un grup de pressió que incloïa el president de la Generalitat a l'exili, Josep Tarradellas, l'escriptor Josep Pla, Manuel Ortínez i Joan Sardà. La mort de Vicens el 1960 tallà en sec l'evolució d'aquest grup polític i estroncà una obra historiogràfica que havia arribat a la plena maduresa, just el mateix any que va aparèixer una segona edició ampliada i amb modificacions molt importants de la seva *Notícia de Catalunya*.

També en l'àmbit de la història despuntà en aquesta època Ferran Soldevila. Aquest historiador i literat havia esdevingut un intel·lectual de referència als anys trenta per haver escrit la *Història de Catalunya* (1934-1935), fins al punt que aquesta obra esdevingué concreció i símbol de l'avenç cultural (i historiogràfic) assolit al primer terç del segle. Retornat de l'exili el 1943, emprengué la redacció d'una *Història d'Espanya* que era una visió plurinacional del passat hispànic que volia replicar la visió uniformitzadora i de matriu castellanista defensada per la historiografia oficial. Redactada inicialment en català, no es va poder publicar fins als anys cinquanta, en versió espanyola, a l'editorial Ariel en vuit volums (1952-1959), després de superar moltes dificultats amb la censura del règim. Va tenir la col·laboració de Joan Sales, amb qui Soldevila establí una fructífera relació que es perllongà a la dècada següent.

Els historiadors van jugar un paper fonamental en aquell moment i en tot el franquisme. De fet, van fer aleshores una funció legitimadora que ja havien fet durant el segle XIX. Davant de la inexistència d'institucions polítiques pròpies (o, en tot cas, sostingudes a l'exili), la demostració que Catalunya i el conjunt dels Països Catalans històricament eren una nació que al llarg dels segles havia intentat fer valdre els seus drets constituïa un argument de pes per a la resistència cultural antifranquista. Precisament per això les restriccions sobre les obres històriques van ser molt grans per part del règim. El llibre *Notícia de Catalunya*, de Vicens Vives, s'havia de dir *Nosaltres els catalans*, títol que es canvià per evitar la prohibició de la censura. Alhora, la sèrie «Biografies Catalanes», obra col·lectiva impulsada també per Vicens Vives, es va haver de dir així per encobrir el que realment era: una història de Catalunya.

En alguns casos, la condició d'historiador es va veure reforçada per una activitat de caràcter literari o cultural, com fou el cas de Ferran Soldevila, que, al marge de la seva producció dramàtica, poètica i narrativa, arribà a presidir l'Agrupació Dramàtica de Barcelona. Aquesta entitat, que començà a funcionar el 1952 (encara que oficialment no ho feu fins al 1955), fou clau per a la renovació del teatre català. La decisió de nomenar-lo president

no devia pas ser aliena a l'èxit que havien aconseguit les seves peces *L'hostal de l'amor* (1949) i *Albert i Francina* (1953).

També a la inversa, en aquesta època, va haver-hi escriptors que, a partir de memòries i retrats literaris, contribuïren a refondre la memòria personal amb la col·lectiva. Així, pel que fa al gènere memorialístic, Carles Soldevila escriví *Del llum de gas al llum elèctric: Memòries d'infància i joventut* (1951); Josep M. de Sagarra, *Memòries* (1954), i Agustí Calvet «Gaziel», *Tots els camins duen a Roma* (1958). Aquest darrer autor apuntà: «Us imagineu què quedarà, d'ací al fi de segle, si els memorialistes no hi posem remei, d'aquella Barcelona i aquella Catalunya de començament del segle xx? I per a mi cada dia és més cert que, amb tots els seus defectes, fins i tot monstruosos, aquella Catalunya va ser un dels més extraordinaris moments que hagi tingut mai.»²⁷

En aquest combat per la preservació de la memòria destaquen també les biografies de la sèrie de llibres, d'un gran èxit, «Homenots»,²⁸ que Josep Pla inicià el 1958 i que culminà en dècades posteriors, quan la xifra de retrats arribà a la seixantena.²⁹ A l'exili, amb la mateixa finalitat, també aparegueren, a Xile, els *Retrats literaris* (1947) de Domènec Guansé i, sobretot, les memòries d'Amadeu Hurtado, *Quaranta anys d'advocat: Història del meu temps* (primer editades a Mèxic el 1956-1958 i posteriorment a Barcelona el 1964), que foren una font indispensable per als historiadors dels anys seixanta i setanta. I és que l'exili, en aquest període, encara fou un referent cultural de primer ordre, com ja s'ha dit abans. Una altra prova més n'és l'impacte que tingué *Les formes de la vida catalana*, de Josep Ferrater Móra, editat el 1944 a Xile, que motivà que Jaume Vicens Vives, en la segona edició de *Notícia de Catalunya*, refés el darrer capítol, dedicat als ressorts psicològics col·lectius, d'acord amb les tesis del filòsof exiliat, i que s'establís entre tots dos autors un ric epistolari.³⁰ Precisament la correspondència entre els intel·lectuals situats a molts quilòmetres de distància constitueix una font de primeríssim ordre a l'hora de reconstruir els debats i les inquietuds existents entre figures cabdals en l'època considerada, per bé que no s'ha pogut fer pública fins a dates recents. Al marge dels casos ja citats, cal esmentar també, a manera d'exemple, la que sostingueren Josep Ferrater Móra mateix i Joan Oliver o la que van tenir Joan Coromines i Lluís Nicolau d'Olwer.³¹

L'edició a l'interior també feu un creixement molt notable. La xifra de quaranta-tres títols que s'editaren el 1950 va pujar any rere anys fins que el 1960 se'n publicaren cent vuitanta-tres.³² Alhora augmentaren les editorials, com ara El Club dels Novel·listes (1955), Estela (1958) o Nova Terra (1959), i es reprengueren edicions erudites com les de la Fundació Bernat Metge, l'editorial Barcino o la Fundació Bíblica Catalana. A partir de 1951 se celebrà públicament la concessió de premis per diverses editorials a obres inèdites en català en diferents gèneres: fou la Nit de les Lletres Catalanes o Nit de Santa Llú-

cia, que donava visibilitat i publicitat a la cultura en la llengua pròpia.³³ Tanmateix, encara existien moltes de les limitacions a l'edició catalana de la dècada anterior. Això explica que l'editorial preeminent en aquells moments fos la Selecta, especialitzada en literatura catalana de creació, que arribà a editar gairebé la meitat dels vuit-cents llibres publicats en el període 1946-1961. No fou fins al 1959 que s'aconseguí editar una primera revista en català, *Serra d'Or* (sota l'empara del monestir de Montserrat, que mantingué una inequívoca actitud antidictatorial), una publicació que jugà un paper cabdal en les dècades següents com a òrgan de la resistència cultural.

Malgrat les limitacions editorials, ja es va poder comptar amb eines fonamentals com diccionaris i gramàtiques del català. Es publicaren llibres de divulgació com *El que s'ha de saber de la llengua catalana* (1954), de Joan Coromines, i es reeditaren obres cabdals de Pompeu Fabra com les *Converses filològiques* (1954-1956), la *Gramàtica catalana* (1956, sota la supervisió de Joan Coromines) i, sobretot, el *Diccionari general de la llengua catalana* (1954), amb prefaci de Carles Riba, un llibre que tampoc no s'escapà de la censura, ja que imposà nombroses restriccions de caràcter ideològic en els exemples de les veus que el diccionari donava.³⁴

Durant els anys cinquanta i malgrat les greus limitacions que tenia, la cultura catalana ja es convertí, doncs, en una cultura moderna a to amb els nous aires que es respiraven a l'Europa occidental de la postguerra mundial. Va poder recuperar els valors de cosmopolitisme, europeisme i pluralisme polític i ideològic (fins i tot amb la incorporació dels corrents més nous com l'existencialisme, les segones avantguardes artístiques o els neomarxismes sorgits després del conflicte bèl·lic) que ja havien emergit durant el primer terç del segle xx, i encara va disposar també de figures heterodoxes, com ara Francesc Pujols (pensador que va concebre una religió racional i catalana) o Alexandre Deulofeu (autor d'una «matemàtica de la història» que volia explicar la lògica del naixement i l'enfonsament de les civilitzacions). Per tot això, la cultura catalana ja oferia un fort contrast amb la cultura espanyola oficial ultraconservadora, autoritària, encarcada, tancada en si mateixa i refractària a les noves idees (i a la mateixa noció democràtica), que se sostenia a partir de l'eliminació de tota dissidència i de l'existència d'una implacable censura ideològica i política. Val a dir, però, que durant la dècada hi hagué un esperançador, tot i que finalment frustrat, diàleg entre intel·lectuals catalans i castellans (encapçalats, respectivament, per Carles Riba i Dionisio Ridruejo) en el marc d'uns congressos de poesia celebrats fora de territori català (1951-1954) que despertaren moltes reticències en sectors importants de la resistència cultural (especialment de l'exili). Tanmateix, Jordi Amat ha assenyalat que en el breu període 1952-1953 la literatura catalana tingué, a Espanya, gràcies a unes elits d'intel·lectuals crítics castellans, una atenció que mai abans no havia tingut i que tampoc no tornà a tenir després.³⁵

L'ECLOSIÓ DELS ANYS SEIXANTA

La dècada dels seixanta suposà per als territoris catalans un creixement econòmic molt intens i uns canvis socials molt ràpids que cal veure com un efecte, amb molt de retard, de la gran mutació que experimentà l'Europa occidental després de la Segona Guerra Mundial. L'allau immigratòria massiva de gent de les zones rurals empobrides de l'Estat espanyol, l'arribada del turisme estranger, la terciarització, el desenvolupament industrial o l'establiment d'una societat de consum foren alguns del canvis principals d'aquells moments als territoris catalans que tingueren inevitablement la seva repercussió en la cultura de l'època. Així, per exemple, la universitat experimentà una espectacular mutació que li va permetre esdevenir un nucli de consciència crítica envers el règim. Fins i tot, en el cas de la Universitat de Barcelona, es va poder dur a terme l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes d'ençà del 1961 i, a partir del 1965, es creà una càtedra ocupada per Antoni Comas. La societat civil de l'època va mostrar la seva complexitat, ja que fou capaç de crear iniciatives i entitats culturals de tota mena, al mateix temps que assegurà un públic i un mercat capaç de sostenir-les. Assistir a un determinat acte (conferència, exposició, recital), comprar un determinat llibre, disc o revista, podia esdevenir una mostra d'antifranquisme i de defensa de la cultura pròpia.

Malgrat aquest avenç econòmic, social i cultural, el franquisme mantingué, en l'àmbit polític, la seva actitud immobilista i repressiva fins a la mort del dictador, el 1975. Això no obstant, hi hagué canvis polítics profunds. L'oposició al règim s'organitzà millor i els treballadors començaren a fer sentir les seves reivindicacions, tot i que les grans vagues i les manifestacions públiques no foren una realitat incontestable fins a la primera meitat de la dècada posterior. El 1960 s'esdevingueren a Barcelona els anomenats «fets del Palau de la Música», en un acte d'homenatge al poeta Joan Maragall organitzat per l'Orfeó Català. Tot i que era prohibit, el públic cantà «El cant de la senyera» (tingut, després d'«Els Segadors», com un altre himne de Catalunya) i es repartiren uns pamflets antifranquistes que havia redactat Jordi Pujol, que fou detingut i condemnat a set anys de presó.

En el si de l'Església catalana també emergiren veus crítiques. El pare abat del monestir de Montserrat, Aureli M. Escarré, va haver de marxar a l'exili, el 1965, per haver fet unes declaracions contra la dictadura al diari *Le Monde* el 1963, i el maig de 1966 hi hagué a Barcelona una manifestació de capellans contra la dictadura. Fins i tot el règim mateix va voler donar una altra imatge i va promoure, a mitjan dècada, el que fou qualificat d'*aperturismo*, que, segons Joan B. Culla, no era sinó una «barreja de *desarrollismo* neocapitalista, pseudoliberalització i autoritarisme bàsic».³⁶

En l'àmbit cultural, es deixà sentir una certa permissivitat per part del règim, amb diferents mesures impulsades pel ministre Manuel Fraga Iribarne el 1962 que per-

meteren l'ús del català en algunes conferències públiques i, pel que fa a l'edició, s'obtingué el permís de poder fer traduccions d'altres idiomes. La censura, però, continuà i el català fou encara exclòs totalment de diaris, ràdios, cinemes, de la immensa majoria dels espectacles i de l'ensenyament obligatori, així com de la televisió, que aleshores aparegué com un gran mitjà de comunicació de masses. La Llei de premsa de 1966 eliminà la censura prèvia obligatòria, perquè confiava, com ha assenyalat Albert Balcells, «en l'autocensura i en la dissuasió per mitjà de multes, segrestos d'edicions i suspensions de periòdics», com succeí en el cas de la revista *Destino*, a la qual l'any 1968 se li va imposar una multa de mig milió de pessetes i el director de la qual, Nèstor Luján, fou destituït.³⁷

A les restriccions governamentals s'hi afegí el fet que en el període 1940-1960 es calcula que el Principat de Catalunya augmentà en un milió la seva població com a resultat de la immigració massiva. La població catalanoparlant d'aleshores era del 68 %, quan el 1930 era del 75 %.³⁸ El 1930, la població catalanoparlant al País Valencià era del 75 % i a les Illes, del 90 %; mentre que als anys seixanta havia passat a xifres que vorejaven el 60 % i el 80 %, respectivament.

Els canvis en el món de les idees també foren espectaculars. Aparegueren nous noms, com el de Joan Fuster, que esdevingué l'intel·lectual de referència del període d'ençà de la publicació de tres obres clau l'any 1962: *Nosaltres els valencians*, *Qüestió de noms* i *El País Valencià*. Tots tres llibres articulaven el que en podríem dir «la proposta fusteriana». La seva formulació, a més de deixar clara la pertinença del País Valencià a l'àmbit català, proposava una designació del conjunt: la de «Països Catalans», que aleshores tingué, per primer cop, un gran èxit social. «El nom fa la cosa», deia Fuster.

La consciència de pertànyer a una mateixa comunitat lingüística i cultural era viva entre sectors de la intel·lectualitat des de la Renaixença, havia tingut un punt culminant en l'etapa republicana i havia perviscut, com ja s'ha dit, a l'exili. La novetat era que aleshores va ser assumida com un mot d'ordre per un sector majoritari d'intel·lectuals resistents i per molts dirigents i partits de l'oposició, cosa que li conferí un clar sentit de projecte polític que calia aplicar al final de la dictadura (amb divisió d'opinions sobre la seva oportunitat i viabilitat, naturalment).

Aquesta proposta de Fuster es va inscriure en l'anomenada «reflexió sobre el país» que havia iniciat abans Jaume Vicens Vives amb la seva *Notícia de Catalunya*, tot i que l'assagista valencià hi havia mantingut discrepàncies profundes, centrades precisament en la necessitat d'analitzar el conjunt del territori. En aquest ampli debat, cal inscriure-hi tot un seguit d'obres que reflexionaven sobre l'espai català o sobre els fenòmens que l'havien transformat durant aquells anys. Entre les primeres, cal citar *Alacant a part* (1966), de Josevicente Mateo (amb pròleg de Fuster mateix); *Els mallorquins* (1967), de Josep Melià (també amb pròleg de Fuster), i *Què cal saber de Catalu-*

nya (1968), de Ferran Soldevila (que es posicionà també en favor de la idea de Països Catalans i que tingué la col·laboració no explícita, però inestimable, de Joan Sales). Pel que fa a les obres assagístiques que s'interrogaren sobre els grans canvis del moment, cal citar *Els altres catalans* (1964), de Francesc «Paco» Candel (que plantejà que la massiva immigració s'incorporés plenament a la societat que l'acollia i que els seus integrants fossin tinguts com a catalans de ple dret), i *Turistes, sirenes i gent del país* (1966), de Manuel Costa-Pau (que abordà l'impacte i la importància del fenomen turístic quan tot just era a les beceroles). Una menció especial, en aquest debat general sobre el país, mereix *Com hem estat i com som els catalans* (1968), de Rodolf Llorens i Jordana (exiliat a Veneçuela), que volia respondre, amb un to iconoclasta i provocador, les tesis de Ferrater Móra, Vicens Vives i d'altres sobre el veritable caràcter dels catalans.

La història continuà essent encara una argumentació de pes en la reivindicació nacional catalana al llarg de tota la dècada i la següent. Mort Vicens Vives, els seus deixebles li prengueren el relleu (Jordi Nadal, Emili Giralt, Joan Reglà, Santiago Sobrequès...) i tornà a tenir un paper emblemàtic Ferran Soldevila, que feu una segona edició revisada i molt ampliada de la *Història de Catalunya* (1962-1963) que recollia les principals aportacions d'ençà de la primera edició; aquest fet de reescriure dos cops una mateixa obra, després de més de vint anys, encara avui és inusual en la nostra historiografia. A partir de la segona meitat dels seixanta, Pierre Vilar es consolidà com la figura preeminent en aquest àmbit, gràcies a l'aparició de la seva tesi doctoral *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1964-1968). Des d'una metodologia marxista, criticava la historiografia espanyola, valorava els historiadors clàssics catalans i, sobretot, constatava l'existència d'una realitat nacional negada pels estats espanyol i francès. L'èxit fou enorme, ja que, com va reconèixer ell mateix, «la societat catalana necessitava una justificació històrica». El prestigi de Vilar reforçà el marxisme intel·lectual que en aquells moments es consolidà com a corrent hegemònic no tan sols en la disciplina històrica, sinó també en el conjunt del pensament, la literatura, les arts i les ciències humanes i socials. Una influència que tenia com a fonament la preeminència política que els diferents partits d'aquesta ideologia assoliren en el combat contra la dictadura. Jaume Lorés arribà a parlar d'una «il·lustració marxista», culta, oberta, que «posà en contacte la cultura catalana amb molts temes de la cultura universal», però que no reeixí a imposar-se al «marxisme de manual» que predominà en el si dels partits i dirigents polítics.³⁹

En l'àmbit historiogràfic no es pot deixar de consignar que, al final de la dècada, morí Alexandre Galí, autor d'una obra transcendental per al tema que ens ocupa, la monumental *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*, en vint-i-tres volums, que inicià el 1944 sota el patrocini de Benèfica Minerva, però que no es va poder publicar fins als anys 1978-1986. Joan Fuster també podria ser inclòs en la nòmina dels his-

toriadors, no tan sols per la seva obra escrita, sinó també pel guiatge que feu a les noves generacions que sostingueren el renovat valencianisme intel·lectual contemporani: Eliseu Climent, Alfons Cucó, Joan-Francesc Mira, Ricard Pérez Casado, Màrius Garcia Bonafé, Lluís E. Alpera... I en aquesta mateixa funció de mestratge intel·lectual també fou decisiva la presència de figures com Joan Reglà o Ernest Lluch a la universitat de València de l'època, on es formà bona part de la flor i nata de la intel·lectualitat valencianista actual.

La noció de Països Catalans tingué un arrelament social importantíssim i les principals realitzacions culturals d'aleshores (entitats, revistes, moviments, iniciatives editorials...) seguiren aquesta visió globalitzadora que tenia com a base principal la llengua i la història comunes. Així, el moviment de la Nova Cançó tingué membres destacats d'arreu del territori i un gran impacte social i de públic no tan sols en l'àmbit català, sinó també en una dimensió internacional. S'articulà inicialment al voltant d'un grup anomenat Els Setze Jutges, impulsat per Miquel Porter Moix, Remei Margarit i Josep M. Espinàs. Encara que s'inicià a final dels cinquanta, no emergí fins a principi dels seixanta, en bona part gràcies a la creació de segells discogràfics com Edigsa (1961) o Concèntric (1965). La pretensió fou la de modernitzar i popularitzar cançons en català que respongessin a les inquietuds de l'època, a la manera de com ho havia fet el cantant francès Georges Brassens, que en un principi es convertí en un referent per al grup. Ràpidament emergiren noms nous, amb estils i referents diferents, entre els quals destaquem Raimon, Joan Manuel Serrat, Maria del Mar Bonet, Lluís Llach, Ovidi Montllor, Guillermina Motta, Guillem d'Efak, Quico Pi de la Serra, Núria Feliu, Teresa Rebull, La Trinca i molts d'altres, alguns dels quals assoliren una sòlida professionalització com a cantants a les dècades següents.

Pel que fa a les entitats sorgides com a iniciativa de la dinàmica societat civil, cal esmentar en lloc preeminent Òmnium Cultural, fundada el 1961 a Barcelona per Joan B. Cendrós (que en fou secretari durant vint-i-tres anys), Lluís Carulla, Fèlix Millet i Maristany (que en fou el primer president), Pau Riera i Joan Vallvé. El seu objectiu fou la defensa de la cultura catalana per mitjà de la formació de mestres i de la realització de classes de català, del mecenatge d'iniciatives diverses i de l'ajut a institucions com ara l'Institut d'Estudis Catalans. El 1963, però, fou clausurada per la policia espanyola i no va poder reprendre la seva activitat pública fins al 1967 (termini durant el qual actuà clandestinament).⁴⁰ A partir d'aleshores reactiva la seva activitat centrada sobretot en les classes de llengua i en l'impuls de diferents premis, entre els quals destaca el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Fundat el 1969 a proposta de Josep Benet, va tenir com a objecte el reconeixent a «una persona que per la seva obra literària o científica en llengua catalana i per la importància i exemplaritat de la seva tasca intel·lectual hagi contribuït de manera notable i continuada a la vida cultural dels Països Catalans». El primer que el va rebre fou Jordi Rubió i

Balaguer, estudiós de la literatura i antic director de la Biblioteca de Catalunya de l'etapa anterior a la Guerra Civil; d'ençà d'aleshores ha tingut continuïtat fins ara i l'han rebut quaranta-vuit personalitats.⁴¹

El 1961 mateix, l'Institut d'Estudis Catalans i Òmnium Cultural crearen la Junta Assessora per als Estudis de Català per tal d'habilitar un cos de professors que ja donà els primers certificats el 1962. Al llarg de la dècada, l'IEC feu diferents intents per aconseguir alguna mena de reconeixença i subvenció per part de la Diputació de Barcelona, però no arribaren a bon port, ja que no fou subvencionat fins al final de la dictadura. En canvi, sí que s'establí un fort vincle entre l'Institut i Òmnium, que el subvencionà i que a partir de 1962 l'acollí a la seva seu del Palau Dalmasses.

També les revistes i les editorials en català fundades o consolidades en aquells moments seguiren l'àmbit territorial globalitzador. *Serra d'Or* esdevingué la publicació de referència per a la intel·lectualitat resistent. Editada per l'Abadia de Montserrat (cosa que en va permetre l'autorització), fou dirigida per un monjo, Maur Maria Boix, tot i que el pes periodístic el va dur inicialment Antoni de Rosselló i, després, Jordi Sarsanedas.⁴² Era regida per un consell de redacció en el qual hi tenien molt de pes Josep Benet, Ramon Bastardes i Max Cahner.⁴³ Va saber lligar la catalanitat amb el cosmopolitisme, crear una plataforma de debat que recollia les diferents sensibilitats de l'oposició democràtica i mostrar una pluralitat d'idees insòlita en el panorama periodístic (fins on ho permetia la censura del règim, que es revelà molt activa contra la revista). És l'única, de les que aparegueren aleshores, que ha tingut continuïtat fins ara, si exceptuem el cas de la revista infantil *Cavall Fort* (1961), que també tingué el patrocini eclesiàstic i que encara avui es publica.

El 1961 aparegué a Vic *Oriflama*, especialment adreçada a la joventut, que es deixà d'editar el 1977. El 1966 sorgí el setmanari cultural *Tele-Estel*, dirigit per Andreu-Avellí Artís «Sempronio», que, tot i complir la imposició de no parlar de temes polítics i reivindicatius, fou suspesa temporalment el 1969 i clausurada el 1970.⁴⁴ A València aparegué, el 1969, la revista *Gorg*, dirigida per Joan Josep Sennet, que amb l'excusa de ser un butlletí bibliogràfic va poder mantenir-se fins al 1972, en què va haver de tancar per ordre governativa.

A l'exili aparegueren també nous mitjans, com ara el *Butlletí d'Informació Catalana* (1961), editat a Mèxic per Josep M. Murià i Romaní, que després passà a dir-se *Butlletí d'Informació dels Països Catalans* i que es mantingué fins al 1975. I sobretot, *Xaloc* (1964-1981), editada també a Mèxic, que fou la continuadora de *Pont Blau* pel que fa a la funció de mantenir el vincle entre la intel·lectualitat exiliada i la dels Països Catalans. Dirigida per Ramon Fabregat (i amb Vicenç Riera Llorca com a secretari), reeixí a esdevenir una tribuna lliure per a la discussió d'idees que hauria estat impossible de sostenir a l'interior, i d'aquí la seva llarga continuïtat. Val la pena remarcar també que, durant el període considerat, es mantingueren algunes re-

vistes de l'exili fundades anteriorment. El cas més emblemàtic és *Ressorgiment*, de Buenos Aires, dirigida per Hipòlit Nadal Mallol, que havia estat fundada el 1916 per l'emigració, però que es renovà arran de l'exili i que es va poder mantenir fins al 1972.

El món editorial, com a resultat de la represa del decenni anterior i de les mesures relativament liberalitzadores de 1962, va viure un creixement molt notable entre 1961 i 1966 (any en què s'editaren 548 títols), per passar per diferents alts i baixos fins a l'estabilització de 1972. S'ha volgut explicar aquesta aturada per la situació que patia el català, pràcticament exclòs de la vida pública i de l'ensenyament. La importància de l'embranchida que suposà l'autorització de les traduccions ens la dona el fet que l'any 1965 constituïren el 55 % de l'edició en català.⁴⁵

Una de les editorials més conegudes i potents que sorgiren aleshores es digué precisament Edicions 62, un nom que volia fixar l'any de la seva aparició com una data emblemàtica per a l'edició catalana, cosa que s'aconseguí. D'altres editorials més petites feren també la seva aparició aleshores, com Rafael Dalmau (1959), Alcides (1961) o Pòrtic (1963), i algunes arribaren a assumir projectes molt ambiciosos. És el cas de Rafael Dalmau, que inicià, el 1960, els «Episodis de la Història», presentats en forma de col·lecció de llibres breus d'història de Catalunya, que suplien la inexistència d'una revista d'història en català (que només hauria estat autoritzada si el 75 % del contingut era en espanyol) i que encara avui persisteix. O el de l'editor Santiago Albertí, que l'any 1966 abordà un *Diccionari biogràfic* en quatre volums que es completà el 1970.

Algunes de les editorials que fins aleshores només editaven en castellà també obriren col·leccions en català (com Teide, Alfaguara, Destino, Ariel...). I l'embranchida editora es va estendre arreu dels Països Catalans. Així, a València aparegué l'Estel (1962), mentre que a Mallorca es va poder culminar, el 1962, el *Diccionari català-valencià-balear*, i el seu editor, Francesc de Borja Moll, impulsà la Biblioteca Raixa, ja creada a la dècada anterior.

Un cas peculiar fou el d'Edicions Proa, inicialment fundada a Badalona el 1928 per Josep Queralt i Marcellí Antic, que havia reaparegut el 1951 a Perpinyà (per obra de Josep Queralt mateix) i que durant la dècada dels seixanta va retornar a Barcelona i s'integrà dins l'editorial Aymà, dirigida per Joan Oliver. Constitueix un indici molt clar de la crisi de l'edició catalana a l'exili, que, a la inversa del que passava amb les revistes, es va veure molt afectada per la puixança editorial de l'interior. Hi hagué, però, iniciatives noves promogudes des de Barcelona mateix, però editades a fora per evitar la censura, com foren les Edicions Catalanes de París, impulsades el 1969 per Jordi Pujol, Josep Benet i Albert Manent. Així, va poder publicar, entre altres títols, *Catalunya sota el règim franquista: Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco* (1973) i una obra tan ambiciosa com *Panoràmica del nacionalisme català* (1975-1976), de Fèlix Cucurull, en sis volums, que encara no ha arribat a ser reeditada en territori català.

Pel que fa a l'àmbit literari, emergí Mercè Rodoreda, amb *La plaça del Diamant* (1962), que va ser considerada la millor novel·la del gènere d'ençà de la guerra. L'obra fou publicada al Club Editor (fundat el 1959), regida per Joan Sales, que tingué un notable paper en el reconeixement de l'escriptora.⁴⁶ Per cert, Sales també publicà, el 1969, una versió ampliada de la seva novel·la sobre la Guerra Civil *Incerta glòria* (apareguda en versió mutilada el 1956), que no tingué l'atenció merescuda fins dècades després. També sobresortiren dos escriptors illencs: Llorenç Vilallonga, amb *Bearn* (1961), i Blai Bonet; aquest darrer, a la dècada anterior ja havia publicat la novel·la *El mar* (1958) i aleshores donà a conèixer el poemari *L'Evangelí segons un de tants* (1967). En l'àmbit poètic, els canvis també foren transcendents, com pot fer evident la comparació entre l'antologia que preparà Joan Triadú, a principi dels cinquanta, i la que prepararen Joaquim Molas i Josep M. Castellet el 1963, en la qual es consagrà el que s'anomenà «realisme històric», d'inspiració neomarxista, i que valorà l'obra d'autors com Joan Oliver o Gabriel Ferrater.⁴⁷ A València despuntà la figura de Vicent Andrés Estellés. Fuster en digué que «feia segles que, al País Valencià, no es feia sentir, en poesia, una veu tan intensa i tan potent».⁴⁸

Pel que fa al teatre, l'Agrupació Dramàtica de Barcelona, per diferents motius dels quals no són pas alienes les traves imposades per la censura, va haver de plegar el 1963, tot i que en el seu si aparegué, el 1962, la companyia que després es convertí en Els Joglars. El relleu el va prendre l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual, dirigida per Ricard Salvat i M. Aurèlia Capmany (escriptora amb una extensa producció dramàtica), que el 1966 esdevingué Companyia de Teatre Adrià Gual. Els grans autors internacionals de referència foren Bertolt Brecht i, amb menor mesura, Jean-Paul Sartre. Es consolidà el teatre d'autor i també feu forat el teatre de l'absurd i d'avantguarda, que tingué com a caps de brot Manuel de Pedrolo i Joan Brossa, els quals despuntaren també, respectivament, en l'àmbit de la novel·la i de la poesia. Pedrolo, de fet, conreà gairebé tots els gèneres i fou un dels escriptors més prolífics de les lletres catalanes, i dels més castigats per la censura.

Els fets del maig del 1968 parisenc i dels moviments similars d'alliberament polític i de vida quotidiana arribaren en sordina i no tingueren unes conseqüències visibles fins a la dècada posterior. Tanmateix, com va apuntar Triadú, ja des de principi de la dècada, «un aire jove, nou, sacseja la cultura catalana, hi imposa uns ritmes, hi crea unes diferenciacions i hi estableix unes bases que, en davallada per tot el decenni, configuren en la pràctica el que ha estat, sense dir-ho prèviament, una política cultural».⁴⁹ Aquesta voluntat d'articular des de la mateixa societat civil una política cultural havia estat el mòbil del Primer Congrés de Cultura Catalana (1964).⁵⁰ Preparat d'ençà del 1961, es va cloure clandestinament el 1964 en una reunió que aplegà uns tres-cents congressistes, amb representació oficiosa d'arreu dels territoris catalans (amb la participació de Joan Fuster i de Josep M. Llompart com a figures

emblemàtiques del País Valencià i les Illes, respectivament). Algunes ponències van haver de ser improvisades i, per més que fou un primer intent, prematur a parer dels organitzadors, fou com un gran assaig general preparatori del que se celebrà en la dècada següent, ja mort el dictador, que tingué una gran transcendència pública.

Responia també a una voluntat de posar unes bases sòlides a una futura política cultural la iniciativa d'editar la *Gran enciclopèdia catalana*, que va treure el primer volum el 1969. En el pròleg, el director, Jordi Carbonell, explicava que s'havia rebutjat la idea de fer una traducció d'una enciclopèdia estrangera i que s'optava per «partir de zero», perquè l'equip redactor entenia que «la GEC podia ésser l'esforç d'una generació d'intel·lectuals catalans per a crear una obra de referència que correspongués a la present situació cultural, social i econòmica dels Països Catalans».⁵¹

En una direcció similar, el 1968 s'impulsà la Universitat Catalana d'Estiu celebrada a la Catalunya del Nord, a Prada, fora de la jurisdicció espanyola. Aquesta experiència havia de configurar el model que hauria de seguir una futura universitat catalana sobirana, que havia de conciliar el caràcter innovador i universal amb la necessitat d'enaltir la llengua, la cultura i les ciències catalanes. La Llei Deixonne de 1951 va possibilitar que a la República Francesa existís un context favorable a les llengües considerades «regionals», fet que va permetre la creació del Grup Rossellonès d'Estudis Catalans, l'entitat que junt amb el Grup Cultural de la Joventut Catalana va impulsar aquella iniciativa universitària que encara avui es manté.

L'ASSALT A LES INSTITUCIONS

Els anys setanta foren els del gran canvi polític. La mort del general Franco el 1975 precipità la fi del règim dictatorial. Però no hi va començar a haver canvis democràtics fins al 1977, canvis que no haurien estat possibles sense una pressió popular punyent i intensa. L'escriptora Isabel-Clara Simó, aleshores directora de la combativa revista *Canigó*, recordà que l'any 1976 no hi va haver dia sense manifestació. I, al costat de les protestes polítiques, hi hagué una gran expansió vaguística gràcies al creixement del moviment sindical.

Des de l'inici de la dècada, l'oposició democràtica aconseguí organitzar-se en instàncies unitàries que li donaren un força que abans no havia tingut. El món de la cultura hi jugà un gran paper, ja que el 1970 s'arribà a constituir l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals, Professionals i Artistes de Catalunya, fruit de la tancada de protesta contra la dictadura d'unes tres-cents persones al monestir de Montserrat. Fou l'embrió d'un moviment més ampli que donà pas, l'any següent, a l'Assemblea de Catalunya, que agrupà els principals partits de l'oposició, entitats cíviques i personalitats independents. També fou en el si de l'assemblea d'intel·lectuals que es gestà la idea de celebrar un nou Congrés de Cultura Catalana que ha-

via d'abastar el conjunt dels Països Catalans i que va tenir lloc durant els anys 1975-1977.

Aquest congrés, a diferència del celebrat el 1964 en la clandestinitat, tingué una gran repercussió social. A partir d'una crida feta pel Col·legi d'Advocats de Barcelona, va rebre l'adhesió de 15.000 persones i de més de 1.500 entitats, i va aconseguir dur a terme una debat organitzat i sistemàtic en què es tractaren àmbits que anaven més enllà dels que habitualment engloba el terme «cultura», com ara ordenació del territori, estructura sanitària, agricultura o institucions (polítiques).⁵² S'optà per un concepte ampliat de cultura, gairebé antropològic, perquè l'objectiu era determinar la política que calia seguir, no tan sols en l'àmbit cultural, sinó en una consideració global, davant de l'expectativa d'un canvi de règim que possibilités la creació d'unes instàncies d'autogovern arreu dels territoris catalans. I, de fet, foren els intel·lectuals, els professionals, els científics i els artistes els qui portaren la veu cantant. Per primer cop, doncs, la intel·lectualitat catalana es reuní en una gran assemblea, que durà molt de temps, per prendre decisions sobre qüestions clau per a la supervivència i la modernització de la cultura i la nació catalanes. Aquesta situació, posteriorment, amb aquesta magnitud i incidència social, no es tornà a repetir més.

El Congrés fou una peça fonamental per a la popularització del terme «Països Catalans», ja que ratificà l'existència d'una realitat cultural i lingüística compartida. No ha de sobtar, doncs, que al llarg de la dècada aquesta temàtica fos la que centrés l'atenció del debat sobre el país enllà del Principat de Catalunya. Així, al País Valencià aparegueren les obres d'Emili G. Nadal *El País Valencià i els altres* (1972) i de Domènec Valls *Els veritables altres catalans* (1973), mentre que a la Catalunya del Nord, el 1974, Pere Verdaguier donà a conèixer la seva obra *Defensa del Rosselló català* i Llorenç Planes, *El petit llibre de la Catalunya Nord*, que contribuïren decisivament a l'assumpció generalitzada d'aquest terme arreu del país.

La resistència cultural de l'època es caracteritzà per ser una proposta que alguns han qualificat de frontpopulista perquè combinava la reivindicació nacional amb la justícia social, ja que rebia una forta influència del marxisme (que era el corrent dominant en l'oposició política), tot i que contemplava un ventall ideològic molt més ampli que incloïa també la socialdemocràcia, el catolicisme progressista, la democràcia cristiana o el republicanisme catalanista hereu del període prebèl·lic. En realitat, fou com una mena de «compromís històric» a la catalana per tal d'assegurar la continuïtat i la modernització de la llengua i la cultura pròpies i per tombar la dictadura. Arribà a construir un mercat cultural viable en unes condicions molt adverses que, iniciat als seixanta, feu la seva eclosió als setanta i es desenvolupà decididament a les dècades posteriors, en situacions més favorables. Fins i tot creà una estètica pròpia molt evident en la literatura, el teatre i la música de l'època, però també en la plàstica. En aquest darrer sentit, hi jugaren un gran paper els cartells il·lustrats per artistes com Joan Miró, Antoni Tàpies o Guinovart, que contribuïren a

fer evident per al gran públic el compromís de l'avantguarda artística amb la reivindicació política i cultural. L'estètica plàstica antifranquista fou, doncs, obertament avantguardista, gràcies al compromís polític d'artistes que aleshores ja tenien un gran renom internacional, com els esmentats Miró o Tàpies. El primer, membre de l'avantguarda de preguerra i actiu fins a la seva mort, el 1983, va poder veure com, precisament el 1975, s'obrí a Barcelona la fundació que duia el seu nom. El segon, figura indiscutible de la segona avantguarda, imprimí a la seva obra, als setanta, un major grau de compromís polític, com testimoni la seva pintura, que incorporà sovint la bandera catalana, com a *L'esperit català* (1971).

La repressió governamental contra la cultura, però, es va endurir entre el 1969 i el 1974, període que posà fi a la relativa tolerància dels seixanta, precisament a causa dels avenços aconseguits. Albert Balcells ha recordat que hi hagué també, entre 1971 i 1975, una repressió il·legal duta a terme per grups feixistes i ultranacionalistes espanyols que actuà com a complement de la legal: agressions contra llibreries, editorials, distribuïdores, revistes, etcètera.⁵³

El primer diari en català d'ençà de la guerra fou l'*Avui*, que no aparegué fins al 1976, ja mort el dictador. I el següent fou *El Punt*, el 1979, ja fora del marc cronològic que aquí considerem. Anteriorment, només hi havia hagut alguna secció setmanal o determinats articles redactats en català, sobretot a partir de 1974, en diaris com *El Correo Catalán*, *Tele-Exprés*, *Diario de Barcelona* o *Mundo Diario*. El mateix any començaren a fer algun programa en català a les ràdios i fins i tot a la televisió oficial (TVE). Pel que fa a les revistes d'informació general, cal destacar *Canigó*, que, nascuda a Figueres a la dècada dels cinquanta, passà el 1971 a Barcelona, completament catalanitzada, sota la direcció d'Isabel-Clara Simó.

Val a dir que tant l'*Avui* com *Canigó* (d'una manera més sistemàtica i constant) defensaren la idea de la unitat cultural i lingüística dels Països Catalans, que també fou compartida per nombroses revistes culturals que sorgiren en aquell període, com ara *Els Marges* (1974), *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* (promoguda per Miquel Tarradell el 1978), *L'Espill* (impulsada per Joan Fuster el 1979 a València) o *Randa* (fundada el 1975, centrada en les Balears i les Pitiüses i dirigida per Josep Massot i Muntaner). Fins i tot la revista *L'Avenç* (1977), al començament, va tenir l'epígraf «Història dels Països Catalans», que desaparegué en la seva segona etapa de 1978.

Pel que fa a l'edició en català, a partir de l'estabilització de 1972 (amb 444 títols), experimentà una lenta ascensió fins al 1975, en què assolí els 611 títols, una xifra similar a la de 1936.⁵⁴ A partir d'aleshores, començà un període expansiu iniciat el 1976 (amb 872 títols) que es perllongà als vuitanta i noranta, amb xifres impensables als anys setanta (el 1997 arribà als 6.994 títols publicats només aquell any). Aquest canvi espectacular evidencia la forta pressió que el franquisme, amb les seves mesures restrictives, havia imposat a l'edició catalana. Pensem tan sols en el volum que va representar la possibilitat de fer manuals i llibres de text

(quan s'instituí, a partir de 1977, l'ensenyament del català a tots els nivells educatius) o bé en la importància del fet que existissin publicacions institucionals i que els organismes públics (Generalitats de Catalunya i de València, governs autònoms, diputacions, ajuntaments...) poguessin donar suport a l'edició en la llengua pròpia d'ençà dels anys vuitanta.

En aquest context favorable, foren possibles els grans tiratges. Així, *Mecanoscrit del segon origen*, de Manuel de Pedrolo, aparegut el 1974, arribà a vendre, fins al final de la dècada dels noranta, uns 450.000 exemplars (comptant només les edicions comercials). El recull de contes *Cròniques de la veritat oculta*, de Pere Calders, publicat el 1955 i que el donà a conèixer com a mestre del gènere, disparà les seves vendes el 1978, quan la companyia Dagoll Dagom en feu una versió teatral, *Antaviana*. A partir d'aleshores no van parar les vendes i al final dels anys noranta havia arribat als 170.000 exemplars.⁵⁵

A la segona meitat dels setanta, la recuperació dels parlants en català va experimentar un creixement important. El 1975, al Principat, es va registrar la xifra més baixa de catalanoparlants de la història contemporània (60 %), mentre que al País Valencià era del 55 %, i del 75 % a les Illes. El 1981, el Principat es recuperà (62 %), però l'ús del català davallà al País Valencià (52 %) i a les Balears (73 %). La política d'oficialització i normalització que emprengué la Generalitat de Catalunya d'ençà de 1977 tingué un efecte positiu.

La represa pública del català va possibilitar que hi hagués èxits de públic molt notables, fins i tot pel que fa al teatre compromès del principi de la dècada, com ara *El retaule del flautista* (1970), de Jordi Teixidor, o *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels obrers de Catalunya*, de Maria Aurèlia Capmany i Xavier Romeu, que, escrita el 1970, es representà semiclandestinament en diferents localitats fins que el 1976 fou estrenada a Barcelona. Així mateix, la nova conjuntura va possibilitar l'existència d'un cinema en català que prengué un marcat caràcter polític i reivindicatiu, ja fos en forma de documentals com ara *La Nova Cançó* (1976) o *Canet Rock* (1976) —tots dos dirigits per Francesc Bellmunt— o d'informes, com *Informe general* (1977), de Pere Portabella; ja fos en forma de cinema històric, com *La ciutat cremada* (1976), d'Antoni Ribas, o *Companyes, procés a Catalunya* (1979), de Josep M. Forn.

La nòmina d'escriptors dedicats a la narrativa no parà de créixer i fou en aquesta dècada que es consolidaren o feren la seva aparició Baltasar Porcel, Terenci Moix, Marta Pessarrodona, Montserrat Roig, Pere Gimferrer, Robert Saladrigas, Quim Monzó, Joan-Francesc Mira, Jaume Cabré, Maria Àngels Anglada i, pel que fa a la dramaturgia teatral, emergiren Josep M. Benet i Jornet i Rodolf Sirera.

L'inici de la dècada, en l'àmbit poètic, va estar marcat per la mort de Josep Carner a Brussel·les poc temps després d'haver fet una visita fugaç a Catalunya. I els setanta foren els anys de la consolidació de noms com Miquel

Martí i Pol (que obtingué un extraordinari èxit de públic), Maria Mercè Marçal, Miquel Bauçà, Joan Vinyoli, Feliu Formosa o Vicent Andrés Estellés. La poesia tingué una gran presència pública, sobretot gràcies als cantants de la Nova Cançó, que popularitzaren noms que difícilment haurien ultrapassat el cercle dels entesos. Fou el cas de Raimon, que ja als seixanta cantà Espriu «com ningú», com va reconèixer el poeta mateix, i que en la dècada que ens ocupa versionà poemes catalans del segle xv, especialment Ausiàs Marc. Els mateixos cantants també feren lletres pròpies de cançons que tingueren un gran èxit fins a esdevenir veritables himnes del moment, com ara *Diguem no*, en el cas de Raimon, i sobretot, *L'estaca*, de Lluís Llach, que encara avui és un cant de lluita i de llibertat que ha ultrapassat fronteres.

Una idea de l'esclat poètic del moment la donà M. Àngels Anglada, que afirmà que els Països Catalans són fèrtils en poetes i que les tirades dels llibres de poesia d'aleshores eren superades en ben pocs països.⁵⁶

El compromís polític del gran músic Pau Casals, exiliat d'ençà de la instauració de la dictadura, va tenir en aquells moments, el 1971, un gran reconeixement internacional en haver compost l'himne de les Nacions Unides i ser-li lliurada la medalla de la pau. En aquella ocasió, pronuncià un famós discurs en què afirmava la seva condició de català i parlava de Catalunya com «la nació més gran del món» perquè havia acollit, ja al segle xi, les Assemblees de Pau i Treva, precedent del parlamentarisme a Europa.

L'interès general per la història no tan sols es mantingué, en relació amb els anys seixanta, sinó que va créixer, sobretot la centrada en les etapes més recents que durant molt anys només oferí la visió del règim. No ha de sobtar, doncs, que els historiadors que prengueren un major relleu públic fossin els que es van especialitzar en el període contemporani, especialment la triada formada per Josep Fontana (el màxim representant del marxisme historiogràfic), Josep Termes (expert en moviments socials i defensor de l'existència d'un catalanisme popular ja al segle xix) i Albert Balcells (estudiós del moviment obrer i del catalanisme i artífex de les grans síntesis sobre el període). Una gran novetat del període fou l'aparició d'historiadors professionals, universitàries, en un món fins aleshores reservat gairebé en exclusiva als homes. Citem Eva Serra, Núria Sales i Eulàlia Duran, totes tres especialitzades en el període modern (segles xvi-xviii), que tingueren un paper decisiu en l'estudi d'aquesta etapa fins aleshores molt poc estudiada, i els noms de Carme Batlle i M. Teresa Ferrer i Mallol en l'àmbit medieval.

La qüestió del gènere ja havia fet la seva aparició als seixanta, però fou als setanta que va fer la seva eclosió, per la importància social que prengué aleshores el moviment feminista.

L'escriptora Maria Aurèlia Capmany evidencià amb dues de les seves obres aquest canvi, ja que publicà primer *La dona a Catalunya: Consciència i situació* (1966) i, després, *El feminisme a Catalunya* (1973), i es convertí en una referència ineludible sobre aquesta qüestió. Una ma-

nifestació cabdal del grau de maduresa assolit aleshores pel moviment foren les Jornades Catalanes de la Dona (1976), celebrades al paranímf de la Universitat de Barcelona al llarg de quatre dies i en què es feren evidents la complexitat i la pluralitat del feminisme de l'època. L'any següent aparegué, a Barcelona, una editorial feminista, La Sal, que impulsà la col·lecció «Clàssiques Catalanes», que tingué com a objectiu la recuperació d'autores de tots els temps, des del període medieval fins al contemporani.

La reivindicació feminista, el nou paper de la joventut, la crítica de la vida quotidiana, l'alliberament sexual, el pacifisme, el comunalisme... foren temàtiques que, junt amb la del canvi social, ja havien emergit a escala mundial a la darreria dels seixanta, amb moviments com el del Maig del 68 a París o les mobilitzacions estudiantils als EUA, a Alemanya, a Itàlia o a Mèxic, però que no es concretaren aquí fins a la dècada següent. Aparellat amb aquestes noves inquietuds, aparegué l'interès per les experiències psicodèliques, el rock, el moviment hippy, la contracultura... Tot plegat tingué indefectiblement repercussió als territoris catalans, on aquestes formes alternatives al progrés tecnològic i a la societat capitalista prengueren un to de caràcter anarquitzant. El que podríem englobar com a «contracultura catalana», en un sentit ampli, tingué una especial incidència en l'àmbit musical, amb una manifestació com el festival Canet Rock (iniciat el 1975), figures com els cantants i poetes Pau Riba o Jaume Sisa, un espai mític com les illes d'Eivissa i Formentera (enclavament del moviment hippy internacional), determinats còmics i pintures *underground* o fins i tot alguns films centrats en personatges que responien a l'estètica del moviment —com ara *Ocaña, retrat intermitent* (1978), de Ventura Pons, del 1978— o a les seves aspiracions —com *L'orgia* (1978), de Francesc Bellmunt.

El procés de liquidació del franquisme possibilità la tornada de figures molt significatives de l'exili cultural, com fou el cas del mític conseller de cultura Ventura Gassol, però sobretot va permetre el retorn del president Tarradellas i el reconeixement de la Generalitat de Catalunya, l'any 1977, per part del Govern espanyol. Això va marcar el final de l'exili que s'havia iniciat arran de la Guerra Civil. Amb el retorn de la institució política més representativa, Tarradellas es convertí en el darrer exiliat de l'anti-franquisme. Aquest esdeveniment no obsta, naturalment, que altra gent restés encara fora del país ni tampoc que a partir d'aleshores s'iniciessin altres exilis que respongueren a la política del moment.⁵⁷ De fet, ara mateix, ens trobem amb un exili molt diferent, poc nombrós, però d'una alta representativitat política.

L'aportació que van fer els exiliats retornats als anys seixanta i setanta, amb els seus testimonis personals, va ser cabdal per recuperar la memòria de la cultura, de la societat i de la política de l'etapa republicana i de l'exili mateix en les dècades següents. Si pel que fa a l'etapa de preguerra el nostre coneixement actual comença a ser força complet, fins i tot més enllà dels especialistes, no s'ha aconseguit integrar plenament la cultura i el món de l'exi-

li en les visions globals del segle xx. Encara avui constitueix com una mena d'història paral·lela que tenim el rept de recuperar, sobretot pel que fa a la seva dimensió cultural, ja que l'aportació que es va fer fou de primera magnitud i de cap manera no la podem perdre.

És innegable que, a partir dels anys vuitanta i gràcies al desplegament de la Generalitat de Catalunya i dels governs autonòmics del País Valencià i les Illes (quan no hi hagué la dreta espanyolista, que va governar-hi molts anys) —als quals cal sumar-hi també Andorra—, el català i la cultura catalana experimentaren un desenvolupament espectacular, encara que la normalització lingüística es trobà, com ara mateix, amb limitacions escandaloses i àmbits en què el català només tingué un paper testimonial (cinema, còmics, televisions privades, jocs electrònics...). Però allò més sorprenent és que en cap moment no s'arribà ni tan sols a plantejar la necessitat d'un rescabament per la repressió patida al llarg de tants anys, tot i que tingué unes conseqüències sociolingüístiques tan adverses per a la cultura i la llengua catalanes. Hauria calgut que, des de les institucions públiques estatals, s'haguessin pres unes mesures que haurien d'haver reparat el terreny perdut durant la dictadura.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] «Ponència sobre els continguts culturals del Congrés de Cultura Catalana elaborada pel secretariat cultural». A: *Congrés de Cultura Catalana: Manifest i documents*. Vol. IV. Països Catalans, 1978, p. 19-20. La resta de citacions del paràgraf són també extretes d'aquest mateix document.
- [2] Josep BENET. *Catalunya sota el règim franquista*. París 1973 [reedició: Barcelona 1978]; Josep M. SOLÉ, Joan VILLARROYA. *Cronologia de la repressió de la llengua i cultura catalanes*. Curial, Barcelona 1994; Santi CORTÉS. *València sota el règim franquista*. Institut de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València i Barcelona 1995; Josep MASSOT I MUNTANER. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1978.
- [3] En un article del mateix títol al diari *Avui*, 28 de gener de 1995, p. 4.
- [4] Casals, Carner i Gassol, el 1939, ja es trobaven fora de Catalunya, però restaren fidels a un exili que pràcticament durà fins als seus darrers dies. Fou el cas també de Picasso, que sempre reivindicà la condició de «català nascut a Màlaga i que vivia a París», segons la seva autodefinició.
- [5] Josep FAULÍ. *Els Jocs Florals de la llengua catalana a l'exili, 1941-1977*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.
- [6] Albert MANENT. *La literatura catalana a l'exili*. Curial, Barcelona 1989; Robert SURROCA I TALLAFERRO. *Prensa catalana de l'exili i de l'emigració 1861-1976*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004.

- [7] Daniel DÍAZ ESCULIES. *Entre filferrades: Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. La Magrana, Barcelona 1993.
- [8] Josep PALAU I FABRE. «Temps congelat». *Avui*, 11 de maig de 1995, p. IX.
- [9] Albert BALCELLS, Santiago IzQUIERDO, Enric PUJOL. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*. Vol. II: *De 1942 als temps recents*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2007.
- [10] Carta personal del 19 de desembre de 1995.
- [11] Josep PALAU I FABRE. «Temps congelat», *op. cit.*
- [12] Tot i no fer part del grup, també podríem incloure en un posicionament similar «Gaziel», Agustí Calvet.
- [13] Francesc MONTERO. *Manuel Brunet: El periodisme d'idees a l'ull de l'huracà*. Afers, Catarroja 2016.
- [14] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1994-1995, 2 v.; Albert BALCELLS. *Els Estudis Universitaris Catalans (1903-1985)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2011.
- [15] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana...*, *op. cit.*, p. 348.
- [16] Joan TRIADÚ. *Una cultura sense llibertat*. Aymà, Barcelona 1978, p. 78-79.
- [17] Totes les citacions provenen de Joan TRIADÚ. *Una cultura...*, *op. cit.*
- [18] Enric PUJOL. «Controversial Dalí. The politico-ideological controversy with the Catalan intelligentsia». *Transfer: Journal of Contemporary Culture*, núm. 1 (2006), p. 123-131.
- [19] Vegeu Joan SAMSÓ. *La cultura catalana...*, *op. cit.*; Albert MANENT. *La literatura catalana...*, *op. cit.*
- [20] Maria Josepa GALLOFRÉ. *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991.
- [21] Entrevista al diari *Avui*, 5 d'abril de 1994, p. 14.
- [22] Joan TRIADÚ. «La resistència cultural». A: M. COSTA-PAU (dir.). *Els Països Catalans*. Ulisses, Barcelona 1984, p. 88.
- [23] Albert MANENT. *La represa: Memòria personal, crònica d'una generació*. Edicions 62, Barcelona 2008.
- [24] «Albert Manent o la memòria de l'exili». A: Enric PUJOL (coord.). *L'exili català del 1936-1939: Un balanç*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 2003, p. 228.
- [25] Això comportà una ruptura entre Fuster i el grup Torre de València, encapçalat per Xavier Casp i Miquel Adlert.
- [26] Enric PUJOL. «Notícia de Catalunya i el projecte polític vicencià». A: *Tres imprescindibles: F. Soldevila, J. Vicens Vives i P. Vilar*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2015.
- [27] En una carta del 16 d'octubre de 1950 citada per Manuel Llanas. *Gaziel: Vida, periodisme i literatura*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998, p. 384.
- [28] Els «homenots» serien aquells qui «han deixat una obra positiva en el país i que han donat el to de l'època en què visqueren», segons definició de Pla.
- [29] Foren aplegats en quatre volums de la seva *Obra completa* de l'editorial Destino: vol. 11 (1969), 16 (1970), 21 (1972) i 29 (1975).
- [30] En una carta del 19 de març de 1954, Vicens li digué: «Els catalans ultraatlàntics han de posar a contribució una experiència i uns valors de què els del país n'estem mancats.» J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA, A. SIMON. *Epistolari de Jaume Vicens*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1994, p. 73.
- [31] Joan OLIVER, Josep FERRATER MÓRA. *Joc de cartes 1948-1984*. A cura d'Antoni Turull. Edicions 62, Barcelona 1988; *Epistolari Joan Coromines & Lluís Nicolau d'Olwer*. A cura de Josep Ferrer i Joan Pujades. Fundació Pere Coromines, Barcelona 2008. Aquest darrer és el volum 12 d'una col·lecció que aplega les cartes de Joan Coromines amb diferents autors de primera línia: Pompeu Fabra, Carles Riba, Josep M. de Casacuberta, Francesc de Borja Moll, Joan Fuster, Joan Sales, Josep Pla, Hipòlit Nadal Mallol, Avel·lí Artís i Balaguer...
- [32] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana. Els llibres». A: Pere GABRIEL (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. X. Edicions 62, Barcelona 1998, p. 77.
- [33] Josep FAULÍ. *Mig segle de la Nit de Santa Llúcia: La Festa de les Lletres Catalanes (1951-2000)*. Òmnium Cultural, Barcelona 2000.
- [34] «Reincorporació al Diccionari general de la llengua catalana de les supressions atribuïbles a la censura». A: *Documents de la Secció Filològica*. Vol. I. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1990.
- [35] Jordi AMAT. *Las voces del diálogo: Poesía y política en el medio siglo*. Península, Barcelona 2007. Encara en una data recent, Carme Riera, a «Els ponts del diàleg» (*Cultura/s*, núm. 857, de l'1 de desembre de 2018), ha constatat l'absència d'un diàleg similar després del franquisme. Albert BALCELLS. *Cataluña ante España: los diálogos entre intelectuales catalanes y castellanos, 1888-1984*. Milenio, Lleida 2011.
- [36] Joan B. CULLA. *Història de Catalunya*. Vol. VII: *El franquisme i la transició democràtica*. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 362.
- [37] Albert BALCELLS. *Història de Catalunya*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2004, p. 831.
- [38] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*, p. 71-72.
- [39] Jaume LORÉS. «El marxisme entre nosaltres». *Serra d'Or*, núm. 289 (octubre 1983), p. 17.
- [40] Josep FAULÍ. *Els primers quaranta anys d'Òmnium Cultural*. Proa, Barcelona 2005. Del mateix autor i el mateix tema, però amb més extensió i informació, la tesi doctoral a la Universitat de Barcelona el 1981.
- [41] *Tot un honor: 50 anys del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes*. Galaxia Gutenberg, Barcelona 2018.
- [42] Carme FERRÉ PAVIA. *Intel·lectualitat i cultura resistents: Serra d'Or 1959-1977*. Galerada, Cabrera de Mar, 2000.
- [43] Carles BARBA. «La primera redacció de Serra d'Or». *Cultura/s*, 13 d'agost de 2016, p. 5.
- [44] *'Tele/Estel', 'Arreu', 'Oriflama' i 'Presència': cinc revistes catalanes entre la dictadura i la transició*. Col·legi de Periodistes de Catalunya i Diputació de Barcelona, Barcelona 1988.

- [45] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*, p. 77-78.
- [46] Mercè RODOREDA, Joan SALES. *Cartes completes (1960-1983)*. A cura de Montserrat Casals. Club Editor, Barcelona 2008.
- [47] En aquesta mateixa direcció, Àngel Carmona confegí l'*Antologia de la poesia social catalana (1970)*
- [48] Joan FUSTER. *Literatura catalana contemporània*. Curial, Barcelona 1971, p. 358.
- [49] Joan TRIADÚ. *Una cultura...*, *op. cit.*, p. 152.
- [50] Josep Lluís MARTÍN BERBOIS. «La Residència Universitària de Sant Antoni i el Primer Congrés de Cultura Catalana (1964)». A: *L'Escola Pia de Sant Antoni: dos-cents anys al barri i a Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2016.
- [51] El responsable de l'edició era Max Cahner, l'assessor lingüístic era Ramon Aramon i Serra, i els assessors generals eren Francesc de B, Moll, Manuel Sanchis Guarnier, Joan Hernández Mora, Joan Fuster i Josep M. Llompart.
- [52] Jaume FUSTER. *El Congrés de Cultura Catalana: Què és i què ha estat?*. Laia, Barcelona 1978.
- [53] Albert BALCELLS. *Història de Catalunya*, *op. cit.*, p. 831.
- [54] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*, p. 79.
- [55] Aquestes dades i les dels parlants en català són extretes de: Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*
- [56] M. Àngels ANGLADA. «Poesia catalana contemporània». A: M. COSTA-PAU (dir.). *Els Països Catalans*, *op. cit.*, p. 59.
- [57] Enric PUJOL. «The great exodus of 1939 and other exiles of the 20th Century». *Catalan Historical Review*, núm. 2 (2009).

NOTA BIOGRÀFICA

Enric Pujol Casademont (Figueres, 1960). Doctor en història per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, és autor de *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània* (1995), *Història i reconstrucció nacional* (2003) i *Figueres, la Gernika catalana* (2019). Codirector del *Diccionari d'historiografia catalana* (2003) i del *Diccionari dels diputats de la Mancomunitat de Catalunya* (2016), fou comissari del Museu de l'Exili de la Jonquera i director de la Casa de la Generalitat a Perpinyà (2005-2007).

Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Teresa Abelló i Güell és nascuda a Vinaixa (Garrigues) i barcelonina d'adopció, professora titular d'història contemporània a la Universitat de Barcelona. Estudià la carrera en aquest centre, en el qual es llicencià el 1979 amb la tesi *El neomaltusianisme a Catalunya: Lluís Bulffi i la «Liga de Regeneración Humana»*.

Treballà com a investigadora a l'Institut Internacional d'Història Social d'Amsterdam de 1982 a 1984 i es doctorà a la Universitat de Barcelona el 1984 amb una tesi dirigida per Josep Termes. La publicà el 1987 a Edicions 62 amb el títol *Les relacions internacionals de l'anarquisme català, 1881-1914* i hi quedà perfectament explicada la participació catalana en la reorganització d'una internacional anarquista des de la penúltima dècada del segle XIX fins a l'esclat de la Primera Guerra Mundial, amb les repressions desencadenades arran del terrorisme, que no fou un fenomen exclusivament barceloní, però sí que tingué algunes de les seves manifestacions més tràgiques a Barcelona.

La seva trajectòria com a investigadora està relacionada amb l'estudi dels moviments socials, amb aspectes concrets del moviment obrer i de l'anarquisme i amb els perfils culturals que s'hi relacionen. En aquest sentit, ha format part de grups d'investigació consolidats, com ara el «Grup de Recerca i Anàlisi del Món Actual» i el «Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i els Intel·lectuals», que han tingut com a resultat la participació en nombrosos congressos d'àmbit nacional i internacional, la redacció de capítols monogràfics en diverses obres col·lectives i força articles en revistes especialitzades.

A més del llibre fruit de la tesi doctoral, és autora d'altres obres: *El movimiento obrero en España, siglos XIX y XX*, editat a Barcelona el 1997; *El debat estatutari del 1932*, editat pel Parlament de Catalunya el 2007 i centrat en les discussions que hi va haver a les Corts espanyoles al voltant del text de l'Estatut d'autonomia fins a arribar a la seva aprovació; la monografia *Vinaixa, passat i present*, publicada per l'Institut d'Estudis Ilerdencs el 2010, i *La CNT, papers de l'exili i de la clandestinitat*, editat per l'editorial Afers i el Centre d'Estudis Històrics Internacionals el 2013 i en el qual es fa una aproximació als debats i les dissidències internes de l'organització a l'exili durant el franquisme.

Ha participat en diverses obres col·lectives. Entre les col·laboracions més destacades es poden citar els capítols que escrigué per als volums setè i vuitè de la *Història de Barcelona*, és a dir, *El segle XX: De les annexions a la fi de la Guerra Civil*, publicat per Enciclopèdia Catalana el 1995, i *Escolta Espanya: Catalunya i la crisi del 98*, publicat per

Proa l'any 1998, dels quals ha estat coautora al costat de Josep Termes.

D'una manera individual, tenen una rellevància especial la participació al volum vuitè de l'obra *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, publicada per Enciclopèdia Catalana el 1996, en què s'analitzen les dinàmiques de societat obrera urbana en la nova societat industrial; l'escrit sobre «L'obrerisme i els conflictes socials a la fi del segle», com a part del llibre *La resposta catalana a la crisi i la pèrdua colonial de 1898*, publicat per la Generalitat de Catalunya el 1998; el text sobre «La repressió fins al reconeixement internacional de règim», per al volum cinquè de l'obra *El franquisme a Catalunya*, publicat per Edicions 62 l'any 2006, i la reflexió sobre l'exili català del volum sisè de *La Guerra Civil a Catalunya*, publicat també per Edicions 62 el 2007. Cal destacar alhora les col·laboracions en els volums primer i tercer de *La Segona República —El temps de les il·lusions 1931-1933 i Guerra i revolució 1936-1939—* publicats per Ara Llibres l'any 2015.

En l'àmbit més polític, fou coautora del llibre *Lluís Companys, president de Catalunya: Biografia humana i política*, editat el 2006 per Enciclopèdia Catalana, i també destaca la seva participació en el segon volum d'*Il Mazziniano nel mondo* valorant la influència de Mazzini en el republicanisme espanyol del segle XIX, publicat per la Domus Mazziniana de Pisa, l'any 1995.

D'acord amb la trajectòria de recerca que s'ha assenyalat abans, cal remarcar els seus escrits sobre «El control de la natalitat com a mitjà revolucionari a principis del segle XX», a *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània (1814-1975)*, obra editada per la Universitat de Barcelona el 2005, i el capítol en què s'analitza com encarà el complicat tema de la qüestió social una institució tan definida com l'Ateneu Barcelonès redactat per al llibre *L'Ateneu Barcelonès, un segle i mig d'acció cultural*, editat per la Magrana-RBA el 2006.

En el terreny de les relacions entre grups socials obrers i avantguardes culturals, ha participat al primer volum de l'obra *La Transició a Catalunya (1975-1984)*, publicat per Edicions 62 l'any 2008, amb un capítol sobre «La cultura catalana a l'inici de la Transició, un esforç titànic per recuperar la memòria i la identitat».

També tenen rellevància l'estudi sobre la relació entre l'obrerisme i les avantguardes culturals publicat al catàleg *SALVAT-PAPASSEIT poetavantguardistacatalà*, editat per Edicions 62 i Arts Santa Mònica l'any 2010, i «Política y vanguardias culturales: la configuración de un sector intelectual al entorno de la Mancomunidad de Cataluña y la construcción de las mitologías urbanas barcelonesas» en

l'obra *Claves del mundo contemporáneo* editada per Comares l'any 2013.

Més recentment, ha escrit «La tancada d'intel·lectuals a Montserrat» en el llibre *Barcelona 60's: Entre Caputxina i Gauche Divine*, publicat per Éditions Hispaniques de la Sorbonne l'any 2018 (fruit d'una trobada internacional celebrada a la Sorbona l'any 2017).

Com a resultat de la recerca duta a terme en el marc de diversos projectes d'investigació finançats pels ministeris d'Educació i Ciència, i d'Universitats, Investigació i Desenvolupament, ha participat en les obres col·lectives *Les identitats a la Catalunya contemporània*, publicada per Galerada SCCL (2009), analitzant «La identitat obrera en la historiografia: representacions i autorepresentacions del moviment anarquista català al segle XIX», i *Quan tot semblava possible: Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*, editada per Publicacions de la Universitat de València l'any 2018, amb un capítol sobre «La CNT davant el desafiament de la reorganització sindical de la dècada dels seixanta».

Entrant en l'anàlisi de figures concretes, són interessants els seus escrits sobre Joan Peiró a *Llums enmig de la barbàrie: Memòries sobre el salvament de vides durant la Guerra Civil a Catalunya*, editat pel Memorial Democràtic l'any 2013, i l'estudi sobre Salvador Seguí en el qual fa una revisió historiogràfica al relativament ampli i repetitiu ventall de publicacions sobre aquest líder obrer i les raons que el van provocar, publicat a *Naciones en el Estado-nación: La formación cultural y política de naciones en la Europa contemporània* per l'editorial Base l'any 2014 i que és fruit de les jornades de reflexió historiogràfica Galeusca que tingueren lloc a Bilbao aquell mateix any.

Com a editora, destaca la seva tasca en els llibres *La dictadura franquista: La institucionalització d'un règim*, publicat per la Universitat de Barcelona l'any 2012, i del que es feu en homenatge a Josep Termes, *Josep Termes: Catalanisme, obrerisme, civisme*, publicat l'any 2014 per l'editorial Afers. En aquest darrer, a més d'editora, és responsable d'una anàlisi de l'obra historiogràfica de Termes: «Josep Termes, historiador de l'obrerisme».

En l'àmbit més instrumental, va publicar nombrosos articles al *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans* editat per Publicacions de l'Abadia de Montserrat el 2000 i al *Diccionari d'història de Catalunya* publicat per Edicions 62 el 1992. Va participar en l'*Atles de la Guerra Civil a Barcelona* d'Edicions 62 el 2009 i va col·laborar activament en el Projecte Almirall: Portal del Pensament i la Cultura del Segle XIX impulsat per l'Ateneu Barcelonès entre 2014 i 2017, els resultats del qual són consultables en xarxa.

En l'àmbit més divulgatiu, a més de diverses col·laboracions (*L'Avenç*, *Sàpiens*, *El Temps*, *Revista d'Etnologia de Catalunya*, *Revista Oficial del Col·legi de Doctors i Llicenciats*, *El Ciervo*, *Gimbernat*, etc.), ha coordinat el dossier *Totes les dones de la Guerra Civil*, al número 198 de *Sàpiens*, de 2018. Al Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), ha estat cogestora dels cursos «Conflic-

tes i convergències: de la crisi a les revoltes àrabs», el 2012, i «Fora de la llei: Violència, criminalitat i agents no estatals al segle XX», el 2019. I, més recentment, amb motiu de la commemoració de la vaga de La Canadenca, ha coordinat el curs «La Rosa de Foc. Obrerisme i moviments sindicals a Barcelona durant el primer terç del segle XX (1909-1936)», organitzat per l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona i que ha tingut lloc entre novembre del 2018 i març del 2019 a la seva seu.

La prolongada activitat investigadora l'ha portat a una publicació d'articles continuada en revistes acadèmiques especialitzades, d'una vàlua reconeguda. Entre els nombrosos articles publicats (més de trenta), podem citar els apareguts a *Estudios de Historia Social*: «El conflicto entre la CNT y la familia Urales-Montseny» (1985) i «El proceso de Montjuïc ante la opinión pública europea» (1987); a *Historia Social*: «El proceso de Montjuïc y la condena internacional del régimen de la Restauración» (1992), i a *Afers*: «El movimiento anarquista (1874-1914), entre el catalanisme i l'internacionalisme» (1992) i «La historiografia romàntica liberal espanyola i el Rissorgimento: la figura de Garibaldi» (2005).

També cal destacar els articles publicats a la revista *Cercles*: «Líders obrers i avantguardes culturals: la presència de l'obrerisme en la Barcelona de la primera postguerra europea» (2005) i «Cientifisme i anarquisme a principis del segle XX: la difusió del neomaltusianisme» (2006); a *Espanya Contemporània*: «El mito de Garibaldi en el anarquismo español» (2004); a *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*: «Una personalitat a les portes de la mort: el testament de Francesc Ferrer i Guàrdia (1854-1909)» (2010); a *Trípodos: Revista Digital de Comunicació*: «Maragall davant la Setmana Tràgica» (2010); al *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*: «La Semana Tràgica. Violencia y política a principios del siglo XX» (2012); a *Alcores*: «Anarquismo y cosmopolitismo en la Barcelona de finales del siglo XIX: los hombres de El Productor» (2013); al *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*: «Fernando Tarrida del Màrmol. Anarquisme i cosmopolitisme» (2016), a més de l'estat de la qüestió que aparegué a la revista de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, *Catalan Historical Review*, al número 3 de 2010, amb el títol «Anarchism in the Catalan-speaking countries: between syndicalism and propaganda, 1868-1931».

A més de participar en nombrosos congressos d'àmbit nacional i/o internacional, com a ponent invitada i com a participant o presidint sessions, ha format part de l'organització de diversos congressos d'àmbit internacional: VI Congrés Internacional d'Història i Cinema. Imatges de les Revolucions de 1968 (Barcelona, 2018), A 80 Anys del Cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (Barcelona, 2016), La Dictadura Franquista. La Institucionalització d'un Règim (Barcelona, 2010), Col·loqui Internacional sobre la Segona República (Tarragona, 1981), i Congrés Postguerres / Aftermaths of War, celebrat a Barcelona el juny de 2019.

És membre del consell de redacció de *Cercles: Revista d'Història Cultural* i del consell assessor de *Segle XX: Revista Catalana d'Història*.

Del 2011 al 2016 fou vicedirectora del Centre d'Estudis Històrics Internacionals de la Universitat de Barcelona (fundat per Jaume Vicens Vives). És coordinadora d'*Índice Histórico Español* (revista fundada amb aquest nom per Vicens Vives, orientada a publicar estats de la qüestió sobre temes diversos).

Des del 2016 forma part del jurat del Premi Ferran Soldevila d'història que concedeix la Fundació Congrés de Cultura Catalana.

L'any 2009 fou comissària de l'exposició «La Setmana Tràgica als barris de Barcelona. Motius i fets», organitzada per l'Institut Ramon Muntaner, de la qual va sortir el llibre *La Setmana Tràgica de 1909: Motius i fets*, publicat per l'IRM mateix l'any 2011.

Des de l'any 2015 és la responsable acadèmica del portal de la Universitat de Barcelona SIDBRINT. Memòria Històrica de les Brigades Internacionals (Sistema d'Informació Digital sobre las Brigades Internacionales): <<http://sidbrint.ub.edu/>>.

Fou membre de la desapareguda Xarxa Mediterrània d'Història Cultural (1998-2001), promoguda pel Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i els Intel·lectuals abans citat, amb la participació de deu universitats europees i reconeguda per la CIRIT l'any 1999.

Així doncs, Teresa Abelló, més enllà de la temàtica de la història de l'anarquisme, en la qual és una autoritat, s'ha endinsat en la història política general de Catalunya, tant de la institucional —l'Estatut de 1932— com de la biogràfica —Lluís Companys—; ha treballat en història cultural, com en el cas de la història de l'Ateneu Barcelonès, i ha cultivat la història de la historiografia, per exemple, amb l'estudi de l'obra i la personalitat del seu mestre Josep Termes. A més, ha cultivat tant el treball monogràfic de recerca com la síntesi divulgativa. Pel que fa a congressos i cicles universitaris de tercer cicle, la seva eficiència resta provada. La tasca que pugui desenvolupar a l'Institut d'Estudis Catalans serà molt profitosa per a la institució.

ALBERT BALCELLS

Montserrat Bacardí i Tomàs (1962) és professora titular a la Universitat Autònoma de Barcelona des de 1997 (va entrar-hi com a associada el 1992) i té l'acreditació de catedràtica (2014). Llicenciada en filologia hispànica (1985), doctora en filologia hispànica (1991) i llicenciada en filologia catalana (1996), tots aquests títols obtinguts a la Universitat de Barcelona. Imparteix docència a la Facultat de Traducció i Interpretació de la UAB.

Des de 1986 té publicats més de seixanta articles en revistes indexades nacionals i internacionals (*Ausa*, *Bulletin Hispanique*, *Caplletra*, *Ínsula*, *Journal of Iberian and Latin American Studies*, *L'Espill*, *MonTI*, *Revista de Filología Románica*, *Rivista Italiana di Studi Catalani* i *The Translator*, entre d'altres), deu llibres i quaranta-cinc capítols de llibre. Ha fet de coordinadora o editora de trenta-cinc obres. Entre els llibres i capítols de llibre destaquen *Cent anys de traducció al català (1891-1990): Antologia* (1998), *Anna Murià: El vicí d'escriure* (2004), *El Quixot en català* (2006), *Traductores* (2006), *Una impossibilitat possible: Trenta anys de traducció als Països Catalans (1975-2005)* (2010), *Diccionari de la traducció catalana* (2011), *La traducció catalana sota el franquisme* (2012), *Les traductores i la tradició* (2013), *Gràcia Bassa, poeta, periodista i traductora* (2016) i *Maria Dolors Orriols, viure i escriure* (2019).

Com a investigadora, té quatre sexennis, ha participat en dos projectes finançats i ha estat investigadora principal de tres més. Des de 2014 és coordinadora del «Grup d'Estudi Consolidat de la Traducció Catalana Contemporània» (aconseguit passant primer per la categoria d'emergent). Aquests projectes s'han centrat en la història de la

traducció catalana i en l'obra d'escriptors com ara Gràcia Bassa, Pere Calders, Joaquim Carbó, Ramon Folch i Camarasa, Anna Murià, M. Dolors Orriols, Teresa Pàmies, Joan Sales, Rafael Tasis o Joan Triadú.

Ha participat en una cinquantena de congressos, tant nacionals com internacionals (un cert nombre dels quals a Llatinoamèrica). Ha fet estades de recerca a Buenos Aires (on va treballar amb els arxius del Casal de Catalunya i de l'Obra Cultural Catalana) i a la Pontificia Universitat Antonianum de Roma. Ha dirigit divuit tesis doctorals llegides. Així mateix, té una llarga experiència en l'organització d'activitats congressuals de tota mena, ha coordinat programes de doctorat i de màster a la UAB i ha estat o és avaluadora d'una dotzena de publicacions, dels ajuts de la Institució de les Lletres Catalanes i dels premis Ciutat de Barcelona, alhora que pertany a diversos comitès editorials. Ha estat també cap de redacció de *Lletra de Canvi*, de l'editorial Pòrtic, i cap de col·laboracions del diari *El Observador*.

Tot i la varietat d'autors i autores que ha treballat, Montserrat Bacardí ha destacat per ser un dels punts de referència de la història de la traducció i la recepció literària als Països Catalans, un dels àmbits de recerca que en el món de les humanitats s'ha desenvolupat d'una manera més esponerosa en els darrers vint-i-cinc anys. No és, doncs, estrany que, des de la seva creació el 1998, dirigeixi la prestigiosa revista *Quaderns: Revista de Traducció*, que edita la UAB.

Les seves línies d'investigació l'encaminaven al que és ara una de les seves tasques principals: la direcció, des que es va crear el 2003, de la Càtedra Jordi Arbonès, de la

UAB, ubicada a la Facultat de Traducció i Interpretació. Aquesta càtedra gestiona el llegat d'aquest traductor il·lustre i fecund, el de l'editor Josep Pedreira, el de l'escriptor Rafael Tasis i els dels traductors Francesc Arnó i David H. Rosenthal.

No es pot finalitzar aquesta condensada presentació sense fer esment del llibre *Diccionari de la traducció catalana* (2011), que va codirigir amb la doctora Pilar Godayol, de la Universitat de Vic, amb una gran quantitat de col·laboradors, l'obra de referència per la seva qualitat d'aquesta àrea d'estudi. Gràcies a aquest volum, de consulta obligada, les lletres catalanes no han restat subsumides en el que se sol anomenar «la història de la traducció en Espanya».

Finalment, convé recordar que la seva tasca li ha meregut diversos guardons: el Premi de Recerca Humanística (2000) de la Fundació Enciclopèdia Catalana pel pro-

jecte *Diccionari de traductors*, el Premi Rafel Cornellà de retrat literari (2009), els Premis Recull de Blanes per *Ramon Folch i Camarasa: Retrat del perfecte escriptor no gens mediocre*, el Premi Crítica «Serra d'Or» (2012), en la modalitat de Recerca (Humanitats), pel *Diccionari de la traducció catalana*, i, per a gran goig dels qui la presentem, el Premi Fundació Mercè Rodoreda 2019, concedit fa poques setmanes, pel seu treball sobre l'escriptora osonenca Maria Dolors Orriols, redescoberta en els darrers anys.

Per la seva brillant dedicació a la recerca de temàtica literària catalana i el seu compromís inqüestionable amb el país i la seva cultura, els membres de l'àrea d'història de la literatura de la Secció Històrico-Arqueològica proposem la seva candidatura a membre de l'IEC.

RAMON PINYOL

Marià Carbonell i Buades va néixer a Palma el 9 de juliol de 1955 i es va llicenciar el 1983 en història de l'art per la Universitat de Barcelona amb una tesi de llicenciatura que ha estat publicada com a llibre: *L'Escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya* (Diputació de Tarragona, 1986; Premi Vèrtex). Es va doctorar a la mateixa universitat el 1989 amb la tesi *L'arquitectura classicista a Catalunya (1540-1659)*, sota la direcció d'Ignasi de Solà-Morales. L'octubre del 1984 es va incorporar al Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, on ha exercit la docència i la recerca, primer com a professor ajudant, com a encarregat de curs ja el 1985, professor titular el 1990 i catedràtic el 2011. Ha estat vocal de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural de Barcelona (Servei de Patrimoni Arquitectònic) de la Generalitat de Catalunya, entre el 1997 i el 2008. Ha estat membre de la comissió de seguiment d'obres de la catedral de Mallorca (2000) i actualment, des del 2005, forma part del Comitè Científic de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians (València). Entre el 2010 i el 2012 va ser investigador principal en un projecte de la primera convocatòria Recercaixa titulat «Art en perill. Cens i memòria de la destrucció», que pretenia documentar les obres d'art de l'època moderna a Catalunya perdudes al llarg dels segles XIX i XX. També forma part del projecte internacional PICTOR que s'ocupa d'estudiar la condició social dels pintors a l'època renaixentista al sud d'Europa. Ha fet diverses estades de recerca a Venècia i a Roma i ha tingut set contractes de transferència de coneixements amb les administracions públiques. Ha comissariat quatre exposicions i ha participat en nombroses trobades científiques nacionals i internacionals. És membre del consell de redacció i del comitè assessor de diverses revistes especialitzades.

El camp de recerca del doctor Carbonell abasta l'arquitectura i l'art d'època moderna a Catalunya i a Mallorca, amb aportacions puntuals d'època contemporània a les

col·leccions d'art institucionals i privades mallorquines. Es va formar sota el mestratge de l'enyorat membre de l'Institut d'Estudis Catalans Joaquim Garriga, de qui va ser el primer deixeble. Per això ja va figurar com a col·laborador —centrat en les arts decoratives— en el notable treball de Garriga sobre el segle XVI de la *Història de l'art català* d'Edicions 62 aparegut el 1984. L'arquitectura renaixentista classicista a Catalunya ha estat l'objecte de les seves primeres recerques, tant de la tesi de llicenciatura ja citada com de la doctoral. Una recerca i una mirada àmplia que mai no han defugit les connexions internacionals, com demostra la també primerenca investigació (1992) sobre el mecenatge artístic del valencià Roderic de Borja (1431-1503), que fou papa amb el nom d'Alexandre VI, un tema que ha anat reprenent i que justifica la seva dedicació actual com a membre del Comitè Científic de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians amb seu a València.

Ha rescatat la personalitat de diversos pintors mallorquins d'època barroca, com ara Guillem Mesquida (1675-1747), a qui ha dedicat dos articles renovadors el 1993 i 1998 i finalment una exposició amb un catàleg el 1999; Miquel Bestard (1592-1633), amb un article el 1996 i una exposició i catàleg el 2007, i finalment Miquel Cantallops (1678-1755), actiu a Mallorca i a Roma, amb un article el 1999 i una exposició el 2005. També l'escultura barroca i la retaulística mallorquina han estat objecte de la seva recerca, ja sigui en aportacions en diverses obres col·lectives, com ara en un volum sobre *La Seu de Mallorca* ja el 1995, o en llibres d'homenatge, però sobretot d'una manera monogràfica en el llibre *Art de cisell i de relleu: Escultura mallorquina del segle XVII*, publicat el 2002.

Per entendre les singularitats de l'art a Mallorca, Carbonell ha estat molt atent a la condició de l'illa com a lloc obert als intercanvis artístics constants amb la Península, amb Itàlia i amb altres illes del Mediterrani; d'aquí el seu interès per l'estudi dels viatges dels artistes autòctons,

però també de l'arribada a Mallorca d'obres de mestres d'altres indrets i, per tant, de la importància del mecenatge i del fenomen colleccionista. En aquest sentit, cal recordar el seu article dins un volum sobre l'ordre de Malta a Mallorca del 2000 o sobre els Ribera que va posseir Antoni Gual, secretari del duc de Medina de las Torres en l'etapa del seu virregnat de Nàpols, publicat el 2009, i finalment el llibre cabdal sobre la rica col·lecció d'art clàssic i la pinacoteca del cardenal Antoni Despuig i Dameto (1745-1813) *El cardenal Despuig: Colleccionisme, Grand Tour i cultura il·lustrada* (Palma, 2013).

El treball i l'expertesa de Carbonell han estat reconeguts també fora de l'àmbit estrictament acadèmic amb diversos encàrrecs institucionals, com ara l'estudi i la catalogació del fons patrimonial d'art del Consell de Mallorca, fet primer com a conjunt el 2001, sobre el seu edifici històric el 2011 i de nou d'una manera més detallada sobre el fons de pintura el 2012. O també l'encàrrec de la catalogació del fons de pintura i dibuix del Parlament de les Illes Balears el 2015. L'Ajuntament de Barcelona també li va encarregar —amb la col·laboració de Rafael Cornudella— l'estudi científic del fons artístic del monestir de Pedralbes, que va donar lloc a un muntatge expositiu i museogràfic, «Pedralbes. Els tresors del monestir», de 2005.

Però, sobretot, ha estat la Generalitat qui li ha encarregat diversos llibres institucionals relacionats amb el Palau de la Generalitat, obra cabdal de la nostra arquitectura renaixentista. Aquesta dedicació, ja encetada d'una manera genèrica a la tesi de llicenciatura, va continuar amb un article del 2002 que precisa el trasllat de la capella de Sant Jordi a mitjan segle XVI, pren forma amb diverses aportacions en publicacions oficials els anys 2003, 2004 i 2005, i finalment culmina amb un estudi completíssim, *El Palau de la Generalitat de Catalunya: Art i arquitectura* (Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència, Barcelona 2015, 2 v.), dirigit per ell, amb la participació de diversos especialistes, i que analitza d'una manera exhaustiva tota la complexitat del monument i n'estudia el ric patrimoni artístic.

El doctor Carbonell és ara mateix l'estudiós més reconegut sobre el patrimoni artístic català i mallorquí d'època moderna, i gràcies al seu doble arrelament residencial a Barcelona i a Palma i a la seva recerca oberta i fluida en aquest dos àmbits, la seva incorporació enfortirà sens dubte la presència de l'Institut a les Balears i enriqueirà la capacitat investigadora de la nostra secció.

BONAVENTURA BASSEGODA

Miquel Molist Montaña (Manlleu, 1956). Catedràtic de prehistòria a la Universitat Autònoma de Barcelona. Va estudiar a la Universitat de Barcelona, on es va formar amb Joan Maluquer de Motes i Miquel Tarradell, i a la Universitat de Lió-2, on va fer un doctorat en prehistòria oriental i on va tenir l'oportunitat de treballar amb l'escola francesa d'André Leroi-Gourhan i amb Jacques Cauvin i el seu equip al Pròxim Orient. Ha estat director del Museu Nacional d'Arqueologia de Catalunya i ha comissariat exposicions en diversos museus. Ha estat investigador del programa Icrea Acadèmia i ha format o forma part del consell de redacció de diverses revistes científiques.

Ha centrat la seva recerca en dos grans àmbits d'estudi: la prehistòria recent de Catalunya i les primeres societats agrícoles al Pròxim Orient (Neolític). En el primer camp, ha estudiat l'hàbitat i les formes d'enterrament de l'edat del bronze final a la zona de l'Alt Ter, amb la necròpolis de Collsavenc (Tavertet). Va participar en la descoberta i excavació d'un conjunt de nou sepultures monumentals, entre les quals hi ha la del Padró (Tavertet), i va obrir les portes al reconeixement d'un nou tipus de sepultures megalítiques («cambra o cista amb túmul complex») datades ja a finals del Neolític antic.

Ha estudiat el poblament prehistòric de les serralades del Prepirineu i Pirineu Oriental, la Garrotxa i l'Alta Garrotxa. Ha excavat durant deu anys l'hàbitat de la Bauma del Serrat del Pont (Tortellà, Garrotxa), un abríc de grans dimensions amb una seqüència estratigràfica que va des de l'època romana fins al període mesolític.

A partir de 2006 va iniciar el projecte «La prehistòria al Pla de Barcelona», que encara continua vigent, en col·laboració amb el MUHBA i amb el Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona. L'estudi de jaciments com el de la Caserna Sant Pau del Camp, el carrer Reina Amàlia o la plaça de la Gardunya posen en evidència un entramat de petits assentaments i zones d'enterrament a les àrees dels actuals barris del Raval i de la Sagrera entre mitjan VI i el II mil·lenni cal BC.

La segona gran línia de la seva recerca se centra en la zona del Pròxim Orient. Va fundar el grup de recerca «Seminarí Arqueologia Prehistòrica del Pròxim Orient, SAPPO», que ha anat creant aliances amb grups nacionals i internacionals. Ha excavat en les zones desèrtiques de Síria, com ara a Umm-el-Tlel (El Kowm) (1987-1995); a la vall de l'Eufrates, per exemple a Tell Halula (1991-2011), o a Chagar Bazar (Djezirée) (1999-2010), i a Turquia, com ara a Akarçay Tepe (sud-est d'Anatòlia) (1999-2008).

Tots aquests projectes se centren en l'estudi dels primers poblats agrícoles, amb una anàlisi de la seva caracterització cultural i socioeconòmica. El canvi que representa el pas de grups de caçadors/recol·lectors a establiments sedentaris s'analitza amb una dinàmica interdisciplinària que permet aproximar-se a una de les transformacions més significatives de la humanitat en el bressol d'aquest canvi —la vall de l'Eufrates— i des d'on es va transmetre cap a altres parts del món, en particular a Europa, inclosa la península Ibèrica. La presència d'un equip d'especialistes en bioarqueologia és fonamental, donada la problemà-

tica dels primers cultius o animals domesticats. No es tracta solament d'una aproximació biològica, imprescindible, sinó de la seva interrelació amb la dinàmica dels grups humans.

De les aportacions fetes per Miquel Molist cal destacar, en primer lloc, l'estudi dels processos de sedentarització i formació dels primers poblats a les excavacions de Tell Halula i d'Akarçay Tepe, on la inversió de treball i la innovació en les formes d'hàbitat i del treball arquitectònic es vinculen a les noves formes de producció i de subsistència. Les cases construïdes amb tovot i enlluïdes amb cal formen un teixit dens, homogeni, amb capacitats d'emmagatzematge similars o materials de rebuig semblants. Tanmateix, en aquesta fase incipient de les societats camperoles es detecten ja diferències entre les cases que es veuen en l'accés als productes o materials d'origen exogen per part de les diferents unitats familiars (representades per les distintes cases). La descoberta de les sepultures als subsols de les cases, amb una vinculació molt directa entre la població enterrada (amb el seu aixovar) i la unitat familiar, ha permès veure que només alguns membres d'aquesta comunitat tenien accés a determinats productes com el coure natiu o els collarets de calcedònia, entre d'altres. És a dir, a xarxes de circulació de productes semipreciosos. Hi hem de veure l'origen de la desigualtat? És probable, i és una de les hipòtesis en les quals es treballa actualment per definir-ne bé les característiques.

Una altra aportació important és el de l'origen de les produccions ceràmiques. La renovació de les dades en aquests darrers vint anys de recerca, moltes de les quals originades i contrastades a partir de les investigacions dels jaciments de la zona de l'Eufrates estudiats i dirigits per Miquel Molist, ha estat molt significativa. Es constata l'aparició de la ceràmica simultàniament en diferents àrees del sud-est d'Anatòlia i el nord-est de Síria, en un període de temps precís i curt, i ben situat entre el 7000 i el 6900 abans de la nostra era. D'altra banda, des de l'inici es constaten vasos destinats a la cocció d'aliments. Recordem que abans es pensava que els primers atuells ceràmics estaven destinats a l'emmagatzematge.

Des de l'any 2014, amb la professora Anna Maria Gómez Bach de la UAB, treballa a la regió del Kurdistan iraquiana en l'estudi de les primeres societats agrícoles en unes àrees ecològiques singulars com són les muntanyes del Zagros, el jaciment de Gird Lashkir (Erbil), situat a l'anomenada Alta Mesopotàmia, i el jaciment del VI mil·lenni cal BC de Banahilk (Soran), situat a prop de Shanidar, en ple Zagros septentrional.

Aquest projecte, en curs, contribueix a omplir un buit de coneixement en les àrees més orientals del Proper Orient, fruit de la difícil situació política i militar de les darreres dècades. La zona de contacte entre Mesopotàmia i el Zagros septentrional sempre s'ha caracteritzat per un ampli fenomen de ramaderia de transhumància. És una zona de connexió entre les planes del Tigris i les zones altes i afavoreix els desplaçaments estacionals dels ramats. Encara avui, algunes poblacions de caràcter seminòmada es dediquen a aquesta activitat i podrien tenir un origen a l'època de la prehistòria recent, prolongat al llarg de la protohistòria i la història antiga. Es tracta de la recerca d'un altre sistema d'origen i consolidació de les societats camperoles. En la primera fase, actualment en curs, s'han descobert diversos assentaments dels darrers caçadors recol·lectors, s'està excavant un poblat del període de les primeres societats camperoles al peu de les altes muntanyes del Zagros del Kurdistan i també s'estan duent a terme l'estudi i l'excavació d'un assentament d'Erbil com a exemple d'ocupació a la plana. Els resultats mostren un altre component molt interessant: la caracterització de les «cultures arqueològiques» al llarg d'un ample territori i en un espai temporal ben definit. Així, l'exemple més clar és la definició de les característiques materials de les diferents cultures com la d'Halaf o l'Hassuna, entre d'altres, en les zones situades entre l'oest i l'est del Proper Orient, on definir els fenòmens sociològics i històrics és fonamental perquè van ser el motor del canvi. Uns mosaics culturals en l'espai i el temps en els quals tenen lloc els fenòmens d'intercanvi, de difusió i de mobilitat dels grups humans. Els resultats d'aquestes recerques s'han publicat en revistes especialitzades i en llibres o monografies científiques tant nacionals com internacionals.

Cal fer menció també de la seva activitat en l'àmbit museístic, en el qual destaca el període que va ser director del Museu Nacional d'Arqueologia de Catalunya (2000-2004). Als anys vuitanta del segle XX havia estat nomenat pel Departament de Cultura de la Generalitat director del Museu Comarcal del Montsià (Amposta). Les mostres temporals efectuades en diferents museus (National Museum of Damascus, MAC, Museu de la Garrotxa, etc.) són sovint un mitjà més de la difusió dels projectes arqueològics ja realitzats. Entre les exposicions més recents cal citar «Els primers pagesos al Pla de Barcelona», de la qual fou comissari conjuntament amb Anna Maria Gómez Bach en una mostra exposada al MUHBA del 29 d'abril de 2016 al 12 de febrer de 2017.

MARTA PREVOSTI

GUIDELINES FOR AUTHORS

General information

Authors are requested to register and submit manuscripts to the journal directly through the journal's web site. The author is asked to upload the item, and provide associated metadata or indexing information to facilitate online searching and for the journal's own use.

The author may also accompany the manuscript with supplementary files in the form of data sets, research instruments, or source texts that will enrich it while contributing to more open and robust forms of research and scholarship.

The author can track the article through the editorial process — and participate in the copy-editing and proofreading of articles accepted for publication — by logging in with the username and password provided.

Manuscripts should be prepared in accordance with the journal's accepted practice, form, and content; they should be checked carefully to avoid the need for corrections in proof. The author should mark where figures and tables are to be inserted. The author vouches that the work has not been published elsewhere and that the manuscript has not been submitted to another journal.

A system of double-blind review is to be adopted, which helps editors and the editorial board to make decisions on manuscripts submitted and the same time gives authors an opportunity to improve their work.

Format of manuscript

Contributions should not exceed 30 printed pages, including tables, maps and figures. Manuscripts (including references, tables, etc.) should be 1½ spaced in standard A4 format.

The first page of the manuscript should contain only the following:

1. Title of the article, containing keywords pertaining to the subject matter. No abbreviations should be used in the title.
2. Names (including forenames) of the author and institutional affiliation.
3. An abstract not exceeding 200 words, summarizing the manuscript's argument and major contribution.
4. Full name and postal address of the author to whom all correspondence is to be sent. Phone, fax, and email address should be included to speed up communication.
5. A list of abbreviations or acronyms used in the article, if they are not explained in the text.
6. A maximum of five keywords.

Notes and bibliography

Notes in the manuscript should be in the form of footnotes. (Articles published in the Catalan Historical Review appear with endnotes). Footnote

numbers may be placed in the text in superscript after the punctuation marks.

References and notes in the footer should match the following models:

- (a) Books: Eugene GENOVESE. *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. Vintage Books, New York 1976.
- (b) Articles: Kenneth LEDFORD. "German Lawyers and the State in the Weimar Republic". *Law and History Review*, 13 (1995), pp. 317-349.
If the pagination of a periodical is continuous throughout the year, it is not necessary to give the number or season, only the volume and year. Articles that have appeared in electronic journals may be cited, provided access is unrestricted and the URL or DOI is supplied.
- (c) Chapters in edited books (citation of pages as for articles): Thomas KLUG. "Employers' Strategies in the Detroit Labor Market, 1900-1929" in *On the Line: Essays in the History of Auto Work*. Ed. Nelson Lichtenstein and Stephen Meyer. University of Illinois Press, Urbana 1989, pp. 41-72.

Tables, maps and figures, including photographs

Tables, maps and figures must be numbered consecutively in the text with Arabic numerals and submitted separately at the end of the article. Tables may be edited to permit more compact typesetting. The publisher reserves the right to reduce or enlarge figures and tables.

The acceptance of colour illustrations is at the publisher's discretion.

Proofs

Proofs will be submitted to the author for the correction of printer's errors. It is essential that author return the corrected proofs as quickly as possible with minimum alterations. Proofreading is the responsibility of the author. Only typesetting errors should be corrected at this stage. The corrected proofs must be returned by the date requested.

Biographical details

Each author should provide a short biography (maximum 300 words). It should include details of the author's affiliation and research activities.

Authors are recommended to have the manuscript thoroughly checked and corrected before submission. The editors warmly appreciate the co-operation of authors in preparing papers in a manner that will facilitate the work of editing and publication.

For further information, please contact the Editorial Office.

Copyright and responsibilities

The authors hold the copyright to their articles. When the authors submit their articles to Catalan

Historical Review for possible publication, they accept the following terms:

- The authors give Institut d'Estudis Catalans the right to reproduce, publicly communicate and distribute the articles submitted to be published in Catalan Historical Review.
- The authors confirm to Institut d'Estudis Catalans their authorship and the originality of the articles submitted.
- It is the authors' responsibility to secure any permits needed to reproduce all of the graphic materials included in their articles.
- The Institut d'Estudis Catalans is exempt from any responsibility stemming from the authors' potential violation of intellectual property rights.
- Unless indicated otherwise in the text or graphic material, the contents published in the journal are subjected to an Attribution – NonCommercial – NoDerivatives 3.0 Spain license (by-nc-nd) from Creative Commons, the complete text of which can be viewed at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Therefore, the public at large is authorised to reproduce, distribute and share the article as long as they attribute the authorship and the publisher and make no commercial use or derivative work from it.
- The Catalan Historical Review accepts no responsibility for the ideas and opinions expressed by the authors of the articles published.

Protection of personal data

The Institut d'Estudis Catalans (IEC) fulfils the provisions of the General Data Protection Regulation of the European Union (Regulation 2016/679 dated 27 April 2016). In compliance with this regulation, you are hereby informed that by accepting the rules of publication, the authors hereby authorise that their personal data (full name, contact information and affiliation) may be published with the corresponding volume of the Catalan Historical Review.

These data will be incorporated into a processing for which the IEC is responsible with the purpose of managing this publication. The authors' data will only be used to manage the publication of Catalan Historical Review and will not be given to third parties, nor shall transfers be made to third countries or international organisations. Once Catalan Historical Review has been published, these data will be conserved as part of the historical record of authors. The authors may exercise their rights of access, rectification, erasure, objection, restriction of processing and portability by addressing the Institut d'Estudis Catalans in writing (Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona, Spain) or by sending an email to the address dades.personals@iec.cat, stating the name of the publication.

INDEXED IN

DIALNET · DOAJ · ERIH PLUS · IBZ Online · InDICES-CSIC · ISOC · LATINDEX · RACO · REDIB · REGESTA IMPERII · SCOPUS

Contents

Number 13

2020

Albert Balcells	7	Foreword
Cristina Godoy	9	Archaeology in the eastern part of the Tarraconensis province in the times of the Visigothic kings
Eduard Riu-Barrera	27	Civil Gothic architecture in Catalonia, Mallorca and Valencia (13th-15th centuries)
Eusebi Ayensa	43	Catalan domination in Greece during the 14th century: History, archaeology, memory and myth
Santi Barjau	59	Poster art in Barcelona and Valencia from the late 19th century to 1939
Enric Pujol	69	Culture, language and politics. The Catalan cultural resistance during the Franco regime (1939-1977)
	85	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	93	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2019
	101	Catalan Version

